

Propaganda

Az I. világháborúban

Propaganda

Az I. világháborúban

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIÁLLÍTÁSA

2015. október 16. – 2016. április 9.

Országos Széchényi Könyvtár

Budapest, 2016

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár

Szerkesztette: Ifj. BERTÉNYI IVÁN - BOKA LÁSZLÓ

A kiállítást rendezte és a katalógusszövegeket írta:
Ifj. BERTÉNYI IVÁN, BOKA LÁSZLÓ, KATONA ANIKÓ,
RÓZSAFALVI ZSUZSANNA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

A katalógust tervezte: Vincze Judit
Olvasószerkesztő: Budai-Király Tímea
A bevezető tanulmányokat fordította: Fejérvári Boldizsár
Egyéb angol szövegek: Simon-Reitzi Barbara,
Zimányi Katalin, Jason Vincz
Fotók: Ackermann Ádám, Dobóczi Zsolt, Karasz Lajos

A kiállítást és a kapcsolódó projekteket koordinálta:
OSZK TUDOMÁNYOS IGAZGATÓSÁG - BOKA LÁSZLÓ IGAZGATÓ

Munkatársak: Herendi László, Kordics Márta,
Pétersilka Ágnes, Sebestyén Lilla,
Vincze Judit, Visy Beatrix, Zsupán Edina

A kiállítást kivitelezte: STÁB-STUDIO KFT
A kiállítás belsőépítészeti és grafikai terve: Imre Olga

A kiállítás az Első Világháborús Centenárium
Emlékbizottság támogatásával jött létre.

Nyomta: Nalors Grafikai Kft.
Felelős vezető: Szabó Gábor

Felelős kiadó: Dr. Tüske László főigazgató
www.oszk.hu / email: kiadvanytar@oszk.hu

A KIÁLLÍTOTT DOKUMENTUMOK ÉS

MŰTÁRGYAK ŐRZŐHELYEI:

- Budapest, Honvédelmi Minisztérium
Hadtörténelmi Intézet és Múzeum
- Budapest, Magyar Kereskedelmi és
Vendéglátóipari Múzeum
- Budapest, Magyar Műszaki és Közlekedési
Múzeum Elektrotechnikai Múzeum
- Budapest, Magyar Műszaki és Közlekedési
Múzeum Műszaki Tanulmánytár
- Budapest, Medgyaszay Családi Emlékhely
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
- Budapest, Szépművészeti Múzeum -
Magyar Nemzeti Galéria
- Török Róbert magángyűjtemény
- Simon László magángyűjtemény

A KIÁLLÍTÁS LÉTREHOZÁSÁBAN KÖZREMŰKÖDÖTT:

- OSZK Tudományos és Nemzetközi Titkárság
- OSZK Különgyűjteményi Tárak
- OSZK Restauráló és Kötészeti Osztály
- OSZK Infrastruktúra Szolgáltatások Osztály
- OSZK Webtartalom Koordinációs Osztály
- OSZK Kulturális Kapcsolatok Osztály
- OSZK Működés-fenntartási Osztály
- OSZK Raktári Osztály
- OSZK Digitalizáló Osztály

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS:

Baranyai Emőke, Csobán Attila,
Deák Eszter, Ekler Péterné Kiss Barbara,
Elbe István, Érdi Marianne, Földesi Ferenc,
Horváth Pál, Illyés Boglárka, Karasz Lajos,
Kopcsay Ágnes, Lukács Bea, Lukács Tibor,
Piskorán Nóra, Rajnai Edit, Szabó Krisztina,
Szarka Anita, Szécsényi Anikó, Szita Gábor,
Závodi Szilvia, Zichy Mihály

ISBN: 978-963-200-651-2

Minden jog fenntartva!

© Szerzők és szerkesztők, 2016

Tartalom

IFJ. BERTÉNYI IVÁN

Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről.....	7
Some Characteristics of the Hungarian Propaganda in World War I	29

KATONA ANIKÓ

Vizuális kultúra és háborús propaganda Magyarországon	53
Visual Culture and War Propaganda in Hungary.....	63

BOKA LÁSZLÓ – RÓZSAFALVI ZSUZSANNA

A szavak háborúja.....	75
The War of Words	97

KATALÓGUS / CATALOGUE

1. Éljen a háború!.....	121
2. Hétköznapi élet, a tárgyak propagandája.....	133
3. Háziasszonyok a háborús propaganda célkeresztjében.....	147
4. Játsszunk háborúsdit! Gyerekek és világháború.....	153
5. Vesszen Szerbia! Pusztuljon a muszka!	161
6. Éljen a király!	175
7. Koronázás a háború közepén.....	189
8. Együttes erővel – szövetségeseink népszerűsítése.....	199
9. Sajtóhadiszállás, sajtóirányítás.....	211
10. Propaganda ecsettel és palettával: a Sajtóhadiszállás festői.....	217
11. Művészek a Sajtóhadiszálláson	223
12. Művészek a Sajtóhadiszálláson – belül és kívül.....	233
13. Lemberg és Margitsziget. A hadikiállítások mint propaganda események.....	245
14. Háborús látványosságok.....	261
15. A pénz győzelemre segít! Hadikölcsönök és plakátjaik	267
16. Aranyat vasért	277
17. Vasvitézek	289

18. Hősi emlékművek – kultusz és emlékezet	297
19. Ady és Babits pacifizmusa.....	301
20. A háború krónikásai – haditudósítók és emlékirók.....	321
21. Cenzúra és újságírás	331
22. Énekek a nagy időkből – népszerű háborús antológiák	343
23. Írók, költők a propagandisztikus lelkesedés ellenében	349
24. Mindnyájunknak el kell menni...– színház és kabaré	359
A katalógusban szereplő lelőhelyek rövidítésjegyzéke	372

IFJ. BERTÉNYI IVÁN |

Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről

A propaganda szó, túl a 20. század totális diktatúráin és annak tapasztalatain, legtöbbször negatív hatást kelt. Számunkra a propaganda a „hatalom” valamilyen „manipulációja”, amellyel a „népet”, a tömeget saját céljainak érdekében valamire ravasz módszerekkel kívánja rávenni. A propaganda „népbutítás”, olyan szervezett cselszövés, ahol a hatalom birtokosai és gátlástalan kiszolgálói a többséget olyan dolgokra kényszerítik rá, ami alapvetően ellentétes saját érdekeikkel, ám éppen a propaganda révén elhomályosodik látásuk, és nem veszik észre, hogy amit tesznek, nem áll érdekükben. Azok a csekély számú tisztán látók pedig, akik átlátnak a hatalom mesterkedéseire, mégsem tehetnek semmit, mert a hatalom keményebb eszközöktől sem visszariadva elhallgattatja a kritikus hangokat. Ezért azután mindenki kénytelen, legalábbis passzívan, tűrni ezeket a propaganda-fogásokat, és némán és kényszerűen együttműködni. Azok is aktív résztvevői lesznek például a „Szabad Nép-félóráknak”, akik pontosan tudják, hogy ez mennyire hazug, káros és társadalmi mértékben is negatív tevékenység. A retorzióktól való félelem teszi tehát igazán hatékonyvá a propagandát, mert ez hallgattatja el az ellenvéleményen lévőket. A kényszerű némaság vagy a félelem szülte együttműködés pedig még azt sem teszi lehetővé, hogy kiderüljön, mennyien is maradtak belsőleg immunisak a propaganda hazugságaival szemben. Akár az is elképzelhető lenne tehát, hogy a társadalom többsége elutasítaná a propaganda hazugságait, ha nem félné a hatalom erőszakos megtorlásától. A propaganda sikere így nem is annak színvonalából következik, hanem abból, hogy a hatalomról feltételezik a legszélsőségesebb erőszakos megtorló akciókat is az ellenállókkal szemben. Egy ilyen modellben tehát a propaganda csak a terroruralom kulturális felszíne, ami legfeljebb a nyílt erőszak elfedésére szolgál, de jelentősége igazából másodlagos.

Felmerül azonban a kérdés, hogy az első világháború korának Magyarországot tekinthetjük-e egy ennyire totális és az együttműködést megtagadókkal szemben akár a terrortól sem visszariadó hatalmi struktúrának. A dualista be-

rendezkedésű ország alapvetően a reformkor és 1848 liberális és alkotmányos örökségének folytatójának, megvalósítójának tekintette magát, és az egyéni szabadságjogok igen nagy részét annak ellenére is tiszteletben tartották, ha teljes joggal lehet arról beszélni, hogy a dualista Magyarország kevésbé volt szabadelvű, mint amilyent Kossuthék 1848-ban megálmodtak. Mégis, az alapvetően a 19. század hagyományain alapuló magyar államnak még az eszközei is hiányoztak ahhoz, hogy a társadalmat olyan mértékben uralma alá hajtssa, mint az elkövetkező évtizedek diktatúrái. A világháború nagyobbik részében a magyar miniszterelnöki pozíciót kezében tartó Tisza Istvánról ugyan ki lehet jelenteni, hogy keménykezű és határozott politikus volt, de a későbbi korszakok politikai vezéreitől mind a rendelkezésére álló hatalmi jogosítványok köre, mind politikai felfogása szempontjából különbözött.

Másfelől viszont a világháború abból a szempontból is újat hozott, hogy éppen a háborús helyzetre való tekintettel jelentősen korlátozták a polgári szabadságjogokat, és a hadviselés sikere érdekében sorozatosan feláldozták az egyéni érdekeket. Ha nem is a magyar államhatalom és különösen nem Tisza István, de a háborúzó Monarchiában a belső viszonyok tekintetében is kulcspozíciókkal rendelkező hadvezetés sok szempontból diktatórikus viszonyokat teremtett, és a háborús érdekekre hivatkozva adott esetben akár kemény eszközöktől sem visszariadva vitte keresztül akarátát a társadalom széles tömegeivel szemben. Megjegyzendő azonban, hogy éppen Magyarország esetében sokkal kevésbé sikerült a hadvezetésnek teljes és tartós uralomra szert tennie, éspedig elsődlegesen a Tisza-kormány határozott ellenállása miatt. Számtalan példát tudunk felhozni arra, hogy a magyar kormány saját állampolgárait védve fellépett a hadsereg alacsonyabb vagy magasabb rangú vezetőivel szemben, és a kivételes hatalomról szóló, mégoly szigorú törvény talaján állva utasította vissza, hogy a katonák civilek fölött nekik nem járó hatalmat gyakoroljanak. Bizonyos értelemben éppen a Tisza-kormány fellépésének volt köszönhető, hogy Ausztriával ellentétben Magyarország nem jutott közelebb egy katonai diktatúrához, és a civil államapparátus jogait és folyamatos működését csak időnként tudta a háborús érdekekre hivatkozó hadseregvezetés háttérbe szorítani.¹

Azt látjuk tehát, hogy az első világháborús Magyarország propagandájának vizsgálata esetében nem alkalmazhatók a 20. századi diktatúrákkal kapcsolatos megközelítésmódok, és a hatalom és a manipulált többség, illetve a kényszerűen együttműködő kisebbség dichotómiáján alapuló modell már csak azért is fino-

1 Erre pl. VERMES Gábor, *Tisza István*, Bp., Osiris Kiadó, 2001, 264–270.

mításra szorul, mert a hatalom önmagában sem volt egységes: a háborús célokat tűzön-vízen át megvalósítani kívánó katonai vezetéssel szemben a magyar állam olykor az „alattvalók” oldalára állt annak ellenére, hogy alapvetően természetesen a háború megnyerésének nagy célját tekintve nem volt köztük komoly különbség.

Hogyan értelmezhető tehát a háborús propaganda a korszak Magyarorszáján? Ahhoz, hogy a kérdést a teljesség igénye nélkül bár, de valamelyest megvilágíthassuk, érdemes a szóösszetétel jelentésváltozataival is foglalkoznunk.²

Bár a fogalom évezredekkel korábban már kimutatható,³ maga a „propaganda” szó a katolikus ellenreformáció korszakából vált ismertté.⁴ Ugyanakkor a szót – alapvetően pozitív, hitelesítés értelemben – már a 17. század végétől kezdve protestánsok is kezdték használni, viszont a felvilágosodás korában ettől már tartózkodtak, ugyanis a fogalom a pápaság protestánsok elleni támadásainak titkos központjaként nyert új értelmet. Nem meglepő módon a népszuverenitás gondolatára hivatkozó francia forradalom során vált fontossá ismét, az ezúttal már új értelmezési keretbe helyezett propaganda. Ezúttal már nem vallásos hitet, hanem a felvilágosodás eszméit kívánták terjeszteni, s többen, pl. Sièyes vagy Desmoulins, kifejezetten Róma mintájára szerették volna ezt tenni.⁵ A forradalom vezetőinek nyíltan hirdetett analógiája azt a gyanút keltette ellenfeleikben, hogy a katolikus egyház intézményes módszereit is át kívánják venni, és azzal kezdték őket gyanúsítani, hogy titkos szervezetek segítségével akarják eszméiket rákényszeríteni az emberekre. Egy 1799-es forradalomellenes kiadvány szerint a francia forradalmi propaganda abban tér el a különben szintén titkos intézményként működő római katolikus propagandától, hogy míg ez utóbbi a kereszténység terjesztésén fáradozik, a forradalmárok ellenben annak elpusztítására törnek. Royalista emigránsok révén terjedt el az 1790-es években a német területeken a propaganda szónak ez az új jelentése, amely szerint a propaganda a forradalmi

2 A továbbiakban a propaganda szó európai, elsősorban német jelentésváltozatait döntően egy német szaklexikon szócikke alapján tekintjük át. Wolfgang SCHIEDER, Christof DIPPER, *Propaganda = Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Hrsg. Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhart KOSELLECK, 5, Stuttgart, Klett-Cotta, 1984, 69–112, különösen 69–104. Vö. KISS Balázs: Missziótól marketingig. Fejezetek a propaganda elméletörténetéből, Médiakutató, 2006/1. http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/01_missziotol_marketingig

3 Vö. Klaus-Jürgen BREMM, *Propaganda im Ersten Weltkrieg*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013, 13–20.

4 Átvitt értelemben először egy Thomas a Jesu nevű spanyol karmelita szerzetes használta 1613-ban megjelent latin nyelvű könyvében. SCHIEDER, DIPPER, *i. m.*, 69.

5 Camille DESMOULINS 1791 elején a párizsi jakobinus klubot egyenesen politikai Rómaként írta le: „Dans la propagation du patriotisme, c’est-à-dire de la philanthropie, cette nouvelle religion qui va conquérir à elle l’univers, le club ou l’église des Jacobins semble être appelé à la même primatie que l’église de Rome dans la propagation du christianisme.” Idézi: SCHIEDER, DIPPER, *i. m.*, 77.

eszméket titkos módon, egy központból, tervszerűen terjesztő, veszélyes, összeesküvő tevékenység. Bár a forradalomellenes publicisztika számtalan túlzást és hihetetlen részletet is közölt, mégis elterjedt ez a fogalom, mert a forradalmi eszmék terjesztése mögött ténylegesen kimutatható központok voltak. 1793-ban Strasbourgban pl. Saint-Just hatására *La Propaganda révolutionnaire* néven egy radikális jakobinus klub alakult, amely az idegen támadókkal szemben kívánta mobilizálni a forradalmárokat.⁶ A forradalommal szembeforduló Charles François Dumouriez tábornok emlékirataiban kijelentette, hogy a jakobinus kormányzat komisszárokat és propagandistákat küldött ki, hogy a többi államot aláaknázza, s más alkalommal azt is állította, hogy a rezsim 30 millió livre-t fizet 3–400.000 ügynökének.⁷

Napóleon és különösen a restaurált Bourbon-dinasztia idejében a forradalmi propagandától való félelem érthetően alábbhagyott. Az 1830. júliusi forradalom után azonban a konzervatívok ismét a forradalom exportjától kezdtek rettegni. Bár valóban alakultak magukat propagandista egyleteknek nevező republikánus szervezetek, ám ezeknek nem eszméik külföldi terjesztése volt a célja, így Metternich félelmei egy nagyszabású összeesküvő tevékenység következtében megismételt, második forradalmi hullámtól nagy mértékben eltúlzottak voltak, különösen azok után, hogy Lajos Fülöp jórészt passzív külpolitikát folytatott.

Amennyire a konzervatívok által meghatározott 1848 előtti hivatalos szóhasználat számára a propaganda a fennálló rendet veszélyeztető, s ezért üldözendő francia forradalmi összeesküvést jelentett, úgy a demokratikus és szocialisztikus ellenzékiek számára pozitív tartalmat nyert: nem egy kisebbség titkos machinációját, hanem az elnyomott tömegek mozgalmát értették alatta. Heinrich Heine kifejezetten sokat tett azért, hogy a szó általánosabb értelmet nyerjen. Ő ugyanis az emigráns lengyelek oroszgyűlölő propagandájától, a spanyol karlisták esetében pedig „fekete propagandáról” beszélt, vagyis a „titkos összeesküvő” jelentés mindinkább elhalványodott. A korai munkásszervezetek ugyan még fontosnak tartották a propagandát, mint földalatti tevékenységet, ám Marx ettől már elhatárolódott, és eszméinek nyílt terjesztését tartotta célravezetőnek.

Az 1848-as frankfurti német nemzetgyűlés vitái és az ezekre reagáló sajtó polémiái nyomán tovább bővült a propaganda szó jelentése: most már nem csupán a negatív vagy pozitív értelemben vett forradalmi eszmék terjesztésére használták, hanem akár más ideológiák esetében is. Marx pl. egy ízben arról írt a

6 Uo., 80.

7 Charles François DUMOURIEZ, *Denkwürdigkeiten*, Hg. Ch. GIRTANNER, Leipzig–Frankfurt, 1794. Band 1., 112. Idézi: SCHIEDER, DIPPER, i. m., 81.

*Neue Rheinische Zeitung*ban, hogy a forradalmi Németországnak a civilizációt kell propagálnia az orosz birodalom ellenében, hogy azt is felszabadíthassa. 1849-ben pedig már konzervatív szerzők is úgy vélekedtek, hogy nekik is szükségük lenne saját eszméiknek propagandát csinálni.

Mivel a 19. század harmadik negyedében az anarchisták egy része „a tett propagandáját” képviselte, azaz végső soron a fennálló rend vezetőinek életére törő terrorisztikus merényleteket az eszmék békés terjesztése elé helyezték,⁸ a német munkásmozgalom ebben az időszakban igyekezett a propaganda szó helyett „agitációról” beszélni. (Pl. Ferdinand Lassalle-t sem propagandistaként, hanem „munkás-agitátorként” ünnepelték.) Az orosz szocialisták ezzel szemben Plehanov, majd Lenin révén elkülönítették a két fogalmat. Szerintük a propaganda általánosabb, több eszmét terjeszt, de ezért kevesekhez jut el, míg az agitáció kevesebbet markol, de ennek köszönhetően a célközönségre nagyobb hatással van.

A német közbeszédben a 19. század végén ismét elterjedt a propaganda szó, de most egy újabb, politikamentes jelentésben: a kereskedelmi reklámok szinonimájaként. Közvetlenül az első világháború előtt a kereskedelmi reklámok nyomán és a német kultúra külföldi terjesztése területén (pl. az *Allgemeiner Deutscher Schulverein* akciói) tehát a szó kezdett ismét polgárjogot nyerni.

A nagy fordulatot mindazonáltal az első világháború hozta meg, amikor is rá kellett döbbsen, hogy a propagandára minden szinten szükség van, és a britek és a franciák mintájára, Németországnak kimondottan politikai propagandát is kell folytatnia. Ennek a gondolatnak a fő képviselője 1916-tól Ludendorff volt, aki 1918 márciusában egy külön propagandaminisztériumot is létre akart volna hozni, a Lord Northcliffe-féle *British War Mission* mintájára. A befolyásos főszállásmester tervezetében *Reichs-Aufklärungs-Amt*nak nevezett intézménnyel szemben azonban komoly kifogások is támadtak, elsősorban a még mindig kissé kellemetlen propaganda szó használata miatt, de azért is, mert a tervezett szerv tevékenységét legalább két irányban folytatta volna: a hazai lakosság hangulatának emelése mellett kellett volna egyes propagandát vezetni külföldön.

Mindezt összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a propaganda fogalmának a nagy háború előtt csekély jelentőséget tulajdonítottak még, és ezt az első világháború előtt kiadott magyar és külföldi lexikonok és enciklopédiák is igazolják: a propaganda címszó kapcsán szinte kizárólag a hitleterjesztésről, és a római *Propaganda fide* intézményéről értekeztek. A magyar *Pallas lexikon* kijelenti ugyan,

8 Vö. pl. KOZÁRY Andrea, A „tett propagandája”. *Az anarchisták az 1880-as években Magyarországon*, Múltunk, XLV. évf. (2000), 4. szám, 224–257.

hogy a propaganda „általában minden intézet, melynek célja véleményterjesztés”, de ezt követően a rövid lexikon-szócikk zöme a *Collegium de Propaganda fide* bemutatásával foglalkozik, megjegyezve még, hogy propagandának „neveznek forradalmi eszmék terjesztésére alakult titkos társulatokat is”.⁹

A közép-európai kulturális régióban a korszak kiemelkedő jelentőségű nagy német enciklopédiái – melyek érezhetően a *Pallas* számára is irányadó forrásként szolgáltak – hasonlóan fogalmazznak. A Meyer-féle *Konversationslexikon* definíciója szerint propaganda „általában minden intézmény, mely nézetek terjesztésére törekszik, különösen a hitterjesztő missziós intézetek”, majd a hosszabb szócikkben kizárólag a *Congregatio de propaganda fide* bemutatásával folytatja, az utolsó mondatban jelezve csupán, hogy a francia forradalmat követően a nézeteiket Párizsból kiindulva a vidéken vagy más országokban terjesztetni kívánó titkos forradalmi társaságokat is szokták propagandának hívni.¹⁰ A Brockhaus-féle lexikon még inkább az egyházi intézményhez köti a propagandát, és a szócikkben csak ezt írja le. Csupán az utolsó mondatban utal arra, hogy általánosabb értelemben propagandának hívják az olyan tevékenységet, mely arra irányul, hogy egy egyesület vagy egyes személyek nézetei és alapelvei számára követőket nyerjen meg, és az anarchizmus-szócikkhez való továbbutalással egyben azt is sugallja, hogy mindez elsősorban forradalmi és erőszakos csoportosulásokkal kapcsolatban értendő.¹¹

Ha még néhány közép- és kelet-európai kiadású korabeli lexikont megvizsgálunk, a fentiekkel egyező eredményeket kapunk. A német Brockhaus-céggel együttműködésben kiadott szentpétervári enciklopédikus szótár a német szöveg szó szerinti fordítását tartalmazza.¹² Az Orgelband-féle varsói enciklopédia 1902-es kötetében szereplő szócikk szerint általános értelemben valamely igazság vagy vélemény terjesztése a propaganda, de ezt követően itt is a római katolikus intézmény tevékenységének és történetének ecsetelését kapja az olvasó.¹³ Az egy évvel későbbi prágai Otto-féle tudományos szótár szerint a propaganda valamely tan vagy tevékenység elterjesztésének érvényt szerző törekvés.¹⁴ Az első, nagy-

9 <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/084/p0008464.html#2>

10 *Meyers Koversationslexikon*, 13, Leipzig und Wien, Verlag des Bibliographischen Instituts, Vierte Auflage, 1885–1892, 411.

11 *F. A. Brockhaus in Leipzig*, XIII., Berlin und Wien, 14. Auflage, 1894–1896, 465.

12 *Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург*, Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефронь, Томъ XXV, 1908, 449.

13 *S. Orgelbranda Encyklopedja Powszechna z ilustracjami i mapami*, Warszawa, Wydawnictwo towarzystwa akcyjnego odlewni czcionek i druharni S. Orgelbranda Synów, Tom XII, od Polska do Rohan, 1902, 330.

14 *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, Praha, vydavatel a nakladatel J. Otto. Dvacátý díl. Pohora – Q. v., 1903, 769.

szebeni kiadású román enciklopédia igen rövid szócikke szerint a propaganda „egy doktrína (elmélet, elv) vagy egy szervezet elveinek és eszméinek terjesztése, propagandát csinálni” pedig nem más, mint „híveket találni valamire”.¹⁵

A sort természetesen még sokáig lehetne folytatni, de már az eddigiekből is látszik, hogy az első világháború előtt a propaganda jelentősége meglehetősen periférikusnak tűnik: csak vallásos és forradalmi jellegű nézetek terjesztésével kapcsolatban alkalmazták. Ez arra is rávilágít, hogy a tudományos igazságban és az egyéni vélemények szabad kifejtésében bízó 19. század számára „propagálni” leginkább csak valamely dogmatikus jellegű, hitszerű nézetet lehetett, és a hitelvek terjesztése – legyen szó akár vallásos hitről vagy valamely forradalmi mozgalom doktrínájáról – a szabad véleménycserét nagyra értékelő, s az elvont objektív igazság keresését célul kitűző korszak számára már csak a fentiekből következően is összeférhetetlen volt a nagyra értékelt szabad gondolkodással.

A háborús viszonyok azonban nem a szabad gondolkodásnak kedveznek. Egy hadseregben nem kéri ki az alávetettek véleményét: a parancsokat gondolkodás nélkül teljesíteni kell. Ha a hadsereg katonáinak, vagy a hadsereg eredményes küzdelméhez nélkülözhetetlenül szükséges munkát végző civilek engedelmessége meginog, ha a győzelemért folytatott küzdelemben vetett hit csorbát szenved, az a sikert is veszélybe sodorja. A mind jobban elhúzódó világháború során ezért a harc hagyományos eszközei mellett – élve a modern technika vívmányaival – a propaganda is előtérbe került. A háborúzó felek igazságába vetett hit megerősítése, illetve az ellenség esetében megingatása fontos segédeszköz lehetett a végső győzelem kivívásához. Továbbá az egyik oldal esetleg oly módon is maga mellé állíthatott addig semleges államokat, ha az ő ügyének igazságáról meggyőzte a kérdéses állam közvéleményét, és ezzel maga mellé állította a szavazó tömegeket, akik rákényszeríthették kormányukat a hadbalépésre. Persze más eszközök és az érintettek hatalmi érdekei mellett így sikerült az antantnak rávennie a csatlakozásra például Olaszországot, Romániát vagy az Amerikai Egyesült Államokat. A háborús propaganda tehát fontos kiegészítő fegyverré válhatott az új, modern eszközt hatékonyan alkalmazni képes hadviselők kezében.

A háborús propaganda egyfajta csoportosítása lehet, ha azt vizsgáljuk, kikre irányul az adott propagandatevékenység. Ebből a szempontból megkülönböztethetjük az egyes hadviselő államok befelé és kifelé irányuló propagandáját. Az előbbi a saját állampolgárok harcias lelkesedését hivatott fenntartani, míg a

15 *Enciclopedia Română*, Publicată din însărcinarea și sub auspiciile Asociațiunii pentru Literatura Română și cultura poporului român de Dr. C. Diaconovich, Sibiu, Editura și tiparul lui W. Krafft, Tomul III., 1904, 679.

kifelé irányuló további két alcsoportra bontható. Az egyik a fegyveres ellenség szellemi lefegyverzését tűzi ki célul, és bomlasztás, destrukció révén az ellenséget a további harcra képtelenné kívánja tenni. A másik a háborúban még részt nem vevő, semleges államokra irányul, és ott kívánja bizonyítani a saját küzdelem jogos és nemes jellegét, másfelől és sokkal inkább azt, hogy a háborús ellenség alávaló, gaz és önző célokért küzd, és sikere a semlegesek számára is katasztrófát okozna, ezért nekik is érdekük lenne az ellenség győzelmének megakadályozása.¹⁶

Az Országos Széchényi Könyvtár első világháborús propagandát bemutató kiállítása a propaganda három típusa közül az elsőként említett tevékenységi formákkal foglalkozik. Ez tekinthető ugyanis a legérdekesebbnek egyrészt azért, mert – ahogy később látni fogjuk – ez volt a legsokrétűbb, leginkább sokszínű, másrészt ez a hátországra irányuló propaganda-típus volt a legszorosabb kapcsolatban a magyarországi társadalommal. A kiállítás ezért nem érinti a frontkatonák meggyőzésének igen érdekes témakörét és nem foglalkozunk most részletesebben az ellenség demoralizálására törő és a semleges országok közvéleményének megnyerését célzó, leginkább a sajtó befolyásolásával és röpiratokkal operáló propagandával sem. Persze ezek adott esetben keveredtek a hátország és a frontkatonák számára készített propaganda-anyagokkal, hiszen pl. a bestiális és barbár „hun” ellenség elrettentő és ezért harcra ösztökélő hatása a hátországban maradt angol olvasókat is a kellő németellenességre sarkallhatta. Jól ismert, milyen mesterien túlozta el és színezte ki a belgiumi német atrocitásokat a brit sajtó, s viszonylag hamar bebizonyosodott az is, milyen tudatos hamisítások segítségével érték el a hatást.¹⁷ Mivel azonban a hátországra irányuló propaganda-tevékenységnek is fontos eleme volt, hogy milyen is az ellenségről kialakított kép, ezzel természetesen foglalkozik kiállításunk.

Azért is kell hangsúlyozni, hogy a kiállítás nem öleli fel a háborús propaganda teljességét, mert a háború utáni visszatekintések gyakran éppen az általunk nem bemutatott tevékenységi formákkal és azok hatásaival foglalkoztak a legtöbbet. A háborús vereséggel szembenező németek jelentős része gondolta 1918 után,

16 Vö. Guntram SCHULZE-WEGENER, *Der Erste Weltkrieg im Bild. Deutschland und Österreich an den Fronten 1914–1918*, Graz, Ares Verlag, 2014, 237–238.

17 Például a német atrocitásokat egy 1905-ös orosz pogrom képeivel „illusztrálták”. A *Daily Mirror* pedig 1915 augusztusában olyan felvételt közölt, amelyen – a fénykép aláírása szerint – „Három német huszár, nyakában zsákmányolt arany- és ezüstláncokkal” volt látható. Valójában a kép csak átvétel volt a berlini *Lokalanzeiger* egyik háború előtti (!), 1914. június 9-i számából, s a német lovasok nyakában egy győztes versenyen szerzett trófeák lógtak. Alice GOLDFARB MARQUIS, *Words as Weapons. Propaganda in Britain and Germany During the First World War*, *Journal of Contemporary History*, Vol. 13., 1978, 487. Idézi: SIPOS Balázs, *Az első világháború médiahatásai*, Médiakutató, 2010. tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/10_elso_vilaghaboru_mediahatasai/

hogya a kudarchoz az is komolyan hozzájárult, hogy az antant – elsősorban is a britek – a propagandaháborúban sokkal eredményesebben küzdöttek, mint a németek vagy a Monarchia. Adolf Hitler a *Mein Kampf*ban például egyebek mellett azt fejtegette, mennyire elhibázott volt a központi hatalmak propagandájának az igyekezete, hogy az ellenséget nevetségés és jelentéktelen figurákká alacsonyítsa le. Ez a kép ugyanis alapvetően hamis volt, és a valóságos találkozás során a katonákban az addig hithez képest jobb tulajdonságokkal rendelkező ellenségről kedvezőbb, már-már elismerő véleménye alakult ki, míg az őt félrevezető saját vezetőiben megingott a bizalma. Ezzel szemben a brit és amerikai propaganda nagyon is helyesen járt el Hitler szerint, amikor a németeket kegyetlen, barbár hunoknak állította be, mert ezzel felkészítette saját katonáit a háború rémségeire, és megkímélte őket a csalódásoktól, magasan tartva a harckészséget.¹⁸

A két világháború között politikai hovatartozástól függetlenül elfogadott nézetnek számított a vesztes országokban, hogy „a világháborút a központi hatalmak nem a harctéren, hanem elsősorban a propaganda terén veszítették el.”¹⁹ A jobboldalinak nehezen mondható Szerb Antal is úgy látta például, hogy a németeknek küldött amerikai hadüzenet az antant reklámkampányának és propagandaművészetének rekordteljesítménye volt.²⁰

Az első világháborúban alkalmazott propaganda következményeiben is nagy fontosságú volt: a nagy háború tanulságait felhasználva tökéletesítették a propagandát a 20. századi totális diktatúrák. Amikor például Joseph Goebbels 1933. március 25-én a rádiós társaságok vezetői előtt ismertette az általa vezetett propaganda-minisztérium feladatait, eleve abból indult ki, hogy „a propaganda ellenségeink kezében a világháborúban a legerősebb harci eszköz volt”, és ezért az új minisztériumnak az lesz a feladata, hogy „Németországban egy szellemi mozgósítást vigyen végbe”, amit a védelmi minisztérium tevékenységével állított párhuzamba, kijelentve, hogy ez a szellemi mozgósítás talán még fontosabb is, mint a nép materiális felfegyverzése.²¹

Persze nem csupán a németek, de a magyarok is levonták ezeket a következtetéseket. A háború végén állami támogatással indult meg a területvédő propaganda; látványos eszközökkel, de összességében vitatható hatásfokkal működött

18 Adolf HITLER, *Mein Kampf*, München, Verlag Frz. Eher Nachf. GmbH., 1943, 198–199.

19 BRACHFELD Olivér, *A párizsi sajtótudományi intézet*, A Sajtó, 1937, 9–10. 1. Idézi: SIPOS, i. m.

20 SZERB Antal, *Amerikai könyvek*, [1928.] = SZ. A., *A varázsló eltöri pálcáját*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1969, 291. Idézi: SIPOS, i. m.

21 Idézi: Jutta SYWOTTEK, *Mobilmachung für den totalen Krieg. Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den Zweiten Weltkrieg*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1976, 15. és 23.

a revíziós propaganda;²² és a hagyományos felfogást modernizálni kívánó szociális reformeszmék népszerűsítésére Imrédy Béla, majd Teleki Pál a propaganda eszközeit is alkalmazó ügyosztályt működtetett a miniszterelnökségen belül.²³

1918 után tehát már nem valamiféle periférikus jelentőségű kérdésként, hanem a modern tömegtársadalmak szempontjából kulcsfontosságú tényezőként számoltak a propagandával. Ezt tükrözi vissza a *Révai Nagylexikon* 1922-ben megjelent szócikke is, mely mind terjedelmében, mind tartalmában gyökeresen eltér a korábban idézett háború előtti szócikkektől. A fogalomnak már hármas jelentést tulajdonított, s míg az első nagyjából megfelelt a korábbi lexikonok és enciklopédiák meghatározásainak, addig a harmadik a mai reklám fogalmát írta körül, „kereskedői propaganda” elnevezés alatt. A bennünket leginkább érdeklő, és egyben leghosszabb jelentéstartalomnál az „eszmék tervszerű terjesztése” általános definíciót követően a propaganda eszközei között a legfontosabb sajtó (napilapok, népszerű iratok, plakátok) mellett említi a tanfolyamok, egyesületek, színi előadások eszközeit is. Jelzi, hogy a propaganda célját tekintve is lehet csoportokat alkotni, így említi a tudományos célú, avagy társadalmi problémák leküzdésére irányuló kultúrpropagandát, hogy azután a szócikk nagyobbik felét a politikai propagandának szentelje. Ez a lexikon szerint „politikai eszmék, pártprogramok terjesztését” jelenti, és leginkább „tetszetősen formált jelszavaknak a köztudatba való átvitelével dolgozik”. A propagandát kifejtő szervezetek alapján megkülönböztethetünk állami és társadalmi propagandát, de a kettő olykor kombinálva jelentkezik, így mikor állami szervek (pl. a cenzúra) akadályozza meg az ellenpropaganda nem kívánt hatásait. A szócikk utal rá, hogy a propaganda nem törekszik objektivitásra, az ellenérveket mellőzi és a túlzó vagy valótlanságokat is felhasználó eszközöktől sem riad vissza. A propaganda történetiségéről a lexikon megállapítja, hogy 1914 előtt legfeljebb külpolitikai propagandát folytattak az államok (irredenta, gyarmatosítás, pánszlávizmus, stb.), addig a világháború abban is újat hozott, hogy az addig csak az egyes pártok által kifejtett propaganda mellett megjelent a belső állami propaganda is. A vesztes államokban általában elterjedt nézetnek hangot adva a szócikk elismeri, hogy a propaganda „mestereinek a szövetséges és társult hatalmak bizonyultak”, és az egész háborút a kultúra és a barbár militarizmus küzdelmének állították be. A semleges államok és a központi

22 Pl. ZEIDLER Miklós, *A Magyar Revíziós Liga*, Századok 131. évf. (1997), 2.szám., 303–351.; UŐ, *A revíziós gondolat*, Második, bővített kiadás, Bp., Kalligram, 2009.; UŐ, *Kultusz és propaganda = Kultusz és propaganda*, szerk. BALLABÁS Dániel, Eger, Líceum, 2012, 7–17.

23 HÁMORI Péter, *Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941*, Századok, 131. évf. (1997), 2. szám, 353–382.

hatalmak közönségét is megtévesztették olyan hangzatos, csillogó, ámde valótlan jelszavaival, mint a népek önrendelkezési joga, a kis nemzetek felszabadításának eszménye vagy a kisebbségek védelme. A központi hatalmak szerény propagandája az 1918-ban Angliában állami támogatással megszervezett és milliós példányszámokkal dolgozó Northcliffe-sajtóval nem tudott lépést tartani, és a „háború elvesztésének egyik főoka kétségtelenül az ellenséges P[ropaganda] sikereiben és a belső P[ropaganda] gyengeségében kereshető”. A propagandával kapcsolatos negatív véleményt csak aláhúzza a szócikk folytatása, mely hosszasan fejtegeti a propagandának az orosz- és magyarországi proletárdiktatúra fenntartásában játszott nagy szerepét.²⁴ Vagyis, összegezhetjük a vesztes háború során leszűrt tapasztalatokat, a propaganda ugyan nem különösebben erkölcsös fegyver, de annál hatásosabb, és az antant részben éppen ennek köszönheti – ebből következően erkölcsileg jogosnak már csak ezért sem tekinthető! – győzelmét.

Ha a propaganda fogalmát közelebbről is megismerhettük, még választ kell adnunk arra a kérdésre is, hogy mit értünk *háborús* propaganda alatt. Ha elfogadjuk azt a meglehetősen általános és ezért bátran alkalmazható megközelítést, hogy a propaganda valamely nézet, vélemény terjesztése, „propagálása”, akkor még mindig kérdéses, hogy a háborús propaganda esetében mi is az a nézet, vélemény, aminek terjesztéséről szó van. A háború, a harc önmagában nem volt, nem is lehetett cél. A propaganda ennél kifinomultabban vázolta fel a célokat még abban az esetben is, ha elfogadhatjuk, hogy nyilvánvalóan a háború folytatásához kívánta megnyerni a saját állampolgárokat. Ennek érdekében a propaganda bizonyítani igyekezett a háború igazságos voltát, esetleg a vereség katasztrofális hatásainak rémével ijesztgethette a propaganda célközönségét, és ezekkel az eszközökkel kívánt hatást elérni. Másfelől azonban a propaganda kiindulhatott a hazafiság általánosabb eszméjének megkérdőjelezhetetlen támogatottságából is, és a lelkes hazafiak aktív elköteleződését, tevőleges támogatását irányozhatta elő. Önmagában a háború, mint cél nem váltott volna ki ilyen mértékű lelkesedést és ilyen széles körű együttműködést, tehát minden egyes hadviselő állam – hol több, hol kevesebb igazságtartalommal – azt a nézetet terjesztette, hogy a veszélyben lévő haza megvédéséről van szó. Az idegen hatalmak támadásával szembeni jogos védekezés, a „honvédő háború” hazafias ügyének propagálásáról érdemes tehát beszélnünk, s ennek a lelkiállapotnak a sok esetben manipulatív kialakítása olyan köröket is fel tudott sorakoztatni a háborús hangulat mellett,

24 Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája, XV, Ottó – Racine. Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1922, 717–718.

akik ezt más hangulatban, más pszichológiai és politikai környezetben bizonyára nem tették volna meg.²⁵ A háborús propaganda tehát azért küzd, hogy az állampolgárok – katonák vagy civilek – folytassák eltökélt küzdelmüket a haza háborús sikere érdekében ott és abban a munkakörben vagy élethelyzetben, ahol éppen vannak. A frontkatonák harcoljanak engedelmesen, halált megvető bátorsággal, hősiés önfeláldozással. A dolgozó tömegek fokozzák erőfeszítéseiket és termeljenek minél többet, hogy legyen a háború folytatásához szükséges mennyiségű fegyver, lőszer, nyersanyag vagy élelmiszer a hadseregnek és a hátországnak. A tehetősebb rétegek nyújtsanak pénzügyi támogatást is, adakozzanak a háborús erőfeszítések érdekében. Ám nemcsak pénzzel, hanem nyersanyagok beszállításával is lehet segíteni a háború hazafias ügyét, tehát a legszegényebbeket leszámítva szinte minden egyén, illetve minden közösség támogatója lehet a nagy, közös nemzeti erőfeszítésnek például azzal, hogy a ritka és értékes színesfémekből készült kisebb vagy nagyobb tárgyait felajánlja a hadsereg számára, legyen az konyhai mozsár vagy templomi harang. És természetesen mindenkitől azt kívánja a háborúban a haza, hogy viselje el a háború okozta nehézségeket, és egyéni sérelmei hangoztatása helyett az egy nemzeti közösséggé összeforrott haza üdvét helyezze előtérbe.

Ugyanakkor ez a nemzeti közösség nemcsak követelt, hanem – amennyire lehetőségei engedték – adott is: segélyt a rokkantaknak, hadiözvegyeknek, árváknak stb. A jótékonyságnak az a típusa, amikor a nehézségek elviselése érdekében a szerencsétlenebb sorsú nemzettársak javára adakoznak, ezzel is meghosszabbítva a háború áldozatainak tűrőképességét, szintén a háborús propaganda körébe tartozhat, különösen, ha ez a szélesebb nyilvánosság előtt történt, vagy ha ilyen cselekedetekre buzdítottak másokat is. Így lehetett az egyáltalán nem harcias érületből (szociális érzékenységből, részvétből, könyörületességből) a háborút meghosszabbító cselekvés. A szegényeket gyámolító nőegyletek és az áldozatok javára tett egyéni adományok közvetve mind a háború folytatását eredményezték. A háborús áldozatok szenvedésének enyhítése ugyanis a háborúval szembeni harag és elégedetlenség csökkenését eredményezte, s így a harc folytatása már elviselhetőbbé vált, hiszen a sérelmeket legalább részben orvosló nemzetért, egy igazságosságra törekvő, mindenkit fontosnak tartó közösségért kellett küzdeni.

25 Ennek legtöbbször idézett esete talán a német példa, ahol a nyugati irányú támadásra kihegyezett Schlieffen-terv ellenére az oroszok – különben nem teljesen légből kapott – fenyegetésére hivatkozva rendelték el a háborús veszély állapotát. A cárizmus fenyegetése pedig még a német munkásmozgalom háborúellenes hangjait is elcsendesítette. Vö. pl. Rainer TRAUB, *A munkásmozgalom csődje = Az első világháború. A XX. század öskatasztrófiája*, szerk. Stephan BURGENDORFE, Klaus WIEGREFFE, Bp., Napvilág Kiadó, 2010, 178–179.

A háborús propaganda célja tehát a háborús helytállás. Fontos azonban látnunk, hogy a hazafiasan viselkedő egyén személyes példája is lelkesítő erejű lehet, és ezáltal – szűkebb körben – akár ezt is nevezhetjük egyfajta háborús propagandának. Ha valaki elbüszkélkedik azzal, hogy hadikölcsönt jegyzett, a háborús ügyét népszerűsíti környezetében. Ha valaki megveszi a belépőjegyet a háborús eseményekről szóló képes beszámoló előadásra, mert egyszerűen csak érdeklik a hírek, anyagi hozzájárulásával már egy aprócska támogatást nyújtott a háborús erőfeszítéseknek és akkor még nem is beszéltünk arról, hogy a cenzúrázott és más módon is manipulált híradások akár csak részleges továbbadásával ugyanez a néző már terjesztője is lehet a háborús propaganda némely üzeneteinek. Ha valaki pénzt fizet azért, hogy szeget verhessen a Nemzeti áldozatkészség szobrába, már önként elszegődött, aktív közkatonája a háborús propagandának.

A háborús propaganda egyik legfontosabb sajátossága éppen az volt, hogy nemhogy nem vált külön élesen a „hatalom” manipulatív propaganda-gépezete és a félreinformálást passzívan elszenvedő „nép”, hanem a társadalom igen széles rétegei aktív részesei voltak a háborús propagandának. Lehet, hogy ezt tudatosan, lelkesen és önként tették, lehet, hogy tudatosan, de manipulációk áldozataiként, félreinformálva, de elképzelhető az is, hogy öntudatlanul és jóhiszeműen. A háborús propaganda képes volt széles tömegeket maga mellé állítani.

Ha a háborús propagandát ilyen széles értelemben határozzuk meg – minden olyan nyilvános tevékenység, amely a háború folytatását segíti elő –, akkor elmondhatjuk, hogy az első világháborúban meglepően sokan voltak „propagandisták”. Hiszen a háborús üzeneteknek, azaz a propagandának igen sok módja volt, igen sok csatornán keresztül lehetett a háború nehézségeinek elviselését, azaz a hazafias magatartást kommunikálni. Nem csupán a sajtó és más nyomtatványok – könyvek, röplapok, plakátok – sugározták a háborús ügyet, hanem számtalan más módon is lehetett jelezni, hogy valaki támogatja a „szent ügyet”. Ha valaki valamely összeget felajánlott a háború mind több nélkülözője számára jótékony célra, s az ezért cserébe kapott jelvényt, kitűzött stb. nyilvánosan jól látható módon viselte, máris részt vett a jótékony reklámozásában, azaz maga is propagandista lett. Aki arany karikagyűrűjét „a haza oltárára helyezte”, s a helyette kapott „Pro Patria” feliratú vasgyűrűt hordta, látható jelét adta egyéni kiválóságának, hazafias önfeláldozásának és jótékony nagylelkűségének. Sőt, mivel ez a jelenség a városi lakosság tehetősebb rétegeinél viszonylag tömegesnek volt mondható, azok, akik még nem csatlakoztak az „aranyat vasért” akcióhoz, egy vasgyűrűs ujjra nézve akár el is szégyellhették magukat, s ez szavak nélkül is ráébreszthette őket

is hazafias kötelességükre. A különböző jelvények, kitüntetések, gyűrűk tehát tulajdonképpen a háborús ügyet népszerűsítő „reklámfelületté” változtathatták viselőiket, ami nagyrészt meg is felelt eredeti szándékaiknak.

A korabeli propaganda – elsősorban Németországban – igyekezett azt a képzetet kelteni, hogy 1914 nyarán a nemzet teljesen egységesen, egyöntetű hazafias lelkesedésben sorakozott fel a háborús ügy mellett. Modern történeti kutatások bebizonyították, hogy mindez csak a lakosság egy szűkebb csoportjára volt igaz.²⁶ Ugyanakkor ez a csoport a társadalom legműveltebb, leginkább tájékozott, az információs hatalomnak leginkább birtokában lévő urbanizált, módosabb réteget jelentette, akiknek a legnagyobb volt a befolyása. Ha igaz az, hogy a háborús propaganda elsősorban azoknál talált fogadókésztségre, akiket iskolázottságuk, műveltségük révén már elért a nacionalista retorika, s identitásukban legalábbis előkelő helyen szerepelt magyar nemzetiségük, akkor az is igaz, hogy éppen ezek voltak azok a társadalmi csoportok, akik a háború alatt még jobban előtérbe kerülő nacionalista diskurzusban meghatározó szerepet játszottak. Nem csupán befogadói, hanem – különböző mértékben – alakítói is voltak a magyar nemzeti eszmének, és ezáltal társadalmi részarányukhoz képest sokkal nagyobb jelentőségük volt Magyarország háborúval kapcsolatos beállítódásainak alakulása során is. Ha ez a hazafias középosztály kitarzott a háború ügye mellett, mert úgy gondolta, hogy a harcot a Monarchia és a magyarság ellenségei ránk kényszerítették, s azt csak komoly veszteségek árán lehetne abbahagyni, akkor ez azt is jelentette, hogy számtalan alkalommal, a legkülönbözőbb formákban maguk is aktívan vettek részt a háborús propagandában. A háború nemcsak a szűk hatalmi elitcsoportok ügye volt, hanem ennek a hazafias középosztálynak is fontos szerepe volt abban, hogy a társadalom mennyiségre nézve nagyobb, de az információs hatalomból kevésbé részesedő csoportjaival elfogadtassák ezt a helyzetet.²⁷

A háborús kitartásban tehát komoly szerepe volt az értelmiségnek és a középosztálynak. Anyagi értelemben is komoly terheket viseltek, s az ő életszínvonaluk és presztízsük sínylette meg talán legjobban a háborús nehézségeket, de a háborús gondolat nagyon fontos önkéntes terjesztőinek is számítottak. Egy-egy alkalmi beszéd, iskolai ünnepély, kitartásra buzdító, de esztétikai értelemben

26 Lásd. a katalógus *Éljen a háború!* c. írását.

27 Ha ebben az értelmezési keretben tekintjük a háborús propagandát, a hírhedt tördőfés-elmélet végeredményben nem más, mint a valamilyen szempontból a nemzeti középosztálytól eltérő elitcsoportok „fellázadása” ez ellen a háborús politika ellen, az „összeomlás” pedig akkor következett be, amikor ez a „rivális elitcsoport” a tömegekre már tudott akkora befolyást gyakorolni, hogy az a hatalom és a „nemzeti középosztály” befolyása alól kiszabadulva a háború befejeződését merje követelni.

megkérdőjelezhető értékű verseskötet is mind azt jelezte, hogy a magyar haza védelméért nem csupán hazafias áldozatokat készek meghozni, hanem maguk is aktívan bekapcsolódnak a háborús propagandába. Nem egyszerűen egy központi hatalmi üzenet sugárzói voltak a helyi közösségekben, hanem egyéni ízekkel, a maguk gondolataival fogalmazták meg a haza védelmének érveit, s ezzel a hiteles és személyes hangvétellel nagyon sokat tettek azért, hogy a háború a fokozódó nehézségek és egyre elviselhetetlenebb szörnyűségek ellenére ne érjen véget a hátszág fellázadásával. Jól megmutatkozott ez pl. a hadikölcsönjegyzéseknél, amelyeket mindig nagyobb propagandakampány kísért. Nem csupán a kölcsönt kibocsátó állam különböző központi szervei, hanem a helyi közigazgatásban dolgozók, sőt, az egyházak, a tanárok és az országos és helyi lapok is mind kivették részüket az agitációból.

A hátszági fronton fontos szerepet játszottak a tanárok, tanítók. Az ő lelkesítő, szervező, példaadó munkájuk tartotta ébren a diákság lelkesedését, s ők koordinálták azt a nagyon sokféle jótékonyági munkát is, amelyeknek igen gyakran az iskola és az iskolások álltak a centrumában. Sok iskolaépületből lett hadikórház, máshová 1916-ban erdélyi menekülteket fogadtak be. A diákságnak a gyűjtésekben játszott kulcsszerepét jól mutatja be Berkeszi István temesvári iskolaigazgató, aki szerint a társadalom és a kultuszminiszter is „mindent a tanulóifjúsággal akar gyűjteni, így ebben a tanévben gyűjtetni kellett a tanulóifjúsággal: szederlevelet katonáink számára (tea helyett); csalánrostot; katonáink számára könyveket; a hadsereg számára rezet, ólmot, gumit; hadibélyegeket; háborús nyomtatványokat; a Zsófia Szanatórium számára; a József főherceg szanatórium; a gyermekvédő liga; a vak katonák; a helybeli béna katonák; a 61. gyalogezred rokkantjai számára; Deákfalva felépítésére; katonáink karácsonyi ajándékára; a Hadsegélyező Hivatal küldött különféle jelvényeket, bélyegeket, képes levelezőlapokat kellett elárúsítani; a bolgár vöröskereszt egylet, a török félhold javára gyűjtéseket rendezni; a hadifogságba esett honfitársaink javára; az »Áldozatkészség« szobrára; a III. és IV. hadikölcsönre, stb.”²⁸

A háborús propaganda a „hazafias ügyet” propagálta, a haza fogalma pedig éppen a világháború alatt és által lett szélesebb, majdhogynem demokratikusabb. Mindenkitől elvárták a hazafias együttműködést, a hazafias helytállást, a nemzeti szolidaritást és a honvédő háború ügyének elősegítését. A modern háború tömegháború volt, ahol milliók küzdöttek egymással, és az egymással

28 *Kataklizma. Berkeszi István első világháborús naplója*, Temesvár, 1914. június 28. – 1918. október 27. Válogatás, Bev., vál. és jegyzetekkel ellátta MAROSVÁRI Attila, Békéscsaba–Szarvas, Új Auróra–Petőfi, 1989, 1916. május 4-i bejegyzés. Idézi: *Az első világháború*, szerk. SZABÓ Dániel, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 257.

szemben álló milliós nemzeteken belüli törésvonalaknak el kellett halványodni.²⁹ A hatalom a háború sikere érdekében kifejezetten erősíteni igyekezett a nemzeti egység és összetartozás tudatát, akár olyan módon is, hogy elhallgatta a valójában nagyon is meglévő etnikai, felekezeti vagy társadalmi konfliktusokat. Ilyen tág értelemben a háborús politikához szükséges kommunikációs lépés, tehát végső soron propaganda volt az is, amikor Tisza István nem domborította ki, hogy a kárpátaljai orosz betörés során egyes ruszin csoportok hazafiassága bizony megingott,³⁰ vagy, hogy az igazságügyi miniszter kifejezetten visszatartotta azokat az információkat, amelyek szerint a hadiszállítások kapcsán feltárt visszaélések elkövetőinek feltűnően nagy része volt zsidó.³¹ Mindkét esetben ugyanis attól tartott a kormányzat, hogy a ruszin-ellenes, ill. antiszemita érzelmek aláássák a háborúban oly fontos nemzeti egységet, és a legfontosabb cél, a háborús helyzet állás veszélybe kerül.

Az idealisztikus és teljes formában valójában nem is létező nemzeti egység fenntartása mellett a háború egy nagyobb egység, az egész birodalom kötelekeinek megszilárdítását is szükségessé tette. Mint ismeretes, Magyarország nem önállóan, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia részeként vett részt az első világháborúban. A korábbi évtizedek során oly sok politikai konfliktust okozó osztrák–magyar ellentétek a háború kirobbanásakor egy csapásra eltűntek. A háborús lelkesedés minden korábbi konfliktust elfedett, sőt, a korábban sokszor szidott közös hadsereget is hirtelen kegyeibe fogadta a közhangulat. Amikor például 1914. július 30-án este a New York-kávéház előtt Drózy Győző, a függetlenségi párti *Magyarország* című napilap munkatársa egy népgyűlésen bírálta a magyar katonákat halálba küldő osztrák hadvezetőséget, a tömeg ezért majdnem inzultálta.³² A háború előtt az ellenzék részéről egyöntetű elutasítással

29 Éppen a nemzet fogalmának fontosabbá válása és ezzel párhuzamos kiszélesítése okozta, hogy Tisza István választójogi konzervativizmusa olyannyira népszerűtlenné vált, mert úgy tűnt, a miniszterelnök a nemzet nevében csak kérni hajlandó, de ennek fejében politikai jogokat adni nem.

30 *Iratok gr. Tisza István miniszterelnök 1914. okt. 23–28. között tett északkelet-magyarországi körútjáról* = *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, VII, 1914–1916, KEMÉNY G. Gábor gyűjtését kieg. és jegyz. ellátta SZARKA László, SZÁSZ Zoltán, szöveg gond. KEMÉNY Gábor, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1999, 236–244. és újabban: TUTUSKÓ Ágnes, *A kárpátaljai rutén nép reagálása az 1914–1915. évi orosz betörésekre*, *Pro Minoritate*, 2012/3. (Nyár), 54–68.

31 „Az ország belepustul ebbe a háborúba”. BERZEVICZY Albert *kiadatlan naplója (1914–1920)*, s. a. r., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta GALI Máté, Kolozsvár, Komp-Press Kiadó–Korunk, 2014, 1915. március 26-i naplóbejegyzés, 76.

32 A *Magyarország* 1914. július 31-i számának beszámolóját idézi: MERÉNYI László, *A polgári baloldal és a háború kérdése 1912–1914 között*, *Századok*, 1973/5–6., 1222.

kezelt miniszterelnök, Tisza István³³ is egy csapásra népszerű lett, ami a neves irodalmi hetilap szerzőjét is elgondolkodtatta: „Soha így még, soha ennyire még, ilyen történelmi menetsebességgel még nem igazoltak államférfit az események.” A glosszairó szerint a Tiszát éljenző tömegek számára most vált világossá, hogy igaza volt, amikor erőszakos módszerekkel is véghezvitte a közös hadsereg megerősítését: „hát ezért csinálta, hát értünk csinálta, hát nem azért csinálta, mert az ellenzékét gyűlölte, hanem azért, mert az ország érdeke követelte.”³⁴ A háború kataklizmája éles fénnel világított meg régóta ismert dolgokat, s adott nekik új perspektívát.

A belpolitikai ellentétek elcsendesedése mellett talán még érdekesebb volt a magyar 48-as, függetlenségi ellenzék jelentős részét jellemző, a történelmi sérelmekre gyakran hivatkozó, s korábban olykor-olykor nyíltan is kimondott Habsburg-ellenesség visszaszorulása. A koronás királyt ért sérelem, a – Magyarországon különben népszerűtlen – trónörökös halálának közös megbosszulása egy táborba terelte a magyar hazafiakat és a korábban összbirodalmi, „svarcgelb” érzelmeik miatt ellenszenvvel figyelt közös hadsereget. Most bebizonyosodott, hogy Ferenc József hadserege nemcsak az övé, hanem Magyarországot is védi. Kiderült, hogy bár a császári és királyi hadsereg szellemiségében talán még mindig inkább császári, mint közös, katonái a Kárpátokban a magyar haza földjét is védik, nem csupán Ausztriát. Ezek a felismerések teszik érthetővé, miért fordult elő a háború során több alkalommal is, hogy magyarok és osztrákok közösen énekelték egymás addig minimum távolságtartással kezelt szimbolikus énekeit.³⁵ Az összetartás gondolatát az osztrák és magyar vezetés is felkarolta. Ennek az összetartozás-érzésnek adott látványos körítést az 1915. szeptember elején Bécsben rendezett ünnepség-sorozat, amelynek során az osztrák, magyar és horvát törvényhatóságok, önkormányzatok tisztelgő felvonulással fejezték ki hűségüket az agg uralkodónak. Az ünnepségek során a magyar (és horvát) zászlókkal is díszített bécsi utcák is látványosan jelezték a birodalom

33 Vö. Ifj. BERTÉNYI Iván, *A gyűlölt Tisza István = Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára*, szerk. MARUZSA Zoltán, PALLAI László, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2011, 21–42.

34 *Toll és tör*, A Hét, 1914. augusztus 2., 493.

35 Pl. 1914. július utolsó napjaiban a budapesti Gambrinus étteremben vacsoráló németországi társasággal együtt énekelték a magyarok a *Wacht am Rheint*, a *Himnuszt* és a *Gotterhaltét*. *Budapesti Hírlap*, 1914. július 26., 11.; Vilmos császár születésnapját az orosz fronton éppen tartalékban lévő közös hadseregbeli magyar tisztok a tábori lelkész vezetésével a Kossuth-nóta éneklésével tettek emlékezetesebbé, és „az osztrák bajtársak megtapsolják szent nótánkat” – jegyezte fel a később jeles sporttörténész karriert befutó Mező Ferenc. *O tempora = Humor a harctéren*, írta Dr. MEZŐ Ferenc tart. hadnagy, Pozsony, Wigand, 1917, 55.

két államának szolidaritását, de erre a számtalan beszéd és pohárköszöntő is hangsúlyozottan utalt. Például szeptember elsején este az Iparosok Házában Karl Stürgkh gróf osztrák miniszterelnök – Ferenc József ismert, és a háború alatt különösen aktuális jelmondatára utalva – kijelentette: „A mostani idő igazolja, mit tehetnek egymásért Magyarország és Ausztria egyesült erővel.” Tisza így válaszolt: „Meg kell őrizni a hasonló érzést a jövőben is, hogy békés munkával a monarchia presztízsét emelhessük és szemérmetlen kezeknek elvegyük a kedvét biztonságunk veszélyeztetésétől.”³⁶

A Monarchia egysége, népeinek összetartása melletti nyilvános kiállítás bizonyítására persze számos szimbolikus alkalom kínálkozott. Berzeviczy Albert jegyezte fel, hogy a bécsi *Volksgarten*ben a katonazenekar a *Gotterhalte* után a német / porosz királyi himnuszot, a *Heil dir im Siegerkranz*-ot játszotta, amit a közönség felállva hallgatott, s végül megtapsolt. Amikor azután a zenekar a – minden bizonnyal Bécsben kevésbé ismert – magyar himnuszot kezdte játszani, csak a magyarok álltak föl, „de amint a többiek észrevették, hogy miről van szó, föllállottak szintén mind, s végül ismét fölharsant a taps”.³⁷

Az érzelmek mögött sokaknál tudatosság is lehetett, még ha nem is mindenki gondolta végig az összefüggéseket olyan hűvös tárgyilagossággal, mint Ignotus: „akarok-e, aki csakis magyar lehetek, inkább egy helyreállított nagyhatalmú Ausztria-Magyarországon lenni magyar, mint egy magában álló Kis-Magyarországon, mely Szegedtől Kassáig terjed s Kanizsától Nyíregyházáig: akkor viszont nem nehéz szenvedélyes habsburgistának lennem”. Hiszen „Nekünk magyaroknak kell a magyar állam és kell a habsburgi birodalom”. „A magyarság számára tehát nem kérdés, hogy az osztrák-magyar monarchiára szükség van, tehát a mostani háborúra szükség volt.”³⁸

A háború hatalmas tétjét³⁹ ugyanakkor a sikerekre összpontosító propaganda sokak elől elfedte. A Monarchia, mint multietnikus birodalom nem tehetette meg, hogy a lakosságot a vereség esetén bekövetkező szétesés rémével sokkolja. Egyrészt nagyhatalomként erőt és optimizmust kellett sugározni, hogy ezzel is alátámassza életképességét. Másrészt a bécsi és budapesti vezetők gyanították, hogy ha a lakosságot azzal az üzenettel kívánják további erőfeszítésekre ösztö-

36 *A hódoló küldöttség fényes fogadtatása Bécsben*, Szegedi Híradó, 1915. szeptember 2., 3.

37 BERZEVICZY, 31. jegyzetben i. m., 1915. június 3-i naplóbejegyzés, 85.

38 IGNOTUS, *Egy év történelem. Jegyzetek 1914 tavaszától 1915 nyaráig*, Bp., Athenaeum, 1916, 43–45.

39 Vö. „A magyarság élethalál-harcáról van szó. Létről vagy nem létről” – pendített meg igen komoly hangot az első hadikölcsön jegyzésére buzdító irodalmi-közéleti folyóirat, az *Uj Idők. A mi közönségünkhöz*, *Uj Idők*, 1914. november 15., 497.

nözni, hogy különben a Monarchia feldarabolása vagy jelentős határterületeinek elvesztése is elképzelhető, akkor ez a forgatókönyv az ott élő nemzetiségi lakosság nacionalista vezetőire éppen nem a kívánt hatást tette volna. Bár minden nemzeti csoport vezetői a háború kezdetén kinyilvánították lojalitásukat, sok esetben élt a gyanú, hogy ezt csak a körülmények kényszerítették rájuk, s szívük mélyén nem bánnák, ha a dualista birodalom jelentősen átalakul.

Ezek a félelmek is vezethettek oda, hogy a Monarchia nem különösebben nagyszámú katonai sikereit igyekeztek látványos külsőségek között megünnepelni. A győzelmek megünneplése, ill. az azokra való emlékezés révén is igyekeztek ugyanis növelni a háborús sikerbe vetett reményt a lakosságban. Ilyenkor a városokat fellobogózták, ahol teltt rá, díszkivilágítás is volt. Belgrád 1914. december 2-i bevétele után pl. Berzeviczy Albert kormánypárti képviselő lakonikus tömörséggel jegyezte fel naplójába: „Belgrádot bevettük, Budapest illuminál. A Munkapárt erkélyén megint megszólalnak a tüntető tömeget lelkesítő beszédek.”⁴⁰ Amikor pedig sikerült visszafoglalni Przemyslt, „Bécsben föllobogózták a várost és este lelkes és tömeges tüntetéseket rendezett a nép. Meglehető számú magyar nemzeti zászló is látható” – örvendezett Berzeviczy.⁴¹ 1916. május 1-jén a gorlicei áttörés egyéves évfordulóján a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletére ünnepélyeken emlékeztek meg az oroszok legyőzéséről. Berkeszi István temesvári iskolaigazgató ekkor „alkalmi beszédet [tartott] a Kárpátokról, kiemelve annak hazánk történetében mindenkori nagy jelentőségét, mint természetes határnak.” Kiemelte, hogy „itt tört meg az orosz túlhatalom, s ha szent volt nekünk eddig is a Kárpátok, úgy sokkal szentebb lesz ezentúl, s századokon át ide fognak zarándokolni ifjaink hőseink sírjaihoz, hogy hálát rebegjenek az elesett hősök emlékének.”⁴²

Végül megkerülhetetlen a kérdés: mennyire volt hatékony a magyarországi propaganda? Általános mérleg megvonására nem vállalkoznánk, viszont érdemes idézni a naplófeljegyzéseiben meglehetősen kritikus Berzeviczy Albertet. A kormánypárti politikus gyakran háborgott azért, mert a közös hadsereg által vezérelt hírszolgáltatást ellentmondásosnak, túlzottan és hiteltelenül optimistának, következetlennek és végiggondolatlanak tartotta, és ezért összességében számos ponton hatástalannak, vagy egyenesen kontraproduktívnak. Már a háború harmadik hónapjában feljegyezte például, hogy mivel a cenzúra „csak a valótlan, torz híreknek állja útját, ellenben a kedvező hazugságoknak nem”,

40 BERZEVICZY, 30. jegyzetben *i. m.*, 1914. december 2-i naplóbejegyzés, 65.

41 *Uo.*, 1915. június 3-i naplóbejegyzés, 85.

42 BERKESZI, 27. jegyzetben *i. m.* Idézi: SZABÓ, 27. jegyzetben *i. m.*, 257.

ezért „a hírszolgálat iránti bizalom mindinkább meginog”.⁴³ Éles szemmel vette észre például azt az ellentmondást, hogy miközben a hivatalos körök nyomására a sajtó fennhangon hirdette, hogy „túl vagyunk már a legnehezebbjén”, mégis titkolták az elesettek és sebesültek számát és behívták a 19 éves fiúkat is.⁴⁴ Amikor azután az oroszok betörték Északkelet-Magyarországra, azokat a hivatalos jelentéseket sem nagyon tudta elhinni, hogy „ezek csak jelentéktelen betörések, amelyek rendre visszaveretnek”, és eleve „az orosz maga csak nyugtalanítani akar, nincsenek komoly szándékai Magyarország elfoglalására, stb.” Jogosan vélte groteszknek, hogy bár már egy hónapja folyamatosan csak visszavonulnak a Monarchia seregei, „még mindig ugyanazon a győzelemittas hangon szólnak hozzánk, [mint] első, kissé túlbecsült sikereink után”.⁴⁵

Az olasz front eseményeiről is hasonló módon számolt be a Monarchia hadvezetése. Berzeviczy morgolódása szerint „A mi jelentéseink mindig sok olasz támadás visszaveréséről szólnak. Kommentárjaink mindig úgy beszélnek, [...] mintha az olaszok minden erőlködésük ellenére sem tudtak volna eddig több területet elfoglalni, mint amennyit nekik eredetileg mint taktikailag védhetetlent önként átengedtünk. És emellett lapjaink minden cáfolat nélkül közlik az olasz vezérkar jelentéseit, melyen eddig már sok ezerre menő fogoly ejtéséről szólnak, anélkül hogy a mi részünkről a foglyokat említeni csak egyszer is érdemesnek találták volna.”⁴⁶

Ha ezeket az ellentmondásokat esetleg csak az átlagnál messze jobban informált kormánypárti politikus vette is észre, minden újságolvasó számára nyilvánvaló lehetett a háborúról szóló hivatalos hadseregjelentések, az ún. „höferek”⁴⁷ állításainak szavahihetlensége 1914 decemberében. A szerb fővárost Ferenc József trónra lépésének napjára, 1914. december 2-ra sikerült elfoglalni, és ezt követően a „höferek” azzal a fordulattal emlegették az amúgy is csak szűkszavúan említett veszteségeket, visszavonulásokat, hogy „ezzel szemben áll Belgrád bevétele”⁴⁸. Amikor azonban a Monarchia alig két hét után kénytelen volt kiűriteni a szerb fővárost, a tagadhatatlan vereség minden szépítése csak még jobban hiteltelennítette a hadvezetés hivatalos kommunikációját.⁴⁹

43 BERZEVICZY, *i. m.*, 1914. szeptember 4-i bejegyzés, 54.

44 *Uo.*, 1914. szeptember 11-i naplóbejegyzés, 56.

45 *Uo.*, 1914. szeptember 28-i naplóbejegyzés, 59.

46 *Uo.*, 1915. augusztus 12-i naplóbejegyzés, 92–93.

47 A Monarchia főparancsnoksága, az AOK minden nap hivatalos hadijelentést adott ki, amelyet Franz Höfer von Feldsturm tábornok írt alá. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, 2, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1959, 351. Ezeket a jelentéseket hívták az emberek röviden „höfernek”.

48 *Pl. Népszava*, 1914. december 15. – Hangsúlyozni kell, hogy a kifejezés nem a szociáldemokrata lap újságírójának megfogalmazása volt, hanem az AOK-jelentésből vették azt át.

49 Vö. BERZEVICZY, *i. m.*, 1914. december 15-i naplóbejegyzés, 66.

Az eset mindazonáltal rámutat arra is, hogyan működött a hivatalos hírszolgálat. A vereségeket, a nyilvánvaló kudarccokat ugyan legtöbbször nem tagadták le, de mindig igyekeztek kedvező, akár a valóságosnál messze fontosabbnak beállított jó hírekkel ellensúlyozni. Az újságolvasók így tulajdonképpen azáltal voltak félretájékoztatva, hogy a lényeges és lényegtelen hírek özönében nem igazán tudtak kiigazodni.

Természetesen a lapokban arról végképp nem írtak, milyen körülmények között harcoltak a frontkatonák a lövészárkokban. Jellemző, hogy David Lloyd George brit miniszterelnök csak 1917. december 27-én este szerzett tudomást egy haditudósító anyaga révén az Északkelet-Franciaországban harcoló „tommyk” pokoli viszonyairól.⁵⁰ A mindennapok szörnyűségeit ugyan érzékeltették a frontokat meglátogató haditudósítók, de hazafias feladatuknak tartották, hogy semmi olyant ne jelentessenek meg, ami a katonák amúgy is hatalmas feladatait megnehezítené. H. G. Wells például úgy nyilatkozott, hogy az a kockázat, hogy őt eltalálja egy golyó, sokkal csekélyebb, mint az a veszély, hogy túlságosan kritikus nézeteivel aláássa a harci morált. A francia *Le Journal* tudósítója, Edouard Helsey feladatát abban látta, hogy megerősítse a hazafias összeköttetést a front és hazája között. A haditudósítók lázadozása a cenzúra vagy a hatalmi befolyásolás ellen Nyugat-Európában kivételszámba ment. Marcel Prévost, a katonai hírszolgálat vezetője kifejezetten dicsérte a francia sajtót, amiért a kitartás és a harckészség erősítése révén jelentősen hozzájárult az 1917-es válságos év túléléséhez.⁵¹ A sajtó munkatársainak és a háborúzó antant hatalmak vezetőinek hazafias összejátszása végső soron az igazság elhallgatásában öltött testet, sőt, ahogy Arthur Ponsonby, a kevés háborúellenes brit parlamenti képviselő egyike fogalmazott: a hazugság hazafias erénnyé vált. 1928-ban publikált munkájának sokat idézett mondata szerint „*When war is declared, truth is the first casualty*”.⁵²

Berzeviczy egy 1914 végi beszélgetésük alkalmából szóvá tette Tisza miniszterelnöknek azt az ellentmondást is, hogy míg egyfelől folyton a közönség felnőttségére, érettségére, komoly hazafiságára apellálnak, másfelől viszont „úgy akarnak bánni [vele], mint egy éretlen gyermekkel, akit csak ámitásokkal lehet elcsitítani, ha sír.” Persze hiába felelte Tisza azt, hogy ő maga is többször kapacitálta már Conrad vezérkari főnököt az igazság férfias megvallására, javaslatai mindig süket fülekre találtak a hadi érdekre hivatkozó tábornoknál.⁵³

50 Vö. BREMM, 3. jegyzetben i. m., 117.

51 Uo., 133.

52 PONSONBY, *Falsehood in War-time, Containing an Assortment of Lies Circulated Throughout the Nations During the Great War* című munkáját (London, Allen, 1928) idézi: BREMM, i. m., 135.

53 Vö. BERZEVICZY, i. m., 1914. december 27-i naplóbejegyzés, 66.

Tévednénk azonban, ha mindebből azt a következtetést vonnánk le, hogy egy szűk hatalmi csoport mesteri hazugságok sorozatával tartotta a háború rabságában a társadalmakat. Az az állítás, hogy egyedül a propaganda hosszabította meg a világháborút az emberek akarata ellenére, és milliók haláláért felelős, végeredményben nem más, mint mítosz.⁵⁴ A háborús propagandát nem csupán az egyes hadviselő államok vezetői és hivatalos szervei folytatták, hanem részt vettek benne társadalmi, gazdasági és kulturális egyesületek, hírneves és hétköznapi magánszemélyek, tudósok, sőt, az egyházak is. A társadalom aktív szerepvállalása nélkül a propaganda nem lehetett volna eredményes. Ugyanakkor az eredményesség mértéke is megkérdőjelezhető, hiszen a propaganda csak arra volt alkalmas, hogy felerősítsen már meglévő hangulatokat, érzelmeket. A kitarásra buzdító propaganda nyugodtan építhetett Franciaországban a *boche*-okkal szembeni gyűlöletre, vagy Magyarországon a pánszlávizmustól és a cári Oroszországtól való félelmekre. Alapkérdéseket eldöntő hatást azonban sehol sem játszott, a semleges államok hadbalépésénél sem, hiszen Olaszország, Románia vagy az USA mind saját érdekeinek gondos mérlegelését követően kapcsolódott be a háborúba.⁵⁵

Az első világháborús propaganda nem elitcsoportok titokzatos összeesküvése volt, hanem komplex társadalmi jelenség, amelynek tanulmányozásával megismerhetjük a háborút viselő országok jellegzetes vonásait.

54 Egy másik vélemény szerint a propaganda által rettenetesnek ábrázolt ellenség győzelmét mindenképpen meg kellett akadályozni, és mivel a „barbárokkal” való békés kiegyezés, azaz egy megegyezéssel béke is ellentmondásban állt volna a propaganda által sulykolt képpel, a háborút az ellenség legyőzéséig kellett folytatni. Michael JEISMANN, *Propaganda = Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Hg. Gerhard HIRSCHFELD, Gerd KRUMEICH, Irina RENZ in Verbindung mit Markus PÖHLMANN, Erneut aktualisierte und erweiterte Studienausgabe, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2014, 207. Ugyanakkor ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a háború elsősorban a modern haditechnika sajátosságai miatt nem dőlt el hamarabb, s ennek voltak betudhatóak a korábban elképzelhetetlen mértékű áldozatok is, amelyek lehetetlenné tették, hogy a honfitársainkat százezerszámmra gyilkoló, s ezért minden gyűlöletre rászolgáló ellenséggel kompromisszumos békét lehessen kötni.

55 Vö. BREMM, i. m., 165–169.

IVÁN BERTÉNYI, JR. |

Some Characteristics of the Hungarian Propaganda in World War I

Having undergone and experienced the totalitarian dictatorships of the 20th century, the word *propaganda* is a mostly negative one. For us “propaganda” is some sort of “manipulation”, which uses dirty tricks to entice the “people” into serving the interests of those exercising power. Propaganda thus pushes the masses into “ignorance” through such organized intrigues where those in power and their shameless servants force the majority to do things opposite their own interests; it is precisely propaganda that dims their vision so that they do not notice that they are acting against themselves. Meanwhile, the handful whose vision is not impaired see through the tricks of the establishment in vain, for the leaders shun no harsh method to quiet all critical voices. Thus everyone is forced at least passively to tolerate these propaganda devices and collaborate silently and obediently. Even those were thus impelled to participate in socialist half-hour “conferences”, for instance, who knew very well how untruthful, damaging, and socially negative such meetings were. The fear of retribution makes propaganda especially effective, for it is thus that counter-opinions are muted. Forced silence or fear-induced collaboration do not even allow one to estimate how many are inwardly immune to the lies of propaganda. It may easily be conceivable that the majority of the population would reject propaganda, but for the fear of violent punishments from those in power. Hence the success of propaganda is not even relative to its standards but to the assumption that the regime might be ready to take even the most excessively violent measures against those resisting it. In such a model, propaganda is merely the cultural surface of a regime of terror, covering up open aggression, but its significance is rendered secondary.

The question arises, however, whether Hungary at the time of World War I could be considered such a total structure of power, ready to apply terror against those refusing to cooperate. The Hungarian elite of the Dual Monarchy defined itself fundamentally as the inheritor and implementer of the Reform Era (1830–1848) and the liberal-constitutional revolution of 1848 and observed the vast

majority of individual rights of freedom, even though it is fair to say that Dualist Hungary became less liberal than what Kossuth and his comrades had envisioned in 1848. Still, the Hungarian state, founded essentially on 19th-century traditions, would not even have the means to control society to such an extent as the dictatorships that followed in subsequent decades. István Tisza, who was the PM of Hungary for the better part of World War I, can be said to have been a severe and determined statesman, he was distinct from the political leaders of later eras both in the limited entitlements of his position in power and his political creed.

At the same time, the Great War brought about novelties also in that the civil rights of freedom were substantially curbed due to the war situation and, in order to secure military success, individual interests were regularly sacrificed. Though not through the Hungarian government itself, and definitely not through István Tisza, clearly dictatorial conditions were established within the internal affairs of the war-waging Austro-Hungarian Monarchy, and harsh measures were occasionally taken to enforce the regime's decisions and objectives in the broader society. It has to be noted, however, that it was precisely Hungary where the military leadership was rather less successful in obtaining lasting and complete control, due primarily to the firm resistance of István Tisza's government. Countless examples can be cited for the Hungarian government, in order to protect its own citizens, countered the military leaders of various ranks and, on the grounds of the strictest law defining special licences of power, refused that officers should exercise undue power over civilians. In some respect, it was precisely Tisza's government that prevented that Hungary should move closer to a military dictatorship akin to that introduced in Austria, while the rights and continuous operation of the civil state apparatus were only intermittently subordinated to the alleged war interests proclaimed by the military leadership.¹

It is thus to be seen that WWI propaganda in Hungary cannot be investigated along the lines of approaches linked to 20th-century dictatorships, while the model based on the contrast between those in power and the manipulated majority and the unwillingly collaborating minority, respectively, needs further refinement because not even the power structure was a unified whole. As opposed to the military leaders' intent on achieving their strategic targets at any cost, the Hungarian state would repeatedly side with the "imperial subjects", even though there was evidently no great discord in terms of the grand goal of winning the war.

¹ See for instance Gábor Vermes, *Tisza István* (Budapest: Osiris, 2001), pp. 264–270.

How can we then interpret war propaganda in contemporary Hungary? In order to explore the question with some degree of depth, though not aiming at a comprehensive analysis, it may prove fruitful first to attend to the verbal constitution of this compound term.²

Although the concept had first emerged several millennia earlier,³ the word “propaganda” itself gained currency in the period of Catholic Counter-Reformation.⁴ On the other hand, the term began to be used in the largely positive sense of spreading the faith by Protestants as well, from the late 17th century onwards until the Enlightenment period, when the concept took on a new meaning as the secret Roman centre in the attacks against the Protestants and was thus dropped from the latter’s vocabulary. Unsurprisingly, after the French Revolution and its emphasis on popular sovereignty, “propaganda” regained its importance within a new interpretive framework. Rather than religious faith, it would now spread the ideas of the Enlightenment; several revolutionaries like Sièyes or Desmoulins even modelled this activity on Rome.⁵ The openly confessed analogy on their part raised the suspicion in their adversaries that they would also adopt the institutional methods of the Catholic Church and they were accused of wanting to force their ideas on the people with the help of secret societies. In an anti-revolutionary publication from 1799, the propaganda of the French Revolution differed from the equally secret institution of the Catholic propaganda in that while the latter was striving to spread Christianity, the revolutionaries were fighting for its demolition. This new meaning of the word was carried over to Germany by French royalist emigrants in the 1790s, to the effect that propaganda is a dangerous conspiracy for spreading revolutionary ideas clandestinely, systematically, from

2 In the following, we survey the European and, primarily, German shifts in the meaning of the term *propaganda* predominantly on the basis of a German specialist dictionary, cf. Wolfgang Schieder & Christof Dipper, “Propaganda”, in Otto Brunner, Werner Conze, & Reinhart Koselleck (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart: Klett-Cotta, 1984), pp. 69–112, see esp. pp. 69–104. See also Balázs Kiss, “Missziótól marketingig: Fejezetek a propaganda elméletörténetéből” [From Mission to Marketing: Chapters from the Theoretical History of Propaganda], *Médiakutató* (2006), 1, retrieved on February 29, 2016, from http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavas/01_missziotol_marketingig.

3 Cf. Klaus-Jürgen Bremm, *Propaganda im Ersten Weltkrieg* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013), pp. 13–20.

4 It was a Spanish Carmelite monk, Thomas a Jesu, who used the term in a figurative sense in a book published in the Latin language in 1613; cf. Schieder & Dipper, *op. cit.*, p. 69.

5 In early 1791, Camille Desmoulins described the Parisian Jacobin Club as a downright political Rome: “Dans la propagation du patriotisme, c’est-à-dire de la philanthropie, cette nouvelle religion qui va conquérir à elle l’univers, le club ou l’église des Jacobins semble être appelé à la même primatie que l’église de Rome dans la propagation du christianisme” (quoted in Schieder & Dipper, *op. cit.*, p. 77).

a hidden centre. Though such anti-revolutionary writings included innumerable exaggerations and unbelievable assumptions, the term *propaganda* spread nevertheless, for there were clearly discernible centres behind the promulgation of the revolutionary ideology. In 1793, for example, Saint-Just effected the formation of a radical Jacobin club called *La Propaganda Révolutionnaire*, which intended to mobilize the revolutionaries in their resistance to alien assailants.⁶ In his memoirs, General Charles François Dumouriez, who had turned on the revolution, stated that the Jacobin government sent commissaries and propagandists to subvert other states, while on another occasion he claimed that the regime paid some 30 million livres to its three to four hundred thousand agents.⁷

Under the reigns of Napoleon and the restored Bourbon dynasty in particular, the fear of revolutionary propaganda abated for understandable reasons. After the revolution of July 1830, however, conservatives once again began to worry about the export of the insurgence. Although republican organizations dubbing themselves propagandist societies did, indeed, emerge, their aims were far from spreading their ideology abroad. Thus the fears of Metternich, for instance, assuming a second wave of rebellions would soon ensue due to the renewed conspiracy activities, proved excessive, especially in the wake of King Louis Philip's rather passive foreign policies.

As much as the term *propaganda* was synonymous with French revolutionary activities detrimental to, and hence marked for destruction by, the official conservative establishment prior to 1848, the democratic, socialistic opposition filled it with positive connotations: it no longer meant the secret intriguing of a specific minority but the movement of the oppressed masses. Heinrich Heine was especially active in investing the word with a more general definition. He talked of the anti-Russian propaganda of emigrant Poles as well as the "black propaganda" of the Carlist faction in Spain, thus blurring the outlines of the former "secret conspiracy" framework. Early labour organizations still considered propaganda an important underground activity, but Karl Marx denounced this and preferred the overt spreading of his ideas.

The debates at the 1848 German diet at Frankfurt and the subsequent media polemics further expanded the boundaries of *propaganda*; it was no longer restricted to the (negatively or positively interpreted) promotion of revolutionary ideas but incorporated other ideologies as well. In an article published in the

6 *Ibid.*, p. 80.

7 Charles François Dumouriez, *Denkwürdigkeiten*, ed. Ch. Girtanner (Lepzig & Frankfurt, 1794), 1, p. 112; quoted in Schieder & Dipper, *op. cit.*, p. 81.

Neue Rheinische Zeitung, Marx himself wrote that civilization must be propagated by revolutionary Germany in the face of imperial Russia, in order to effect the liberation thereof as well. By 1849, even conservative authors had come to the opinion that their own ideas were in want of efficient propaganda.

Since the third quarter of the 19th century saw many anarchists adopt “the propaganda of action”, that is, terrorist attempts to assassinate the leaders of the established order preceding the peaceful methods of promoting their ideas,⁸ the German labour movement tried to replace the term *propaganda* with the word *agitation*; thus, for instance, Ferdinand Lassalle was hailed as a “worker-agitator” (*Arbeiter-Agitator*) rather than a propagandist. Russian Socialists, in contrast, separated the two concepts through the works of Plekhanov and Lenin. They considered propaganda to be more general, more inclusive of varying ideas, but hence reaching fewer people, while agitation was more focused and therefore promised a greater impact on the target group.

In German public discourse, the term propaganda regained some of its former significance in the late 19th century, assuming a less politicized and more commercial meaning as a synonym of advertising. Shortly before World War I, commercials popularizing commodities as well as serving the establishment of German culture abroad, such as the operations of the *Allgemeiner Deutscher Schulverein*, re-established the term in a positive sense.

The decisive turn, however, was brought about by World War I, when it was recognized that propaganda is needed on every level, and Germany, following the examples of Britain and France, understood the necessity of launching political propaganda. From 1916, the leading promoter of this notion was Ludendorff, who went as far as to propose a separate Ministry of Propaganda in March 1918, modelled on Lord Northcliffe’s British War Mission. The influential quartermaster general projected what he called *Reichs-Aufklärungs-Amt* (Office of Imperial Information), but his plans were met with severe objections, primarily because the slightly negative connotations of the word propaganda but also because there were going to be at least two distinct directions delineated for the new institution: besides raising the spirit of the domestic population, it was also to conduct adroit propaganda abroad.

To sum up, we may say that the concept of propaganda was treated as unsubstantial before the Great War, as attested by the lexicons and encyclopaedias

8 Cf. Andrea Kozáry, “A ‘tett propagandája’: Az anarchisták az 1880-as években Magyarországon” [The “Propaganda of Action”: Anarchists in Hungary in the 1880s], *Múltunk* [Our Past] 45.4 (2000), pp. 224–257.

published in Hungary and elsewhere before the outbreak of the war: the entry of *propaganda* dealt almost exclusively with the spreading of the faith and the institution of the *Propaganda Fide* in Rome. Though the Hungarian *Pallas Encyclopaedia* declares propaganda to be “generally any institute whose aim is to spread opinions”, the rest of the short definition is mostly a description of the *Collegium de Propaganda Fide*, adding that “secret societies promoting revolutionary ideas” are also called propaganda.⁹

In the cultural region of Central Europe, the most eminent German encyclopaedias of the era, which, understandably, also provided guidelines for the Hungarian *Pallas*, make similar statements. Meyer’s *Konversationslexikon* defined propaganda “any institute in general which strives to popularize notions, particularly the missionary institutes of the faith.” The rather long entry then introduces the *Congregatio de Propaganda Fide* and makes but a fleeting remark in the last part that the secret societies established in Paris after the French Revolution, aiming to spread its ideas in the country or in other states, are also customarily called propaganda.¹⁰ The *Brockhaus Enzyklopädie* ties propaganda even more firmly to the church institution, restricting its definition to it. Not until the last sentence do we find a reference to the more general reading of *propaganda* as an activity aiming to win followers for the notions and principles of an individual or an association; afterwards, there is an *s.v.* reference to *anarchism*, suggesting that all this pertains primarily to revolutionary and violent groups.¹¹

Examining a few other Central and East European lexicons of the day, we find definitions identical with the above. The encyclopaedic dictionary published in St Petersburg in cooperation with the Brockhaus Company gives a verbatim translation of the German entry.¹² Orgelband’s 1902 volume published in Warsaw, Poland, defines propaganda generally as the spreading of some truth or opinion, but then goes on to focus on the details of the history and operations of the Roman Catholic congregation as well.¹³ Otto’s scientific dictionary published in Prague a year later explained propaganda as an attempt to assert certain doctrines or activities.¹⁴ The first Romanian encyclopaedia, published in Nagyszeben (present-day Sibiu, Romania) dedicates a very short entry to *propaganda*, “the spreading of a doctrine

9 Retrieved on February 29, 2016, from <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/index.html>.

10 *Meyers Koversationslexikon*, 4th edition (Leipzig & Vienna: Verlag des Bibliographischen Instituts, 1885–1892), 13, p. 411

11 *F. A. Brockhaus in Leipzig*, 14th edition (Berlin & Vienna, 1894–1896), XIII, p. 465.

12 *Энциклопедический словарь* (St. Petersburg: F. A. Brockhaus & I. A. Efron, 1908), XXV, p. 449.

13 *S. Orgelbranda Encyklopedja Powszechna z ilustracjami i mapami* (Warsaw: Orgelband, 1902), XII, p. 330.

14 *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí* (Prague: J. Otto, 1903), q.v., 20, p. 769.

(theory, principle) or the principles and ideas of an organization”, while “doing propaganda” is synonymous with “finding followers for something”.¹⁵

We could of course go on and on, but the above suffice to show that prior to World War I, propaganda seems to have had a rather peripheral significance: it was understood as something limited to religious and revolutionary ideas. This also highlights that for 19th-century minds trusting in scientific truth and the free voicing of personal opinions, only dogmatic, confessional notions were justly subjected to “propagation”, while the spreading of articles of faith, whether of religious origins or doctrines of revolutionary movements, were incompatible with the highly esteemed free thinking on the grounds of the unrestricted exchange of opinions and the ultimate goal of searching for abstract, objective truth.

War conditions, however, do not favour free thinking. No army asks for the opinion of its subjects: commands must be executed without thinking. If the obedience of the soldiers in the military or the civilians carrying out tasks indispensable for the success of the war effort falters, if the confidence in eventual victory is shattered, then final triumph is endangered. The Great War, dragging on beyond all former expectations, promoted propaganda together with the traditional means and modern technologies of warfare. The warring parties had to reaffirm the faith in the justness of their own position and undermine that of their enemies. Moreover, formerly neutral states might perhaps be won over to one’s own cause by convincing the public of the given country, and thereby the people eligible for voting, of the justness of one’s cause, who could then force their own government to enter the war on the side of the propagandist state. By other, related means and power pressures, the entente managed to secure the support of Italy, Romania, or the United States, for instance. War propaganda thus became an important concomitant device in the hands of modern, innovative belligerents.

One way to classify war propaganda is to examine the target group of its operations. We can thus distinguish the internal and external types of warring states. The former aim to sustain the combative enthusiasm of one’s own citizens, while the latter can be divided into two subcategories. On the one hand, one can attempt mentally to disarm the enemy through subversion, infiltration, and destruction, sabotaging further manoeuvres. On the other hand, neutral states can be approached, to which the justness and nobility of one’s own position is presented in opposition to the vileness, selfishness, and evil of the fighting enemy.

¹⁵ *Enciclopedia Română*, ed. C. Diaconovich (Sibiu: W. Krafft), III, p. 679.

If the neutral parties can be persuaded that the victory of the so represented enemy would cause a catastrophe for them as well, they might grow interested in preventing it.¹⁶

The exhibition at the National Széchényi Library, introducing the propaganda of World War I, deals with the first of the three forms of activities. This can be considered the most interesting class partly because (as we will soon see) it was the most versatile and colourful, and partly because this attitude was the most closely related to Hungarian society. Hence the exhibition does not touch on the rather interesting themes of persuading soldiers serving on the front, nor the efforts to demoralize the enemy or win over the public opinion in neutral states, which operated mostly through influencing the press and spreading pamphlets. On occasion, these evidently mixed with the propaganda materials prepared for the hinterland and the soldiers on the front, for the representation of beastly and barbarous “Huns”, for instance, could frighten and thus incite the English readership of the hinterland against the Germans. It is a well-known fact how vividly the British press exaggerated and embellished the atrocities that the Germans had allegedly committed in Belgium; very soon it also came to light what means of conscious forgery they had based these effects upon.¹⁷ But since it was a central element in the domestic propaganda as well to shape the image of the enemy, our exhibition also touches on some of these factors.

It must be emphasized that this exhibition does not cover the entirety of war propaganda partly because the post-war retrospections often paid the greatest attention to those forms of operations, and their effects, which are not presented here. Many of the Germans facing a devastating defeat after 1918 thought that their demise was significantly aggravated by the far greater efficiency of the propaganda of the entente, and particularly Britain, which simply outdid both Germany and the Austro-Hungarian Monarchy. In *Mein Kampf*, for instance, Adolf Hitler ratiocinated that the propaganda of the Central Powers made a huge error

16 Cf. Guntram Schulze-Wegener, *Der Erste Weltkrieg im Bild: Deutschland und Österreich an den Fronten 1914–1918* (Graz: Ares, 2014), pp. 237–238.

17 The German atrocities were “illustrated” with images taken from a Russian pogrom in 1905, for example. In August 1915, the *Daily Mirror* then went on to publish a photograph showing, according to the caption, “three German horsemen, with plundered gold and silver chains in their necks.” The picture, however, was but a reprinting of a pre-war (!) issue of the Berlin *Lokalanzeiger*, dated June 9, 1914, and the three horsemen were racers, boasting their trophies. See Alice Goldfarb Marquis, “Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany during the First World War,” *Journal of Contemporary History* 13 (1978), p. 487; quoted in Balázs Sipos, “Az első világháború médiahatásai” [Media Effects of the First World War], *Médiakutató* (Spring 2010), retrieved on February 29, 2016, from http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavas/10_elso_vilaghaboru_mediahatasai/

in trying to vilify and ridicule their enemies as insignificant figures. After all, such images were fundamentally false, so when the soldiers actually encountered opponents way better and more valorous than they had expected, their opinion swung nearly to one of appreciation and esteem, while their confidence in their own rulers was shattered. Conversely, so Hitler, British and American propaganda took the more commendable route of presenting Germans as ruthless, barbarous Huns, for they thus prepared their soldiers for the horrors of the war and spared them all disappointment, keeping their alertness high at all times.¹⁸

In the defeated countries, it was an overarching conviction between the two world wars, regardless of political stance, that “the Great War was lost by the Central Powers not on the battlefields but primarily in the field of propaganda.”¹⁹ Antal Szerb, for instance, who could not be accused of any Rightist leanings, said that when America declared war on Germany, it was a record achievement of entente advertising campaigns and propaganda art.²⁰

The propaganda applied in World War I had sweeping consequences as well; the totalitarian dictatorships of the 20th century would learn the lessons of the Great Wars in perfecting their own propaganda. On March 25, 1933, Joseph Goebbels, for instance, addressing the management of the German radio companies, he delineated the strategies of his Ministry of Propaganda on the axiom that “propaganda was, in the hands of our enemies in the World War, the most powerful weapon”; hence the emerging ministry should “enact a mental mobilization in Germany”, which he then compared to the operations of the Ministry of Defence, suggesting that this mental mobilization might even be more important than the material armament of the people.²¹

The same conclusions were drawn not only by the Germans but by the Hungarians too, of course. At the end of the war, the territorial protective propaganda was launched by the state; the spectacular efforts, however, led to a revisionist campaign of generally questionable effectiveness,²² while Béla Imrédy and Pál

18 Adolf Hitler, *Mein Kampf* (Munich: Frz. Eher, 1943), pp. 198–199.

19 Olivér Brachtfeld, “A párizsi sajtótudományi intézet” [The Press Science Institute in Paris], *A Sajtó* [The Press] (1937), pp. 9–10. Quoted in Sipos, *op. cit.*

20 Antal Szerb, “Amerikai könyvek [1928]” [American Books], in *A varázsló eltöri pálcáját* [The Sorcerer Breaks His Wand] (Budapest: Magvető, 1969), p. 291; quoted in Sipos, *op. cit.*

21 Quoted in Jutta Sywottek, *Mobilmachung für den totalen Krieg: Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den Zweiten Weltkrieg* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1976), pp. 15. and 23.

22 See, e.g., Miklós Zeidler, “A Magyar Revíziós Liga” [The Hungarian Revisionist League], *Századok* [Centuries] 131. 2 (1997), pp. 303–351; *idem*, *A revíziós gondolat* [The Revisionary Idea], 2nd. ed. (Budapest: Kalligram, 2009); *idem*, “Kultusz és propaganda” [Cult and Propaganda] in Dániel Ballabás (ed.), *Kultusz és propaganda* (Eger: Líceum, 2012), pp. 7–17.

Teleki both used propaganda departments within their respective ministries in order to popularize their modernizing social reform ideas.²³

After 1918, then, propaganda was no longer a peripheral issue but a key factor in terms of modern mass societies. This is reflected in the entry in Révai's 1922 encyclopaedia, which differed radically from pre-war definitions in both its length and its focus. The term *propaganda* had now acquired a triple meaning; while the first was largely the same as that known from earlier dictionaries and encyclopaedias, the third circumscribed the commercial advertisements known today, as "commercial propaganda." The most relevant and longest definition, however, is the "planned spreading of ideas", whose general upbeat is followed by the most important tools of propaganda – the press (papers, popular pamphlets, posters) as well as educational courses, societies, and theatrical performances. The dictionary indicates that propaganda can be furthered through special interest groups such as scientific or cultural propaganda to combat social problems, while the better part of the entry discusses political propaganda. This is roughly "the spreading of political ideas and party programmes", operating mostly "with the transfer of appealingly phrased slogans into public consciousness." The organizations doing propaganda fall into state or social propaganda institutions, but the two are sometimes interconnected, for instance in censorship or other state activities hindering the undesirable effects of counter-propaganda. The entry also hints that propaganda does not aim at objectivity; it ignores counter-arguments; it does not shun exaggerating or downright false methods of persuasion. On the history of propaganda, the encyclopaedia claims that up until 1914, states had only carried out foreign-policy propaganda in terms of irredentism, colonization, or Pan-Slavic ideologies, while the Great War added internal state propaganda to the former, party-based domestic operations. In the states defeated in the conflict, it was generally accepted, so the authors of the dictionary, that "the Allied Powers and their supporters proved the masters" of propaganda, having represented the entire war as a struggle between culture and barbarous militarism. The neutral states and even the Central Powers were misled by such resounding, glamorous, though false mottoes as the self-autonomy of the peoples, the liberation of smaller nations, or the protection of the minorities. The rather modest propaganda of the Central Powers could not keep pace with the state-sponsored press established

23 Péter Hámori, "Kísérlet egy 'propagandaminisztérium' létrehozására Magyarországon: A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941" [Attempt to Establish a "Ministry of Propaganda" in Hungary: The History of the 5th, Social Political Department of the Prime Minister's Office, 1938–1941], *Századok* 131.2 (1997), pp. 353–382.

by Northcliffe in England in 1918, issuing papers by the millions, and “one of the main causes of the lost war was evidently to be found in the achievements of the enemy P[ropaganda] and the weakness of the internal P[ropaganda].” The negative views of propaganda were further underlined by the entry which detailed at length the central role that propaganda played in sustaining the proletarian dictatorship in Russia and Hungary.²⁴ Thus, the experiences gained from the lost war led to the conclusion that although propaganda is not particularly ethical a weapon, its effectiveness cannot be overrated, and the entente powers had, at least in part, propaganda to thank for their triumph – which was, consequently, rendered ultimately unjust and morally questionable.

Having gained some in-depth insight into the concept of propaganda, we now need to account for what we mean by *war* propaganda. If we accept the rather general but relative safe approach that propaganda is the promotion of some view or opinion, the next issue is to establish what that opinion or view is in regard to the war. Fighting in an armed conflict could by no means be considered an aim in and of itself. Propaganda provided a more sophisticated set of objectives even if it can be assumed that the main target was to persuade the country’s citizens that the war must be continued. To this end, propaganda tried to prove the justness of the war, sometimes frightening the population with the potentially disastrous effects of possible defeat. But besides these effects, propaganda could also build on the unquestionable support that patriotism enjoyed among the citizens of Hungary; the active commitment and dedication of patriots were hoped to yield significant returns. War as an end in and of itself could not raise this degree of enthusiasm and breadth of cooperation, so every warring state spread the notion (of varying truth value) that the protection of the homeland alone was at stake, which had been threatened by alien forces. Such just self-defence, or “patriotic war” must be discussed as a main issue in propaganda efforts, not least to the effect of the manipulation this entailed, aligning such groups with the war sentiment which would definitely not have yielded to such projects under less intense psychological and emotional circumstances.²⁵ War propaganda thus fought to

24 *Révai nagy lexikona: Az ismeretek enciklopédiája* [Révai’s Great Lexicon: The Encyclopedia of Knowledge] (Budapest: Révai, 1922), XV (Ottó–Racine), pp. 717–718.

25 The most frequently cited example is that of Germany, where, despite the Schlieffen Plan aimed towards the West, the war threat was declared on the basis of allegations, not completely unfounded, that the Russians were about to attack Germany. The jeopardy from the side of Tsarist Russia silenced even the working classes’ anti-war sentiments. See, for instance, Rainer Traub, “A munkásmozgalom csődje” [The Fiasco of the Labour Movement], in Stephan Burgdorff & Klaus Wiegrefe (eds.), *Az első világháború: A XX. század őskatasztrófája* [The First World War: The Original Catastrophe of the 20th Century] (Budapest: Napvilág, 2010), pp. 178–179.

encourage citizens – soldiers and civilians alike – to continue struggling devotedly for the war success of the fatherland, in whichever life situation or professional position they found themselves in. Soldiers on the front were to fight obediently and dauntlessly, to the point of heroic self-sacrifice. The workers' masses were to increase their productivity and contribute as much as they could to the economy, providing the country with sufficient amounts of arms, ammunition, raw materials, or food for the army and the hinterland. The wealthier layers were expected to make financial contributions, sponsoring, as it were, the war effort. Besides money, resources could also be donated to the patriotic cause, which meant that anybody save the poorest classes could feel a meaningful part of the joint national striving, for instance by offering up properties made from heavy or precious metals, be it the smallest item, ranging from a kitchen mortar to a church-bell. Of course, the fatherland also expected everyone stoutly to bear the afflictions of war and, instead of voicing their individual injuries, prioritize the good of the national community of the home country.

At the same time, this national community not only demanded but, as much as it was able to, tried to provide, too – aids to the disabled, the war widows and orphans, and so forth. War propaganda may include the charity assisting one's less fortunate compatriots in order that they may bear the afflictions and thus fortify their endurance in times of war, particularly if this takes place in the broader public or happens in concord with the encouragement of others to similar measures. Thus a most peaceful sensibility in terms of social care, sympathy, or compassion could paradoxically contribute to the prolongation of the war. The women's societies nursing the poor as well as the individual offerings for the benefit of the casualties' families resulted indirectly in the continuation of the armed conflict. Alleviating the sufferings of the victims of the war contributed to the abating of anti-war anger and discontent, which made the continuation of the war more tolerable since efforts served to fight for a nation that, at least in part, attempted to compensate for the losses, for a community that aimed for such justice which made no difference between any two citizens.

The objective of war propaganda is thus to promote success in the conflict. It is important to note, however, that the personal example of a patriotic citizen may be equally inspiring, which makes this some type of war propaganda too, though in a narrower sense. If someone boasts of signing war loans, they propagate the case of war in their environment. If someone buys a ticket to the illustrated information lecture on the events of war, simply because they are

interested in the latest news, their financial contribution has signalled an ever so small encouragement for the war effort, not to mention the fact that, by spreading the censored and manipulated news coverages but partially, in even a limited sphere, the same individual may themselves further the cause of the war propaganda. If someone is ready to pay for a nail to be hammered into the statue of National Sacrifice, they have voluntarily signed up for an active private in the army of war propaganda.

In fact, one of the chief characteristics of war propaganda was the fact that the manipulative propaganda mechanisms of “power institutions” were not clearly separated from the passive, misinformed “people”; instead, very broad layers of societies were actively involved in war propaganda. Some did so consciously, enthusiastically and voluntarily, others acted consciously but on the grounds of central misinformation as victims of state manipulation, while yet others behaved in an unwittingly naive manner. War propaganda succeeded in conquering the minds and mentalities of substantial masses.

If war propaganda is understood in such a wide sense, that is, covering all public activity helping the continuation of the war, then we may as well say that there were quite many “propagandists” during World War I. After all, the war messages constituting propaganda itself were spread in manifold ways; the resistance to the hardships of war and the patriotic code of conduct had numerous channels of communication. It was not only the press and other print materials – books, pamphlets, and posters – that proclaimed the war but there were a whole range of other means, too, to express one’s support of the “sacred cause.” Anyone offering a certain sum up to those masses made destitute by the war, received a badge or medal in exchange, and simply by wearing that in public, one became a carrier of propaganda, an “advertising agent”, as it were. Those who placed their gold rings “on the altar of the fatherland”, and replaced it with a “Pro Patria” iron ring instead, could boast of personal valour, patriotic self-sacrifice, and charitable generosity. Moreover, since this phenomenon became more or less the rule among the wealthy city gentry and middle class, those who refused to join this “iron for gold” movement might even feel shame, beholding another person’s iron ring, which made them aware of their patriotic duties. Various medals, badges, distinctions, and rings thus turned their wearers into propaganda devices promoting the war effort, much in keeping with their original purposes.

The propaganda of the time, particularly in Germany, intended to make the impression that in summer 1914, the entire nation lined up in support of the war

cause, led by a completely unanimous patriotic enthusiasm. Modern historical research has, however, demonstrated that this notion was only true in regard to a narrower segment of the population.²⁶ On the other hand, that class meant the most educated, best-informed layer of society, incorporating the wealthy urban communities possessing the most powerful sources of information and the greatest influence. If war propaganda struck home, indeed, most with the Hungarians subject to nationalist rhetoric due to their schooling and culture, with those whose identity had featured the pride of being a Hungarian, then we must assume that these same people constituted the social groups that played key roles in the nationalist discourse foregrounded even further during the war. They were not merely recipients but, to varying extents, also the shapers of the Hungarian national idea; hence their significance was overrepresented in terms of their percentage within the population when it came to Hungary's attitude to the war. If the patriotic middle class persevered on the side of the war effort, feeling that the armed conflict was forced upon them by the enemies of the Austro-Hungarian Monarchy and it could only be abandoned at a severe cost, this also entailed that they actively participated in the pro-war propaganda all the time, in all kinds of forms. War was thus not only for the narrowest elite in power, but also enjoyed the support of this patriotic middle class, which greatly contributed to the fact that the more numerous, though less educated layers of society should also accept the ensuing situation.²⁷

In the sustenance of the war effort, therefore, the intelligentsia and the bourgeoisie played a significant role. They also bore severe financial burdens, experiencing perhaps the worst impact on their fortunes and prestige; at the same time, they might have been the most effective willing carriers of the war message. Their occasional public speeches, school festivals, or poetry collections propagating, even if in ever so doubtful literary quality, perseverance, signalled that they were not only ready to make patriotic sacrifices for the Hungarian fatherland but also actively joined the war propaganda. They not merely transmitted the message of the central regime to the local communities but also phrased the argument for the national self-defence in their own terms, which added personal authenticity and earnestness to their words, resulting in the continuation of the war despite the

26 See the chapter *ÉLJEN A HÁBORÚ!* in this catalogue.

27 If we consider war propaganda in this interpretive framework, the infamous “dagger-stab theory” is effectively synonymous with the “uprising” of the non-bourgeois elite groups against the policies of war, while the “collapse” was brought about when this “rival elite group” could eventually gain sufficient influence on the masses to liberate them from the sway of the “national middle class,” and thus collectively demand the cessation of the war.

increasing amount of difficulties and ever more intolerable horrors, preventing a rebellion in the hinterland. This was most visible in the war loan subscriptions, always accompanied by major propaganda campaigns. It was not only the various central organs of the state issuing the loans that participated in the agitation but also the employees of the local administration as well as the clergy, the teachers, and the national and local press.

In the hinterland, teachers played a crucial role. Their exemplary enthusiasm and organizational skills kept the spirit of the student body alive, while they also coordinated the manifold charity work which often centred on the schools and the school-children. Many school buildings were turned into military hospitals; elsewhere, Transylvanian refugees were accommodated from 1916. István Berkeszi, a headmaster from Temesvár (present-day Timișoara, Romania), for instance, complained about the burden pupils had to bear in raising funds because of the Ministry of Culture's directives: „they want everything to be collected by the studying youth, thus in this academic year the studying youth had to be made to collect: brambleberry leaves for our soldiers (instead of tea); nettle fibre; books for our soldiers; copper, lead, rubber for the army; war stamps; war-theme prints; [money] for the Sophia Sanatorium; for the Archduke Joseph Sanatorium; for the children's protection league; for blind soldiers; for local paralysed soldiers; for the cripples of the 61st infantry regiment; for the construction of Deákfalva; for the Christmas present of our soldiers; the various badges, stamps, picture postcards issued by the War Aid Office had to be sold; fund-raising was expected for the Bulgarian Red Cross and the Turkish Crescent; for our prisoner-of-war compatriots; for the 'Sacrificial' statue; for the 3rd and 4th war loans, etc.”²⁸

War propaganda popularized the “patriotic cause”, while the concept of the fatherland became broader, not to say more democratic, during and because of the Great War. Everybody was expected to collaborate with the patriotic aim, the patriotic struggle, national solidarity, and the promotion of the state's defensive war. Modern war was a massive armed conflict, where millions fought against each other, and the internal divide within the multi-million nations had to be obliterated.²⁹ The regimes tried explicitly to strengthen the consciousness

28 *Katakizma: Berkeszi István első világháborús naplója* [Cataclysm: The WWI Journal of István Berkeszi], selected, introduced, and annotated by Attila Marosvári (Békéscsaba & Szarvas: Új Auróra & Petőfi, 1989); entry of May 4, 1916; quoted in Dániel Szabó (ed.), *Az első világháború* [The First World War] (Budapest: Osiris, 2009), p. 257.

29 It was precisely the increasing importance and breadth of the concept of nation that made István Tisza's electoral conservatism so unpopular; as Prime Minister, he seemed only to make demands in the name of the nation, while he granted no political rights to the masses in exchange.

of national unity and togetherness, in order to enhance the chances for success in the war; in doing so, they might even lie about existing ethnic, religious, or social conflicts. In such a broad sense, it was a part of the communication of the war policy, that is, propaganda proper, that István Tisza failed to mention that certain Ruthenian groups were shattered in their patriotism when Russia invaded the Sub-Carpathian regions;³⁰ or that the Minister of Justice actually withheld information saying that a suspiciously large proportion of those, who were involved in the corruption of war supply transfers were of Jewish origin.³¹ In both cases, the government feared that anti-Ruthenian or anti-Semitic sentiments might undermine the national unity arch-important in warfare, and thereby jeopardize the war effort.

The idealistic notion of national union was never completely realized; yet its sustenance, together with the fastening of the ties of imperial unity, was necessitated by the war effort. As is well known, Hungary did not participate in World War I as an independent entity but as part of the Austro-Hungarian Monarchy. The tensions between Austria and Hungary, which had caused so much conflict for the past few decades, vanished rather suddenly at the outbreak of the war. The war enthusiasm covered up all former conflicts; the public opinion even embraced the formerly reproached joined army. On July 30, 1914, for instance, when Győző Drózdy, journalist of the Independence Party *Magyarország* daily newspaper, criticized the Austrian military leadership at a public assembly in front of the New York Café in Budapest for sending Hungarian soldiers into certain death, he was nearly injured by the mob.³² Prior to the war, the opposition treated Prime Minister István Tisza with almost unanimous rejection,³³ but soon after

30 "Iratok gr. Tisza István miniszterelnök 1914. okt. 23–28. között tett északkelet-magyarországi körútjáról" [Documents about Prime Minister Count István Tisza's Journey to Northeast Hungary between 23rd and 28th October 1914], in *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* [Documents on the History of the Ethnic Question in Dualist Hungary], VII, 1914–1916; compiled by Gábor Kemény G.; completed and annotated by László Szarka & Zoltán Szász; ed. Gábor Kemény (Budapest: MTA, 1999), pp. 236–244; and, more recently, Ágnes Tutuskó, "A kárpátaljai rutén nép reagálása az 1914–1915. évi orosz betörésekre" [The Reaction of Sub-Carpathian Ruthenians to the Russian Invasions in 1914 and 1915], *Pro Minoritate* (Summer 2012), 2, pp. 54–68.

31 "Az ország belepusztul ebbe a háborúba": Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914–1920) ["The Country Is Perishing in this War": Albert Berzeviczy's Unpublished Diary (1914–1920)], ed., introduced, and annotated by Máté Gali (Kolozsvár: Komp-Press & Korunk, 2014); entry of March 26, 1915, p. 76.

32 The July 31, 1914 issue of *Magyarország* quoted in László Merényi, "A polgári baloldal és a háború kérdése 1912–1914 között" [The Bourgeois Left and the War Question between 1912 and 1914], *Századok* (1973), 5–6, p. 1222.

33 Cf. Iván Bertényi, Jr., "A gyűlölt Tisza István" [The Hateful István Tisza], in *Tisza István és emlékezete: Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulója* [István Tisza and His Memory: Essays for the 150th Anniversary of the Birth of István Tisza], ed. Zoltán Maruzsa & László Pallai (Debrecen: Debrecen University, 2011), pp. 21–42.

war was declared, his popularity rocketed overnight, which surprised an author of Hungary's leading weekly journal: "Never has any statesman been vindicated by the events to such an extent and at such historic speed." He then went on to claim that the masses now hailing Tisza had just realized how justified his policy had been in corroborating the joint military with measures bordering on the violent: "so this is why he did it, so he did it for us, so it was not out of a hatred for the opposition that he did it but because the country's interests demanded it."³⁴ The cataclysm of the war threw a sharp light onto long-known things, providing them with new perspectives.

Besides the moderation of the antagonisms in domestic politics, perhaps even more interesting was the repression of anti-Hapsburg sentiments that had characterized much of the 1848 Independence Party opposition, often referring, even in a markedly vocal way, to Hungary's historical injuries caused by the Hapsburg regime. The desire for vengeance for the assault committed against the royal head of state through the death of Franz Ferdinand, the otherwise rather unpopular archduke, drove the Hungarian patriots into one camp, and restored the renown of the imperial army, formerly rejected because the officers' "schwarzgelb" leanings. It now seemed a proven fact that the army of Francis Joseph was not his alone but protected Hungary as well. It turned out that although the imperial and royal army is still, perhaps, more imperial than common, its soldiers fighting in the Carpathians also defended the Hungarian soil, not only Austria. These recognitions explain why Hungarians and Austrians repeatedly sang each other's symbolic songs during the war – songs which had been treated with remoteness at best before 1914.³⁵ The thought of convergence was embraced by both the Austrian and the Hungarian regimes. This sentiment of solidarity was conspicuously boosted by the festival series held in Vienna, early September 1915, where Austrian, Hungarian, and Croatian authorities and local administrations saluted the aged monarch, vowing allegiance to him in a solemn procession. During the festivities, the streets of Vienna, clad in Hungarian as well as Croatian flags, proclaimed spectacularly the solidarity of the two

34 "Toll és Tör" [Quill and Dagger], *A Hét* (August 2, 1914), p. 493.

35 In the last days of July 1914, for instance, the Hungarians having dinner with a company from Germany at the Gambrinus restaurant in Budapest, sang together *Wacht am Rhein*, the Hungarian anthem, and *Gotterhalte*. Cf. *Budapesti Hírlap* (July 26, 1914), p. 11. The birthday of Emperor William was commemorated by the Hungarian reserves in the joint imperial army on the Russian front by singing the Kossuth song conducted by the army chaplain, while "our Austrian comrades clapped at our sacred tune", as Ferenc Mező, the renowned sports historian-to-be recorded in "O tempora", in Ferenc Mező, *Humor a harctéren* [Humour on the Battlefield] (Pozsony / Bratislava: Wigand, 1917), p. 55.

constituent states, further emphasized by numerous speeches and toasts. On the evening of September 1, for instance, Count Karl Stürgkh, Prime Minister of Austria, declared in the Artisans' House that "The present time justifies what Hungary and Austria can do for one another if they join their forces" – hinting at Francis Joseph's well-known motto, gaining special significance in the war situation. Tisza replied, "A similar sentiment must be guarded for the future as well, so that with peaceful work the prestige of the monarchy may be raised and shameless hands be discouraged from endangering our security."³⁶ The unity of the Monarchy and the convergence of its peoples were confirmed at a range of symbolic events, which provided obvious opportunities for public testimonies. Albert Berzeviczy noted that at a *Volksgarten* concert, the military band followed up the anthem *Gotterhalte* with the German/Prussian royal anthem, *Heil dir im Siegerkranz*, given a standing salute by the audience, and applauded loudly. When the orchestra went on to play the Hungarian anthem, evidently lesser known in Vienna, it was only the Hungarians that stood to attention, "but as soon as the others noticed what was going on, they stood up as well, and another round of applause resounded at length."³⁷

Behind their emotions, the consciousness of the parties might also have been involved, though it was not everyone who thought through the connections as calmly and objectively as Ignótyus: "do I, who can but be a Hungarian, want to be a Hungarian in a restored, powerful Austria-Hungary rather than in a self-standing Small-Hungary extending from Szeged to Kassa and from Kanizsa to Nyíregyháza: for then it is not difficult for me to be a passionate Hapsburgist." After all, "we Hungarians need the Hungarian state and the Hapsburg Empire. ... For the Hungarians, it is therefore no question that the Austro-Hungarian Monarchy is necessary, and hence the present war was necessary."³⁸

The enormous stake of the war,³⁹ however, was concealed from many by the propaganda focusing on successes. The multi-ethnic empire of the Monarchy could not afford to shock the population with the ghost of general disintegration in the case of a potential defeat. On the one hand, the empire's status as a Great

36 "A hódoló küldöttség fényes fogadtatása Bécsben" [The Splendid Reception of the Tributary Delegation in Vienna], *Szegedi Híradó* (September 2, 1915), p. 3.

37 Berzeviczy (ed.), *op. cit.*, entry of June 3, 1915; p. 85.

38 Ignótyus, *Egy év történelem: Jegyzetek 1914 tavaszától 1915 nyaráig* [A Year of History: Notes from Spring 1914 to Summer 1915] (Budapest: Athenaeum, 1916), pp. 43–45.

39 See, e.g.: "What is at stake is a battle of life or death for Hungarians. Existence or eradication," wrote *Uj Idők* [New Times], a literary-political journal encouraging the signing of war loans; "A mi közönségünkhöz" [To Our Readership] (November 15, 1914), p. 497.

Power necessitated the projection of force and optimism, supporting the state's viability. On the other, the leaders in Vienna and Budapest suspected that were they to incite the population to further efforts by the dangerous message of the partition of the Monarchy or the eventual losses of its border zones, such scenarios might push the nationalist leaders of the ethnic minorities in those very areas precisely in the opposite, undesirable direction. Although the leaders of all ethnic groups expressed their loyalty at the outset of the war, it was frequently suspected that they merely acted under the pressure of the circumstances, while at the bottom of their hearts they might not have minded a radical metamorphosis of the dual empire.

Such fears, among other things, might have led to the spectacular celebrations of the not too numerous military achievements of the Monarchy. Celebrating or commemorating significant triumphs were intended to increase the popular hope for eventual victory in the Great War. On such occasions, cities were clad in flags and banners; even floodlights were installed where they could be afforded. After the successful siege of Belgrade on December 2, 1914, for instance, Albert Berzeviczy, MP for the governing party, noted laconically: "Belgrade was taken, Budapest illuminated. On the balcony of the Work Party, the speeches inciting the demonstrating crowds resound again."⁴⁰ And after Przemyśl was recaptured, "Vienna was decked with flags, and in the evening, enthusiastic mass demonstrations were organized by the people. A considerable number of Hungarian national flags are to be seen as well", Berzeviczy rejoiced.⁴¹ On May 1, 1916, the first anniversary of the breakthrough at Gorlice the Ministry of Religion and Public Education ordered festivities to take place, commemorating the defeat of the Russians. Headmaster István Berkeszi delivered a "celebratory speech about the Carpathians, highlighting their great significance for our fatherland at all times as a natural border." He stressed that it was "here the Russian overpower was broken, and sacred as the Carpathians have always been to us, all the more sacred they shall be henceforth, and for centuries the youth shall come to the graves of our heroes on pilgrimages, to whisper words of gratitude to the memory of the departed."⁴²

Eventually, one cannot avoid the question as to how efficient Hungarian propaganda proved to be. We will not attempt a general assessment, but it is useful to cite Albert Berzeviczy, ever so critical in his journal entries. As a politician of

40 Berzeviczy (ed.), *op. cit.*, entry of December 2, 1914; p. 65.

41 *Ibid.*, entry of June 3, 1915; p. 85.

42 Berkeszi, *op. cit.*, quoted in Szabó, *op. cit.*, p. 257.

the governing party, he was often frustrated because of the information services run by the common army, which he found contradictory, overly and incredibly optimistic, inconsistent, and thoughtless; in sum, he considered such communication ineffective on several accounts, and even counter-productive. As early as the third month of the Great War, he had recorded that because censorship “only stops false and distorted news but not favourable lies ... the trust in the news services is increasingly unstable.”⁴³ He had a keen eye to notice contradictions, such as the distance between the loud declaration in the media, no doubt pressurized by the official circles, that “we have the hardest times behind us”, and the fact that the number of casualties and injuries was suppressed, while 19-year-old boys were being conscripted.⁴⁴ When the Russians broke into Northeast Hungary at long last, Berzeviczy would scarcely believe the reports that “these were but insignificant intrusions regularly repelled”, and that “Russians would only incite unrest, not having any intentions to conquer Hungary, etc.” He was right in deeming it grotesque that although the Monarchy troops had been on the retreat for an entire month, “they are still addressing us in the same triumphant tone [as] after our first, slightly overestimated victories.”⁴⁵

The military leadership of the Monarchy covered the events on the Italian front in like manner. Berzeviczy complained, “Our reports always talk of too many Italian attacks repelled. Our commentaries always speak ... as though the Italians, for all their struggling, have not been able to conquer more territories as yet than what we had voluntarily let them have because they are tactically indefensible. And besides, our papers claim without any counter-argument the reports of the Italian general staff confirming the taking of many thousands of prisoners-of-war, while our part deems it never to be worth mentioning how prisoners-of-war we have lost.”⁴⁶

Though it might require a government-party politician of way above average information and intellect to notice all these contradictions, everyone reading the papers may have realized by December 1914 the latest that the trustworthiness of official army reports concerning the war (the so-called “Höfers”)⁴⁷ was zero. The capital of Serbia was captured in time for the anniversary of the enthronement

43 Berzeviczy (ed.), *op. cit.*, entry of September 4, 1914; p. 54

44 *Ibid.*, entry of September 11, 1914; p. 56.

45 *Ibid.*, entry of September 28, 1914, p. 59.

46 *Ibid.*, entry of August 12, 1915; pp. 92–93.

47 The *Armeeoberkommando* (AOK) of the Monarchy issued an official military report every day, signed by Franz Höfer von Feldsturm. These were colloquially called “Höfers.” Cf. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1959), 2, p. 351.

ment of Emperor Francis Joseph, December 2, 1914; subsequently, the “Höfers” referred to the ever so tersely mentioned losses and retreats that “in contrast, there was the capture of Belgrade.”⁴⁸ But when, a mere two weeks later, the Monarchy was forced to evacuate the city, the undeniable defeat, contrary to all embellishment or euphemism, further discredited the official communication of the army headquarters.⁴⁹

This case, however, also reveals the workings of the official news services. Though defeats and obvious failures were not, as a rule, denied, all attempts were made to counterbalance them with favourable news, often far exceeding their real strategic value. The readership of the papers was thus misinformed by the intentional confusion of a flood of significant and insignificant news items.

The papers would, of course, shun ever to write about the conditions in which the soldiers on the front had to fight. It is typical that David Lloyd George, Prime Minister of Great Britain, had not learnt of the hellish circumstances of the “Tom-mies” fighting in Northeast France until the evening of December 27, 1917, from a recent war coverage.⁵⁰ Though journalists returning from the front might express the everyday horrors of the frontline, they considered it their patriotic duty not to publish anything that might further aggravate the enormous tasks awaiting the soldiers. H. G. Wells, for instance, declared that the risk of a bullet hitting him was much smaller than the danger that his overly critical notions might undermine the fighting morale. Edouard Helsey, reporter of the French *Le Journal*, proclaimed as his task to strengthen the patriotic links between the front and his fatherland. The protest of war journalists against censorship or political repression and influencing was exceptional in Western Europe. Marcel Prévost, the head of the military news agency expressly praised the French press for significantly contributing to the survival of the critical year 1917 through its corroboration of the country’s perseverance and willingness to fight.⁵¹ Ultimately, the patriotic collaboration of the press workers and the leaders of the entente powers at war manifested itself in the suppression of truth; as Arthur Ponsonby, one of the few anti-war British MPs put it, lying became a patriotic virtue. In 1928, he published his much-quoted tenet: “When war is declared, truth is the first casualty.”⁵²

48 See, e.g., *Népszava* (December 15, 1914). – It must be noted that the expression was not formulated by the journalist of the Social Democratic paper but adapted from the report of the AOK.

49 Cf. Berzeviczy (ed.), *op. cit.*, entry of December 15, 1914; p. 66.

50 Bremm, *op. cit.*, p. 117.

51 *Ibid.*, p. 133.

52 Ponsonby, *Falsehood in War-time, Containing an Assortment of Lies Circulated throughout the Nations during the Great War* (London: Allen, 1928), quoted in Bremm, *op. cit.*, p. 135.

In a conversation with PM István Tisza in late 1914, Berzeviczy raised the point that there was a contradiction between the constant appeal to the adulthood, maturity, and serious patriotism of the public on the one hand, on the other hand, “they want to treat [it] as an immature child who can only be appeased with delusions when crying.” No matter that Tisza claimed to have repeatedly implored chief of staff Conrad to confess the truth like a man, his suggestions always fell on deaf ears with the general, who referred to military interests.⁵³

Nevertheless, it would be erroneous for us to conclude from the above that societies were enslaved for the purposes of the Great War through masterly lies by a narrow clique in power. The notion that propaganda alone might have prolonged the World War despite what people desired, thus contributing to the death of further millions, is but a myth.⁵⁴ War propaganda was not only carried out by the leaders and official organs of the warring states – it incorporated social, economic, and cultural societies, famous and ordinary persons, scholars, and even the churches. Without an active participation of the society, propaganda would not have been effective. At the same time, its efficiency may also be questioned, since propaganda could only enhance formerly existing moods and emotions. The propaganda exhorting perseverance could build on prior fears, such as the threat of *boches* in France or the dangers of pan-Slavism and Tsarist Russia in Hungary. Still, it never played a decisive role, not even in the eventual participation of neutral states, for Italy, Romania, and the United States all joined the armed conflict after carefully weighing up their own best interests.⁵⁵

The propaganda of World War I was not a secret conspiracy of elite groups but a complex social phenomenon whose study may help us learn more about the characteristic traits of the countries involved in the war.

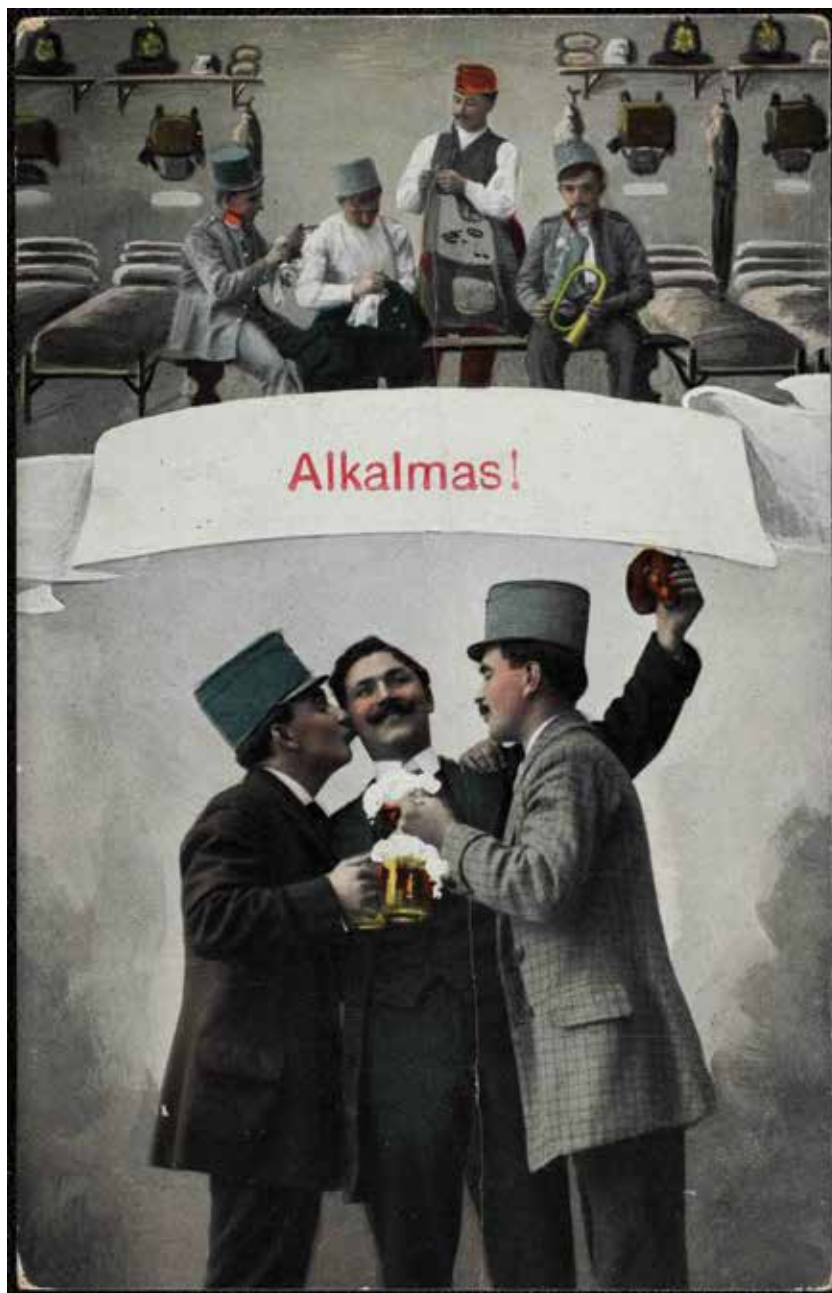
Translated by Boldizsár Fejérvári

53 Berzeviczy (ed.), *op. cit.*, entry of December 27, 1914; p. 66.

54 Another view fostered the idea that the victory of the enemy painted horrible in official propaganda had to be hindered at all costs; moreover, since making peace, that is, a compromise, with the “barbarians” would have contradicted the image propagated, the war had to be continued until the enemy was ultimately defeated. Michael Jeismann, “Propaganda”, in *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, ed. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz, & Markus Pöhlmann (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2014), p. 207. We may add that the war was not decided sooner simply because of the characteristics of modern military technologies, which also explained the unimaginable number of casualties and the fact that no peace or compromise could be made with an enemy that had killed one’s compatriots by the hundreds of thousands.

55 Cf. Bremm, *op. cit.*, pp. 165–169.

Alkalmasságot népszerűsítő humoros képeslap / Fit for service! Cheerful postcard
[1914. OSZK PKT]

Zádor István: Beszállás a radzyni kastély pálmaházába / Lodgement into Radzyn castle's orangery
[Zádor litográfiája az orosz harcterről, 1915. OSZK PKT]

KATONA ANIKÓ |

Vizuális kultúra és háborús propaganda Magyarországon

Az első világháborúhoz kapcsolódó képzőművészet alkotásait a háború kitörésének századik évfordulóján megnövekedett érdeklődés övezi. A magyar képzőművészek tevékenysége a háború alatt sokat kutatott, de máig nem teljesen feltárt terület. Óriási hiány, hogy egyelőre nincs teljes körűen feldolgozva a leggazdagabb ilyen tárgyú gyűjtemény, a Sajtóhadiszállás festőinek anyaga a Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében. A világ nagy múzeumai sorra rendeztek kiállításokat a háborús művészetről, itthon 2014-ben nyílt meg a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményéből válogató kiállítás Balatonfüreden. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása a propaganda széleskörű tevékenységét és sokféle különböző jelenségét mutatja be. Egyik fontos kérdésünk, hogy a hazai első világháborús propagandában milyen szerepet kapott a képzőművészet? Milyen módokon szolgálták művészeti alkotások a *háború kultúráját*? A nélkülözés és nyersanyag-hiány ellenére milyen új feladatokat adott a képzőművészeknek a háborús helyzet? És a nem-művészi képtermelés, a mindennapi, populáris vizuális kultúra hogyan itatódott át a propaganda üzeneteivel?

Az első világháborús magyar propagandát komplex jelenségként vizsgáljuk: „amit »propagandának« hívunk, éppannyira vízszintes, mint függőleges folyamat volt, sőt, bizonyos értelemben alulról jövő nagy nyomás”.¹ A magyar háborús propagandára is igazak Audoin-Rouzeau és Becker megállapításai, hiszen a jelenség, amiből ők megállapításukat levezették (a háborús „propaganda-tárgyak” tömeges gyártása és az irántuk megmutatkozó óriási kereslet) a Monarchiában is jellemző volt. A propaganda a legkülönbözőbb médiumokban jelent meg, a tárgyak tömeges előállításában, vagy akár közösségi eseményekben is testet ölthetett. A háborús propaganda részének tekintünk minden olyan nagyközönségnek szóló megnyilvánulást, amely hazafias és/vagy harcias üzeneteket terjesztett, tehát nyíltan vagy burkoltan a háború folytatására szólított fel. Az egész Monarchiára, és a magyar

¹ Vö. Stéphane AUDOIN-ROUZEAU, Anette BECKER, 1914–1918 *Az újraírt háború*, ford. Fisli Éva, Bp., L'Harmattan-Atelier, 2006, 91.

ország részre is elmondható, hogy a kormányzat részéről a propagandára kevés figyelmet fordítottak, és ennek meg is lett a negatív eredménye. Ahogy Bihari Péter fogalmazott: „a nyugati államok jobban fenntartották a háborús morált – részben azért, mert az információ és a propaganda hatékonyabb eszközeivel éltek, mint ellenfeleik.” A központi hatalmak országaiban a társadalom polarizálódását és a lakosság többségének elszegényedését „semmilyen propaganda sem ellensúlyozta”.²

A háború mindenütt a propaganda és a közvélemény felértékelődését hozta el, amit igazolnak a propaganda természetét kutató elméleti publikációk, amelyek a háború után jelentek meg. Szélsőségesen negatív képet festett Edward Bernays, aki a propaganda által irányítható tömegtársadalmat írt le. A tömegember szerinte irracionális és befolyásolható, „klisékben, divatszavakban és képekben”³ gondolkodik, és nem racionális módon. Ezt a jelenséget igazolja az első világháborús propagandában a különböző médiumokban megjelenő rendkívül sok és sokféle kép. A képek erős befolyásoló szerepe újabb médiaelméleti kutatások, képelméleti és képanthropológiai vizsgálódások tárgya.⁴ A művészettörténeti kutatás határait a nem művészi képek felé kitérítő vizuális kultúra kutatás az 1970-es évek óta jellemző megközelítés. A háború vizuális kultúrájával is foglalkoznak újabb (külföldi) tanulmányok,⁵ akár a patrióta üzeneteket közvetítő képzőművészeti alkotások, a kritikai attitűdöt mutató modern fotográfia, a tömegkultúra képtermeleése, mint az újságkarikatúrák, a háborús időkben fellendülő filmipar, vagy akár a szépségiparhoz kötődő képi reprezentációk összekötésével.⁶ A műfaji és mediális különbségeken túllépve a képi reprezentációkban megjelenő hasonló jelenségek az elemzés tárgyai, mint például a hazafias jelképek felértékelődése, vagy a háborús trauma hatására megjelenő elkeseredett szépség és csillogás iránti vágy.

A háború vizuális kultúrája a *háború kultúrájának* része; a jelenséget Audoin-Rouzeau és Becker a gyűlöleten és erőszakon alapuló kultúraként írta le, amely nem azonos a háború alatti kulturális étellel.⁷ A háború kultúráját szolgáló

2 Lásd BIHARI Péter, *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Bp., Napvilág, 2008, 124.

3 Idézet: KISS Balázs, *A missziótól a marketingig. Fejezetek a propaganda elméletétörténetéből*, Médiakutató, 2006, tavasz.

4 Lásd például W. J. T. Mitchell munkásságát és a képi fordulat elméletét. *A képek politikája. W. J. T. Mitchell válogatott írásai. Tanulmányok*, szerk. SZAUTNER Dóra, SZÖNYI György Endre, Szeged, JATE Press, 2008 (Ikonológia és műértelmezés 13.)

5 Paul STIRTON, *Hungarian Visual Culture in the First World War*, *Austrian Studies*, 21(2013), 182–200.

6 A példák forrása David M. Lubin könyve. David M. LUBIN, *Flags and Faces. The Visual Culture of America's First World War*, USA, Oakland, California, University of California Press, 2014.

7 AUDOIN-ROUZEAU, BECKER, *i. m.*, 86. Magyar szakirodalomban is jellemző a fogalom használata, például: BALÁZS Eszter, *Háborús gyűlölet andante és allegro. A hivatalos irodalom, a katolikus egyházhoz közeli*

képi reprezentációk a háború folytatására buzdító, a háborúnak okokat tulajdonító, az ellenséget lekicsinylő vagy démonizáló, a saját kultúrát felértékelő üzeneteket tartalmaznak. Franciaországban a háború kultúrájában megjelenő agresszív és gyűlöletkeltő elemek jelenlétét indokolja, hogy a harc ott az ország területi integritásáért folyt, valódi honvédelemről beszélhetünk, hiszen a front az országhatáron belül húzódott. Ezzel szemben a magyar anyag eltérő sajátosságait okozza az, hogy a háborút a soknemzetiségű Monarchia vívta, a harc az országhatárokon kívül folyt, csak a jelszavak szintjén volt szó védekezésről, és végig nem fogalmazódtak meg tisztán a nemzetközi közvélemény számára a Monarchia háborús céljai.⁸ A zavar, a háború értelmes okának hiánya, a soknemzetiségű birodalmi kultúrában a nacionalista jelszavak visszássága magyarázat a magyar emlékananyag sajátosságaira.

A háború kultúráját itthon tehát az első időszakban nem felülről irányított propaganda szerv (ilyen nem is létezett!) terjesztette, hanem sokkal inkább az „önkéntes propagandista szerepbe”⁹ került értelmiség. Az értelmiség mobilizációja elsősorban a kezdeti évekre, vagyis „a háború totálissá válása”¹⁰ előttre jellemző. „Az egymás iránti gyűlölet az irodalom, a művészetek, a tudomány számára is kísérletezési lehetőséget jelentett. Az azzal kapcsolatos várakozás, hogy a háború megváltoztatja a kultúrát, a művészeteket, olyan erős volt, hogy már a háború elején elkezdtek tanulmányozni a változásokat” – figyelte meg Balázs Eszter.¹¹

Az önkéntes mobilizációban (ahogy más téren is) 1916–1917 körül érzékelhetünk törést. A háborús lelkesedésben bekövetkező törés talán nálunk is összefügg 1916 második felében a „verduni, somme-i és a Bruszilov-offenzíva utáni hullahegyek”¹² tapasztalatával, de hozzájárult a hangulat változásához Ferenc József halála 1916 novemberében, és a „személy szerint rendkívül jó szándékú, a háborút befejezni akaró és így változásra kész”¹³ IV. Károly által képviselt új politika is.

---

irodalmi lapok és a háború Magyarországon (1914-1916) = Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára, főszerk. MAJOROS István, szerk. ANTAL Gábor, HEVŐ Péter, M. MADARÁSZ Anita, Bp., ELTE-BTK, 2015. <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/13673/35-BALAZSESZTER.pdf?sequence=1>

8 „Alig folytak viták a háborús célokról, még akkor sem, amikor a központi hatalmak álltak jobban.” BIHARI, *i. m.*, 176.

9 A fogalmat használja: BALÁZS, *i. m.*, 446.

10 BIHARI, 2008, 32. „A háború totálissá válása – legalábbis a hátországban – valamikor 1916 nyara és 1917 nyara között zárult le.”

11 Idézet: BALÁZS, *i. m.*, 447.

12 AUOIN-ROUZEAU, BECKER, *i. m.*, 87.

13 Vö. LŐRINCZ László, *Egy békülékeny hadikiállítás. 1917. szeptember*. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/87-01/ch19.html> (utolsó letöltés: 2015. december 16.)

1914–1915-ben még a képzőművészek is nagy számban mobilizálódtak a háború kultúrája mellett, sokan a háborúban a művészet új céljait és lehetőségeit látták meg. A háborús művészet különböző programjait, szerepének keresését, majd erős kritikáját olvashatjuk ki a kor legnagyobb művészeti szaklapjainak (*Művészet, Magyar Iparművészet*) cikkeiből.

A kezdeti évek lelkesedését, és a művészek „prófétai” szerepvállalását tükrözik Nagy Sándor 1914-ben írt sorai: „[A képzőművészetnek] Mint egy hatalmas, érintetlen hadtestnek, úgy kell helyt állni s készenlétben figyelni, hogy azonnal elfoglalhassa fontos nagy pozícióját, amint reá kerül a sor. Mihelyt pihenni térnek a megvadult, a nekiszabadult nagy erők, résen kell állni a kultúra nevében a művészetnek. Mert a lelkekben a háború sokkalta nagyobb sebeket fog ütni, mint a testen.”¹⁴

A képzőművészek részvételének legismertebb példája a Császári és Királyi Sajtóhadiszállás művészcsoportja, vagyis a hivatalos hadifestészet volt.¹⁵ A hadifestészet (propaganda) céljait Hoen tábornok fogalmazta meg a Sajtóhadiszállás 1916-os (budapesti) kiállításának katalógusának előszavában: „az emlékezést támogatni, az elmúlástól megóvni, és elkövetkező nemzedékeknek eleven frissességükben átszármasztani, ez megint a művészet magasztos feladata”.¹⁶ Hoen szövege nem hagy kétséget afelől, hogy a hadifestészet megszervezésekor a hadsereg vezetése nem csupán az utókorra gondolt, hanem aktuális propaganda célokat is szánt neki, vagyis a hadifestészetnek a háttország lelkesedésének fenntartását kellett szolgálnia. „Az elképzelt-tehetségre a kép erősebben hat, mint a legszeleesebb és legszemléltetőbb írott ismertetés; ez a legjobb eszköz az érdeklődés felkeltésére és ébrentartására. Az érdeklődésnek a háború iránt, amely mélyenjáró hatással van a legkisebb gunyhóban is, amely éles változásokat okoz a gazdasági és társadalmi élet minden ágában, – ennek az érdeklődésnek nem szabad ellanyhulnia és kihűlnie. Az az érdeklődés töltse el és emelje fel azoknak lelkeit is, akik nem állanak szemben az ellenséggel, és mégis hordozói az egyetlen, mindenkivel közös gondolatnak: a törhetetlen győzni akarás gondolatának. Hiszen ez a mai küzdelem sorsa nem kizárólag a harctéren fog eldőlni!”¹⁷ Ez a szövegrész jelzi, hogy a hadvezetés nagyon is tudatában volt a háttországi közvélemény fontosságának.

14 NAGY Sándor, *Háború és Művészet*, Magyar Iparművészet, 1914, 7–8. szám, 382.

15 Lásd erről a 10., 11., 12. tematikus blokkot.

16 Lovag HOEN Miksa, *Bevezető rész = A császári és királyi sajtóhadiszállás műkiállításának katalógusa*, Bp., Nemzeti Szalon, 1916, 7–8.

17 HOEN, *i. m.*, 10–11.

Ezt az alapvető propaganda célt a hadikiállításokon gyakran elhomályosította a Hoen által említett második cél: „Másik, nem kevésbé fontos feladata a művészetnek a háborúban: a vezérek és a különösen kiváló hősök alakjait az egész monarchiában ismertté tenni.”¹⁸ A hadikiállításokon, illetve a hadifestők múzeumban őrzött anyagában a portrék nagy aránya jelzi, hogy a reprezentációs célok olykor túlsúlyba kerültek.

De nem csupán a hadvezetés túlzott önreprezentációja tette propaganda szempontból sikertelenné a hadifestészetet. Művészeti szakemberek (például Berzeviczy Albert, Lyka Károly) már a háború kitörésekor megfogalmazták a modern, gépesített háború ábrázolhatatlanságának problémáját,¹⁹ illetve azt, hogy ezt a háborút nem kísérheti hagyományos „történelmi festészet”.²⁰ Ez a háború nem újíthatta meg a csatakép műfajt, hiszen nem voltak többé látványos csaták, és nem kapott már szerepet az egyéni hősiesség sem. Hiába látta a kezdet kezdetén Mednyánszky László vagy Vaszary János is művészi szempontból a megújulás lehetőségének a háborút,²¹ ebben hamar csalódnuk kellett. A *Nyugat* kritikusa, Bálint Aladár az 1917-es második budapesti sajtóhadiszállás kiállítással kapcsolatban negatív véleményt fogalmaz meg, amelyben a hadifestészet kritikája mellett már az erőteljes békevágy jelenik meg: „Reméljük, harmadik kiállításra nem kerül a sor. Ennél jobbat nem kívánhatunk sem magunknak, sem a kiállító művészeknek.”²² Az 1918-as kiállítás kritikájában ugyanő utal a hadifestészet egy másik alapvető problémájára: „annyiban van közük a háborúhoz, hogy azon a helyen, amelyet ábrázolnak, valaha háború dúlt” – írja Ludwig Graf képeivel kapcsolatban. Valóban: ma a múzeumokban őrzött háborús képzőművészetünk gazdag portrékban, tájképekben és tábori életképekben, a harcról viszont kevés ábrázolás áll rendelkezésre.

A negatív kritika a művészek és a kritikusok részéről az egyéb, háborús célokat szolgáló mindennapi képtermelet is érintette. Így a propaganda szempontból legfontosabb médiumok, a plakátok, újságillusztrációk, képeslapok, mindennapi broszúrák és füzetek grafikáját kárhóztatta *Háborús ízléstelenségek*

18 HOEN, i. m., 11.

19 SZÜCS György, *Képek előtt, képek mögött. A világháború és a képzőművészet = Művészet és művészek az első világháborúban*, szerk. RÓKA Enikő, SZÜCS György, Balatonfüred Kulturális Nonprofit Zrt, 2014, 27.

20 Vö. LYKA Károly, *Háború és Művészet*, Művészet, 1914. 13. évf. 7. szám, 337–340.

21 Erről bővebben lásd a 11. részt. Vaszaryról lásd: SZÜCS György: „A Kárpátoktól le az Adriáig” Vaszary János és az első világháború = Vaszary János gyűjteményes kiállítása, szerk. VESZPRÉMI Nóra, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2007, 68. Mednyánszkyról lásd: MARKÓJA Csilla, *Tájkép csata után – Mednyánszky László és a hadifestészet*, ENIGMA, 28. szám Háború 1, 2001, 18.

22 Vö. BÁLINT Aladár, *A sajtóhadiszállás második kiállítása*, *Nyugat*, 1917. 4. szám, Figyelő. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00216/06594.htm>

címmel a *Magyar Iparművészet* cikkírója már 1914-ben. „A nagy erő kifejtésekhez és a hatalmas tömegérzésekhez semmiképpen sem méltó az a kicsinyes, ötletszegény s gyakran bántóan ordináré tónus, mely az utca háborús hevületeibe beleszól.”²³ A cikkírónak tulajdonképpen a háború kultúrájára jellemző gyűlöletkeltő, az ellenséget lekicsinylő karikatúra stílus nem tetszik, amely a magyar emléktanyagban a kisméretű propaganda tárgyak, képeslapok, újságillusztrációk jellemző sajátossága volt 1914–15-ben.²⁴ „A fővárosi kirakatokban itt-ott karikatúrákkal találkozunk, melyek Petár királynak a magyar bakákkal való párbeszédeit illusztrálják olyan kaszárnyastílusban, mintha a mi katonáink ocsmány mozdulatokkal s nem vitézségükkel hódítanák meg Szerbiát. Kihez szólnak ezek a rajzok? A legalacsonyabb tömegízlést, a legkevésbé szimpatikus szenvedélyeket szolgálják anélkül, hogy a harci kedvet – mely a legtermészetesebb forrásból fakad – fokozhatnák.”²⁵ A plakátművészettel és grafikával foglalkozó német szaklap, a *Das Plakat* 1914 novemberében megjelent számában a háborús grafikát ismertető cikk²⁶ megállapítja, hogy a háború kitörésével megjelent a képeslap-ipar, melynek (sajnos) nem mindegyik terméke ízléses, sőt. De a nagy karikaturisták (pl. a *Simplicissimus* újság köréből Heinrich Zille) már érdemesek a figyelemre, hiszen velük a jellegzetes berlini humor csap le az ellenségekre. A lapban közölt német példák közel állnak a magyarokhoz. Az ellenség tipizált, karikaturisztikus figurái (hórihorgas angol, toprongyos francia, szőrös és durva orosz Trier és Leonard lapjain) megalázó helyzetekben jelennek meg, az ellenség jelképei (pl. párizsi Arc de Triomphe Zille lapján) német kézre kerülnek. 1914–15 körül Biró Mihály rajzol hasonló képeslapokat:²⁷ a karácsonyfa alatt ülő komisz figurák ablakán beesik egy gránát, az ellenfél karikázott alakját fenékbe rúgja egy magyar baka... A háború szimbolikus (és agresszív) gesztusokban jelenítődik meg (fenékbe rúgás, gyerekek katonásdi játéka stb.), az ellenfél pedig nevetséges, szánalmas alak – olyasvalaki, aki alábbvaló, ezért biztosan legyőzhető. Ez a fajta képtermelés kedélyes és közönséges stílusával, a konfliktus játékos-humoros feldolgozásával is segítette a háború kultúrájának életben tartását.

23 Ismeretlen, *Háborús ízléstelenségek*, Magyar Iparművészet, 1914. 10. szám, (A Háborús Világ rovatban) 487–488. http://epa.oszk.hu/01000/01059/00120/pdf/magyar_iparmuveszet_EPA01059_17_10_1914_485-488.pdf

24 Lásd erről az 5. tematikus katalógus-részben.

25 Lásd 23. jegyzet.

26 Walter BLOCH, *Kriegsgraphik*, Das Plakat, 1914. november, Jahrgang 5, Heft 6, 247.

27 Lásd ezeket az 5. katalógus-részben.

A képeslapok durvább és humorosabb hangnemet ütöttek meg,²⁸ mint a kor plakátjai – ez a magyar emlékanyagra éppen úgy igaz, mint az osztrákra vagy németre. Sőt, hasonlót látunk antant oldalon is: az 1914–15-ös brit toborzó plakátok komoly, agresszív, lelkiismeret furdalást keltő hangnemétől ott is eltér a képeslapok vicces stílusa.²⁹

Az 1914-es *Magyar Iparművészet* cikkben megkapják a magukét a plakátok is: „Ha nem is ilyen rikítóak, de az ízléstől szintén igen messze esnek azok a plakátok is, melyek a hirdetőoszlopokat lepték el s amelyek háborús krónikák és füzetek Nick Carter-szerű³⁰ illusztrációit vetítik egy percre a néző szemei elé.”³¹ A kritikus nyilvánvalóan a kereskedelmi plakátokra jellemző színes, látványos stílus átvételét nehezményezi a háborús hirdetésekben. Csakhogy 1914–15-ben a háborús plakátok nagy része nem a háború ügyét, hanem egyelőre továbbra is a kereskedelmet szolgálta: a háborús ábrázolások kereskedelmi termékek reklámjait lepték el.³² Az OSZK grafikai plakátjai között 1916 előtt nem találunk állami megrendelésű háborús plakátot (pl. hadikölcsön plakátot), de kereskedelmi termékek és jótékonyági események hirdették magukat háborús képekkel.

A *Das Plakat* egy 1914 őszi cikkében megjelent cikke a háborús plakátot a dicső lobogó szerepében látja, amely az a jel lehet, amelyben győzünk.³³ Egy 1915 januárjában írt cikk³⁴ azonban már problémaként láttatja a reklámokat monotonná tevő hazafias jelképek túlsúlyát, a lap későbbi számaiban pedig visszatérő téma a „háborús giccs” problémája. A magyar plakátokon (és egyéb reklámgrafikákon) 1914–15-ben megjelentek a hazafiasság, vagy a „magyar virtus” ábrázolásai a harci lelkesültség jegyében: huszár rohamok, vörös ördögök, vidám honvédek, a hősiesség romantikus képei (például: Földes Imre: *Tavaszi részvénytör, A Vi-*

28 A vizuális degradálás különböző eszközeiről, és az ábrázolások eredetéről lásd bővebben: KUNT Gergely, *Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon*, Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeli Múzeum Értesítője 12, Bp., Hadtörténeli Múzeum, 2011, 227.

29 Előbbire példa Alfred Leete *Your Country Needs You* című, a mutató Kitchenert ábrázoló plakátja, vagy az olyan hatásvadász alkotások mint Augustus Savile Lumley „Daddy, what did YOU do in the Great War?” feliratú plakátja. Utóbbira példa a kor egyik sikeres jótékonyági akcióját is támogató képeslapban megjelent alkotás: Bert Thomas *Arf a mo Kaiser* lapja. Irodalom: David BOWNES, Robert FLEMING, *Posters of the First World War*, Oxford, National Army Museum, Shire Publications, Oxford, 2014.

30 Nick Carter a korszak krimi irodalmának népszerű detektív hőse. Vélhetőleg az amerikai címlapok grafikájának hatását véli felfedezni a szerző.

31 *Háborús ízléstelenségek*, Magyar Iparművészet, 1914, 10. szám, 487–488. http://epa.oszk.hu/01000/01059/00120/pdf/magyar_iparmuveszet_EPAo1059_17_10_1914_485-488.pdf

32 Lásd erről a 2. tematikus katalógus-részt.

33 A. von HALBERT, *Der Krieg und das Plakat*, Das Plakat, 1914. november 15. Jahrgang 5, Heft 6, 234–235.

34 A. von HALBERT, *Plakat und Patriotismus*, Das Plakat, 1915. január 6. Jahrgang 6, Heft 1, oldalszám nélkül.

lágháború Képes Krónikája, Vadász Miklós: *Az Est*, Végh Gusztáv: *Képes Ujság*). A plakátok ábrázolásai azonban nem lendültek el a túlzás felé, a „háborús giccs” inkább a fennmaradt mindennapi tárgyanyagban (az uralkodók képével díszített étkezészetek, hazafias motívumokat hordozó emléktárgyak, stb.),³⁵ illetve az apróbb nyomtatványokban kapott teret.

1916 után a fentebb leírt háborús kereskedelmi reklám már kevésbé jellemző; a háború veszített újdonság erejéből és így reklám-értékéből is. 1917-től megjelent a hadikölcsönök hirdetése: bár kölcsönt már 1914 őszén is lehetett jegyezni, és ezt követően félévente; reklámozására az önkéntesen jegyzők nagy száma miatt nem volt szükség. 1917-re azonban már drámaian visszaesett a hadikölcsönök népszerűsége, ezért elindult széles körű reklámozása. A hadikölcsönök hirdetése a legjellemzőbb típus lett a jótékonyági tárgyú hirdetések mellett. A két téma plakátjai „teljes szövegi és képi világukban különböznek” (ahogy Szabó Dániel megfogalmazta),³⁶ hiszen míg a jótékonyágnál a szenvedés, a hadikölcsön esetében a harcban való részvétel, a hadsereg támogatása, így a harc kerül a középpontba. Az OSZK és a Magyar Nemzeti Galéria plakátgyűjteményét átnézve egyet érthetünk Szabó Dániellel abban, hogy a magyar anyagban más országokhoz képest kevés a hadikölcsön plakát, és későn (1917–18-ban) jelentek meg (Németországhoz hasonlóan, ahol 1917-es az első, Fritz Erler tervezte ilyen tárgyú plakát).³⁷ A hadikölcsön plakátokat a Pénzügyminisztérium központilag rendelte meg, illetve az egyes pénzintézetek is megjelentették a magukét.³⁸ A minisztérium által kiadott darabokat az állami propaganda első megjelenéseinek tekinthetjük a plakát területén. A hazafias célra és állami megrendelésre készült propaganda plakát új jelenség volt, ami új pozícióba helyezte az őt tervező művészt is. A korszak legfontosabb plakáttervezői, akik korábban a kereskedelmi és kulturális plakát területén alkottak, vállalták az új feladatot. Tervezett hadikölcsön plakátokat Biró Mihály³⁹ is, aki az 1910-es évek elején a Szociáldemokrata Párt hatásos plakátjainak alkotójaként⁴⁰ a politikai plakát műfaj első képviselőjévé vált; nem csoda, hogy később a háborús plakátok sokat vettek át megoldásaiból.

35 Lásd erről a 2. tematikus katalógus-részt.

36 SZABÓ Dániel, *„Eke és fegyver segít, hogy sikerüljön” – Magyar hadikölcsön plakátok az első világháború idején*, Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 12, Bp., Hadtörténeti Múzeum, 2011, 139.

37 Fritz ERLER, *Helft uns siegen!*, München, 1917.

38 Lásd erről bővebben a 15. tematikus katalógus-részt.

39 A művész nevét ő maga is hol rövid, hol hosszú í-vel írta, a szövegben következetesen a rövid i-s verziót követjük. Kivételek ez alól az eredeti formájukban átvett szöveges források. (Magyarosított névről van szó, ebből is eredhet a bizonytalanság, családtagjai is többféleképp használják.)

40 Pl. Népszava plakátja, és választójogi nagygyűlések plakátjai.

A plakátok tervezésével (a kor kritikusai szerint) a művészek tehetségüket a háborús propaganda szolgálatába állították. „...kell-e bizonygatni, hogy a grafikus művész tudásában a háborús áldozatkészségének fokozásához mily hatalmas segítőforrások vannak, azoknak a plakátoknak szemlélete után, mellyel Budapest utcáit, kirakatait Faragó Géza, Gara Arnold, Moldovány Béla, Bíró Mihály, Barta Ernő pompás könyomatai szinte felvillanyozták és a jótékonyság meg hadikölcsönjegyzés iránt való érdeklődéshez nemes impulzusokat adtak. Alig hihető, hogy a meggyőző példák tömegében maga a mai katonai szellem ne látná annak az elvnek diadalmas érvényesülését, hogy minden ember, tehát a művész is, a nagy harcoló szervezetnek ama pontjára való, ahol a hadviselés érdekeit legjobban szolgálhatja.”⁴¹

A háborús propaganda emlékein, így a plakátokon is tetten érhetők a közhangulat változásai. Nyilvánvaló a békevágy egyre erőteljesebb megnyilvánulása 1917–1918 folyamán, amelyre a 9. hadikölcsön plakáttervei árulkodó példák. Az 1918 őszére tervezett, de végül be nem vezetett 9. hadikölcsönre kiírták a plakát pályázatot, amelynek anyaga, vagyis az egy-az-egy méretben készült, kézzel festett plakáttervek ma az OSZK-ban találhatóak.⁴² Szinte mindegyikük a béke szimbólumait használja: békeharang, magvető, kardból kovácsolt kasza, stb. Az utolsó háborús évben a harc folytatására már csak azzal a kitekert érveléssel tudtak motiválni, hogy egy utolsó erőfeszítést kell megtenni a békéért.

Végül ki kell térnünk a háborús propagandát és a képzőművészetet összekapcsoló speciális területre: az emlékművekre. A háborút már kitörésekor a történelem nagy fordulatának tekintették, amelyre emlékeztetni kell majd az utókort, az áldozatok növekvő számával pedig még inkább fokozódott az igény a köztérben megjelenő megemlékezésre. Alpár Ignác egy 1914 nyarán tartott ankéton egészen konkrét új feladatokat képzelt el a művészek számára: „minden község minden templomának a falán vagy más alkalmas helyen, maradandó művészi emlék hirdesse azoknak a hősöknek nevét, akik meghaltak a hazáért.”⁴³ Az erről szóló törvényt később hozták meg (1917. évi VIII. törvénycikk),⁴⁴ az emlékművek többsége pedig még később, a két háború közti korszakban készült el. A Hősök Emlékét Megörökítő Bizottság (HEMOB) azonban már 1914–15

41 *Háborús világ. Művészek hadiszolgálatai*, Magyar Iparművészet, 1917. 20. évf. 5–6. szám, 141–142.

42 Lásd erről a 2014-ben a Budapesti Fővárosi Levéltár *Budapesti hétköznapok 1914* című konferenciáján elhangzott előadást: http://videotarium.hu/hu/recordings/details/11510,KATONA_ANIKO_Plakatok_a_pesti_utcan._Az_első_világhaboru_első_evei

43 *Művészetet a kegyelethez!*, Magyar Iparművészet, 1914. 9. szám, 445. http://epa.oszk.hu/01000/01059/00119/pdf/magyar_iparmuveszet_EPA01059_17_09_1914_445-160.pdf

44 Lásd bővebben a 18. tematikus katalógus-részt.

fordulóján létrejött, és a *Magyar Iparművészet* lapban megjelentetett 1915-ben egy emlékmű pályázatot.⁴⁵ A pályázat első fordulója sikertelen volt, a második forduló anyagát illusztrációként bemutatta a lap, arról azonban nincs tudomásunk, hogy bármelyik nyertes pályamű elkészült volna. A kevés, háború alatt elkészült emlékek egyike Medgyessy Ferenc népi ornamentális faragásokkal díszített galíciai síremléke lehetett.⁴⁶ A (zömmel tehát az 1920-as és '30-as években készült) háborús emlékművek stílusa a 19. századi historizmus leszármazottja, általában konvencionális megoldásokkal és a korábbi művészeti tradícióból ismert elemek ötlettelen felhasználásával élnek. Hasonlóan kevés eredetiség jellemezte a háborús szobrászat másik fontos területét, a szögelőszobrok típusát is. A fa szobrokba a közönség vásárolhatott és verhetett bele fém szöveget, ami ezt a műtípust köztéri interaktív propaganda eseménnyé változtatta.⁴⁷ A szögelőszobrok a háború alatt készültek, német mintára magyar területen több városban is; a leghíresebb Sidló Ferenc Nemzeti Áldozatkészség szobra volt, ami a pesti Deák téren, az Anker-palota előtt állt.⁴⁸ Ez egy páncélos, középkori lovast ábrázolt, követve a lovas szobrok tradícióját,⁴⁹ sok hasonló alkotás pedig korabeli uniformist viselő honvéd alakját mutatta.

A szögelőszobrokhoz hasonlóan esemény jelleget öltöttek a hadikiállítások, amelyek a háborús célokat szolgáló művészet speciális megjelenéseinek tekinthetők. A kiállításokon az építészet is szerepet kaphatott, így szolgálva a hazafias önreprezentációt.⁵⁰

A művészet, vizuális kultúra és a háború folytatását szolgáló (széles értelemben vett) propaganda összekapcsolódása számtalan formában öltött testet, melyek mindegyike még további kutatások terepe lehet. A Nagy Háború nem hozott művészi megújulást, sőt, bizonyos művészeti ágak éppen retrográd stílussal és formákkal szolgálták a propaganda célokat (plakátművészet, szobrászat). Ezt a historizáló, eklektikus jelleget magyarázza a megbízó személye és a célok; illetve az a komplex jelenség, amit a háború kultúrájának nevezhetünk.

45 *A második hadiemlékterv-pályázat eredménye*, Magyar Iparművészet, 1915. 18. évf. 4. szám, 199. http://epa.oszk.hu/01000/01059/00124/pdf/magyar_iparmuveszet_EPA01059_18_04_1915_198-204.pdf

46 A művet Szűcs György ismertette. SZÜCS György, *Hősi emlékművel térben és időben = Művészet és művészek az első világháborúban*, szerk. RÓKA Enikő, SZÜCS György, Balatonfüred Kulturális Nonprofit Zrt, 2014, 51.

47 Lásd erről a 17. tematikus katalógus-részt.

48 SZABÓ Dániel, *A nemzeti áldozatkészség szobra (Avagy fából vaskatona)*, Budapesti Negyed 3. Kultuszok és kultuszhelyek. http://bparchiv.hu/id-87-szabo_daniel_nemzeti_aldozatkeszseg.html

49 A lovas szobrok őstípusát, a Colleoni lovas szobrot idézi. (Andrea del Verrocchio, 1480-1488, Velence)

50 A margitszigeti és lemergi hadikiállításokkal a 13. részben foglalkozunk.

ANIKÓ KATONA |
Visual Culture and War
Propaganda in Hungary

On the one hundredth anniversary of World War I, interest in the creative artworks connected to the war has intensified. The activity of Hungarian artists during the war is an area much researched but not yet fully explored. It is a great debt that the richest such collection, the holdings of the works by Press Headquarters painters in the Fine Art Collection of the Museum of Military History has not been completely catalogued to date. Major museums the world over have now hosted exhibitions dedicated to the art of the Great War; the first such event in Hungary opened in 2014 in Balatonfüred, putting on display a selection of Hungarian National Gallery artworks. The present exhibition at the National Széchényi Library presents the broad-scale propaganda activities and various concomitant phenomena, where fine art also plays an important role. An important question to ask is what function fine art had in the Hungarian propaganda of the Great War. In what ways did artworks serve the *war culture*? Despite basic needs and resource shortages, how did the war situation provide new tasks for creative artists? And when it came to non-artistic image production, how did ordinary, popular visual culture become imbued with the messages of propaganda?

The Hungarian propaganda of World War I is examined as a complex phenomenon: “what we call ‘propaganda’ was just as much a horizontal process as it was vertical, nay, in some sense, it was a bottom-up source of great pressure.”¹ This statement holds for Hungarian war propaganda as well, since the phenomena from which the authors derived their conclusions (the mass production of “propaganda objects” and the huge demand for those) characterized the Austro-Hungarian Monarchy as well. Propaganda appeared in the most varied media, manifested in the mass production of objects and even in community events. Military propaganda is taken to incorporate all utterances aimed at the broader public which spread patriotic and/or militant messages, thus calling to a continuation of the

1 Stéphane Audoin-Rouzeau & Anette Becker, *1914–1918: Az újratrt háború*, trans. Éva Fisli (Budapest: L'Harmattan-Atelier, 2006), p. 91. [Original version: Stéphane Audoin-Rouzeau & Anette Becker, *14–18, retrouver la guerre* (Paris: Gallimard, 2000).]

war effort either directly or indirectly. The entire Monarchy as well as its Hungarian parts were characterized by little governmental attention to propaganda, which led to negative outcomes. Péter Bihari argues, “The Western states were better at sustaining the war morale – partly because they applied more efficient devices of information and propaganda than their opponents.” Among the Central Powers, “no propaganda could counterbalance” the polarization of society and the impoverishment of the greater part of the population.²

Everywhere, war resulted in an increase of attention towards public opinion, as demonstrated by the post-war theoretical investigations into the nature of propaganda. Edward Bernays painted an excessively negative image, describing a mass society easily controlled by propaganda. He considered members of the masses irrational and impressionable because they thought in “clichés, pet words or images”³ rather than rationally. This phenomenon is proved in WWI propaganda by the extreme multitude of varying images. The influential role images played has been the object of more recent studies in media analysis, image theory, and image anthropology.⁴ The frontiers of art historical research have characteristically been expanded in the direction of visual culture also investigating non-artistic images since the 1970s. Newer (international) publications have addressed the visual culture of the war as well,⁵ in terms of creative artworks conveying patriotic messages, modern photography revealing critical attitudes, the image production of mass culture – such as newspaper caricatures, the emerging wartime film industry, or pictorial representations linked to cosmetics.⁶ Going beyond the generic and medial differences, the similar phenomena in the pictorial representations become the object of examination, such as the revaluation of patriotic emblems or a desperate desire for beauty and glamour as a consequence of the traumas caused by the war.

The visual culture of the war is a part of the *war culture*; this phenomenon is defined by Audoin-Rouzeau and Becker as a culture based on hatred and

2 Péter Bihari, *Lövészárkok a hátszágban: Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon* [Trenches in the Hinterland: Bourgeoisie, the Jewish Question, and Anti-Semitism in WWI Hungary] (Budapest: Napvilág, 2008), p. 124.

3 Edward Bernays, *Propaganda* (New York: Horace Liverlight, 1928), Chapter IV: „The Psychology of Public Relations,” retrieved on February 20, 2016, from <http://www.historyisaweapon.com/defcon1/bernprop.html>.

4 See, for instance, the work of W. J. T. Mitchell, particularly his theory of the pictorial turn. Cf. W. J. T. Mitchell, *Picture Theory* (Chicago: University of Chicago Press, 1995), *passim*.

5 Cf. Paul Stirton, “Hungarian Visual Culture in the First World War,” *Austrian Studies* 21 (2013), 182–200.

6 The examples are taken from David M. Lubin’s recent *Flags and Faces: The Visual Culture of America’s First World War* (Oakland, Ca.: University of California Press, 2014).

violence, which is not equal to the cultural life led under the war.⁷ The pictorial representations serving the war culture consisted of messages encouraging the continuation of the conflict, rationalizing the war, diminishing or demonizing the enemy, and glorifying the own culture. In France, the war culture incorporated aggressive and hostile elements explained by the fact that the conflict concerned the territorial integrity of the country and hence it was in all fairness a patriotic fight for the homeland as the front was located within the national borders. In contrast, the Hungarian materials were different in nature since their war was fought by the multinational Austro-Hungarian Monarchy, with the conflict taking place outside the empire's borders, and it was only on the level of slogans that one could talk about "self-defence"; moreover, until the very end of the war, the Monarchy's war objectives were not clearly stated, nor discussed properly.⁸ Confusion, the lack of reasonable causes of war, and the controversial nationalist catch-phrases within the multinational empire explain the peculiarities of the Hungarian sources.

War culture in Hungary was thus initially spread not by top-down organs of propaganda (which did not even exist) but the intelligentsia, assuming the position of a "voluntary propagandist role."⁹ The mobilization of the intellectuals was most typical during the initial years, that is, prior to "the war turning total."¹⁰ "The mutual hatred presented literature, the arts, and even science with opportunities for experimenting. The expectation that the war should change culture and the arts, was so strong that from the very outset of the war, the changes had been investigated", Eszter Balázs observes.¹¹

In the voluntary mobilization, as well as in other areas, the main rupture occurred in 1916 or 1917. In the second half of the 1916, the sudden drop in war enthusiasm probably coincided with the experiences of "the heaps of corpses

7 Adouin-Rouzeau & Becker, *op. cit.*, p. 86. The term also occurs in the Hungarian literature, see e.g. Eszter Balázs, "Háborús gyűlölet andante és allegro: A hivatalos irodalom, a katolikus egyházhhoz közeli irodalmi lapok és a háború Magyarországon (1914–1916)" [War Hatred Andante and Allegro: Official Literature, Catholic-Affiliated Literary Papers, and the War in Hungary (1914–16)], in István Majoros *et al.* (ed.), *Sorsok, frontok, eszmék: Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára* [Destinies, Fronts, Ideas: Studies for the 100th Anniversary of World War I] (Budapest: ELTE BTK, 2015), retrieved on February 20, 2016 from <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/13673/35-BALAZSESZTER.pdf?sequence=1>

8 "Hardly any discussions concerned the war objectives, even when the Central Powers had the upper hand" (Bihari, *op. cit.*, p. 176).

9 The term is used by Balázs, *op. cit.*, p. 446.

10 Bihari, *op. cit.*, p. 32: "The war turned total – as far as the hinterland was concerned – conclusively between the summer of 1916 and the summer of 1917."

11 Balázs, *op. cit.*, p. 447.

in the wake of Verdun, Somme, and the Brusilov offensive,”¹² but the death of Emperor Francis Joseph in November 1916, as well as the new policies of the imperial heir Charles IV, a “personally extremely benevolent [ruler] intent on ending the war and hence ready to make changes.”¹³

In 1914 and 1915, crowds of even creative artists were mobilized in favour of the war’s culture; many saw new objectives and possibilities for art in the war. Wartime art and its various programmes and potential roles, as well as harsh criticism, can be found in the articles of the leading contemporary art periodicals, *Művészet* (Art) and *Magyar Iparművészet* (Hungarian Applied Art).

The enthusiasm and the “prophetic” role of artists were reflected in Sándor Nagy’s words from 1914: creative art must, “like a giant, untouched army, stand its ground and be alert immediately to occupy its grand, important post, as soon as its turn comes. Once the riotous and unleashed powers take to rest, art must fill the gap in the name of culture. For the wounds of the war in the human souls will far exceed the wounds of the body.”¹⁴

The best-known example for creative artists’ participation was the art department of the Imperial and Royal Press Headquarters, that is, the appearance of official war painting.¹⁵ The aims of such propaganda were formulated by General von Hoen in the preface to the 1916 exposition (in Budapest) of the Press Headquarters: “to support commemoration, to protect from expiration, and to transmit to coming generations in living freshness are again the sublime tasks of art.”¹⁶ Von Hoen’s text leaves no doubt as to the fact that when organizing war painting, the military leaders not only considered posterity but also had in mind a current set of propaganda targets; war painting had to serve to sustain the enthusiasm of the hinterland. “A picture influences the imagination more strongly than the broadest and most illustrative written account; this is the best means to raise and keep awake the interest. The interest for the war, which has profound consequences even in the smallest hut, which brings about acute changes in all branches of economic and social life – this interest must not abate,

12 Audoin-Rouzeau & Becker, *op. cit.*, p. 87.

13 László Lőrincz, *Egy békülékeny hadikiállítás: 1917. szeptember* [A Pacifying War Exhibition: September 1917], *História* (1987), retrieved on December 6, 2015, from <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/87-01/ch19.html>.

14 Sándor Nagy, “Háború és Művészet” [War and Art], *Magyar Iparművészet* (1914), 7–8, p. 382.

15 See also thematic unit 10, 11, 12.

16 Miksa [Maximilian von] Hoen, “Bevezető rész” [Introductory Part], *A császári és királyi sajtóhadiszállás műkiállításának katalógusa* [Catalogue of the Art Exhibition of the Imperial and Royal Press Headquarters] (Budapest: Nemzeti Szalon, 1916), pp. 7–8.

nor grow cold. That interest ought also to fill the souls of those who are not opposed to the enemy and are yet carriers of the single thought shared by all: the thought of unbreakable striving to triumph. For the fate of this fighting today will not be decided exclusively on the battlefield.”¹⁷ This passage indicates that the military leadership was well aware of the importance of the public opinion in the hinterland.

This fundamental propaganda target was often overshadowed at war exhibitions by another goal mentioned by von Hoen: “The other, no less important task of art in war: to make known in the entire Monarchy the figures of leaders and particularly eminent heroes.”¹⁸ At such shows and the works of war painters held in museums, a high proportion of portraits indicates that representative aims were occasionally dominant.

But war painting was rendered ineffectual for propaganda purposes not just by the exaggerated self-representation of the military leadership. Art experts (such as Albert Berzeviczy, Károly Lyka) had formulated at the outbreak of the Great War the problem of the impossibility of depicting modern, mechanized warfare,¹⁹ as well as the fact that this war was not to be accompanied by traditional “historical painting.”²⁰ Neither could it renew the genre of battle-pieces as there were no more spectacular clashes, while the role of personal valour also dwindled. Even though László Mednyánszky and János Vaszary had initially hoped for an opportunity for artistic rebirth through the experience of war,²¹ they were soon disillusioned. Aladár Bálint, critic of *Nyugat* (West), wrote dismissively about the second Press Headquarters exposition in Budapest, 1917, criticizing war painting as well as expressing the desire for peace: “We hope there will not be a third exhibition. We can wish for nothing better either for ourselves, or for the exhibiting artists.”²² In the review of the 1918 expo, he raised another basic problem with

17 Hoen, *op. cit.*, pp. 10–11.

18 Hoen, *op. cit.*, p. 11.

19 György Szűcs, “Képek előtt, képek mögött: A világháború és a képzőművészet” [Before Images, behind Images: The Great War and Fine Art], in Enikő Róka & György Szűcs (eds.), *Művészet és művészek az első világháborúban* [Art and Artists in the First World War] (Balatonfüred Kulturális Nonprofit Zrt., 2014), p. 27.

20 Károly Lyka, “Háború és Művészet” [War and Art], *Művészet* 13.7 (1914), pp. 337–340.

21 For more detail, cf. section 11. Concerning Vaszary, see György Szűcs, “A Kárpátoktól le az Adriáig: Vaszary János és az első világháború” [From the Carpathians Down to the Adriatic: János Vaszary and the First World War], in Nóra Veszprémi (ed.), *Vaszary János gyűjteményes kiállítása* [Collective Exhibition of János Vaszary] (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2007), p. 68.

22 Aladár Bálint, “A sajtóhadiszállás második kiállítása” [The Second Exhibition of the Press Headquarters], *Nyugat* (1917), issue 4, retrieved on February 29, 2016, from <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00216/06594.htm>.

war paintings. “They are related to the war inasmuch as the sites they depict had once been devastated by war”, he wrote about Ludwig Graf’s pictures. Indeed, rich as the wartime art housed in our museums today is in portraits, landscapes, and field tableaux, there are few representations of the actual fighting.

The negative criticism from artists and critics alike also affected the daily production of pro-war pictures. Thus the media central for propaganda – posters, newspaper illustrations, picture postcards, common leaflets, and brochures – had been chastised as early as 1914 as “war improprieties” in *Magyar Iparművészet*: “It is by no means appropriate for great exertions of power and immense crowd sentiments to pass such petty, meaningless, and often offensively vulgar tones into the war enthusiasm in the streets.”²³ It was basically the hostile war culture culminating in demeaning caricatures of the enemy that outraged the author, which was a characteristic feature of small-scale Hungarian propaganda objects, postcards, newspaper illustrations in 1914 and 1915.²⁴ “In the shop-windows of Budapest we see such caricatures here and there which illustrate King Petar’s conversation with the Hungarian recruits in such barracks style as though our soldiers were to conquer Serbia with loathsome movements and not with their valour. Whom do these pictures address? The vilest taste of the masses, the least appealing passions without an atom of ennobling the warrior spirit springing from natural sources.”²⁵ In November 1914, *Das Plakat*, the German periodical dedicated to poster and graphic art, published an article²⁶ on the graphic art of warfare pointing out that the outbreak of the war industrialized the production of postcards, leading (sadly) to quite some sub-par, tasteless products. But the great cartoonists (such as Heinrich Zille of the paper *Simplicissimus*) were worthy of attention, for in them it was the typical Berlin humour that struck down on the enemy. The examples printed in the German papers were akin to those in Hungary. The typified caricature representations of the enemy – the tall, coloured Brits, the shabby Frenchmen, the hairy, coarse Italians on Trier’s and Leonard’s sheets – were placed in humiliating situations, while their emblems, such as the Arc de Triomphe in Paris in Zille’s designs, were taken by the Germans. In 1914 and

23 “Háborús ízléstelenségek” [War Tastelessnesses], *Magyar Iparművészet* (1914), 10, pp. 487–488, retrieved on February 29, 2016, from http://epa.oszk.hu/01000/01059/00120/pdf/magyar_iparmuveszet_EPA01059_17_10_1914_485-488.pdf.

24 See section 5.

25 See note 23 above.

26 Walter Bloch, “Kriegsgraphik”, *Das Plakat* 5.6 (November 1914), p. 247.

1915, Mihály Biró²⁷ drew similar postcards in Hungary:²⁸ a grenade was thrown through the window amidst the nasty figures sitting under the Christmas tree, while a Hungarian recruit kicked a caricature enemy in the backside. The war was portrayed in symbolic (and aggressive) gestures – kicking, children parading as small soldiers – while the enemy was a ridiculous, pathetic figure, inferior and hence certain to be vanquished. Such pictorial production, with its jovial and vulgar style helped sustain the war culture through the playfully humorous processing of the theme of conflict.

The postcards were coarser and more humorous²⁹ than the contemporary posters, both in the Hungarian stocks and those of the Austrian or German allies. The same can, moreover, be observed on the side of the entente as well. The British recruitment placards in 1914 and 1915, with their grave, aggressive tone appealing to the nation's conscience, were distinct from the witty postcards.³⁰

In the 1914 article of *Magyar Iparművészet*, posters were not spared either: “Though not as gaudy, still very far from good taste are those placards which have taken advertising pillars by storm, projecting Nick-Carter-esque illustrations of war chronicles and booklets momentarily before the viewers.”³¹ The critic was evidently reproaching the adaptation of the spectacular, colourful style of commercial posters into the war propaganda. In 1914/15, however, most war posters had not yet served the cause of war but rather the promotion of commerce: war representations swarmed the advertisements for commercial products.³² Among the graphic posters of the National Széchényi Library (OSZK), no state-commissioned war placards (such as war loan posters) can be found before 1916, though war representations were used to advertise various commodities and charity events.

27 The artist's name appears both with i and í letters in the contemporary sources, he himself mixed these versions. We shall consequently write it with „i” in the following sections.

28 See these in section 5.

29 On the various devices of visual degradation and the origins of the representations, see Gergely Kunt, “Az ellenség teste: A vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon” [The Body of the Enemy: Devices of Visual Degradation on First-World-War Postcards], *Acta Muesi Militaris in Hungaria* 12 (Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2011), p. 227.

30 For the former, see Alfred Leete's “Your Country Needs You,” representing Kitchener pointing a finger at the observer, or such sensationalist works as Augustus Savile Lumley's “Daddy, what did you do in the Great War?” The latter is exemplified by a postcard creation in support of a contemporary charity event, Bert Thomas's “Arf a mo Kaiser.” See also David Bowmes & Robert Fleming, *Posters of the First World War* (Oxford: National Army Museum & Shire Publications, 2014).

31 “Háborús izléstelenségek”, *Magyar Iparművészet* (1914), 10, pp. 487–488, retrieved on February 29, 2016, from http://epa.oszk.hu/01000/01059/00120/pdf/magyar_iparmuveszet_EPA01059_17_10_1914_485-488.pdf. Nick Carter was a popular detective hero in contemporary suspense novels; he represents American manners here.

32 See section 2.

A journalist of *Das Plakat*, felt back in autumn 1914 that posters would take the role of proud banners in the war, becoming the sign in which one should conquer.³³ But an other article by him from January 1915³⁴ presented the patriotism flooding the advertising industry as a problem. He regretted that even sausages had to be wrapped in the national colours, even chocolate bars were decorated with the pictures of soldiers, so that the room for movement for poster designers became radically constricted. In Hungarian posters and other commercial graphic works, notions of patriotism or the “Hungarian valour” had also appeared in 1914 and 1915, with Hussars charging forth, red devils, merry officers, and the romantic icons of heroism – for instance in Imre Földes’s “Spring Shares Beer” and “Picture Chronicle of the Great War”, Miklós Vadász’s “The Eve”, or Gusztáv Végh’s “Illustrated Paper.” Still, the representations would not swing to any extreme; the so-called “war kitsch” was confined to smaller printed matters as well as the realm of everyday objects, such as dishes ornamented with the portraits of rulers or souvenirs carrying patriotic motifs.³⁵

After 1916, the aforementioned war advertisements became less prominent; the war had lost its novelty impact and, with it, its commercial effect. From 1917, advertisements for war loans appeared; though such projects had been running as early as autumn 1914, such sweeping promotion only became necessary once the voluntary popular investments relative to the semi-annual cycles began to dwindle dramatically by the penultimate war year. Charity advertisements and war loans thus grew to be the two main types of war commercials. The respective posters “differ in their entire verbal and pictorial world”³⁶ since charity focuses on suffering, while war loans centre on participation in the war and the support of the army. Browsing the collections of OSZK and the National Gallery, we come to agree with Dániel Szabó’s above statement; in the Hungarian stocks, there are relatively fewer war loan posters than characterize other countries, and they appeared later, too (in 1917/18, similar to Germany, where Fritz Erler designed the first such placard in 1917).³⁷ The war loan posters were commissioned centrally by the Finance Ministry, while individual banks also launched their respective

33 Von A. Halbert, “Der Krieg und das Plakat”, *Das Plakat* 5.6 (November 15, 1914), pp. 234–235.

34 Von A. Halbert, “Plakat und Patriotismus”, *Das Plakat* 6.1 (January 6, 1915), n.p.

35 See section 2.

36 Dániel SZABÓ, “Eke és fegyver segít, hogy sikerüljön: Magyar hadikölcsön plakátok az első világháború idején” [Plough and Arms Help to Succeed: Hungarian War Loan Posters during the First World War], *Acta Muesi Militaris in Hungaria* 12 (Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2011), p. 139.

37 Fritz Erler, *Helft uns siegen!* (Munich, 1917).

campaigns.³⁸ The works issued by the ministry can be taken as the first manifestation of state propaganda in the genre of poster. Such placards, serving patriotic purposes at the demand of the state, were a new phenomenon that also raised the designer artist to a new level. The prominent poster designers of the age, who had formerly worked in the field of commercial and cultural posters, undertook the new tasks. Among them were Mihály Biró, who had, in the early 1910s, created most effective posters for the Social Democratic Party,³⁹ thus establishing himself the first representative of political placard design; no wonder that his methods would later be emulated in many a war poster. By designing posters, critics of the time claimed, the artists put their talent to the service of war propaganda: “need it be insisted upon what great supporting sources lie in the knowledge of the graphic artist displaying a willingness to wartime sacrifice, after we have seen the posters with which the splendid lithographies of Géza Faragó, Arnold Gara, Béla Moldovány, Mihály Biró, or Ernő Barta have well-nigh lit up the streets and shop-windows of Budapest, adding noble impulses to the interest in charity and war loan subscriptions. It is barely credible that in the mass of persuasive examples the military spirit of today should not see the triumphant manifestation of the principle that every person, also the artist, belongs to that point of the fighting organism where he can serve the interests of war optimally.”⁴⁰

In the mementoes of war propaganda, including posters, the shifts in public mood can be traced. During 1917 and 1918, the desire for peace grew ever stronger, reflected in the poster designs for the 9th war loan. It was planned for autumn 1918 but never manifested; the design competition brought in proportionate, hand-painted placards which are now kept in OSZK.⁴¹ They appeal almost exclusively to the emblems of peace: the bells of peace, the seed-sower, swords turned into scythes, etc. During the last war year, the single, most twisted argument in favour of the continuation of the war was that subsequent peace could only thus be secured.

Finally, we must touch on monuments, the special area linking war propaganda and fine art. Even at the outbreak of the war, it was hailed as the great turning point in history, of which posterity must be reminded; and after the

38 For more detail, see section 15.

39 See, e.g., the posters for *Népszava* or the rallies for general elections.

40 “Háborús világ: Művészek hadiszolgálatai” [World of War: The War Service of Artists], *Magyar Iparművészet* 20.5–6 (1917), pp. 141–142.

41 See also my lecture delivered at the conference on *Budapesti hétköznapok 1914*, retrieved on February 29, 2016, from http://videotorium.hu/hu/recordings/details/11510,KATONA_ANIKO_Plakatok_a_pes-ti_utcan._Az_elo_vilaghaboru_elo_evei

number of casualties began steeply to rise, the desire for public commemoration grew even stronger. At a reception in summer 1914, Ignác Alpár projected quite particular new roles for artists: “may permanent artistic mementoes proclaim the names of those heroes who have died for the fatherland on the walls of every church or other suitable place in every village and town.”⁴² The proposal was only passed in the form of a law much later, ratified as Act 8 of 1917,⁴³ whereas most of the actual monuments would not be complete until much later, the decades between the two world wars. The Committee for the Record of the Heroes’ Memory (HEMOB) had nevertheless been founded at the turn of 1914/15, and 1915 saw the publication of a competition for monument designs in *Magyar Iparművészet*.⁴⁴ The first round of the competition yielded no result; the works submitted to the second round were represented in the journal as graphic illustrations; it remains unlikely that any of the award-winning entries should have been executed. Of the few monuments installed during the war, Ferenc Medgyessy’s Galician memorial tomb deserves special mention with its folk ornamentation and carvings.⁴⁵ The style of the war monuments implemented mostly in the 1920s and 1930s is rooted in 19th-century historicism, applying conventional techniques and shallow imitations of elements taken from former artistic traditions. Little more originality characterized another important area of war sculpture, the type of nailing statues. The public could purchase metal nails to be hammered into these creations, turning such artworks into a kind of interactive propaganda devices in the public realm.⁴⁶ Nailing statues created during the war were modelled on German prototypes; the most famous was Ferenc Sidló’s National Sacrifice statue installed in Deák Square, Pest.⁴⁷ It depicted a medieval horseman in full armour, in keeping with

42 “Művészet a kegyelethez!” [Art for Piety!], *Magyar Iparművészet* (1914), 9, p. 445. Retrieved on March 1, 2016, from epa.oszk.hu/01000/01059/00119/pdf/magyar_iparmuveszet_EPA01059_17_09_1914_445-160.pdf.

43 For more detail, see section 18.

44 “A második hadiemlékterv-pályázat eredménye” [Results of the Second War Memorial Competition], *Magyar Iparművészet* 18.4 (1915), p. 199. Retrieved on January 24, 2016, from http://epa.oszk.hu/01000/01059/00124/pdf/magyar_iparmuveszet_EPA01059_18_04_1915_198-204.pdf.

45 The work was presented in detail by György SZÚCS, “Hósi emlékművel térben és időben” [With a Heroic Monument in Space and Time], in Enikő Róka & György Szűcs (eds.), *Művészet és művészek az első világháborúban* [Art and Artists in the First World War] (Balatonfüred Kulturális Nonprofit Zrt., 2014), p. 51.

46 See also section 17.

47 Dániel SZABÓ, *A nemzeti áldozatkésztség szobra (Avagy fából vaskatona)* [The Statue of National Sacrifice (or Wood Turned to Iron Soldier)], *Budapesti Negyed* 3, retrieved on February 28, 2016, from http://bparchiv.hu/id-87-szabo_daniel_nemzeti_aldozatkeszseg.html.

the genre,⁴⁸ whereas many other works represented figures wearing the typical soldier's uniforms of the time.

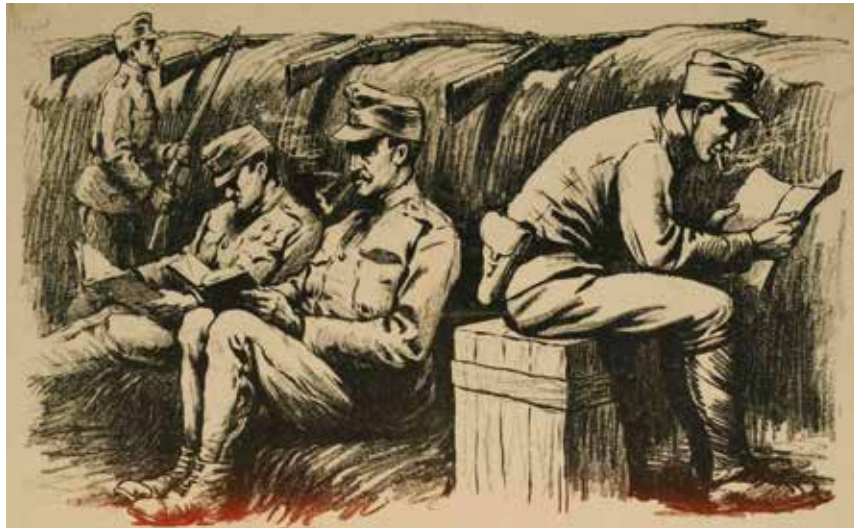
Similar to nailing statues, war expositions also served as public events, providing a special opening for the representation of art turned to the service of the war effort. Architecture would also feature at such shows, thus promoting patriotic self-representation.⁴⁹

Art, visual culture, and the broadly taken propaganda serving the continuation of the war were linked in innumerable ways, all of which yields further room for research. The Great War brought no artistic renewal; indeed, certain branches of creative art even moved in retrograde directions in terms of their style and formal language, serving the propaganda purposes of poster design or sculpture. Such historicizing and eclecticism may be explained by the origin and aims of the commissions, as well as the complex phenomenon termed the culture of war.

Translated by Boldizsár Fejérvári

48 Referring to the famous Equestrian statue of Bartolomeo Colleoni by Verrocchio in Venice.

49 The war exposition held on Margaret Island is dealt with in section 13.

KÖNYVET A HARCTÉRRÉ!

Katonáink olvasni valót kérnek!
Ön hazafias és emberbaráti köte-
lességet teljesít, ha felesleges köny-
veit a katonáknak ajándékozza, akik
Önért és az Ön családjáért minde-
nüket feláldozzák.

KÖNYVEKET, FOLYÓIRATOKAT, KÉPES
FÜZETEKET a Vöröskereszt Szeretet-
adomány-osztálya gyűjt. (Budapest,
V., Lipót-körut I. Telefon 108-76.)

Küldje oda ajándékát vagy jelentse
be, hogy elvitessék az Ön lakásáról.

AZ ORSZÁGOS HADSEGÉLYZŐ BIZOTTSÁG ÉS A
MAGYAR SZENT KORONA VÖRÖSKERESZT EGYLETE.

Könyvet a harctérre! A Vöröskereszt magyar akciójának plakátja / Books to the front! Hungarian poster issued by the Red Cross [1914-1918 OSZK PKT]

BOKA LÁSZLÓ – RÓZSAFALVI ZSUZSANNA |

A szavak háborúja

„A háború nemcsak a harctéren folyik, hanem a lelkekben is. [...] mi, úgynevezett békés polgárok, csak fizikai értelemben vagyunk itthon maradtak, lelkileg átéljük az egész háborút, minden szenvedésével, szépségeivel, erőfeszítéseivel és ellankadásaival, diadalmas ujjongásaival és nyomasztó csüggedéseivel együtt. [...] Az sem akadályoz ebben a teljes átélésben, hogy a harctéren lefolyó eseményekből nem tudunk jóformán semmit, csak az egészen nyers adatokat és tényeket kapjuk meg, amelyek egyáltalán nem adnak táplálékot, vagy igen-igen soványat azoknak a képességeknek, amelyekkel az eseményeket át tudjuk élni: a fantáziánknak, az érzésünknek és az egyes képeket egységbe alkotó ítéletünknek.”

Schöpflin Aladár 1914 októberében fogalmazta meg fentebbi gondolatait a *Nyugatban*, *A szavak háborúja* című írásában.¹ A felgyorsult események követésére, átélésére, a „képeket egységbe alkotó” higgadt ítéletre a hátországból élő értelmiség részéről ekkor sem, később sem igen adódott lehetőség. A propaganda, mely a háború céljainak legitimálása mellett befolyásolni kívánta annak hátországbeli fogadtatását, átélését és megítélését, felismerte a sajtó és az „írástudók” véleményformáló szerepét a korban, s magához édesgetve vagy hatalmi szóval fenyegetve, illetve egyre erőteljesebben cenzúrázva igyekezett a propagált cél kiteljesedése érdekében az egyoldalú tájékoztatásnak érvényt szerezni. Jelen írás – kapcsolódva a kiállítás szerkezetéhez – ezért elsődlegesen az értelmiség, ezen belül az írók, újságírók korabeli válaszlehetőségeire, szerepválasztásaira összpontosít, azt az összetett folyamatot érzékeltetve, amelyben a fokozatos kiábrándulás, az erősödő pacifizmus, ritkább esetben pedig a háború kezdetektől való tudatos elutasítása a hivatalos propaganda szólamaival *szemben* megtestesült. A kor meghatározó íróinak megnyilvánulásai az értelmiségi attitűdök egyidejű változatait is reprezentálják, hiszen a hatalmi propaganda és cenzúra formái vonatkozásában az 1914-1918 közötti változatos időszakban nem egyértelmű és nem általánosítható sem a hosszútávon fennálló lelkesedés, sem az általánosan kibomló pacifizmus,

1 Vö. SCHÖPFLIN Aladár, *A szavak háborúja*, *Nyugat*, 1914. október 16., 20. sz., 362.

netán az egyéni disszidensség jelenléte.² Utóbbi mellett az alábbiakban legfőbb hangsúlyt az alulról építkező, majd egyre központosítottabbá váló propagandával szembeni „immunitás” kérdésköre kap, melyhez az értelmiség számára az információkhoz való hozzáférésnek, az idővel nyilvánvalóvá váló manipulációknak szembeszegülő kritikai érzéknek, illetve a hatását látens módon kifejtő, terjesztő háborús ideológia kérdésköreinek a vizsgálata nyújthatja.³

A háború első évének a propagandájáról megállapítható, hogy annak egyik legfőbb sajátossága éppen az volt, hogy a manipulatív propaganda-gépezet még nem a 20. század későbbi évtizedeiből jól ismert módon és szervezettségben működött: a kezdeti időben a társadalom igen széles rétegei – köztük a középosztály és az értelmiség jelei is – aktív részeseivé váltak e propagandának. Lelkesen és önként, vagy legalábbis jóhiszeműen, és hazájuk vélt érdekeit szolgálva tették. Még nem annyira maga a hatalom lelkesített, elég volt csupán visszaigazolnia, megfelelő mederbe terelnie a meglévő lelkesedést. A szépírók és zornaliszták között is sokan a kitörő európai háborút mint valamiféle ösztönző, „kreatív erőt” fogadták, mely a korábbi évtizedek monotóniáját felválthatja,⁴ s a remélt osztársadalmi változást akár radikálisan is eléri. Az értelmiségiek számára mindez a hazaszeretet mellett az elköteleződés legkonkrétabb formájában, a frontszolgálat vállalásában érvényesült.⁵ Íróink, költőink egész sora vélte úgy, hogy a Szerbiának küldött hadüzenet jogos, s a Monarchián belüli társadalmi problémák további elodázása helyett végre cselekedni kell. Ahogyan azt is, hogy egy új háború a művészeti-irodalmi területen is alapvető, üdvösnek remélt változásokat hozhat, így volt, aki önként vonult be, illetve vállalt haditudósítói feladatokat, mások a hátszágban üdvözölték a háború kitörését. Babits Mihály *Gyermekek és háború* című írásában a veszélyt egyenesen a legjobb énektárgynak nevezi – azaz ösztönző erőnek, a tematikai és műfaji megújulás lehetőségének.⁶

2 A disszidensség lehetőségeit és a mobilizáció-demobilizáció fogalompárját hazai viszonylatban Balázs Eszter írásai, tanulmányai tematizálták a viláégés első két évére vonatkozóan. Vö. BALÁZS Eszter, *Káprázattól az illúzióvesztésig. A háború jelentései a Nyugatban. (1914. augusztus–1915. augusztus)*, Médiakutató, 2010. 1. 85–91. illetve: http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavaszi/07_elso_vilaghaboru_a_nyugatban

3 A propaganda megszabta erőtér és közhangulat esetén ugyanis sohasem csak egy magától értetődő értékalapotról beszélhetünk, hanem egy szükségyszerű, tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról. Ebben a megerősödő cenzúra által jóváhagyott, a kulturális kánonok működésére épülő, „megszentelt” szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a felismert értékelvek elfogadására számít. Hatékonyága éppen lappangó mívtában mutatkozik meg. Olyan, mint maga az ideológia, melyről Roland Barthes azt írta, hogy valamely korszakban „elterjedt eszmék, hiedelmek és hittételek (doctrines) együttese”. Vö. Roland BARTHES, szócikkét = *Petit Robert, dictionnaire universel des noms propres, Dictionnaires Le Robert*, [dirigé par Paul Robert], Paris, 1990. illetve: Mireille Ribiere, *Barthes*, Penrith: Humanities-Ebooks, 2008, 16.

4 Vö. BALÁZS *i.m.*, 86.

5 *Uo.*

6 Vö. RÁBA György, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat, 1983. 115., illetve SIPOS Lajos, *Babits Mihály*, Bp., Babits Kiadó, 2008. 42.

A magyar mellett a korszak európai szellemi elitjét is a militáns szellem és a háborús lelkesedés jellemezte 1914-ben: Musil, Zweig, Kipling, Rilke, Thomas Mann vagy éppen az önként jelentkező Wittgenstein és a szociológus Max Weber éppúgy lelkesedett és dicsőítette a háborút s annak remélt hozadékát, mint ahogyan Anatole France vagy Hugo von Hofmannsthal. Utóbbi éppúgy fordította – tehát jól ismerte műveit és eszméit – a fiatal Kosztolányi,⁷ mint a háborút radikálisan elutasító és Magyarországon amúgy igen népszerű Arthur Schnitzlert, aki egyenesen a világ vesztét jósolta meg Bécsből már nagyon korán e háborúban. Kevesen voltak hozzá hasonlóan tisztán látók! A hazai irodalmi életben Ignotus is amellet agitált, hogy minden épeszű hazafi a Monarchia létét, fennmaradását kell hogy szolgálja, ezért támogatnia kell a háborút és annak céljait. Csáth Géza lelkesen számolt be feleségének, hogy részt vehet a „legszebb és legnemesebb hadjáratban”, Balázs Béla önként jelentkezett frontszolgálatra, s naplója 1914. augusztus 2-i bejegyzése szerint „magán kívül” volt, amikor elutasították. Móricz, Biró Lajos és Molnár Ferenc haditudósítónak állt, s még a halk szavú Juhász Gyula is lelkesedett a kezdeti időkben.⁸ Laczkó Géza és Osvát Ernő maga is hasonlóan nyilatkozik a kezdeti időkben, 1914 „augusztusi lázát” mindazonáltal érdemes a háború többi időszakától viszonylag elkülönítve vizsgálni. A háború első hónapjaiban mindenesetre szépiroink közül többet is fokozott lelkesedés jellemzett, Balázs Bélához hasonlóan sokaknak a háború egyenesen „szent háború”-ként aposztrofálódott. Ebben a kezdeti időszakban került a frontra Halász Gyula (leveleit rendszeresen közölte a *Nyugat* az októbertől elindított *Tábori posta* rovatában), Lengyel Géza és Tersánszky Józsi Jenő is. Később jórészt megváltozott e nézetük, akárcsak Biró Lajosnak, aki szintén lelkes hazafissággal és háborúpártin kezdett haditudósítói munkájába.⁹

A propaganda alulról építkező formáira adott elsődleges válaszként a kezdetektől hangsúlyossá vált a tehetetlenség-érzés az itthonmaradottak soraiban, és igen erősek az őket megbélyegző hátországbeli közbeszéd szólamai, mely kettősség a szavak háborújának korabeli, villongó erőterét is életre hívta. A kávéházak törzsközönsége leginkább a haditudósítók révén szembesülhetett, már amennyire szembesülhetett a kezdetben még békés, de alapjaiban megváltozott

7 Az ekkor 29 éves szerző éppen 1914-ben jelenteti meg a *Modern költők* című fordításkötetét, az *Élet* kiadásában.

8 Többben közülük a Jókai által áthagyományozott 1848-49-es pátoszra is reflektálnak. Romantikus nemzeteszmet is éltető regényein generációk nőttek fel, s a kezdeti hónapok háborús „mámora” erre a nemzedékre hatott leginkább. Az 1914 őszen a Király és a Magyar Színházban, illetve a Vígszínházban színre kerülő darabok ráadásul képeiken, jeleneteikben is utaltak romantikus mesemondók háborús tematikájú, lelkesítő műveire.

9 Biró többek közt a *Pester Lloyd*ot és az *Érdekes Ujságot* tudósította az északi harcterről, már 1914 őszétől.

hátszágban a frontvonalon történetekkel.¹⁰ Az értelmiség szerepe a propaganda káprázató, ugyanakkor a valós tényeket és nehézségeket tudatosan elfedő formáival szemben így többes dilemmát rejtett: a háborús lelkesedéstől, illetve a háború elfogadásától, annak létjogosultságától és a kulturális mobilizációtól fokozatosan jutott el az értelmetlen, elhúzódó testvérháború vérveszteségének kimondásáig, feleslegessége és megjósolható kudarca nyílt artikulálásáig. A háború szükségessége és a kételyek eloszlatása ezért tulajdonképpen ezektől a hónapoktól kezdve vált hangsúlyossá, a propaganda igazi feladatává. 1914 októberétől (német mintára) Budapesten is szervezett hadielőadásokat tartottak, mely az információszoolgáltatáson túl a hátszág tudatos politikai nevelését szolgálta.¹¹

Ezt megelőzően már „az utcákon plakátok jelentek meg a győzelmekről. Lép-ten-nyomon háborús tüntetéseket rendeztek. Az újságok minden sora tüzelt. Az írók elmentek haditudósítóknak és regényes fantáziával színezték a háború eseményeit. A kirakatokban zászlócskákkel megjelölt térképek lógtak. A kávéházakban a hadműveleteket tanulmányozták és az azóta annyira elcsendesedett műkedvelő stratégiák magyarázatait hallgatták. [...] Kitűnő okos emberek – azóta nagyon megszelídültek – vad kedvvel magyarázták, ordították a háború szükségességét, hasznosságát, erkölcsnemesítő voltát. Elméleteket csináltak hozzá. Vértől csurgó szájjal habzsolták az emberek a hadijelentéseket; ennyi halott, ennyi sebesült. Nem volt az a pusztítás, ami kielégíthette volna őket...” – írta Lengyel Menyhért,¹² felidézve a háborús lelkesedés és lelkesítés módozatait és következményeit, 1914 ősztől a kollektívum változásainak hatását, mely szinte mindenkit érintett az Osztrák-Magyar Monarchián belül. 1914 júliusától elkezdődött a mozgósítás, a tömegek mobilizációja, a háborút propaganda-plakátok népszerűsítették országszerte is. A szórakoztató színházak propagandadarabokat tűztek műsorra, melyek hónapokig óriási sikerrel, „táblás házakkal” voltak műsoron. A politikai lapjaink zöme már 1914 augusztusában támogatta a Szerbiával való leszámolást.¹³ Néhány lap azonban már ekkor is kifejezte fenntartásait, így a Polgári Radikális Párt és Jászi Oszkár szellemi köréhez tartozó *Husadik Század* és a *Világ*, valamint a Károlyi Mihály nézeteit magáévá tevő *Magyarország*. A kritikai

10 Mások lettek, megváltoztak az újságok kötelezettségei is a békeidőhöz képest. Minthogy „az egész nemzet a háború életének óriási löketeit figyeli” – írta címlapon Az Érdekes Újság – „mindezeknek képeiben való bemutatása” lett a lap „különös célja és kötelessége”. Vö. Az Érdekes Újság, 1914. október 4. II. évf., 40 sz., 1.

11 A korszakban mindazonáltal nem csak „felülről szerveződő” hadi előadás-sorozatokról, de legalább annyira a sajtó felől érkező nyomás, jogos elvárás eredményeképpen szerveződő civil kezdeményezésekről is tudunk.

12 Vö. LENGYEL Menyhért, *Egyszerű gondolatok*, Bp., Pallas, 1918. 6.

13 MUCSI Ferenc, *Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején*, Történelmi Szemle, 1984/1–2. 192–202.

hangok azonban elhalványultak a lapok erős ellenőrzöttsége, a cenzúra miatt. 1914 júliusában ugyanis életbe lépett az 1912. XLIII. törvénycikk, mely háború esetére adott különleges felhatalmazást kormányintézkedésekre, köztük cenzúrára és a sajtó ellenőrzésére, a megjelent tartalmak irányítására, szabályozására. A lapok kötelesek voltak sajtórendészeti példányokat benyújtani, melyet a királyi ügyészségek által üzemeltetett cenzori hivatalok vizsgáltak át. A cenzorok „Bizalmas” vagy „Szigorúan bizalmas” jelzéssel kiadott tilalmakat, illetve előírásokat küldtek a szerkesztőségeknek, de radikálisabb esetben a teljes lapszámot is elko-bozhatták. A cenzúra-elvárások mögött kirajzolódó normákra jó példa a Rákosi Jenő vezette *Budapesti Hírlap* birtokában fennmaradt kéziratos cenzúrapéldány, mely irat-együttes egyik bejegyzése szerint a *8 órai Újság* egy hírt úgy közölt, hogy előzetesen „a cenzúrának nem mutatta be és ezért az eljárás ellene meg fog indulni!”¹⁴ Jókai Mór egykori szóhasználatát felidézve: a hatodik hatalom, vagyis a sajtó valóban a hetedik hatalom, a cenzúra ellenőrzése alá került.¹⁵ Ezzel tulajdonképpen már semmi sem gátolta meg, hogy a propagandacélok esetleges kritikáit, árnyalásait megfogalmazni igyekvő hangokat a hivatalos orgánumban eltiltsák a szabad állásfoglalástól. A cenzúra megszabta térben ráadásul a megfogyatkozó papíryanag szétosztási módja is az ellenőrzés egyik eszköze lett, főként 1917-től. Viszonylag egyszerűen megoldható volt ugyanis e szűkös esztendőktől csak olyan orgánumnak juttatni belőle, amely továbbra is felsorakozott a háborús ügy mögé.

Egyre nyíltabb diszkrepancia jellemezte ugyanakkor a katonai szolgálatot teljesítők, a lövészárkok borzalmát megtapasztaltak elbeszéléseit és a hivatalos szólamokat, amint a kezdeti lendület után a 'kaland' helyébe az egyre nagyobb aggodalom lépett. A kezdetekben 'villámháborúnak' remélt ütközetek egyre tragikusabb elhúzódása, az 1914 végi, őszi hadi veszteségek a hátszágban is „tagadhatatlanul bizonyos depressziót keltettek a közhangulatban, s ez a depresszió az oroszok kárpáti betörésének hírére elérte tetőpontját” – írta egy másik helyen Schöpflin. Mindennek hírére „a legelszántabb optimisták sem tudták tovább fenntartani rendíthetetlenységüket, vagy ha igen [...] hát ez bizony afféle mester-séges, kényszeredett optimizmus volt, amely alól kikiabált a vacogó félelem.”¹⁶

„A világháborús propaganda azon a föltevésen nyugodott (más szóval az a föltevés volt az »előfeltétele«), hogy a médiának (azaz a sajtónak, a fényképeknek és a mozgóképnek) jelentős hatása van a fogyasztókra, hatalma van a fogyasztók fölött. Ezt a föltevést megalapozta a »roppant hatalmú« (vagy annak gondolt)

14 Lásd Kat. 335 old.

15 JÓKAI Mór, *A hatodik nagyhatalom*, A Hon, 1871. április 12. reggeli kiadás, 1.

16 Vö. SCHÖPFLIN, *A szavak...*, i. m. 363.

hírszolgálat, amely a világ legtávolabbi zugát is igen hamar az újságolvasók elé tudta varázsolni, amely tehát demisztifikálta a glóbuszt és belátható térré alakította. Megalapozta továbbá a tömegsajtó, amely százazreket és milliókat ért el és életét alakította át.” – írja Sipos Balázs az első világháború médiahatását és propagandáját vizsgáló cikkében,¹⁷ rámutatva, hogy a hírek iránti megnövekedett igény a sajtó fejlődését, a példányszámok növekedését, a filmhíradók népszerűbbé válását eredményezte. Innen már csupán egy lépés, hogy ez a hatalom a lelkesítés szolgálatába oly módon álljon, hogy a háborút nem csupán népek, hanem kultúrák vetélkedéseként mutassa fel, nem riadva vissza torzító vagy hazug tartalmak közzétételétől sem. E folyamat kibontakozásához értelemszerűen idő kellett, ám ennek a négy évig tartó, szinte világméretűvé vált háborúskodás időt és teret is engedett. Ahogyan annak is, hogy az átlagemberek számára a lelkesítő mechanizmus módozatai lelepleződjenek. Az első valós hírekkel való szembesülés még csak keveseket, s többnyire az információforrások kötelékében dolgozó értelmiségieket bírta felocsúdsra, bár egyéniség és egyéni felkészültség kérdése is volt, hogy egyes írók/újságírók a lényeges és lényegtelen hírek özönében mennyire tudtak kiigazodni. A *Budapesti Hírlap* munkatársaként dolgozó író, Dánielné Lengyel Laura már 1914 szeptemberében lejegyzi naplójában véleményét a háborús sajtóról: „S az újságok?! Még mindig hősie munkát végeznek. Nem tréfadolog napról napra hazudni, és hozzá még a lelkesültség, a fanatizmus vad elszántságával. Ezek az emberek tudást, izlést, judicizmust, mindent feláldoznak, hogy a közönségben a lelket tartsák.”¹⁸

Voltak, ha lényegesen kevesebben is olyanok, akik a kezdetektől immunisak maradtak, s elítélték az értelmetlen vérontást, így Ady, Babits, Kaffka Margit, Szabó Dezső, Lengyel Menyhért, Dutka Ákos vagy Tabéry Géza, s többségében az avantgárd hazai hívei. Utóbbiak esetében mindez egyáltalán nem volt természetes vagy magától értetődő, velük szemben pl. az olasz futuristák mindvégig háborúpártiak voltak, akik a tűz, a vér és a rombolás szépségének dicsőítésével hazájukban egyenesen nyílt háborús propagandát folytattak. Többen, így Hatvany Lajos az európai értelmiségieket az igazság szolgálatára felszólító *Harcoló betűk* című írásával, illetve Babits Mihály háborúellenes verseivel már meglehetősen korán, a disszidensség fogalmáig is eljutottak!¹⁹ Mellettük Lengyel Menyhért, Gábor Andor és Szomory Dezső már 1914 őszén eltérő művészi eszközökkel és

17 SIPOS Balázs, *Az első világháború médiahatásai*, Médiakutató, 2010/1, 104.

18 Dánielné Lengyel Laura naplója = „...az irodalmat úgyis megette a fene” – *Naplók az első világháború idejéből*, szerk. MOLNÁR Eszter Edina, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2015, 46.

19 A disszidensség fogalmáról lásd 2. sz. jegyzet.

más-más fórumokon, illetve változatos modalitással, de igyekeztek hangot adni háborúellenességüknek. A háborús propaganda által átítatott és a cenzúra által uralt sajtó ellenében számukra csupán egyetlen értelmiségi attitűd létezhetett, az, amelyet Lengyel fogalmazott meg fentebb már idézett könyvében: „Muszáj volt írni. Muszáj volt jelezni, hogy egy más világ képét hordozzuk magunkban.”²⁰

Az értelmiség képviselői ugyanakkor sok esetben csak nyilvánosan lelkesedtek, magánéleti levelezésük egészen más képet mutat.²¹ Ugyanez az ellentétes helyzet mondható el tulajdonképpen egyes írók/költők hivatalos (pl. publicisztikai) és szépírói munkássága esetén, melyre többek mellett Kosztolányi Dezső ekkori munkássága is jó példa. A hátország életének mindennapjaira ugyanakkor elsődlegesen még nem ez, hanem a lelkesítő szólamokat követően az egyre nagyobb mértékű anyagi áldozatvállalásra való felszólítások voltak jellemzőek. Ezek hitelét erősítette, hogy később már a harcok és áldozatok helyzetéről addig csak hírekből értesülő (tehát elzárt, intaktnak mondható) hátországiak a keleti frontról érkező menekültáradattal is szemben találták magukat. Ady híres, rapszodikus sorai – „Ember az embertelenségben” – is egy ilyen pillanatban születtek.

Az irodalmi és szellemi élet radikális megváltozása Magyarországon és a Monarchiában már 1914-től egyértelművé vált, hiszen a fokozatos mobilizációban és az egyre nyilvánvalóbb veszteségek uralta diskurzusban olyan középszerű alkotások is ismét sikerre juthattak, melyek a századforduló művészeti harcai következtében a modernség irodalmának és művészetének éppen a világégés éveit megelőzően megszilárduló esztétizmusát több oldalról is újfent kikezdték. Babits Mihály – aki a háború kitörésétől csak költeményeket közölt a *Nyugat*-ban – azt nehezményezte, hogy a hazai szellemi életet sok külföldi hangadóhoz hasonlóan, középszerű háborús művek és szerzők uralják. Ennél is fontosabbnak tűnt, hogy a *lap* írói már 1914 előtt is, de a háború idején végképp és radikálisan szembesültek a közügyekbe való beleszólás, avagy az ettől való távolmaradás dilemmájával. 1915 tavasza több szempontból is az első radikális fordulópontnak tekinthető e folyamatban: ettől fogva a *Nyugat* nem közölt olyan írást, amely a szellemi élet képviselőinek militarizálódását bármilyen formában segítette, támogatta volna.²² A folyóirat munkatársainak írásai jól példázzák ugyanakkor azt a megosztottságot, amely a háború kapcsán belső köreikben is kialakult.

20 Vö. LENGYEL, *Egyszerű gondolatok*, i. m., 7.

21 Vö. MOLNÁR Eszter Edina, *Az elköteleződés határai. Kosztolányi Dezső szellemi mobilizációjának háttere = Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*, főszerk. MAJOROS István, szerk. ANTAL Gábor, HEVŐ Péter, M. MADARÁSZ Anita, Bp., ELTE-BTK, 2015. 461.

22 Vö. BALÁZS, *Káprázattól...*, i. m.

„A magyarság számára tehát nem kérdés, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiára szükség van, tehát a mostani háborúra szükség volt” – írta Ignótus a lap 1914. augusztusi számában. Az év októberében Schöpflin már az aggodalom mellett a „vacogó félelelről” is beszélt, s a nyíltan háborúpárti és a háborúellenes gondolatok állandó összecsapásáról elmélkedett, valamint arról, hogy a háború az itthon-maradottak lelkében is egyre erőteljesebbé válik.

Akárcsak a sajtót, a korszak hazai irodalmi életét is erős polaritás jellemezte: a háborúra adott igenlő vagy tagadó esztétikai válaszok különböző modális és tematikai horizonton mozogtak. A hátszágban több irodalmi-értelmiségi polémia zajlott, dúlt a „szavak háborúja” (nem csupán Schöpflin idézett szóhasználata, hanem a különféle nézőpontok egymásnak feszülése értelmében is) a háborús agitációban való részvételnek a különböző fokozatával és háttérindokával. Ezek közé sorolhatók a harctérre kerülőkkel szemben érzett lelkiismeret-furdalás, a harcoló katonákkal való szolidaritás vágya, vagy éppen az alkalmatlanság miatti szégyenérzet és az említett társadalmi megbélyegzés. E három tényező éppúgy befolyásolhatta, erősíthette az agitációs- vagy alulról építkező kollektív propaganda-szólamokat, ahogyan a háború ügyéért való őszinte lelkesedés, mely a korban jellemző módon gyűjteményes kötetek, irodalmi, művészi vállalkozások és amatőr kezdeményezések egész sorát eredményezte.

A lapokban dominánsan jelentkező megbélyegzés az otthonmaradt értelmiségiek irányába azok naplóiban, levelezéseiben is vissza-visszatérő problémakörként jelentkezett, és az otthonmaradással kapcsolatos lelkiismeret-furdalásukról, belső gyötrődéseikről adott számot. Elek Artúr a *Nyugat*-ban 1915 elején általánosnak festette le az otthonmaradtak lelki tusáját: „Nyomasztó érzésekkel vannak tele azok, kik otthon ülnek, biztonságban, nyugalomban, mikor tudják, hogy testvéreik testükkel állnak őrt helyettük.”²³ Nagy Endre író, kabarészerző, aki önkéntesként két évet töltött a fronton,²⁴ és az *Új Idők* háborús tudósítója volt, többször szembeállította a fronton szolgálókat a kávéházban „lebzselő”, ún. lógósokkal, de 1916-ig hozzá hasonlóan nagyon sokan, főként a konzervatív irodalom hívei vélekedtek hasonlóan. Az *Új Idők*-ben Herczeg Ferenc egyenesen értelmiségellenes passzusokkal magyarázta (a hátszágban meghúzódó értelmiségiek és a bevonult parasztkatonák ellentétére építve), hogy az ország hírnevének a megmentését „nem intellektueljeinknek, hanem csukaszürke parasztleányeinknek fogjuk köszönhetni.”²⁵ A *Nyugat* írói között is akadt, aki bírálóan szólt az otthonmarad-

23 ELEK Artúr, *Haditudósítás*, *Nyugat*, 1915. január 16., 91.

24 Vö. BÁNOS Tibor, *Nagy Endre*, Bp., Athenaeum, 2000, 125.

25 Vö. *Autogramok a hadi jótékonyosság szolgálatában* (Herczeg Ferenc autogramja), *Új Idők*, 1. sz., 1915. január, 20.

takról, legalábbis egy részükről. Lengyel Menyhért, aki keményen szólalt fel a háború ellen, s abszurditásnak, illetve anakronizmusnak tartotta azt, naplójában „a szellemi hadseregszállítókat” – azaz a háborúpárti írókat – ostorozta elsődlegesen, de „az itthon maradottakat” is több ízben kritizálta, mint akik „számítgatják, mi hasznuk van nekik az egészből”.²⁶ Lengyel tulajdonképpen a társadalom morális torzulásaira figyelmeztetett, s előrelátóan úgy vélekedett, hogy mindenki, eltérő ideológiák mentén ugyan, de a háborúból a maga hasznát akarja majd húzni.

A művészeti-irodalmi folyóiratok, melyek köré az alkotók csoportosultak, nem voltak egységesek, de többségében teret adtak a különféle vélekedéseknek. Ignotusnak a Monarchia létét védő és fenntartani akaró, mobilizáció-párti írásai a *Nyugatban* és a *Világban* is megjelentek²⁷ akkor, amikor előbbi lapban Ambrus Zoltán *Háborús jegyzetek* címmel közölte antimilitarista cikksorozatát, utóbbiban pedig Jászi Oszkár még 1914 nyarán adott hangot radikálisan háborúellenes nézeteinek *Háború vagy béke* című írásában, ám néhány hét múlva már a háború okozta társadalmi változás lehetséges pozitívumait is kereste. A hazai értelmiség különféle válaszokat adott tehát a megváltozott helyzetre, de általánossá vált Schöpflin Aladár *Katona öcsémnek* című esszélevelének azon gondolata, mely szerint megrendült mindenkiben „az életünk biztonságának tudata és ez egy eddig nekünk ismeretlen szenvedés, minden szenvedések legkínosabbika.”²⁸ Ez a megrendülési folyamat mindenkiben nyomot hagyott.

Ennél is bonyolultabbá vált mindazonáltal a helyzet a háború támogatása, illetve elutasítása terén a következő évekre, amikor az 1915-ös kisebb orosz betöréseket követően 1916 nyarán az addig elvileg szövetségesnek számító románok Erdélybe betörték, s a háború immár nyíltan és valóságosan is honvédó háborúvá minősült a magyarság számára! 1916 történelmi és társadalmi változásai a Monarchiában amúgy is több tekintetben fordulópontnak tekinthetők a propaganda minőségét, hatékonyságát, illetve agresszivitását tekintve is. A művészetek, így az irodalom esetén is ekkorra két út látszott járhatónak: a ritkább, a radikális szembefordulás, a teljes elutasítás; a gyakoribb, a mobilizációval és a kiteljesedő propagandával ellentétben megfogalmazott pacifista vágy valamilyen módon történő megfogalmazása volt. Utóbbi esetén egy elképzelt/teremtett/projektált világba való menekülés is fontos szerepet kapott. 1916. november közepén tulajdonképpen egy időben jelenik meg a hazai és nemzetközi avantgárd egyik

26 Lásd LENGYEL Menyhért, *Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek*, Bp., Gondolat, 1987, 89–90.

27 Vö. ANGYALOSI Gergely, *Ignotus és a politika = Ignotus-tanulmányok: közéletiek az „impresszionista” kritika problémájához*, Bp., Universitas, 2007, 137–152.

28 Vö. SCHÖPFLIN Aladár, *Katona öcsémnek*, *Nyugat*, 1914. augusztus 16–szeptember 1., 16–17 sz., 199.

legszínesebb és legértékesebb folyóirata, Kassák Lajos *Ma* című lapja, (a korábban betiltott *A Tett* után) s kerül színpadra Budapesten a Monarchia korábbi évtizedeinek világát a leginkább megidéző kulturális produktum, a *Csárdáskirályné*. A jelenből menekülni vágyók két irányát is jól érzékelteti mindez: akár a várt, elképzelt jövőbe vágyódást, s annak harcias követelését, akár a kulturális emlékezet megszabta idillikus múltba való menekülést. A választások aránya ekkor még jószerevel a letűnt évszázad felé, tehát a múlt, a boldog békeidők felé tolja a nézősereget, mint akik a jelenből való ideiglenes elmeneküléssel, kiszakadással a félt és baljóslatú jövőre nem is igen akarnak gondolni. Az első világháború fegyverzajában született Kálmán Imre-darabot a szemben álló felek szinte mindegyikénél óriási sikerrel vitték színpadra, az eredetileg német szövegkönyvvel íródott, azóta halhatatlanná vált betétdalokat a szintén békepárti Gábor Andor csak később fordította magyarra.

Az értelmiség mobilizációja tehát elsősorban a kezdeti évekre jellemző, míg az 1916-os esztendő, vagyis a háború „totálissá válása” fordulópont mind az erőviszonyok, mind a háborús célok tekintetében, amint azt többen már részletesen kifejtették.²⁹ Innentől kezdve a háborús lelkesedésben is egyértelmű törés tapasztalható: egyrészt a románok gyors visszaverése ellenére is a Monarchia súlyos veszteségei miatt, másrészt Ferenc József halálát követően (1916. november 21.) a háborút befejezni akaró új, fiatal uralkodó fellépte következtében.³⁰ Az erős katolikus hitű, nemrég Boldoggá avatott IV. Károly egyik legfőbb célja a háború befejezése volt, így merőben más hangnemben nyilatkozott a háború hátszínházi áldozatvállalásával és nyilvánvaló harctéri áldozat-igényével kapcsolatosan, s ez a hivatalos álláspont a propaganda hangnemén is meglátszott. Az egykori fényesebb időket jelképező idős császár, Ferenc József halála – amint a temetéséről Bécsből tudósító Krúdy Gyula is írta³¹ – végképp lezárt egy korszakot. Az ifjú uralkodó megkoronázása még bizakodást hozott ugyan a háborús propaganda szemszögéből is, de év végén, a budapesti parádés királykoronázási menetbe az azt szervező (Kisbán Miklós néven szépiróként is jelentős, későbbi külügymi-

29 „A háború 1916 végétől kezdve totálissá vált, a hadviselők mozgósították minden tartalék erejüket emberben és anyagban egyaránt” – írja Ormos Mária, s ugyanígy „A háború totálissá válása – legalábbis a hátszínházi – valamikor 1916 nyara és 1917 nyara között zárult le.” – hangsúlyozza Bihari Péter. Vö. ORMOS Mária, *Világháború és forradalmak 1914-1919 = Magyarország története 17.* (főszerk. Romsics Ignác), Bp., Kossuth, 2009, 22.; illetve BIHARI Péter, *Lövészárkok a hátszínházi. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Bp., Napvilág, 2008, 32.

30 Aki gondviselészerűen, négy ember halála után jutott, nem kívánt módon császár-királyi trónjára, hiszen négyen előzték meg őt a trónöröklés rendjében.

31 Vö. KRÚDY Gyula, *Őszi alkonyat. Az infánsnő fehér lábánál és egy halott Habsburgnál*. Magyarország, 1916. november 28. 331. sz., 7. (Bécsi levelek rovat)

niszter) gróf Bánffy Miklós – nem kevesek megrökönyödésre – a hadirokkantakat is beállította, mintegy jelezve az ünnep kettősségét, s a háborús realitásokat, de a békevágy minden addiginál erőteljesebb létét is.³²

A hátországban a katonai vereségek már 1916-ban tulajdonképpen véget vetettek a konszenzusos politikai egységnek, a társadalmi kohézió is megbomlott, s több nehezen kezelhető szociális problémával szembesültek az irodalommal foglalkozó értelmiségi csoportok. A veszteségek fokozatos számbavétele, a hősi helytállás és áldozatkészség, a fokozatosan megnyilvánuló humánus és egy új jövőbe vetett hit egyszerre jelentkezett az olyan szépirodalmi gyűjteményes munkákban, melyek mindezt a folyamatot megelőzve már sikerkönyveknek számítottak a nagyközönség soraiban. Miként Babits *Gyermekek és háború* című írásában vizionálta, a világégés valóban megújította az irodalmat, kvalitatív és kvantitatív módon egyaránt, változásokat, hangsúlyeltolódásokat eredményezve, s a professzionális alkotók mellett szélesebb rétegeket is időlegesen bekapcsolva az alkotási folyamatba. Jelentősen megnőtt például a lírai alkotások száma. Gyulai Ágost az általa szerkesztett 1916-os *Háborús antológia* előszavában tényként állapította meg, hogy csupán a háború első másfél évében mintegy tízezer háborús tematikájú vers született. De általánosságban is elmondható: szociológiai értelemben is szélesebb rétegekben születtek költemények. Megszaporodtak az ún. propaganda-dalok, indulók, katonanóták, (*Megállj, megállj, kutya Szerbia; Felmegyek a doberdói nagy hegyre*)³³, illetve a hadszíntereken élő katonák saját maguk által írt versei, melyek a tábori újságokban, illetve később tematikus gyűjteményekben jelentek meg. A háborús antológiák divatja, kiadványok mintája német nyelvterületről származott. Ezen antológiákat és daloskönyveket olykor épp a harctérre induló vagy már ott lévő katonák kezébe kívánták adni. A lelkesítés e programja 1915-ig magyar földön még jószerevével ismeretlen volt – annak ellenére, hogy az egyéni, tehát saját költői kötetekből 1915 tavaszáig mintegy 40–50, a háborút tematizáló látott napvilágot. Talán ezért is érthető, hogy a hiány pótlására berendezkedő kiadókat mintegy megelőzve „a mi katonáink avval pótolták e hiányt, hogy maguk készítettek maguknak dalokat, részben régi nóták dallamaira”, s persze ennek köszönhetően meglehetősen alacsony szinten virágzott a „legfőlegbb művelődéstörténeti értékű” versanyag.³⁴

32 Az aranysarkantyús lovaggá avatásra érdemesített rokkantak csukaszürkében, mankókkal érkeztek, egy életre megnyomorítottan. Lásd erről BÁNFFY Miklós emlékiratait: *Emlékeimből* (1932), illetve *Huszonöt év* (1945). – Legutóbb egy kötetben, Gróf BÁNFFY Miklós, *Egy erdélyi gróf emlékiratai* címmel. Bp., Helikon. 2013.

33 A témáról lásd bővebben: SZABÓ Dániel, *Katonadalok és az első világháború*, Aetas, 2007, 1. sz., 44–62.

34 Vö. GYULAI Ágost, *A magyar háborús költészetéről = Háborús antológia*, szerk. GY. Á., Bp., Élet, 1916. 5.

A háború legnépszerűbb költője kétségtelenül Gyóni Géza volt. Przemysl várában írt versei a helyi *Tábori Újság*ban jelentek meg elsőként, majd még 1914-ben Przemyslben, egy alkalmi nyomdában került sajtó alá a *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* című kötete, tízezer példányban. A verseskötet karácsonyig el is fogyott, s Budapesten az Országos Hadsegélyző Bizottság adta ki újra, kibővített formában, 1915-ben. „Gyóni sorsa mint várvédő katona, majd fogoly a hátszág közönsége számára a hazáért való önfeláldozás hősi példáját adta, s lehetőséget arra, hogy a költeményeket olvasva együtt érezzenek a fronton harcoló katonákkal. A kötet versei ugyanis a háborús propaganda kliséit ismétlik: a heroikus helyzetállást, a hazavágyódó katonát s az erkölcsileg is romlott ellenséget, főleg az oroszokat [...] állítják középpontba.”³⁵ A jelentős európai háborús könyvterméshez hasonlóan azonban megállapítható, hogy itthon sem ezek mennyisége volt mindenekelőtt döntő, sokkalta inkább az, „hogyan filozófusok, természettudósok, történetírók, szociológusok, jogászok, közgazdászok, irodalmi kritikusok mind részt vettek ebben a hatalmas agitatív munkában”.³⁶

Velük ellentétben nyílt pacifizmusuknak adtak hangot azon szerzők, főként az irodalmi modernség jelesei, akikkel a háború kapcsán Rákosi Jenő újfent vitát provokált, s akik egyéni költői természetét szintén a háború határozta meg ezen esztendőben, csakhogy ellentétes irányból. A *Nyugat* körében 1915 nyarától válik nagyjából egységessé az antimilitarista gondolat. Az 1915. augusztus 16-i, emblematikusnak nevezhető szám három fontos írást tesz közzé: Hatvany Lajos *Harcoló betűk* című cikkében főként két kérdésre keresi a választ: „miért hajszolnak minket csatába, akik ezt a meddő és véres körforgást látó szemmel látják? Miért lelkesednek a háborúért a krónikások, bölcsek és látnokok, akiknek mindenképp jobban kellene tudniuk, hogy a háború csak a nemzetek gyilkos és hiábavaló, őrvtánci parádéja, nem pedig a világ megváltása valamelyik győzedelmes nemzet által?”³⁷ S mindeközben Európa kortárs alkotói, gondolkodói – Bergson, Thomas Mann, Anatole France – militarista megnyilvánulásait bírálja. E számban jelent meg Ady Endre *Intés az őrzőkhöz* című verse, mely az élethez való jog hangsúlyozásán keresztül utasította el az „állat-hős igék” pusztító hatását. S szintén a *Nyugat* ezen lapszáma közölte Babits Mihály *Játszottam a*

35 Vö. SZÉNÁSI Zoltán, *Gubancos kapcsolatháló. Egy „ügynevezett irodalmi vita” tanulságai*, [kézirat, 2016, megjelenés alatt = *Értelmiségi karriertörténetek, írócsoportosulások, kapcsolatháló II.*, BIRÓ Annamária – BOKA László (szerk.), Bp. – Nagyvárad, reciti-Partium kiadó, 2016.]

36 Lásd BALÁZS, *Káprázattól...*, i. m., aki a kvantitatív növekedéssel kapcsolatosan hivatkozik Schöpflin egy másik írására is. Vö. SCHÖPFLIN Aladár, *Irodalom*, *Nyugat*, 1914. december 16., 24 sz., 603–607.

37 Vö. HATVANY Lajos, *Harcoló betűk*, *Nyugat*, 1915, II, 88o.

kezével című versét, melynek inkriminált sorai miatt („szivesen halnék azután / nagyobb örömmel ontanám/ kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért!”) Babitsot tanári állásából függesztették fel. Ady, majd Babits is ezen írásaik miatt köztudottan hosszas sajtópolémia keresztüzébe kerültek. Rákosi Jenő *Dunántúli* álnéven írott bírálata és provokációja következtében Ady a fronton harcoló Gyónival szemben találatot a konzervatív kritika szemében mind morálisan, mind művészileg könnyűnek,³⁸ Babitsot pedig végső soron hazafiatlan és a keresztény szellemmel összeegyeztethetetlen magatartás vádja miatt mentették fel középiskolai tanári állásából. Előbbi polémiában Franyó Zoltán (aki Móriczhoz, Kaffkához, Fenyő Miksához hasonlóan kiállt Ady mellett és az akkor induló *A Tettben* utasította vissza az Adyt ért támadást) így fogalmazott: „Rákosi a magyar Parnasszus elsőségét akarta Gyóninak kitolakodni.”³⁹ Rákosi nemcsak őket támadta, hanem hasonlóképpen Kassák Lajos radikálisan pacifista körének is nekirontott. A Rákosi provokálta polémiák nem véletlenül irányultak feléjük. Ady kezdettől elutasította a háborút, s „azon kevesek közé tartozott, akiken nem fogott a háborús propaganda. Nem ír militáris/militáns szellemű verset – legfeljebb kivételként, inkább csak az elvesztett életerő iránti nosztalgia dokumentumaként (*Levél a végekről*).”⁴⁰ Lírája és publicisztikája (utóbbi a lehetőségekhez mérten) mindvégig bírálta a fokozódó hátországi militarizmust. Később hangsúlyosan az élet védelméért emelt szót, s a háború testi-lelki végső megsemmisítő hatását kiáltotta a világba.⁴¹ 1915 legvégére értelmiségi-művészi körökben – a legkonzervatívabb nacionalista köröket leszámítva – tulajdonképpen már egyre nagyobb teret nyert a hivatalos propaganda negligálása, az általános kiábrándulás, s a tömegek is a békét és a régi életüket szerették volna visszakapni. Ezt mutatja, hogy fellendült a könyvkereskedelem, a színházi konjunktúra sosem látott fokát érte el, mely kiábrándulást oly művek artikulálnak, mint Kaffka Margit *Két nyár* című regénye vagy Szép Ernő *Élet, halál* című karcolatgyűjteménye 1916-ból.

38 „Az 1915 októberében nem előzmények nélkül kirobbant, s 1916 márciusának végéig – utóregzéiseiben még tovább – tartott Ady–Rákosi Jenő-vita a huszadik század elejének egyik legradikálisabb, leghosszabb és legtöbb embert megmozgató polémiája volt. A modern irodalom, a vele összefonódott eszmei-társadalmi progresszió – elsősorban a polgári radikalizmus – illetve a háborút támogató militáns nacionalizmus minden addiginál nagyobb összecsapásaként lett ismert ez a vita, amelyben az akkori Magyarországnak, a közvélemény formálásában érdekelt szinte összes eszmei irányzata megszólalt.” Vö. N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita*, Jyväskylä–Pécs, University of Jyväskylä Faculty of Humanities, 2008 (Spectrum Hungarologicum 2008/1.) <http://mek.oszk.hu/12400/12430/12430.pdf>

39 FRANYÓ Zoltán, *Néhány igazság a gorombaság nevében*, *A Tett*, 1915. november 1., 1. sz.

40 Vö. MEKIS D. János megállapítását: http://www.arkadia.pt.hu/magyar/cikkek/mekis_ady_haborus

41 *A Nyugat* 1916. október 16-i számában közli az *Ember az embertelenségben* című versét.

Ady két fő publikációs fórumában, a *Nyugatban* és a *Világban* közzétett pacifista írásai azonban erősen magukon viselik a cenzúra nyomait. Lírája és prózája kényszerűen szóképekkel, szimbólumokkal telik meg a kétértelműség jegyében, versei mind metaforisztikusabbakká válnak. Az Ady-verseket addig is érthetlenséggel vádló konzervatív körök ezúttal is felerősödő hangjára – pl. a *Borsszem Jankó* című élclap bírálatára – a költő publicisztikájában válaszol: „Tavaly s meg a régibb karácsony óta két verskötetnyi versem gyülemllett össze. A közelebbi múlt karácsonykor egy kötetemnek máris illett volna megjelennie, ezért külön biztató pénzt is kaptam. S még ezt a kötetemet is csak bajosan válogatom össze aratás végére, mivel sok benne a háború előtt élt és érzett élet. S itt nem az a baj, hogy kiestem az Időből, de hogy e verseknek szörnyű nagy az aktualitásuk. A Háború előtt tehát még írhattam háborús verseket, a Háború óta, nem kell magyaráznom, hogy mit tehettem. Leglebírhatatlanabb jajaimat a közlés szenvedélyének isteni átkával megverten el kellett mégis olykor jajgatnom. Persze, hogy most lettem azután az igazi értelmetlen Ady azoknak, akik ilyennek szerettek mindig deklarálni...”⁴² Pacifista verseit a *Nyugat* mindvégig közli,⁴³ háborús publicisztikája leginkább a *Világ* hasábjain bontakozik ki, persze a cenzúra szorításában, mellyel való viaskodását számos, e témát érintő levele dokumentálja. Ezzel együtt is Ady háborús költészetét már kortársai – Schöpflin Aladár, Fenyő Miksa, Babits Mihály – európai viszonylatban is egyedülállóan látták politikai előrelátás tekintetében, morális-etikai és esztétikai szempontból is.

Babits is a korai elsők között volt, aki a lelkesítő szólammokkal szemben immunis tudott maradni, s később e hivatalossá tett állásponttal határozottan ellentétes hangot ütött meg. A költő első reakciója a háborúra még ellentmondásosnak mondható, hiszen a *Nyugat* 1914. évfolyamának augusztus végi, szeptember eleji összevont számában megjelent *Gyermekek és háború* című cikkében a háborút társadalmilag és esztétikai értelemben is valami radikális újnak a kezdeteként vizionálja.⁴⁴ E bizonytalansága azonban őszre már elutasításba vált át. A *Nyugat* 1914. október 16-i számában megjelent *Magamról I-III.* című szonettjei, főként a két utolsó *E zord napokban...* és *A szörnyű másnap* címűekben a háború baljóslatú, drámai képei villannak fel, a lélek olcsósága, saját halálának lehetősége mellett,

42 ADY Endre, *Az értelmetlen versek. (Távol a csatatérről)*, Világ, 1915. június 27. 13.

43 Így *Az eltévedt lovas, Intés az őrzőkhöz, Emlékezés egy nyárárszakára, Láttam rejtett törvényed, Ember az embertelenségben* címűeket.

44 „emberi lénynek, ki elsősorban a jövődöt éli, lehet-e nagyobb élmény, mint a veszély, a táruoló, táguló lehetőség? Azért volt a veszély mindig a legméltóbb énektárgy.” Vö. BABITS Mihály, *Gyermekek és háború*, *Nyugat*, 1914, augusztus 16-szeptember 1., 16-17. sz., 260.

mely a radikális elutasítás korai állomása. Ugyanakkor rejtett ars poetica, saját költői hivatástudatának érzése, háborús feladatvállalása is artikulálódik a vers soraiban: „Légy élő kinja a levágott karnak, / égő emléke annyi régi fénynek, / miket kioltanak e vak fuvalmak.”

A Nyugat ugyanezen számában látott napvilágot a *Fiatal katona* című költeménye is, mely a történelem eseményeinek kiszolgáltatott életet panaszolja: a fiatal, csak szeretni, de ölni nem tanított férfiak kényszerű és kikerülhetetlen halálba hurcolását. A fiatal katona a háborús tematikájú gyűjtemények visszatérő darabja, Gyulai említett *Háborús antológiájában* is szerepel, s Babits az 1916-os *Recitativ* kötetének háborús verseit tartalmazó *Isten kezében* című ciklusnak nyitódarabjává emeli. Ez az egyszerre esztétikai és morális vállalás áthatja 1914 és 1918 közötti művészetét. Olyan fontos pacifista vers nyitja e sort, mint a bécsi Literarisches Institut Kosmos felkérésére írott, a Károli-féle bibliafordítás bizonyos evangéliumrészletére (Máté, 6.9-13.) alludáló ima-parafrázis, a *Miatyánk*. Hamarosan a lejárató sajtókampánynak ürügyül szolgáló *Játszottam a kezével* kapcsán Babits pacifizmusa még nagyobb publicitást kap, hiszen közel félezer cikk jelenik meg Rákosi Jenő támadása mellett érvelve vagy azt elutasítva. Bátor kiállásról tanúskodó versek folytatják a sort, így például a maga védelmében írott, Rákosi és körének támadásaira reflektáló *Vers a támadásokra* című költeménye, vagy a *Nyugat* március 26-i matinéjén nagy hatást kiváltó *Húsvét előtt*, illetve a sajtópert eredményező, a lap 1917. március 1-i számából „vallás elleni vétség” vélelme miatt a cenzúra által kitörölt *Fortissimo*, melyet szintén jelentős sajtóvisszhang követett.

Még Babitscsal és Schöpflin idézett cikkével egy lapszámban, 1914 októberében publikálta Kassák Lajos a *Marsisten nyája. Ütközet után* című versét,⁴⁵ melynek sokatmondó záró sorai – „De itt süket szurokban ül a novemberi csönd / s a komor arcú ég ezüst esőostorral / ébresztgeti a holtakat.” – már egyértelműen a schöpflini vacogó félelmen túl is a háború valós arcára, borzalmaira figyelmeztetett. Ahogyan később Kassák minden megnyilvánulása is. Kassák a háború kitörésekor még ugyan maga is a militáns hangnem felé sodródik,⁴⁶ később határozottan az értelmetlen halál és öldöklés ellen emelt szót. A *Tett* című lapját többször megbüntették, utolsó számát éppen nemzetközi anyagáért tiltották be, minthogy Kassák olyan hadban álló, „ellenséges országok” művé-

45 Vö. *Nyugat*, 1914. október 16, 20. sz., 366.

46 1914 őszén Milotay István *Új Nemzedék* című lapjában közölt cikkeiben még maga is megbélyegző sztereotípiák mentén osztályozta a háborús feleket, s a hármas szövetség országait „jókra”, a többieket „rosszakra” osztotta.

szeit is sikeresen megszólította, akik szintén többségében a háború pusztítása ellen szólaltak fel. Az *Éposz Wagner maszkjában* kötete irodalmi körökben is komoly visszhangot váltott ki, a *Nyugatban* is többen elismerően írtak róla, s ha korántsem olyan látványosan és provokatívan, mint az európai avantgárd mozgalmak többsége, de a hazai avantgárd mozgalom voltaképpen e kötettel indul. Az ebben helyet kapó tizenhárom szabadvers véres vízió a mindenkori háború pusztító erejéről és a meddő halálról. Kassák mindemellett modern képzőművészeti tárlatok szervezésével is igyekezett tudatosan az ítélő, kritikai érzék kimunkálását elősegíteni, többek közt felvértezve a közönséget a hivatalos propaganda torzító szövegeivel szemben!⁴⁷

E vázolt cenzoriális erőterben íróink, publicistáink közt voltak, akik megtanulták korán kijátszani a cenzúrát, s többek közt nehezen érthető, homályos vagy allegorikus irodalmi művekkel és publicisztikákkal jelentkeztek, míg mások nyíltabban is részt vállaltak a békeagitációban (így a *Világ*, vagy az 1917-től Hatvany Lajos birtokába került *Pesti Napló*). A fokozatosan megerősödő hivatalos hatalmi cenzúrát a szépirodalom a maga nyelvén ráadásul jobban ki tudta játszani, mint a konkrét publicisztikai írások a korban. A kezdeti meglehetősen gyér, de egyre realistábbá váló pacifista hangok ráutaló, sejtető, majd cinkos akusztikája – főként 1916-tól – számos olyan dolgot tett közvetetten kimondhatóvá, amelyek a korabeli propagandának ellentmondtak: „kifejlődött ennek a háborúnak a világnyelve, mely néha tolvajnyelv volt, az allegória-költészete”.⁴⁸

De a militarizmus, a harci hangnem a propaganda révén így is áthatotta ekkorra a teljes társadalmat. Az embertelenség hétköznapi formáiról és az áttétes hatalmi tébolyról író Kosztolányi Dezső jegyezte le 1917-ben a *Pesti Napló* hasábjain, hogy ekkorra: „Mindenütt apró mérges kis zsarnokokkal találkozunk. Zsarnok a pincér, a kalauznő, a fürdőszolga, a házmester. Ebben a korban, mikor az ember kevesebb a semminél, a kicsinyek – csodálatos, hogy éppen ők – hatalmi tébolyban szenvednek, és reggeltől estig toporzékolnak a maguk szemétdombján. Soha ily kétségbeesett szócsatákat nem hallottam a villamosokon. Foggal-körömmel támadnak egymásra a szegények. Ma már a kalauzné harcol az özvegyekkel és árvákkal. Ami elpusztult, a szabad akarat, az egyéni élet most kapja meg a kegyelemdőfést, azoktól, akik ezzel legtöbbet veszítettek. A világháború utolsó csatája. Emlékezem, a háború kezdetén azt hangoztatták, hogy a háború a rendet jelenti, nem történik más, csak az, hogy rend lesz. Meg kell állapítanom: már majdnem rend van.”⁴⁹

47 1917 derekától a Visegrádi utca 15.-ben bérelt műtermet, ahol megnyitotta a MA-kör állandó képkiallításait.

48 Vö. K. D. [Kosztolányi Dezső], *Őszintén szólva. Allegória*, Pesti Napló, 1918. szeptember 22., 9.

49 Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Zsarnok fehér sapkában*, Pesti Napló, 1917. október 7., 7.

A cenzúrával (és annak főként egyéni publicisztikáját sújtó válfajaival) másokhoz hasonlóan sokat küzdő Kosztolányi 1917 nyarán már az említett békevágyról szólva annak is hangot adott, hogy a háborús-propagandisztikus hangulatban a legfőbb emberi értékek álltak a fejük tetejére. A kávéházakban, a képviselőházban és a köztereken is „azt bizonygatták, hogy a béke csunya, kárhozatos, rothadt és a háboru szép, magasztos, edző.” „A békének igenis reklámra van szüksége” – így folytatta Kosztolányi – hiszen „[a]nnak idején a háborunak is reklámot vertek, sippal, dobbal, pálinkával, virággal, beszédekkel és mérgezett cikkekkel. Meg kellett fordítani az emberek gondolkozását és nemes életösztönét az ellenkező irányba. Ezért lett a fehér fekete és a fekete fehér.”⁵⁰

A legalapvetőbb emberi értékek felcserélődésének folyamata mintegy észrevétlenül küszört be az emberek életébe: „Ha reggel azt olvasod az újságban, hogy egy ellenséges hajót elsüllyesztettek és ezeröttszáz ember a vízbe fulladt – ennek örülni kell. Ez a legjobb eset, ez az ünnep. Mikor a béke szent napjaiban a Titanic véletlen szerencsétlenség folytán elsüllyedt – az egész világ mély részvéte ölelte körül a hullámsírt. Most?... Hol tartunk és hol fogunk megállani?”⁵¹ – vetette fel jogosan Lengyel Menyhért. A mobilizáció előestéjén, a harcok kezdetén a lelkes, a budapesti nagykorúton a háború mellett tüntető, felvonuló tömeg jól demonstrálta ugyanakkor azt is, hogy több generáció nőtt úgy fel, hogy egyáltalán nem tapasztalta meg a háborúk véres valóságát, az elhúzódó, s többségében állóháborúvá merevedő harcok valós következményeit. „A Magyarország területén élők legalább két nemzedék óta nem szembesültek a háborúval, amivel egy háború járhat.”⁵² A felocsúdás lassú folyamata (mindmáig csak becslésekre alapozva) már a félmilliomodik elesett magyar katona után kezdett csupán nagyobb társadalmi méreteket ölteni. Az értelmiség közben javarészt háborúellenessé vált, egy aktív részük azonban szükségképpen annak mielőbbi lezárására törekedve már egyfajta „zártkörű, de felelősségteljes szövetség” kialakításán is gondolkodni kezdett. Szabó Ervin kezdeményezésére néhányan – köztük Babits Mihály, Balázs Béla, Gábor Andor, Lukács György – arról tanácskoztak, hogy mit tehetnének az írók, az értelmiségiek a háború lezárása érdekében. Babits és Szabó Ervin is (aki Kant *Az örök békéjét* is Babitscsal fordíttatta kiadványának számára) úgy gondolta, a

50 Vö. [Kosztolányi Dezső], *A béke reklámja*, Pesti Napló, 1917. július 12., 1–2. Kosztolányi életútjának e szakaszáról lásd részletesen: ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete. Az első világháborútól az őszirózsás forradalomig* – főként az 1-2-3. részek. Alföld, 2015/október, 22–34.; Alföld 2015/november 29–39. ; Alföld 2015/ december 36–55.

51 Vö. LENGYEL, *Egyszerű gondolatok...*, i. m., 9.

52 Vö. GERŐ András, *A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon (1914. június 28. – 1914. július 28.) = Sorsok, Frontok... i. m., 116.*

háború befejezésének sürgetése, az örök békét biztosító Közép-Európai Államszövetség létrehozása és az emberiség méltóbb jövőjének a szolgálata csak egy új értelmiségi szövetség révén biztosítható, mely az Európa Lovagjai nevet kapta. A terven gondolkozók, köztük Jászi Oszkár, Lengyel Menyhért és mások, Babits budai lakásán találkoztak. Végül Babits, Szabó Ervin és Jászi Oszkár a proklamáció egy-egy változatát külön-külön is elkészítették. Babits megőrizte a maga tervezetében az eredeti gondolatot, s a szöveget megemelve, annak nemzetközi rangot adva angol címet választott: *The Knights of Europe*.⁵³

A háború ötödik éve minden oldalon egy megfáradt, a vérengzés elől menekülni akaró és a kritikus értelmiség hangjára újfent figyelni tudó tömeget mutat. „1918-ban gyakorlatilag már Európa-szerte »állati tombolásról«, »hiábavaló vágóhídról«, »világvégéről«, az egyént bedaráló »háborús gépezetről« szóltak a hírek. Az ír James Joyce *Ulysses* című regénye, az osztrák Karl Kraus *Az emberiség végnapjai* című tragédiája, vagy az amerikai Thomas Stearns Eliot *Átokföldje* című verseskötete – hogy csak néhányat soroljunk fel az ekkoriban születő irodalmi alkotásokból – ennek az új szemléletnek adtak hangot”.⁵⁴ E szomorú korszak magyar irodalmi hozadékából érdemes kiemelnünk a háborús irodalom magyar nyelvű remekeit (Ady köteteit, Babits pacifista verseit, Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényét, Kassák folyóiratait), vagy éppen a háború lezárulta után bő évtizeddel megjelenő emlékiratokat, Kuncz *Fekete kolostorát* és Markovits Rodion *Szibériai garnizon* című riportregényét.

A háború művészi reprezentációján túl a téma dokumentarista megközelítésére is többen vállalkoztak. Azért is, mivel 1915 tavaszától a propaganda-szólamok hiteltelensége egyre világosabbá vált, ahogyan a sajtó információinak a manipulálhatósága is. A *Nyugat* publicistái közül többen, így Elek Artúr is kifogást emelt a haditudósítások igazságértékét illetően,⁵⁵ s a kései kor igazi forrásaként az emlékirást és a magániratokat, naplókat nevezte meg hiteles kordokumentumként.⁵⁶ Számosan éppen a cenzúra működésének ismeretében,

53 Lásd MTA Kézirattár Ms 4699/75. Babits feljegyzései alapján huszonötten, Benedek Marcell emlékezete szerint közel százan írták alá a proklamációt. Az aláírók között szerepelt Ady Endre, Eötvös Loránd, Gábor Andor, Hatvany Lajos, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, Kaposi József, Kernstok Károly, Reinitz Béla, Szabó Ervin, Szekfű Gyula. Ugyanerről Balázs Béla naplója is beszámol, Vö. BALÁZS Béla, *Napló*, 1918. október 29.

54 Vö. Alain de BENOIST, *Hogyan vesztette el a háborút Európa? = Európai testvérháború 1914–1918*, szerk. MARKÓ György, SCHMIDT Mária, Bp., Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014, 97–98.

55 Vö. ELEK Artúr, *Haditudósítás*, *Nyugat*, 1915. január 16., 2 sz., 88–92.

56 A haditudósítások közül kiemelhető Molnár Ferenc *Egy haditudósító emlékei* című kötetét, mely a sajtóhadiszálláson szerzett tapasztalataiból született szövegeinek szintézise. Nagy szakmai és közönségsikerét an-

vagy a háborúbeli személyes emlékéllítés céljával fordultak az említett napló műfaja felé.

Kaffka Margit több feljegyzést, emlékezést készített a háború kitörésétől, 1914 nyaratól kezdődően. Azon kevesek közé tartozott, akik sokféle fórumon artikulálták háborúellenességüket. Fenyő Miksa plasztikus sorokkal idézte fel az írónőről készített nekrológportréjában Kaffka háborúellenes attitűdjét: „Alig ismertem embert, kinél a pacifizmus annyira vérré vált volna, mint Kaffka Margitnál. Minden szava lázított. Csaknem gyűlölködő gyanakvással nézett mindenkire, aki itthon volt: valami olyasféle érzése lehetett, hogy ez a háború okait fűtött szobában fejtegető, higgadt gondolkozású úr csinálta a háborút, csak hogy neki ne kelljen a harctérre elmennie. Valami csodás előrelátással – olyan időben, amikor a pacifizmus és annak minden konzekvenciája még botor álomnak tetszett – fejtegette az ő szép kerek, akácmézízű mondataiban, hogy annak a bakának, akinek lefagyott lábáról úgy kell lefűrészelni a csizmáit, annak semmi köze az egész dologhoz, idegen, hitvány érdekekért kell mártíromságot szenvednie.”⁵⁷ Ennek egyik első megnyilvánulása a *Világ* 1914. évének 328., karácsonyi számában publikált *Imádkozni próbáltam* című jegyzete, mely sokakat megelőzve – így Babits *Fortissimó*jához vagy Emőd Tamás *Verje meg az Isten*, illetve *Aki ezt okozta* címvariánsú verséhez hasonlóan – afféle prózai variáns-előzmény, Istenhez intézett, figyelemfelkeltő, háborúellenes kiáltás.

Kaffka, aki – Adyval való barátságán túl – őszinte békevágya révén is hátrározottan kiállt a költő mellett az említett Rákosi-féle támadáskor, alkatából adódóan is vallotta, hogy az egyszerű katonák számára nincsen győzelem és nincsen csatavesztés: „Elvesztettük a háborút, mi is, ellenségeink is, mindannyian elvesztettük a háborút.”⁵⁸ Több, háborút megörökítő feljegyzését nem kiadásra szánta,⁵⁹ a *Lírai jegyzetek egy évről* azonban folytatásokban jelent meg a *Nyugat* 1915-ös évfolyamában. Szemszöge a kaffkai prózapoétikába beillő, témájában mégis rendkívül újszerű: a napló műfajának íratlan szabályai szerint a magánélet történéseinek feljegyzésébe rejti implicit háborúellenes magatartását. A szöveg a

---

nak köszönhetette, hogy a cenzúra szigorú szabályai és keretei között a háború eseményeinek tényszerű feltárását és annak emberi aspektusát is felmutatta. A korabeli kritika nemcsak erre, hanem decens hangjára is felhívta a figyelmet. Az egyik, feltehetően Schöpflin tollából származó, szignózatlan ismertetés amiatt is méltatta a könyvet, hogy szerzője sikeresen elkerülte a radikális hangot, mely a Nyugat-Európai, különösen a német, azonos műfajú írásokra jellemző volt. Vö. [N. n.], *Molnár Ferencz haditudósításai*, Vasárnapi Ujság, 1915, 51. sz., 815.

57 Vö. FENYŐ Miksa, *Kaffka Margit*, [Nekrológ.], Nyugat, 1918. december 16., 24 sz., 773.

58 Vö. Uo.

59 Például az *1914. augusztus*, vagy a *Feljegyzések egy háztartáskönyvben* címűeket.

katonafeleség aggodását, hétköznapjait mutatja be: Kaffkáké esetében azt, hogy az 1914 nyarán Perugiában töltött nyaralást hogyan árnyékolja be a háború kitörésének a híre, melyet későbbi férjének, Bauer Ervinnek a sorozása és háborús hétköznapjaik bemutatása követ. Bauer Ervin felesége segítségével közzétette katonaoorvosként írott feljegyzéseit az említett *Tábori posta* rovatban.⁶⁰ E rovat célja szerint a katonai szolgálatot teljesítő munkatársaik harcterről küldött írásait volt hivatott közzétenni a háború első esztendeiben, ám feladatvállalásnál jóval többet teljesített: hiteles információkat közölt a hadszínterekről.

*

Mindezek végén érdemes lehet emlékeztetni: a cenzúra mindenkor egy korszak kulturális kánonjának (vagy közvetetten ellenkánonjainak) az egyik leghatékonyabb intézményeként vizsgálható, ahogyan azt Jan Assmann is hangsúlyozta,⁶¹ s mint ilyen, elsődlegesen nem a szöveg gondozás, hanem inkább az „értelemgondozás” eszközének tekinthető. Az értékelés a propaganda átítatta társadalmi szegmensekben a „helyes” értéktudatosítás érdekében (nyílt vagy látens módon, de) állandó befolyás alatt történik. A befogadók ritkán, vagy csak időben később érzékelik az olyan ideologikus értékszempontoknak a kisajátító jellegét, amelyeket a propaganda (pl. a lelkesítő versek, színházi előadások, tankönyvek, cenzúrázott cikkek, előadások, hétköznapi játékok stb. révén) terjeszt. Maga a propaganda igazán hatékonyvá akkor válik ugyanis, ha látensen működik. Ha azok, akik éltetik, nem egy központi, netán totális politikai hatalom gépezetét és érdekeit látják benne elsődlegesen, hanem maguk is hisznek benne, elfogadják „tanait”, magukénak érzik értékelvét, közvetlen céljait, s többnyire eszköztárát is mindaddig, míg a felelősséget nem egyénileg önmaguk, hanem társadalmuk, nemzetük megbízott vezetői vállalják, s a közösnek vélt célt mindezzel legitimálják. Működésmódját a propaganda ezért nem a kis létszámú, kritikus értelmiségi hangra, hanem a nagyon nagy többségre összpontosítja, hozzájuk méri, akiknek világméretűt az adott, konkrét helyzetre figyelve igyekszik formálni, s akiket manipulatív módon – pl. egy közös ellenségkép és félelemforrás megnevezésével, egész kultúrájukat veszélyeztető attitűdök hangsúlyozásával, valamint ezzel párhuzamosan a saját ügy „szentségének” hangoztatásával, annak jogosságával

60 [Szerző nélkül], *Háborús kóborlások. Kijegyzések egy katonai zsebkönyvből*, Nyugat, 1914. december 1., 23 sz., 545–557. és B.E., *Emlékek*, Nyugat, 1915. április 1., 23 sz., 382–398.

61 Vö. Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz, 1999.

– mindig valamilyen, önmaguk érdekében vívott harcra buzdítja. Emellett természetesen retorziókat foganatosít a hivatalos állásponttal nyíltan szembehelyezkedő csoportosulások irányába. Az első világháború idején kiteljesedő hátszói propaganda kevés ellenállóval találta szembe önmagát! Összességében talán megállapítható, hogy a vizsgált időszakban az írók, újságírók és a maguk hirdette pacifizmus igen sokáig hatástalan maradt a propaganda hatékony kiteljesedésének látványos módzatai közt. A mobilizáció sikerét mindazonáltal kezdetben sem a pacifizmus, sem a józan ész nem tudta megállítani egyik hadviselő oldalon sem, így Magyarországon sem. Más kérdés, hogy mindennek későbbi hatásai tragikus következményekkel jártak a magyar értelmiség szerepe és az értelmiségi felelősségvállalás szempontjából is, a teljes 20. századra kivetítve.

A béke kiszabadítása

— Próbáljuk még egyszer! ... Hátha most ledöntjük ezt az átkozott követ.

A béke kiszabadítása. Különböző fővárosi lapokban megjelent illusztráció 1917 decemberétől / **Liberating the Peace.** Illustration published in several daily papers of the capital from December, 1917 [OSZK TGY]

LÁSZLÓ BOKA & ZSUZSANNA RÓZSAFALVI |
The War of Words

“War is fought not only on the battlefields but in the human souls as well. [...] We, so-called peaceful citizens are only left home in a physical sense, spiritually we live through the entire war with all its sufferings, beauties, efforts, and flaggings, with its triumphant rejoicings and depressing dejections. [...] We are not even hindered in this complete experience by the fact that we know scarcely anything about the events happening on the battlefield but the coarsest data and facts, which provide no nourishment whatsoever, or only meager one, of the faculties with which we can experience the events: our imagination, our feeling, and our judgment organizing individual images into one unity.”

The above thoughts were formulated by literary critic Aladár Schöpflin in the epochal *Nyugat* (West) periodical, in an article called “The War of Words.”¹ In keeping track of and experiencing the accelerated happenings, the intelligentsia’s “judgment organizing individual images into one unity” was not much helped then, or later. Propaganda, which not only served to legitimize the war objectives but also tried to manipulate the reception, assessment, and experience of the war in the hinterland, realized the crucial role that the press and its “literate” played in shaping the public opinion, and tried to enforce a rather unilateral flow of information through incentives, traps, aggressive threats, and, increasingly, through ever more forceful censorship. Therefore, the present study, moving along the structures of the exhibition, focuses primarily on the response options and adopted paths of contemporary intellectuals, specifically of writers and journalists, elaborating on the complex process in which gradual disillusionment, a strengthening sense of pacifism, and, on rarer occasions, the downright rejection of the war from the outset manifested themselves *against* the catch phrases of official propaganda. The utterances of dominant authors of the age represent the simultaneous versions of intellectual attitudes, too, since in the long and varied period between 1914 and 1918, neither a uniform and generalized long-term enthusiasm, nor a universal

1 Cf. Aladár Schöpflin, “A szavak háborúja”, *Nyugat* (October 16, 1914), 20, p. 362.

pacifism can be discerned in contrast with the power propaganda and multiple means of censorship, nor can we, indeed, often talk of a presence of individual dissidence.² The latter raises, most emphatically, the questions of “immunity” versus the initially bottom-up propaganda, which grew more and more centralized, which may examine in the following the intellectuals’ access to information, their critical sense resisting the increasingly blatant manipulative methods as well as the war ideology leading to an ever more latent impact on society.³

About the propaganda during the first year of the war, it can be established that one of its main characteristics was precisely the lack of the methods and structures of manipulative propaganda apparatuses known from the later decades of the 20th century. Initially, very broad layers of society, including prominent figures of the bourgeoisie and the intelligentsia, were actively involved in that propaganda. They did so enthusiastically and voluntarily, or at least well-intendedly, in the belief of serving their fatherland’s perceived interests. The regime needed barely to encourage this, it sufficed to give positive feedback or channel existing energies into the right directions. Many authors and journalists also considered the emerging European war as some sort of stimulus or “source of creativity” destined to replace the monotony of earlier decades and, perhaps radically, to effect a collective social overhaul.⁴ For the intelligentsia, besides the ethereal love for the fatherland, the most concrete form of such commitment was the volunteering for service on the front.⁵ A whole range of Hungarian authors and poets thought the declaration of war sent to Serbia justified, while they agreed that, instead of delaying the solution of social problems within the Monarchy, immediate action was needed. They also believed that a new war should bring about fundamental, redeeming changes in the field of art and culture as well; hence the many intellectu-

2 The possibilities of dissidence and the dichotomies of mobilization and demobilization were addressed in the Hungarian context by Eszter Balázs’s works, respective of the first years of the Great War; cf. Eszter Balázs, “Káprázattól az illúzióvesztésig: A háború jelentései a *Nyugatban* (1914. augusztus – 1915. augusztus)” [From Mirage to Disillusionment: The Reports of War in *Nyugat* (August 1914 through August 1915)], *Médiakutató* (2010), 1, pp. 85–91; retrieved on February 29, 2016, from http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/07_elso_vilagaboru_a_nyugatban.

3 In the case of a force field and public opinion determined by propaganda, we can never speak of a self-explanatory set of values and creeds but of the externally conditioned norm of a necessary construct represented as perfect. Within this framework, the web of subtexts “sanctioned” by the strengthening censorship on the basis of the mechanics of cultural canons relies on a broad social consensus in the form of the acceptance of recognized value principles. Its success depends on its very latency. It is itself like the ideology which Roland Barthes defined as “a comprehensive and coherent set of basic ideas and beliefs.” Cf. Mireille Ribière, *Barthes* (Penrith: Humanities-Ebooks, 2008), p. 16.

4 Cf. Eszter Balázs, *op. cit.* 86.

5 *Ibid.*

als signing up willingly for military service or assuming positions as war reporters, while others praised the declaration of war in the home country. In his *Children and War*, poet Mihály Babits deemed danger the best subject for song, that is, a stimulating force, an opportunity to renew thematic choice and generic forms.⁶

Besides the intellectual elite of Hungary at the time, prominent European literati also embraced the militant spirit and war enthusiasm in 1914. Musil, Zweig, Kipling, Rilke, Thomas Mann, or the sociologist Max Weber and the philosopher Wittgenstein praised the war and its hoped-for yields to the point of rejoicing, just like Anatole France or Hugo von Hofmannsthal. The latter was translated (and, we may assume, well known and understood) by Dezső Kosztolányi,⁷ the young Hungarian poet, who also translated the radically anti-war author Author Schnitzler, who had been highly popular in Hungary even before the war years. Schnitzler prophesied the downright doom of the world, writing in Vienna at the dawn of the great cataclysm. There were few like him, who would clearly see the huge dangers of the war. In the literary life of Hungary, even Ignotus argued for every sane patriot to fight for the existence and sustenance of the Monarchy and hence to support the war and its objectives. Géza Csáth wrote enthusiastically to his wife that he had a chance to participate in the “most beautiful and noble campaign”; Béla Balázs volunteered for front service and, according to his journal entry dated August 2, 1914, he was “beside himself” when he was rejected. Zsigmond Móricz, Lajos Biró, and Ferenc Molnár served as war reporters, and even the otherwise taciturn Gyula Juhász expressed enthusiasm regarding the early days of the armed conflict.⁸ Géza Laczkó and Ernő Osvát also made similar statements in the first phase of the war, though the “August fever” of 1914 has to be relatively separated when investigating the consecutive periods of the war. Whatever the case, several literary authors were characterized by an exuberant enthusiasm in the early months of the Great War, and for many, including Béla Balázs, the conflict took on the appearance of a downright “holy war.” It was at this initial stage that Géza Lengyel, Jenő Tersánszky Józsi and Gyula Halász went to the front; the

6 Cf. György Rába, *Babits Mihály* (Budapest: Gondolat, 1983), p. 115 and Lajos Sipos, *Babits Mihály* (Budapest: Babits, 2008), p. 42.

7 The 29-year-old poet, incidentally, published his volume of literary translations (*Modern költők* [Modern Poets]), published by Élet) in 1914.

8 Several of these literary figures reflected on the leading 19th-century novelist Mór Jókai's pathos-filled heritage as well. His novels, revealing a romantic view of the nation, had helped raise new generations of readers; it was precisely them that the war “inebriation” of the first months of the war influenced most deeply. The plays staged in the Royal and Magyar Theaters, as well as the Comic Theatre in fall 1914 themselves made further reference to the energetic war-themed works of Romantic story-tellers.

latter's correspondence was serialized in the column on "military post" launched from October onwards in *Nyugat*. Most of them would subsequently change their opinions, just like Lajos Biró, who had first embarked on his war reporter's mission with no less patriotism and pro-war sentiment.⁹

As the primary response to grassroots propaganda, a sense of inertia had from the outset become rather marked and emphatic among those staying in the hinterland, who were stigmatized by harsh slogans in the domestic discourse; this very duality induced the vibrant electric field of the war of words, too. Café-goer citizens in the initially peaceful but fundamentally transformed hinterland could, as much as it was possible, face the events taking place on the front from the war reports alone.¹⁰ The role of the intelligentsia in the face of the dazzling forms of propaganda, which blurred actual fact and consciously suppressed difficulties at the same time, entailed a dilemma: from war enthusiasm or acceptance, from its vindication and cultural mobilization, intellectuals gradually came to the point of declaring the war as a pointless bloodshed between close relatives, as well as openly articulating its superfluity and predictable failure. To affirm the necessity of the war and to dispel any and all doubts became significant from those months onwards as the real task of propaganda. From October 1914, modeled on German prototypes, Budapest launched organized war presentations as well, which attempted to provide information as well as consciously to educate the domestic public in political terms.¹¹

Even before this, "placards appeared in the streets, proclaiming victories. War demonstrations were held on every corner. Every line in every paper incited incessantly. Writers signed up to be war reporters, coloring the events of the war with a novelist's fancy. In shop-windows, flagged maps were hanging. In cafés, maneuvers were studied and the explanations of self-styled strategists, fallen so silent since, listened to attentively. [...] Excellent, clever people – since grown so very meek – were expounding, nay, shouting, with great spirit the necessity, utility, and ennobling virtues of the war. They made theories for it. People devoured war reports with blood streaming from their mouths; so many dead, so many wounded. No amount of devastation could content them", Menyhért Lengyel would write,¹²

9 Biró reported from the Northern battlefield in, among others, *Az Érdekes Újság* [The Interesting Paper] from as early as fall 1914.

10 The duties of newspapers metamorphosed, too, in relation to the decades of peace. Since "the entire nation [was] watching the giant pulsation of the war life", *Az Érdekes Újság* announced on its cover, "the presentation of all this [became] the peculiar aim and task" of the paper; cf. *Az Érdekes Újság* 2.40 (October 4, 1914), p. 1.

11 Still, "top-down" war lecture series were not the only manifestations of this new trend but they were accompanied by civil initiatives often incited by pressures and seemingly just expectations from the press.

12 Cf. Menyhért Lengyel, *Egyszerű gondolatok* [Simple Thoughts] (Budapest: Pallas, 1918), p. 6.

recalling the modes and consequences of war enthusiasm and incitement from the fall of 1914, as well as the shifts in collective opinions, which affected nearly everyone within the Austro-Hungarian Monarchy. Mobilization on a massive scale had commenced in July 1914; war propaganda was popularized nationwide by the posters of advertising firms (for instance, the Advertising Company of the Capital, owning the advertising columns in Budapest). Entertainment theaters performed propaganda pieces, which would have a glorious run of packed houses for several months. Most Hungarian political papers supported the retribution against Serbia from as early as August 1914.¹³ Some organs had nevertheless expressed objections back then, notably the journals *Huszadik Század* (Twentieth Century) and *Világ* (World), associated with the circles of the Civic Radical Party and Oszkár Jászi, as well as *Magyarország*, the organ embracing Mihály Károlyi's views. Critical voices, however, were overwhelmed by the strong state control over, and censorship of, press publications. In July 1914, Act XLIII of 1912 had just entered into force, which invested the government with extraordinary powers in the case of a war, including censorship and press supervision, the channeling and regulation of materials to be printed. Papers were obliged to submit copies for state scrutiny exercised by censorship offices run by the royal organs of prosecution. Censors issued "confidential" or "strictly confidential" bans and precepts to editorial offices; in more radical cases, all copies of a given issue might be confiscated. A fine example for the norms emerging behind the expectations raised by censorship is a manuscript censor's copy preserved by Jenő Rákosi's *Budapesti Hírlap* (Budapest Courier), which features an entry to the effect that the *8 órai Újság* (Eight-O'Clock Newspaper) had published a news item having "failed to present it to the censorship and therefore measures will be taken against it!"¹⁴ To cite Mór Jókai's erstwhile turn of speech, the sixth branch of power, i.e. the press, had been held hostage by the seventh, i.e. censorship.¹⁵ Thus it was effectively made impossible freely to express views contrary to the propaganda objectives in any official organ. In the space delineated by censorship, a further means to control distribution was offered, especially after 1917, by the increasing shortage of paper. Namely, it was relatively easy only to provide those organs with raw materials which continued to line up in favor or the war cause.

13 Ferenc Mucsi, "Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején" [Press, Censorship in Hungary during the First World War], *Történelmi Szemle* [History Review] (1984), 1–2, pp. 192–202.

14 See Cat. page 335.

15 Mór Jókai, "A hatodik nagyhatalom" [The Sixth Great Power], *A Hon* [The Homeland] (April 12, 1871, morning issue), p. 1.

At the same time, an ever more visible discrepancy emerged between the narratives of soldiers and other people having experienced the horrors of the trenches and the official slogans, as darker and darker anxieties replaced the early impetus of the great “adventure.” The original hopes for a “lightning war” or “Blitzkrieg” were extinguished as the hostilities continued and even intensified; the strategic losses in fall 1914, had resulted in “a certain undeniable depression in the public mood”, which “climaxed with the news of the Russians’ intrusions in the Carpathians”, Schöpflin wrote. On hearing all this, “even the most determined optimists could not maintain their relentlessness any further, or if they could [...] it was really just an artificial, constrained optimism, from underneath of which chilly fear screamed forth.”¹⁶

“The propaganda of the World War rested upon the assumption (in other words, its ‘premise’ was the supposition) that the media (that is, the press, photography, and moving images) had a substantial effect on consumers, they had power over the consumers. This assumption was grounded in the ‘immensely powerful’ (or so perceived) news service, which could miraculously present even the farthest nooks of the world before the readership of the newspapers, and which thus demystified the globe and converted it into a perceptible space. Moreover, it was also based in the mass press, which reached hundreds of thousands or even millions, transforming their lives”, Balázs Sipos writes in his article investigating the media effects and propaganda of World War I.¹⁷ He also points out that the rocketing demand for news items resulted in the development of the press, the increase in copies sold, and the popularization of movie news coverages. From there, it was but one more step to present the war as a contest not just between peoples but between cultures and thus become subservient to the manipulative power of propaganda, not shunning distorted or falsified contents even. Evidently, this process took time, but time (along with space) was one thing the four-year armed conflict, nearly escalating into a global event, provided for press workers plenty of. No less time did common people require, and have, to overcome their impaired vision and recognize the modes of fanatically stirring, manipulative propaganda. The first encounters with realistic news were sobering for the elect few working mostly in the intellectual professions of information providing, though it also depended on personality traits and individual qualifications how well certain writers and journalists could find their way in the torrent of significant and insignificant data.

¹⁶ Cf. Schöpflin, *op. cit.*

¹⁷ Balázs Sipos, “Az első világháború médiahatásai” [Media Effects of WWI], *Médiakutató* (2010), 1, p. 104.

Laura Dánielné Lengyel, a colleague of the *Budapest Hírlap*, entered her opinion of the war press into her journal as early as September 1914: “And the papers!?! They are still doing a heroic job. It is no slight matter to lie day in, day out, and that with the wild determination of enthusiasm, of fanaticism. These men sacrifice knowledge, taste, judgment, and all, to sustain the spirit of the public.”¹⁸

There were, though in much less substantial numbers, such people also who had been immune from the outset and condemned the pointless bloodshed, including Endre Ady, Mihály Babits, Margit Kaffka, Dezső Szabó, Menyhért Lengyel, Ákos Dutka, or Géza Tabéry, as well as most avant-garde literates in Hungary. For the latter, this was neither natural nor obvious, as the Italian Futurists, for instance, had always cherished pro-war sentiments, glorifying fire, blood, and destruction, and thereby contributing to the overt war propaganda in their homeland. Some, such as Lajos Hatvany, in his “Warring Letters”, exhorting European intellectuals to the service of truth and justice, or Mihály Babits in his anti-war poetry, reached the concept of dissidence at a very early stage.¹⁹ Besides them, Menyhért Lengyel, Andor Gábor, and Dezső Szomory had, as early as fall 1914, tried to argue against the war through various artistic means and forums as well as modalities. In opposition to the press imbued with war propaganda and controlled by censorship, there was only one intellectual attitude they could adopt; namely, the one phrased by Lengyel in his aforementioned book: “One was obliged to write. One was obliged to signal that we carried the image of another world in us.”²⁰

At the same time, the representatives of the intelligentsia were often only enthusiastic on the outside, while their private correspondence revealed a different mindset.²¹ The same contradictory situation can be asserted in regard to these writers’ and poets’ official output, say, in the papers, and their literary pieces, respectively. Kosztolányi is again a good case in point. Nevertheless, what primarily characterized the everyday life of the hinterland was not yet this division but the exhortations to ever greater material sacrifices, which resulted in a significant influx of donations. The creditability of the need for support was increased when

18 “Dánielné Lengyel Laura naplója” [Diary of Mrs. Laura Dániel Lengyel], in “... az irodalmat úgyis megette a fene”: *Naplók az első világháború idejéből* [“Literature has gone to hell, anyway”: Diaries from the Period of the First World War], ed. Eszter Edina Molnár (Budapest: Petőfi Literary Museum, 2015), p. 46.

19 On the concept of *dissidence*, cf. note 2 above.

20 Cf. Lengyel, *op. cit.*, p. 7.

21 Cf. Eszter Edina Molnár, “Az elköteleződés határai: Kosztolányi Dezső szellemi mobilizációjának háttere” [Boundaries of Commitment: The Background of Dezső Kosztolányi’s Intellectual Mobilization], in István Majoros et al. (ed.), *Sorsok, frontok, eszmék: Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára* [Destinies, Fronts, Ideas: Studies for the 100th Anniversary of World War I] (Budapest: ELTE BTK, 2015), p. 461.

the domestic population, which had only heard from the news about the battles and the casualties and was hence in a secluded, intact position, was faced with the flood of refugees coming from the Eastern Front. Ady's famous rhapsodic verse ("Man in inhumanity") was born at such a crucial moment as well.

The radical shift in the literary and intellectual life in Hungary and the entire Monarchy was clear as early as 1914 since the gradual mobilization and the discourse subject to the increasingly evident losses enabled such mediocre works to enjoy renewed popularity which again beset from all sides the aestheticism barely consolidated in the modernist art and literature of the years immediately preceding the Great War. Mihály Babits, who would only submit poems to *Nyugat* once the war broke out, reprehended that the domestic intellectual scene became dominated by below-par war writings and their authors, similar to foreign shapers of opinion. Even more important, however was the fact that the contributors to the periodical had to respond to the radical dilemma (present well before 1914, in fact) of whether to take a stand in or refrain from involvement in public affairs. The spring of 1915 was a particular turning point in this respect: from then on, *Nyugat* would not publish texts that might foster or support the militarization of the representatives of intellectual life in any form.²² On the other hand, the writings by the periodical's authors also exemplified the divisions and tensions occurring in their inner circles due to the war. "For the Hungarians, it is therefore no question that the Austro-Hungarian Monarchy is necessary, and hence the present war was necessary", Ignotus wrote in the August 1914 issue. By October the same year, however, Schöpflin had added "chilly fear" to worry and anxiety, ruminating on the constant clash of pro-war and anti-war sentiments, as well as the strengthening of the war within the souls of those who remained home.

Just as the press, the domestic literary life of the time was also characterized by a strong polarity. The affirmative or negative aesthetic responses to the war were moving on varying modal and thematic horizons. In the hinterland, a polyphonic polemic became increasingly dominant, the "war of words", not only in Schöpflin's interpretation but also in terms of conflicting viewpoints, which enhanced the different degrees of participation in war agitation and its underlying explanations. These included the sense of guilt in the face of those sent to the battlefield; the desire for solidarity with the fighting soldiers; or the shame due to military ineligibility and the concomitant social stigma. These three factors intensified and influenced the agitative or bottom-up collective propaganda as

22 Cf. Balázs, *op. cit.*

much as the sincere enthusiasm for the war cause, which characteristically led to a range of literary collections, artistic enterprises, and amateur creative initiatives in the period.

The stigmatization of the intellectuals who stayed or were left at home dominated the papers, which is a recurrent problem in the correspondence and journals of the people involved, who repeatedly confessed their bad conscience and inner struggles. Artúr Elek, writing in early 1915, presented in *Nyugat* what he saw as the permanent spiritual conflict within the souls of those in the hinterland: “They who sit at home, in safety and quiet, are full of depressing feelings, for they know their brethren are on the guard in their behalf.”²³ Endre Nagy, writer and entertainer, had spent two years on the front as a volunteer reporting to *Új Idők* [New Times], frequently contrasted those fighting in the war with the malingerers “hanging out” in cafés;²⁴ up until 1916, he was by far not the only one, especially in conservative circles, who held similar views. In *Új Idők*, Ferenc Herczeg explained with blatantly anti-intellectual slogans that the reputation of the country will not be redeemed “by our intellectuals but our pike-gray peasant lads”, embracing the contrast between the intelligentsia in the hinterland and the conscripted peasant layers.²⁵ Among the contributors of *Nyugat* there were also voices of criticism against those staying home, or at least some of them. Menyhért Lengyel, who vocally opposed the war, considering it an anachronistic absurdity, chastised primarily the “intellectual military suppliers”, i.e. the pro-war literati, in his diary; nevertheless, he also attacked repeatedly those “staying home” as people who “calculate what benefit they may draw from this all.”²⁶ All in all, Lengyel warned of the moral distortion of the society, insightfully predicting that, though for divergent ideological reasons, everyone was about to gain advantages for themselves from the war effort.

The literary and art periodicals uniting creative artists were by no means unified themselves; most, however, published varying opinions. *Ignotus* placed writings in defense of the Monarchy and its sustenance, arguing for mobilization, in both *Nyugat* and *Világ*²⁷ at a time when the former periodical printed

23 Artúr Elek, “Haditudósítás” [War Report], *Nyugat* (January 16, 1915), p. 91.

24 Cf. Tibor Bános, *Nagy Endre* (Budapest: Athenaeum, 2000), p. 125.

25 Cf. “Autogramok a hadi jótékony-ság szolgálatában (Herczeg Ferenc autogramja)” [Autographs for the Military Charity (Ferenc Herczeg’s Autograph)], *Új Idők* 1 (January 1915), p. 20.

26 Menyhért Lengyel, *Életem könyve: Naplók, életrajzi töredékek* [The Book of My Life: Journals, Biographical Fragments] (Budapest: Gondolat, 1987), pp. 89–90.

27 Cf. Gergely Angyalosi, “Ignotus és a politika” [Ignotus and Politics], in *Ignotus-tanulmányok: közelítések az “impresszionista” kritika problémájához* [Ignotus Studies: Approaches to the Problem of “Impressionist” Critique] (Budapest: Universitas, 2007), pp. 137–152.

Zoltán Ambrus's "War Notes" series arguing against the military efforts and the latter Oszkár Jászi's vehement anti-war excursion back in summer 1914, entitled "War or Peace." Jászi would, nevertheless seek the potential positives of the social changes caused by war just a few weeks later, seeing the conflict was now inevitable. The Hungarian intelligentsia proposed various answers to the new situation, but Aladár Schöpflin's epistolary essay "To My Soldier Brother" formulated perhaps the prevalent view in stating that everyone's "consciousness of our lives' security" had been shattered, which "is for us a heretofore unknown suffering, and the most painful suffering of all at that."²⁸ That shattering left no one intact.

The situation was further complicated during the subsequent years in terms of the support for, or rejection of, the war; following the minor Russian incursions of 1915, the summer of 1916 saw the invasion of Romanians, formerly considered the Monarchy's allies, into Transylvania. That, for Hungarians, turned the Great War into a patriotic, self-defensive struggle overnight. The historic and social shifts in the Monarchy in 1916 meant a turning point in the propaganda of the Monarchy from other perspectives as well, in its quality, efficiency, and aggressiveness. The arts, including literature, had the option of one of two paths. The less trodden one was radical resistance and complete dismissal; more frequent, however, were the expressions of a pacifistic desire in the face of accelerating mobilization and overwhelming propaganda. The latter built significantly on the escape into an imagined, created, or projected world. In mid-November 1916, two central events took place nearly simultaneously: Lajos (Louis) Kassák's *Ma* [Today], the successor of *A Tett* [The Deed], which had been banned shortly before, appeared for the first time, immediately establishing itself as one of the most colorful and valuable periodicals of both Hungarian and international avant-garde movements; and Budapest saw the premiere of the single cultural product perhaps best evoking the erstwhile decades of the Monarchy, Imre Kálmán's *Die Csárdásfürstin*. This illustrates the two directions of escapism, either moving into and aggressively fighting for an imagined and hoped-for future or the retreat into an idyllic past determined by cultural memory. The proportion of choices at this stage still revealed a preference for the past century, that is, the "happy times of peace"; running temporarily from the present, breaking away from it, they would rather not yet even think of the ominous future. In the jarring of arms during World War I, Imre Kálmán's operetta was almost invariably well received by opposing

28 Aladár Schöpflin, "Katona öcsémnek", *Nyugat* (August 16–September 1, 1914), 16–17, p. 199.

parties; the titles, composed in German for the original libretto, were only later rendered into Hungarian by Andor Gábor – and immortalized since.

The mobilization of the intellectuals was thus typical primarily in the initial years; 1916, the emergence of “total war” meant the pivotal turn both in terms of the power relations on the battlefield and in the war objectives, as has already been asserted by others.²⁹ Henceforward, the war enthusiasm also declined rapidly: despite the quick repulsion of the Romanian onslaught, the Monarchy had suffered enormous losses, while the death of Francis Joseph on November 21, 1916, brought to the throne a highly benevolent young monarch intent on ending the war as soon as possible.³⁰ Charles IV, the new emperor, who was beatified by the Roman Catholic Church in 2004, considered it his main objective to conclude the war; hence he made radically different utterances regarding the demands for the sacrifices of the hinterland and the obvious battlefield commitment of the army, which turn in official policies trickled down into the tone of the propaganda as well. The passing of the aged Emperor Francis Joseph, who had represented the memories of the brighter days past ended an era irreversibly; Gyula Krúdy, reporting from his funeral in Vienna, confirmed this.³¹ Though the coronation of the heir instilled some degree of renewed hope for war propaganda, at the enthronement parade in Budapest at the end of the year, Count Miklós Bánffy, later Foreign Minister (and an active writer and playwright under the pen name Miklós Kisbán), provoking the outrage of many, involved the war cripples as well, signaling, as it were, the dubious dichotomy of the festivities versus the reality of the war – not to mention the ever stronger desire for peace.³²

29 “From the end of 1916, the war was becoming total, the warring enemies mobilized all their reserve resources in manpower and material,” Mária Ormos writes; and also, “the war turned conclusively total – at least in the hinterland – some time between the summers of 1916 and 1917, respectively”, Péter Bihari asserts. Cf. Mária Ormos, “Világháború és forradalmak 1914–1919” [World War and Revolutions], = *Magyarország története* [History of Hungary] 17, ed. Ignác Romsics (Budapest: Kossuth, 2009), p. 22.; and Péter Bihari, *Lövészárkok a hátszágban: Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországnán* [Trenches in the Hinterland: Middle Class, Jewish Question, Antisemitism in the First World War (Budapest: Napvilág, 2008), p. 32.

30 Incidentally, the new emperor’s accession might be seen as an act of providence as he was most unwilling to assume imperial power and only came to the throne due to the consecutive deaths of four people who had preceded him in the line of succession.

31 Gyula Krúdy, “Őszi alkonyat: Az infánsnő fehér lábánál és egy halott Habsburgnál” [Autumn Dusk: At the White Feet of the Infanta and a Dead Hapsburg], *Magyarország* (November 28, 1916), 331, p. 7. (Letters from Vienna column).

32 The cripples who had merited the order of the golden spur arrived on crutches, clad in pike-gray uniforms, revealing their life-long disability. See Miklós Bánffy’s memoirs: *Emlékeimből* [From My Remembrances] (1932) and *Huszonöt év* [Twenty-Five Years] (1945). – Latest one-volume edition, Miklós Bánffy, *Egy erdélyi gróf emlékiratai* [Memoirs of a Transylvanian Count] (Budapest: Helikon. 2013).

The military defeats had basically ended the consensual political concord by 1916; social cohesion was disintegrating; the intellectual groups of literati faced social problems near impossible to tackle. The gradual assessment of the losses, the heroic fighting spirit and willingness to sacrifice, as well as the gradually unfolding humaneness and faith in a new future appeared simultaneously in collective works of high literature that had preceded these developments and established themselves as bestsellers among the broader public. As Babits's visions in "Children and War" had predicted, the cataclysm did, indeed, renew literature, both qualitatively and quantitatively. It resulted in changes and shifts in emphasis, while broader layers joined forces temporarily with the literary professionals. Lyric works, for instance, flourished substantially. Ágost Gyulai, in his preface to the 1916 *War Anthology*, established it as a fact that within the first years of the war, some ten thousand war-themed poems had been written. But one can also generalize: sociologically speaking, broader classes wrote poetry; the so-called propaganda songs, marches, and soldier's tunes proliferated (e.g. "Megállj, megállj, kutya Szerbia" [Stop, Stop, You Dog, Serbia]; "Felmegyek a doberdói nagy hegyre" [I Will Walk the Big Mount at Doberdo]);³³ and the soldiers living near the battlefields wrote their own poems which were printed first in military papers and later in thematic collections. The publishing vogue for war anthologies went back to German origins. These volumes were often intended precisely for the soldiers departing to, or already on, the scenes of war. Such a program of encouragement was nearly unknown in Hungary until 1915, even though some 40 to 50 individual volumes of poetry dedicated to the war had already been issued by the spring of that year. This may explain that, as though beating the publishing houses filling this perceived gap to it, "our soldiers supplied these shortages by making their own songs for themselves, partly to the tunes of old songs", and of course this led to the flourishing of a stock of verses of rather questionable standards, which had a "cultural historical significance at best."³⁴

Géza Gyóni was doubtless the most popular poet of the war. His poems composed in the castle of Przemyśl appeared first in the local *Tábori Újság* (Camp Newspaper); his first collected edition, *On Polish Fields, by the Bonfire*, printed in a temporary press at Przemyśl, was brought out before the end of 1914 in ten thousand copies, all of which would be sold by Christmas, followed by a second,

33 For more detail, see Dániel Szabó, "Katonadalok és az első világháború" [Soldier's Songs and the First World War], *Aetas* (2007), 1, pp. 44–62.

34 Cf. Ágost Gyulai, "A magyar háborús költészetéről" [On Hungarian War Poetry], *Háborús antológia* [War Anthology], ed. Ágoston Gyulai (Budapest: Élet, 1916), p. 5.

expanded print run issued by the National War Aid Committee in Budapest, 1915. “Gyóni’s fate as a garrison protector and later prisoner provided a heroic example of self-sacrifice for the fatherland for the public of the home country, as well as an opportunity through reading the poems to sympathize with the soldiers fighting on the front. For the poems in the volume reiterate the clichés of war propaganda: heroic stature, the soldier’s longing for the fatherland, and the morally corrupt enemy, especially the Russians [...] stand in the focus.”³⁵ Similar to the abundance of war publications throughout Europe, however, it can be asserted that it was not the mere quantity of books that was decisive in Hungary either, but the fact “that philosophers, natural scientists, historians, sociologists, jurists, economists, literary critics all participated in this immense work of agitation.”³⁶

In contrast, an open pacifism was voiced by those authors, particularly the prominent figures of literary modernism, with whom another debate was provoked by Rákosi, and whose individual poetic output was also determined by the war during these years, but with a negative marker. Within the *Nyugat* circles, anti-militarism became predominant from the summer of 1915. The emblematic issue of August 16, 1915, contained three pivotal texts. In “Fighting Letters”, Lajos Hatvany posed two important questions: “why do those drive us into battle who can see this barren and bloody circulation with seeing eyes? Why do chroniclers, wise men, and visionaries enthuse about the war, who should know best of all that wars are but the murderous and vain parade between nations intending a change of the guard, and never the saving of the world through one or another victorious nation?”³⁷ Meanwhile, he criticized the militaristic utterances of the contemporary writers and thinkers in Europe – Bergson, Thomas Mann, Anatole France. The same issue featured Endre Ady’s poem “Warning to the Guardians”, which emphasized the right to live to reject the devastating effect of “animal-heroic words.” The third key text in this issue of *Nyugat* was Mihály Babits’s “I Played with her Hand”, whose incriminated lines (“I would gladly die and shed / my deep red blood for her little finger / than for a hundred kings and banners!”) led to Babits’s suspension as a teacher. Ady and Babits came into the focus

35 Cf. Zoltán Szénási, *Gubancos kapcsolatháló: Egy “ügynevezett irodalmi vita” tanulságai* [A Tangled Network of Connections: Lessons of a “So-Called Literary Debate”] (manuscript, 2016, to be published in *Értelmiségi karriertörténetek, írócsoporthálózatok, kapcsolathálók II* [Intellectual Careers, Writers’ Groups, Networks of Connections], ed. Annamária Bíró & László Boka [Budapest & Nagyvárad: reciti & Partium, 2016]).

36 Cf. Balázs, *op. cit.*, who cites another writing by Schöpflin to support the notions of quantitative increase: Aladár Schöpflin, “Irodalom” [Literature], *Nyugat* (December 16, 1914), 24, pp. 603–607.

37 Cf. Lajos Hatvany, “Harcoló betűk”, *Nyugat* (1915), II, p. 880.

of a prolonged and severe press polemics, consequently. As a result of Jenő Rákosi's scathing review and provocation, published under the pseudonym *Dunántúli*, Ady was condemned by the conservative critics as morally and artistically weightless as opposed to Gyóni,³⁸ while Babits was dismissed as a grammar-school teacher apparently on the pretext of his unpatriotic demeanor incompatible with the Christian spirit of the time. In the above controversy, Zoltán Franyó, who aligned with Móricz, Kaffka, and Miksa Fenyő in support of Ady, rejecting the accusations against him in the freshly launched *A Tett*, made the following statement: "Rákosi wanted to bustle the primacy of the Hungarian Parnassus for the benefit of Gyóni."³⁹ But they were not the only ones to be attacked by Rákosi; he launched a campaign against Kassák's radically pacifistic circles as well. The polemics provoked by Rákosi were not random either. Ady had from the outset rejected the idea of war, "he belonged to those few whom war propaganda could not touch. He wrote no militaristic or militant poem – or but exceptionally, as a document of the nostalgia felt for lost stamina (*Letter from the Frontiers*)."⁴⁰ His poetry and journalism (the letter, that is, as much as possible) consistently criticized the increasing militarism of the hinterland. Later he spoke up emphatically in defense of human lives, shouting into the world the ultimately annihilating impact of the war both in corporal and in spiritual terms.⁴¹ By the very end of 1915, intellectual and artistic circles, apart from the most reactionary nationalistic groups, eventually neglected the official propaganda to an ever increasing extent, while universal disillusionment gained ground, and even the masses were wishing for a redemption of the peace and their former lives. This is demonstrated by the fact that book sales took up, the theatrical conjuncture reached levels never seen before, and the general disappointment was articulated in such works as Margit Kaffka's novel *Két*

38 "The polemic between Ady and Jenő Rákosi, which erupted in October 1915 after not invisible precedents and lasted until the end of March 1916, or even further in its aftermath, was one of the 20th century's most radical and longest debates that also involved the most parties. Modern literature and the ideological and social progression linked to it, with particular regard to civic radicalism, clashed with the militant nationalism in support of the war with a vehemence never experienced before, and this well-known controversy involved almost all intellectual trends that participated in the shifting of the Hungarian public opinion at the time." Cf. József N. Pál, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady–Rákosi vita* [Modernity, Progression, Endre Ady, and the Ady vs. Rákosi Debate] (Jyväskylä & Pécs, University of Jyväskylä Faculty of Humanities, 2008) (*Spectrum Hungarologicum* 2008/1), retrieved on February 29, 2016, from mek.oszk.hu/12400/12430/12430.pdf.

39 Zoltán Franyó, "Néhány igazság a gorombaság nevében" [Some Truths in the Name of Rudeness], *A Tett*, (November 1, 1915), 1.

40 Cf. the views of D. János Mekis, retrieved on February 29, 2016, from http://www.arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/mekis_ady_haborus.

41 He published his poem "Ember az embertelenségben" [Man in Inhumanity] in the October 16, 2016 issue of *Nyugat*.

nyár (Two Summers), or Ernő Szép's 1916 collection of literary sketches entitled *Élet, halál* (Life, Death).

Still, the pacifistic writings that Ady placed in his main publication forums, *Nyugat* and *Világ*, bear the marked traces of censorship. His lyric and prose works are forced to operate with figurative speech, symbols, and ambiguities, his poems are increasingly metaphorical. The conservative circles, which had long deemed Ady's poetry unintelligible, now criticized him even more harshly, for instance in the *Borsszem Jankó* [Johnny Peppercorn] comic paper, to which Ady retorted in an opinion article: "Last year and since once Christmas before, I have accumulated two volumes amount of poetry. One volume would have appropriately had to appear already by this last Christmas, for which I have even received some incentive moneys. And even this volume is troublesome to hand-pick by the end of the harvest, for there is much life in it lived and acquired before the war. And the problem is not that I have fallen out of Time, but that these poems have a terrible topicality. Thus before the War I could still write war poems, but since the War, I need not explain what I have been able to do. Sometimes I have yet had to wail my most insurmountable woes, being struck with the divine curse of the passion to utter. Of course I have just now become the truly meaningless Ady to those who have always liked to declare me as such..."⁴² His pacifistic poems were consistently published by *Nyugat*,⁴³ while his war journalism unfolded mostly in *Világ*, squeezed, of course, by censorship, as his numerous letters attest, dealing with such struggles in his life. All things considered, Ady's war poetry was deemed unique in the European context by his contemporaries as well, and praised for his acute political insights, by Aladár Schöpflin, Miksa Fenyő, Mihály Babits, and others, and also for moral, ethical, and aesthetic reasons.

Babits was among the very first to show immunity against the fanatic slogans and, later on, he struck a tone diagonally opposite the official viewpoints. His first reaction to the war can be deemed contradictory as his "Children and War", published in the double issue at the turn of August and September 1914 of *Nyugat*, presented a visionary representation of the war as the beginning of something radically new both in social and in aesthetic terms.⁴⁴ This uncertain-

42 Endre Ady, "Az értelmetlen versek (Távol a csatától)" [The Meaningless Poems (Far from the Battlefield)], *Világ* (June 27, 1915), p. 13.

43 See, for instance, *Az eltévedt lovas* [The Lost Rider], *Intés az őrzőkhöz* [Warning to the Guardians], *Emlékezés egy nyárájszakára* [Memory of a Summer Night], *Láttam rejtett törvényed* [I Have Seen Thy Hidden Law], *Ember az embertelenségben* [Man in Inhumanity].

44 Cf. "for a human being, who lives primarily the future, can there be a greater experience than danger, that widening, expanding opening? That is why danger has ever been the most meritorious subject for song"; Mihály Babits, "Gyermekek és háború", *Nyugat* (1914), II, 16–17, p. 260.

ty would, however, turn into rejection by the fall. His sonnets published under the collective title “About Myself I–III” in the October 16, 1914 issue of *Nyugat*, especially the last two, depicts the war as an ominous, dramatic event in which souls are inexpensive, and his own death is a distinct possibility, which serves as an early stage of radical rejection. At the same time, his hidden poetics, the consciousness of his mission as a poet and his tasks in the war are also outlined: “Be thou the living pain of severed arms, / The burning mem’ry of so much past light, / Which is extinguished by these blind alarms.”

In the same issue of *Nyugat*, his “Young Soldier” poem appeared too, complaining about a life exposed to the events of history: the young men, who had learned to love, but not to kill, were carried into forced and unavoidable death. The young soldier is a recurrent figure in war-themed anthologies, featuring in Gyulai’s *War Anthology* as well as the opening piece of the war cycle “In the Hands of God” incorporated into Babits’s 1916 volume, *Recitative*. This double aesthetic and moral undertaking permeated Babits’s entire poetry between 1914 and 1918. This series is introduced by such an important pacifist poem as “Our Father”, a prayer paraphrase alluding to a gospel passage from Károli’s 16th-century Hungarian translation of the Bible (Matthew 6:9–13), written at the request of the Vienna-based Literarisches Institut Kosmos. Soon enough, due to the poem “I Played with Her Hand”, which triggered the destructive press campaign against Babits, his pacifism would be made known to an ever broader circle, for almost five hundred articles were published, arguing for or against Jenő Rákosi’s all-out attack. But Babits did not relent, and a range of further dauntless poems expounded his position, such as, for instance, his self-defensive “Poem to the Attacks” or his “Before Easter”, which stirred great excitement at the March 26 matinée of *Nyugat*, as well as “Fortissimo”, which, though deleted from the March 1, 1917 issue of the periodical on the pretext of “anti-religious offenses”, led to a press trial and hence to enormous publicity.

Back in the October 1914 issue including Babits’s and Schöpflin’s above articles, Lajos Kassák published his poem “The Herd of the God Mars: After Battle”⁴⁵, whose evocative concluding lines remind the reader of the true face of the war, the horrors far exceeding Schöpflin’s “chilly fear”: “But here in deaf pitch the November quiet sits, / And the severe-countenanced heavens send silver whips of rain / To awaken the dead.” This was in keeping with Kassák’s later output as well. Though

45 *Nyugat* (October 16, 1914), 20, p. 366.

at the outbreak of the war, he was drifting towards militant tonalities himself,⁴⁶ he later took stance against pointless death and bloodshed. His periodical, *A Tett*, was repeatedly fined, its last issue banned because of its international section, for Kassák contacted successfully the artists of “hostile countries”, at war with the Monarchy, whose majority would also speak up firmly against the devastations of the war. His volume entitled *Epic in Wagner’s Mask* was a redounding success even in literary circles, inspiring several appraisals in *Nyugat*, and though less spectacularly and provocatively than most European avant-garde movements, this volume marked effectively the beginning of avant-gardism in Hungary. The thirteen free-verse poems in the collection presented a gory vision of war at all times, its destructive powers and barren deaths. On top of all this, Kassák also organized exhibitions of modern fine art, attempting consciously to foster the improvement of judgment and critical affinities, thus corroborating the armor of his public against the distortions of the official propaganda.⁴⁷

In this heavily censored space, our authors and publicists included ones who learned early to trick censorship and created not too easily accessible, ambiguous, or allegorical literary works and journal articles, while others took a more overt part in the agitation for peace – such as *Pesti Napló*, owned by Lajos Hatvany from 1917, or the *Világ* periodical. For fine literature, it was more feasible to mislead the increasingly powerful official censorship through its own devices than what the rather concrete items of news criticism could achieve at the time. The pacifist voices, fairly meager at the outset, but more and more realistic as time went past, shared an evocative, allusive, and eventually complicit acoustic context, especially from 1916 onwards, making many things directly communicable which contradicted the propaganda of the day: “this war developed its lingua franca, which was sometimes like thieves’ Latin, the poetry of allegory.”⁴⁸

But militarism and a belligerent tone pervaded the entire society all the same, due to the central propaganda. Of the everyday forms of inhumanity and the indirect madness of power, Dezső Kosztolányi remarked in 1917 that one “meets angry little tyrants everywhere. Tyrants are the waiters, the conductress, the bath servant, the caretaker. In this age, when man is less than nothing, the little

46 In the fall of 1914, István Milotay’s *Új Nemzedék* [New Generation] published articles in which Kassák himself still classified the warring parties along stigmatizing stereotypes, where the Triple Alliance were the “good” and the rest “evil.”

47 From mid-1917, he rented a studio at 15, Visegrádi Street, Budapest, where the permanent pictorial exhibitions of the *Ma* circle were held.

48 K. D. [Dezső Kosztolányi], “Őszintén szólva: Allegória” [Frankly Speaking: Allegory], *Pesti Napló* [Pest Journal] (September 22, 1918), p. 9.

ones – wondrous as it is that it should be them – suffer from a lunacy of power, prancing day and night with anger on their own dunghills. The poor attack each other with their bare hands. Today the conductress wages war on widows and orphans. What has perished, free will and individual life, is now receiving the coup de grâce, from those who have lost the most. The last battle of the World War. I remember, at the beginning of the war, one insisted that war means order, nothing else would happen but the restoration of order. I have to assert: there almost is order already.”⁴⁹

Kosztolányi, who struggled hard with censorship (and especially its varieties striking down on individual opinion articles), writing about the above desire for peace in summer 1917, mentioned that in the atmosphere of war and propaganda, the chief human values had been turned upside down. In cafés, in the house of representatives, and in public squares, “it is argued that peace is ugly, damned, rotten, and that war is pretty, lofty, testing. [...] Peace requires advertising as well. [...] In due course, war was loudly advertised, too, with fifes and drums, schnapps, flowers, speeches, and venomous articles. People’s thinking and noble instinct for life had to be reversed, into the opposite direction. Hence white became black, and black white.”⁵⁰

The process of the reversal of the most fundamental of human values sneaked into people’s lives surreptitiously: “If you read in the morning papers that an enemy ship was sunk and fifteen hundred people drowned – you have to rejoice. This is the best case, this is a feast. When in the sacred days of feast, the *Titanic* sank due to an accidental catastrophe – the watery grave was surrounded by the deep commiseration of the whole world. And now?... Where are we, and where will we stop?” Menyhért Lengyel asked, with just anxiety.⁵¹ On the eve of mobilization, at the outset of the hostilities, the enthusiastic crowds demonstrating in favor of the war on the grand boulevards of Budapest also highlighted very acutely the fact that several generations had grown up without any experience whatsoever of the gory reality of wars and the real consequences of armed conflicts that dragged on at length and mostly rigidified into trench warfare. “For at least two generations, those living in Hungary had not been faced with a war and what a

49 Dezső Kosztolányi, “Zsarnok fehér sapkában” [Tyrant in a White Cap], *Pesti Napló* (October 7, 1917), p. 7.

50 [Dezső Kosztolányi], “A béke reklámja” [The Advert of Peace], *Pesti Napló* (July 12, 1917), pp. 1–2. For more detail on this stage in Kosztolányi’s career, cf. Zsuzsanna Arany, “Kosztolányi Dezső élete: Az első világháborútól az őszirózsás forradalomig” [Life of Dezső Kosztolányi: From the First World War to the Aster Revolution], esp. parts 1–2–3 (*Alföld*, [October 2015], pp. 22–34; *Alföld* (November 2015), pp. 29–39; *Alföld* December 2015), pp. 36–55.

51 Lengyel, *Egyszerű gondolatok*, p. 9.

war might entail.”⁵² The slow process of awakening (on the basis of estimates down to the present day) only took on broader social dimensions after the death of the half-millionth Hungarian soldier. In the meantime, the intelligentsia had largely begun to dismiss the war, while an active segment within it, striving to conclude the conflict as soon as possible, started to think along the lines of establishing a “closed, but responsible alliance.” At the initiative of Ervin Szabó, a small circle including Mihály Babits, Béla Balázs, Andor Gábor, and György Lukács, negotiated what writers, intellectuals could do to hasten the end of the war. Babits and Szabó (who had even commissioned the translation of Kant’s *Perpetual Peace* by Babits for his own publishing house) maintained that urging the conclusion of the war, the establishment of a Central European federation of states, and the services for the more dignified future for humanity could only be secured via a new intellectual alliance or order, which they dubbed the Knights of Europe. The contributors, such as Oszkár Jászi, Menyhért Lengyel, and others, met in Babits’s apartment in Buda. Ultimately, Babits, Szabó, and Jászi prepared three separate drafts for the proclamation. Babits kept the original concept in his project and, in order to elevate his text and raise it to international ranks, he chose an English title for it: *The Knights of Europe*.⁵³

The fifth year of the war saw completely depleted, exhausted masses on all sides, trying to flee from further bloodshed, once again alert to the voice of the intelligentsia. “In 1918, practically entire Europe had news coverages talking of ‘bestly rage,’ ‘a futile slaughterhouse,’ ‘apocalypse,’ and ‘war machinery’ grinding down all individuals. *Ulysses* by James Joyce of Ireland, *The Last Days of Mankind*, a tragedy by Karl Kraus of Austria, or *The Waste Land* by the Anglo-American Thomas Stearns Eliot, just to name a few of the literary works born around this time, voiced this new approach.”⁵⁴ From the Hungarian literary records of this sorrow era, worth mentioning are the masterpieces of war literature, such as

52 András Gerő, “A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon (1914. június 28 – 1914. július 28.)” [The Last Month of Peace in Monarchy Hungary (June 28 through July 28, 1914)], in István Majoros *et al.* (ed.), p. 116.

53 Cf. Manuscripts Department of the Hungarian Academy of Science, 4699/75. On the basis of Babits’s memorandums, twenty-five people (almost a hundred, according to Marcell Benedek’s recollection) signed the proclamation. Among the co-signatories we find the names of Endre Ady, Loránd Eötvös, Andor Gábor, Lajos Hatvany, Frigyes Karinthy, Lajos Kassák, Dezső Kosztolányi, József Kaposi, Károly Kernstok, Béla Reinitz, Ervin Szabó, Gyula Szekfű. The event is also reported in Béla Balázs’s journal entry, cf. Béla Balázs, *Napló* [Diary], entry of October 29, 1918.

54 Cf. Alain de Benoist, *Hogyan vesztette el a háborút Európa?* [Why and How Did Europe Lose World War I?], in *Európai testvérháború 1914–1918* [Internecine War in Europe 1914–1918], ed. György Markó & Mária Schmidt (Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Ka., 2014), pp. 97–98.

Ady's volumes, Babits's pacifist poetry, Dezső Szabó's novel, *The Eroded Village*, Kassák's periodicals, or the memoirs published a good decade after the end of the war, Aladár Kuncz's *Black Monastery*, or Rodion Markovits's documentary novel, *Siberian Garrison*.

Beyond the artistic representation of the war, there were several documentary approaches to the subject, too. All the more so because from spring 1915 onwards, the propaganda slogans proved blatantly discreditable, along with the manipulation of media information. Among the contributors to *Nyugat*, Artúr Elek and others objected to the untruthfulness of war reports,⁵⁵ and Elek marked memoirs and private documents or personal diaries as the single creditable documents of the age for posterity.⁵⁶ Many people turned to the journal genre precisely because of their knowledge of censorship or in order to commemorate the war in a personal manner.

Margit Kaffka recorded several notes and memorabilia about the outbreak of the war, from summer 1914 onwards. She belonged to those few who articulated their anti-war sentiments on a wide range of forums. In his obituary report on Kaffka, Miksa Fenyő evoked in near tangible terms her pacifist attitude: "I have hardly known another person in whom pacifism should have turned so much to blood as in Margit Kaffka. Her every word incited. She looked with a well-nigh hateful suspicion upon everyone who was at home: she may have had some sort of a feeling that that placid gentleman, investigating the causes of the war in his heated parlor, must have made the war in the first place, so that he should not have to go to the battlefield himself. With some wondrous prescience – in a period when pacifism and all its consequences yet seemed but a foolish dream – she elaborated in her beautifully round and honeyed sentences that the recruit whose boots had to be sawed off his frozen limbs had nothing whatsoever to do with this enterprise, and he suffered martyrdom for alien, vile interests."⁵⁷ One of the first manifestations of this attitude was Kaffka's entry, "I Tried to

55 Artúr Elek, *Haditudósítás* [War Report], *Nyugat* (January 16, 1915), 2, pp. 88–92.

56 Of war reports, Ferenc Molnár's *Memories of a War Reporter* can be singled out as a synthesis of his writings based on the experiences he gained at the Press Headquarters. His great critical and public acclaim was due to the fact that within the strict rules and rigid frameworks of censorship, he still managed factually to explore the events of the war and its human aspects. Contemporary criticism drew attention to this as well as Molnár's decent tone. One unsigned review, probably written by Schöpflin, also mentioned in passing that the author had commendably avoided the radical tone that characterized the writings in the same generic category in Western Europe, particularly Germany; cf. [n.s.], *Molnár Ferencz haditudósításai* [The War Reports of Ferencz Molnár], *Vasárnapi Ujság* [Sunday Newspaper] (1915), 51, p. 815.

57 Miksa Fenyő, "Kaffka Margit [Nekrológ]" [Margit Kaffka (Obituary)], *Nyugat* (December 16, 1918), 24, p. 773.

Pray,” in the Christmas issue of *Világ* (1914, nr. 328), which, similar to Babits’s “Fortissimo” or Tamás Emőd’s “May God Strike down upon Him (Who Caused This),” is a prose variant precursor to the genre of a warning cry addressed to God, rejecting the war.

Kaffka, who, besides her friendship with him, sincerely supported Ady against Rákosi’s attacks, due to their shared desire for peace as well, professed in character that for simple soldiers there was no victory, nor defeat: “We lost the war, and so did our enemies, we have all lost the war.”⁵⁸ Several of her notes recording the war were never meant for publication;⁵⁹ her *Lyric Notes about a Year*, however, were serialized in the 1915 volume of *Nyugat*. Her perspective fits well into her typical prose poetics, but its theme is radically new: according to the unwritten laws of diaries, she conceals her implicit anti-war bearings into the record of the events of her private life. The text presents the everyday worries and anxieties of a soldier’s wife: in the case of the Kaffkas, the plot departs from where their summer holiday in Perugia, 1914, was overshadowed by the news of the outbreak of the war, and then goes on to describe the conscription and war experiences of her husband-to-be Ervin Bauer. He, in turn, published his notes as a military doctor with the help of his wife, in the aforementioned *Military Post*.⁶⁰ Originally, that column aimed to publish the writings sent by colleagues serving on the fronts in the early years of the war; eventually, however, it did far more than that – provided authentic information from the battlefields.

*

In conclusion, it may be worth recalling that censorship is at all times one of the most efficient barometers of the cultural canon of an era, or, indirectly, of its counter-canons, which can be scrutinized in keeping with Jan Assmann’s tenet.⁶¹ As such, it is primarily not a tool of textual close reading but a close reading for “meaning”. Assessments in the social segments permeated by propaganda take place, latently or overtly, under the constant influence of making conscious the “correct” value system. Recipients experience the appropriative nature of ideologi-

58 *Ibid.*

59 See, e.g., “August 1914”, or “Notes in a Household Account.”

60 [N.a.], “Háborús kóborlások: Kijegyzések egy katonai zsebkönyvből” [War Roamings: Notes Taken from a Military Notebook], *Nyugat* (December 1, 1914), 23, pp. 545–557; and B.E., *Emlékek* [Memories], *Nyugat* (April 1, 1915), 23, pp. 382–398.

61 Cf. Jan Assmann, *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und Politische Identität in frühen Hochkulturen* (Munich: C.H. Beck, 1992).

cal sets of values rarely, or with significant temporal delay only, once propaganda (e.g. through inciting poems, theatrical performances, textbooks, censored articles, lectures, everyday games, etc.) spreads the like. After all, propaganda becomes truly effective only if it works concealed. If those who keep it alive and move it forward do not primarily see the mechanisms and interests of a total political power behind it, but personally believe in it and accept its “doctrines,” adopting its value principle, direct targets, and mostly its apparatus as well, as long as they are not accountable individually, but responsibility lies with the appointed leaders of their society or nation, which legitimizes the objective perceived as common. Propaganda, therefore, focuses its mechanisms not on the critical intellectual voice of the elect few but the opinions of the vast majority, which it targets and assesses, attempting to shape the world view of the masses in light of the particular situation, always inciting the crowds to fight for their own interests, manipulated, of course, through a common image of the enemy, the naming of a source of danger, the emphasis of attitudes threatening their entire culture, and, parallel with these, by stressing the “sanctity” and justness of one’s own cause. On top of these, it also takes retaliative measures against those individuals and groups who openly oppose the official standpoint. The propaganda unfolding in the hinterland during World War I had little domestic resistance to fight. In sum, it may perhaps be asserted that during the period here examined, writers and journalists, as well as the pacifism they proclaimed, long remained ineffectual in the face of the spectacular modes of propaganda operations. Yet initially, neither pacifism, nor sober reason could bring to a halt the impetus of mobilization in any of the war-waging states, and Hungary was no exception. It is another question how far-reaching and disastrous the negative consequences of this complex of attitudes and operations proved to be, projected upon the entire 20th century, partly in terms of the accountability of, and the political role played by, the Hungarian intelligentsia.

Translated by Boldizsár Fejérvári

KATALÓGUS / CATALOGUE

KRASZNIK

KOMAROV

LEMBERG

PIAVE

TOLMEIN

STANISZLAU-KALUSZ

BRZYZANY-ZBOROV

PUTNA

MONASZTIR

FLORINA

BRASSO

NAGYSZEBEN

LUCK

ISONZO

TOPOROC

RARANCE

GORLICE

UTSOKI SZOROS

PRZEMSL

IMANOVIA

MUCSAROSODOROT

ROMANA PLATIA

LABANAVALEA

LABANAVALEA

LABANAVALEA

AZOST

1. Éljen a háború!

Mai felfogásunkban a háború a legszörnyűbb dolgok egyike, ami csak történhet. Ezért is kelt megdöbbenést, amikor az első világháború kezdetekor a háborút ünneplő tömegekről készült fotókat látjuk, amint például „Éljen a háború!” feliratú táblával vonultak a budapesti utcákon is.¹ De persze nem csak itt, hanem a háborúba vonuló Európa szinte minden fővárosában. Ennek a jelenségnek a megértéséhez persze tudnunk kell, hogy míg számunkra két pusztító világháború rettenete elegendő tudást ad ahhoz, hogy a háborút önmagában elítéljük, az 1914-es lelkesedőknek ez a tudás még nem lehetett a birtokában. Sőt, a korban a háború még hozzátartozott a nemzetközi konfliktusok rendezési lehetőségeihez, s a pacifisták ekkor még rokonszenves, de még egyértelműen kisebbségben lévő mozgalmat jelentettek. Egy-egy állam erejét, tekintélyét az is megmutatta, mennyire kész és képes érdekeit jól felszerelt és hatékonyan

kiképzett, modern hadserege segítségével sikerre vinni.

Amikor az 1914. július 23-án átadott osztrák–magyar jegyzékre adott szerb választ elégtelennek ítélték, s Ferenc József 1914. július 25-én 21 óra 23 perckor elrendelte Szerbia és Montenegró ellen a részleges mozgósítást, a hír hatalmas lelkesedést váltott ki. A rendőrtiszt Laky Imre visszaemlékezése szerint „Üvöltve, tombolva, lelkesedve hullámszik a nép. A régi rend, az utca fegyelme megszűnik. Tereken, rögtönzött emelvényeken rekedt tribunok széles gesztusokkal lelkes kortesek módjára dikcióznak. Minden szavuk vad hangokat csal ki a tömegből. Leghangosabbak a nők, gyerekek, öregek.”² A sajtótudósítások szerint a lelkesedés első sorban annak szólt, hogy a konfliktust Szerbiával a fegyverek fogják eldönteni, az erőviszonyok ismeretében persze nyilván a sokkal nagyobb és erősebb Monarchia javára.³ A Monarchia hadüzenete nyomán pedig

1 Lásd Kat. 128 oldal. – A háború kirobbanásakor jellemző magyarországi közhangulatról pl. HAJDU Tibor, 1914: *a magyar közvélemény alakulása a hadüzenet előtt és után*, Hadtörténelmi Közlemények, 2014/3., 611–627., különösen 621–625.

2 Idézi: RÓZSAFI János, *A részleges mozgósítás és fogadtatása*. http://nagyhaboru.blog.hu/2010/10/14/behivas_es_bevo_nulas_a_haboru_kitoresekor_1_resz (Utolsó ellenőrzés: 2016. február 7.) Egy hasonló, bár pár nappal későbbi jelenetet örökített meg a fotográfus készüléke, amin a Keleti pályaudvar előtt, Baross Gábor szobránál hallgatta az összeve-rődött tömeg az alkalmi szónokokat. *Lelkesítő beszédek a Baross-szobor előtt*, A Hét, 1914. augusztus 9., 511.

3 „Mikor e sorokat írjuk, a főváros utcáin lelkesen ünneplő néptömeg hullámszik. A kora délutántól esti hét óráig gyakran változó s a békés megoldást variáló híreket a közönség meglehetősen fanyar kedvvel fogadta, míg a háborút jelentő hírekre hatalmas eljénriadal tört ki” – írta a *Budapesti Hírlap* 1914. július 26-i száma.

a lelkesedés még nagyobb erejű lett. „Budapest utcája még nem látott ennyi lelkesedő fiatalembert, mint ma délután. Tódult mindenki a főbb útvonalakra, mindenkiből meglepedés tört ki, kalapokat dobáltak a levegőbe, hölgyek éltették a háborút, gyerekek zászlót és lapionokat kerítettek, s ezekkel járták be a várost, ahol tomboló lelkesedés uralkodott. – Éljen a háború! Éljen a király! – kiáltotta a hatalmas tömeg, mely valahonnan zászlót szerzett s úgy tüntetett a háború mellett.”⁴

Vidéken is hasonló jelenetekről számoltak be a tudósítások. Kecskeméten a Beretvás kávéháztól kezdve az utcáig tisztek, katonák, civilek tömegei éltették a háborút. Július 28-án egy tizenöt-húszezer fős háború melletti tüntetés zajlott le a városban, ahol egy joghallgató, egy ügyvéd és dr. Horváth Mihály 48-as ellenzéki képviselő mondtak beszédet.⁵ A besorozott szegedieknek is nagy volt a harci kedve, és nem is csak a katonáké, hiszen a civil lakosság minden este a honvédenekar kíséretével „spontán” felvonulást rendezett. Ennek egyik központi gyülekezőhelye a Klauzál téri Kossuth-szobor körül volt. A tömeg főként az: „Éljen a hadsereg! Éljen a háború!” jelszavakat skandálta, és Kossuth-nótákat énekelt. A mindennapos esti tüntetések általában valamelyik napilap

székháza előtt zárultak, ahol a lap rendkívüli kiadásának, híreinek felolvasása révén a legfrissebb háborús információk birtokába juthattak.⁶

Még ha II. Vilmos császár elhíresült ígérete („Mire a falevelek lehullanak, győztes katonáim otthon lesznek”) ekkor nem is volt általánosan ismert Magyarországon, de a többség számára a háború rövid ideig tartó erőpróbának tűnt, amely csak rövidebb időre zavarja meg a mindennapok békés munkáját. A Szeged környéki tanyákról a mozgósításnak eleget tévő parasztok pl. az akkoriban divatossá váló sör fogyasztásával is növelték harci kedvüket, de megjegyezték, hogy kissé unják, hogy még mindig nem viszik őket a hadszíntérre.⁷

Korabeli és későbbi szövegek is megjegyznek abban, hogy „az embereken lázas izgalom vett erőt, önkívületi mámoros állapot, idegenek egymás nyakába borultak, az utcák hangosak voltak az ujjongástól...”.⁸ Egy Bécsből katonavonaton hazatérő haditudósító szerint „Budapestig és Budapesten túl nem volt egyetlenegy állomásunk sem, ahol a városnak vagy falunak egész népe ne fogadott volna lobogóval, dalárdával, muzsikaszóval, virággal, étellel-itallal. Öreg földművesek, meglett

4 A *Pesti Naplót* idézi: http://nagyhaboru.blog.hu/2013/08/01/oromunnep_622#more5438219 (Utolsó ellenőrzés: 2016. február 7.)

5 *A háborús utca*, Kecskeméti Lapok, 1914. július 31. Idézi: KÁROLYFALVI József, *Kecskemét az első világháború és a forradalmak korában (1914–1920)*, 6. <http://mek.oszk.hu/07900/07906/07906.pdf> (Utolsó ellenőrzés: 2016. február 7.) A lap tévesen Horváth Károlyt emleget, de a város II. kerületének ekkor a Kossuth-párti Horváth Mihály volt a képviselője.

6 KUKKONKA Judit, *Örömmünnep és sörhiány* http://nagyhaboru.blog.hu/2014/08/06/oromunnep_es_sorhiany#more6578849 (Utolsó ellenőrzés: 2016. február 7.)

7 *Szegedi Napló*, 1914. július 30. Idézi: KUKKONKA, i. m.

8 *József királyi herceg 1914–17*, A hadseregfőparancsnokság jóváhagyásával írta PAYR Hugó, a Budapesti Hírlap haditudósítója, harmadik kiad., Bp., a szerző kiadása, 1917, 25.

úriemberek, batisztruhás hölgyek, pirosposzsgás parasztleányok szaladták végig a vonatot itallal, elemózsiával, savanyított uborkával, sőt – ó háború! – fagyalattal.”⁹ A fővárosi képes hetilapok fényképeket is közöltek arról, hogyan fogadták az áthaladó katonavonatokot élelemmel, virággal a vasútállomásokon,¹⁰ vagy miként tűztek az asszonyok kokárdát a bevonuló katonák mellére.¹¹ A harcba induló férfiakat lelkesen, bár persze gyakran könnyek között kísérő nők is hozzátartoztak a felbolydult időszak utcaképéhez, s ez a némely tekintetben karneváli felvonulásokra is emlékeztető ceremónia a megszokotthoz képest nagyobb szabadságot engedett az érzelmek kinyilvánítására is.¹²

Mi váltotta ki ezt a ma már csak nehezen megmagyarázható háborúpárti tömeges lelkesedést? Ennyire vérszomjas lett volna a korabeli magyarság? Vagy a háború mellett döntő hatalomnak sikerült volna ennyire eredményesen manipulálni az embereket? Egyáltalán, mennyire hihetünk a lelkesedésről beszámoló korabeli írott és képi beszámolóknak? A kérdés már csak azért is fontos, mert ismerünk olyan visszaemlékezéseket, amelyek szerint a háborút éljenző tömegek hangadói detektívek

és titkosrendőrök voltak,¹³ de ezek az elhatárolódó hangok jellemző módon csak a háborús vereség után jelentek meg, amikor mind politikai, mind lélektani szempontból annak bizonygatása volt a célszerű, hogy a háborúért minket nem terhel felelősség, az mások (a németek, Bécs, a már bukott régi rendszer stb.) műve volt. Pedig minden jel szerint a mámoros lelkesedés őszinte volt. De vajon mennyire volt általánosnak tekinthető? És főleg: mi volt az oka?

Ha a háborúpárti lelkesedés vizsgálatát más hadviselő államokra is kiterjesztjük, kiderül, hogy a nagyvárosokra és az egyetemi központokra ott is hasonló mámoros tüntetések voltak jellemzőek a háború kezdetén. A máskülönben komoly feszültségekkel terhelt Orosz Birodalom fővárosában 1914. augusztus 2-án délutánján a szentpétervári Téli Palota előtt összegyűlt tömeg, miután meghallgatta II. Miklós cárt, amint bejelenti a hadüzenetet, letérdelve énekelte az orosz cári himnuszt. A cár gyermekeinek nevelőjét mindez egyenesen az 1812-es nemzeti egységre emlékeztette.¹⁴ A korábbi politikai ellenfelek mindenütt kibékültek egymással, és az ellentéteket félretéve az ellenséggel szembeni összefogásra koncentráltak. Franciaországban létrejött

9 Lásd LANDAUER Béla, *A nagy esztendő. Egy haditudósító naplójából 1914–15*, Bp., Élet, 1915, 41.

10 *Az Érdekes Ujság* 1914. szeptember 13-ismában pl. fővárosi, szombathelyi és munkácsi fotókat közöltek.

11 Vö. *Uj Idők*, 1914. augusztus 30., 235.

12 Erre pl. PINTÉR Tamás, „Mindenki érezte és tudta, hogy a háború kikerülhetetlen”. *Részletek dr. Szojka Kornél emlékirataiból*, 5. rész, http://nagyhaboru.blog.hu/2014/01/13/_mindenki_erezte_es_tudta_hogy_a_haboru_kikerulhetetlen (Utolsó ellenőrzés: 2016. február 7.)

13 Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Visszajáró dalok*, Pesti Napló, 1918. november 10. Idézi: HAJDU, 1. jegyzetben i. m., 622.

14 Jörn LEONHARD, *Die Büchse von Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges*, 4., durchgesehene Auflage, München, Verlag C. H. Beck, 2014, 140.

az „*union sacré*”,¹⁵ a német pártok között pedig – a történelemből kölcsönzött szóval – „*Burgfrieden*”¹⁶ köttetett. A háborúpárti lelkesedésre hivatkozva deklarálták a nemzeti egység megvalósulását. Ennek legismertebb példája Németország volt, ahol maga a császár, II. Vilmos jelentette ki a Reichstag képviselői számára a berlini Schloss fehér márványtermében tartott 1914. augusztus 1-i trónbeszédében: „*Ich kenne keine Parteien und auch keine Konfessionen mehr; wir sind heute alle deutsche Brüder und nur noch deutsche Brüder.*”¹⁷ Ez az 1914. augusztusi lelkesedés azután Németországban visszatérő eleme lett a háborús kitarásra buzdító propagandának, s a későbbi nehézségek miatt csüggedőket gyakran emlékeztették az 1914-es ideálokra és az augusztusi élményekre, amikor is a nemzet összeforrt, és létrejött egy új típusú német népi egység (*Volksgemeinschaft*). (Mindez a két világháború közötti korszakban a német jobb- és

szélsőjobboldal gyakran idézett toposza lett a hazafiatlan baloldal 1918-as „árulásával” szemben.)¹⁸

Az emberek lelki rezdüléseire, érzelmeire és hangulati ingadozásaira nézve nehéz megbízható és őszinte forrásokat találni, hiszen ezek vagy a korabeli megnyilatkozásokat titokban megfigyelő jelentések,¹⁹ vagy még inkább egyidejű önreflexiók lehetnek. Márpedig csak kevesen vetették egykorúan papírra gondolataikat és érzelmeiket, ráadásul ők is a műveltebb körök, az értelmiség, a felső- és a középosztály tagjai voltak. Nagyon keveset tudunk tehát arról, hogyan fogadták valójában a háborút a társadalom alsóbb rétegei: a munkásság, és különösen az európai népesség többségét alkotó parasztság. Márpedig e nélkül nem jelenthető ki, hogy a városokban, de jellemzően azok centrumaiban²⁰ tapasztalható lelkesedés valóban általános lett volna, és a nemzet egészére kiterjedt volna.

- 15 A kifejezést Raymond Poincaré használta a francia nemzetgyűléshez és a francia nemzethez intézett levelében: „semmi sem fogja megtörni a szent egységet az ellenség előtt”. Leonard V. SMITH, Stéphane AUDOIN-ROUZEAU, Annette BECKER, *France and the Great War, 1914–1918*, Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town, Cambridge University Press, 2003, 27.
- 16 Vö. Jeffrey VERHEY, *Burgfrieden = Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Hg. Gerhard HIRSCHFELD, Gerd KRUMBICH, Irina RENZ in Verbindung mit Markus PÖHLMANN, Erneut aktualisierte und erweiterte Studienausgabe, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2014, 400–402.
- 17 Pár nappal később ezt a gondolatot ismételte meg az ismertebbé vált rövidebb formában: „*Ich kenne keine Parteien mehr, ich kenne nur noch Deutsche!*” Guntram SCHULZE-WEGENER, *Der Erste Weltkrieg im Bild. Deutschland und Österreich an den Fronten 1914–1918*, Graz, Ares Verlag, 2014, 235.
- 18 Jeffrey VERHEY, *Augusterlebnis = Enzyklopädie... i. m.*, 357–361. Részletesebben: Jeffrey VERHEY, *Der „Geist von 1914” und die Erfindung der Volksgemeinschaft*, Hamburg, Hamburger Edition HIS Verlagsgesellschaft, 2000.
- 19 Ezek közül a francia oktatási miniszternek megküldött iskolaigazgatói jelentések számítottak különösen fontosnak, mert amikor a történelmi kutatás először értékelte (Jean-Jacques BECKER, *1914: comments les Français sont entrés dans la guerre?*, Paris, PFNSP, 1977.) kiderült, mennyire részleges volt a háborúpárti lelkesedés.
- 20 A nagyvárosok központjaiban voltak ugyanis azoknak az intézményeknek a székházai, ahol a döntések megszülettek, vagy ahová az országos szintű döntések először megérkeztek. Ezért is válhattak a tömeggyűlések gyakori színhelyeivé az újságszerkesztőségek mellett minisztériumok és az uralkodócsalád palotái, mely utóbbiak az állam és ezáltal a nemzeti közösség szimbolikus megtestesítői is voltak. Vö. LEONHARD, 15. jegyzetben *i. m.*, 130.

Amennyire a csekély számú és a különböző társadalmi rétegek között egyenetlenül megoszló források alapján tudható, a lelkesedés szinte minden országban a városlakókat, a középosztályt, az értelmiséget és a diákokat ragadta elsősorban magával. Vagyis elsősorban azokat, akik műveltségük, élethelyzetük alapján inkább követték a politikai eseményeket és jobban tájékozottak voltak, mint a parasztság. A tőlük származó csekély számú visszaemlékezés alapján a parasztok a háborúkkal mindig együtt járó szenvedés és pusztulás tapasztalataiból kiindulva kevésbé lelkesedtek, ugyanakkor bevonulási kötelességüket ellenállás nélkül teljesítették.²¹ Bonyolultabb kérdés a városi munkásság hozzáállása. A szocialista munkásmozgalom elvi internacionalista alapállása a háborúellenesség volt, és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt lapja, a *Népszava* is elutasította, hogy a Monarchia a szarajevói merényletet háborúval torolja meg. Ugyanakkor 1914 nyarán az európai országok döntő többségében a szocialista pártok hozzájárultak a háborúhoz, s ahol parlamenti képviselőjük volt, a háborús kiadásokat is megszavazták. Ez a fordulat ment végbe Magyarországon is,

ahol a háborúellenes hangok elhallgattak,²² és így a munkásság is belesimult a háborús hangulatba.²³ Ám arra nézve sincs egyértelmű bizonyítékunk, hogy a magyarországi munkásság egyáltalán követte volna a párt pacifista vonalát – emlékeztetett Kassák Lajos.²⁴

Mi váltotta ki ezt a nem egyöntetű, de a nyilvánosságban már egyszólamúnak hangzó viselkedést? Miért ünnepelte a magyar társadalom jelentékeny része a háborút? A német, francia, brit, stb. háborús lelkesedések tudományos vizsgálata során kialakult az a kép, hogy az 1914. nyári utcai háborúpárti megmozdulások jelentése igen összetett. A tömeget többféle érzélem is motiválta, mint pl. az izgatottság, a kíváncsiság, a pánik vagy akár a depresszió, sőt, a feszültség, a csend és a félelem is jelen volt. Az alapélményt sem a háborúpárti lelkesedésben, hanem inkább egyfajta felszabadulásban lehet megfogni. Az utcai tüntetésekben tolongó emberek alapélménye (az igazi „*Augusterlebnis*”) inkább az egyetértés, az összefogás és az ennek tudatában kialakult megkönnyebbülés érzése lehetett, ami azután újfajta nemzeti öntudatot, nemzeti önbizalmat terjesztett el.²⁵

21 Vö. Csonka Mihály *élete és világgépe*, szerk. ROMSICS Ignác, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 145.; SZENTI Tibor, *Vér és pezsgő. Harcéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1988.

22 Pl. GALÁNTAI József, *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 139–148., ill. ezt kiigazítva: HAJDU, *i. m.*, 616–620.

23 A forrásokkal jobban ellátott német helyzet igen érdekes. Hamburgi rendőrségi jelentések alapján rekonstruálható, ahogy az ottani munkásság először értetlenül szemlélte az SPD pálfordulását, majd a nyugati front nagy német sikereinek hatására őket is előntötte a háborús lelkesedés. *Kneipengespräche im Kaiserreich. Die Stimmungsberichte der Hamburger politischen Polizei 1892–1914*, Hg. Richard J. EVANS, Reinbek, Rowohlt, 1989, 413–416. Idézi: LEONHARD, *i. m.*, 132–133.

24 KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1957, II., 480. Idézi: HAJDU, *i. m.*, 618–619.

25 Stefan GOEBEL, *Cities = The Cambridge History of the First World War, II. The State*, Ed. Jay WINTER and the Editorial Committee of the International Research Centre of the Historial de la Grande Guerre, Cambridge, etc., Cambridge University Press, 2014, 368–369.; LEONHARD, *i. m.*, 129.

Az erejére ébredt tömeg lelkesedése, az egyet akarás élménye persze nem magától alakult ki, hanem az elitcsoportok által sugárzott nemzeti összefogást követhette. Miért volt háborúpárti a magyar politikai elit? A történetírás sokat foglalkozott azzal, milyen okok miatt változtatta meg a szarajevói merénylet után mintegy két héten keresztül a háborút időszerűtlenné tartó álláspontját Tisza István miniszterelnök,²⁶ ugyanakkor a színpalak mögött játszódó tárgyalások és bizalmas értekezletek kevésbé formáltak az utca hangulatát, mint az újságok vezércikkei. Ezért a Tisza nyomán sokáig visszafogott kormányparti lapok mellett célszerű a népszerűbb független és ellenzéki sajtót is vizsgálni.²⁷ Igaz, hogy az ellenzéki vezetők a háborús döntés meghozatalában nem vettek részt, sőt, az alapvető információkkal sem rendelkeztek, de a tömegekre mégis hatást gyakoroltak a képviselőházban július folyamán elmondott beszédekkel, interpellációikkal, és persze az őket követő sajtó segítségével.

A legbefolyásosabb ellenzéki vezetők közül a németellenes Károlyi Mihály néhány fontos követőjével együtt éppen nyugati utazáson tartózkodott, így kevésbé tudta

a tömegeket befolyásolni. A nála amúgy is tekintélyesebb két másik ellenzéki vezér, ifj. Andrássy Gyula és Apponyi Albert 1914. júliusi megnyilatkozásaiból sem a háború minden áron való igenlése olvasható ki, hanem inkább egy olyan eltökéltség, hogy a Monarchia és Magyarország stabilitása, biztonsága és nagyhatalmi tekintélye érdekében nem lehet tovább tűrni a szerbek áskálódásait. Ez a sokak által vallott fel fogás azért sürgette a kemény fellépést, mert az annexiós válság óta folyó szerb üzemeknek szerintük Bécs diplomáciai eszközökkel az elmúlt öt év folyamán nem volt képes véget vetni. Ráadásul a háborúval való fenyegetőzés, a mozgósítás csak bizonytalanságot szült, hatalmas költségeket és pénzügyi zavarokat okozott, ezért is egy újabb, akár a szerbek relatív engedményeivel járó diplomáciai győzelmet nem tartottak elegendőnek.²⁸

Az ultimátum, s különösen a hadüzenet hosszú bizonytalanságnak vetett véget.²⁹ A lelkesen fogadott hadüzenet utat nyitott a fegyveres megoldásnak, amelytől a magyarok a Monarchia győzelmét várták, s azt remélhették, hogy a magyar katonák vitézsége tovább növeli az ország tekintélyét.

26 Ennek legutóbbi összefoglalója: Ifj. BERTÉNYI Iván, *Tisza István és az I. világháború = Mítoszok, legendák a 20. századi magyar történelemtől*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris Kiadó, 2002, 28–86.

27 Az 1914. nyári magyarországi sajtóból a legbőségesebben szemelget: *Merénylettől hadüzenetig. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon. (1914. június 28. – 1914. július 28.)*, A bev. tanulmányt írta és szerk. GERŐ András, Bp., Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság–Habsburg Történelmi Intézet, 2014.

28 A nemzetközi békemozgalom neves képviselőjének számító Apponyi 1914. júliusi megnyilatkozásait elemzi: Ifj. BERTÉNYI Iván, *„Hát végre!” Miért támogatta a háborút Apponyi Albert 1914-ben?*, Magyar Tudomány, 2014/11., 1283–1294.

29 Nem véletlen, hogy a bizonytalanság megszűnése olyan különböző korabeli szövegekben is szerepel, mint a középiskolai Koch Rudolf naplója („Bármilyen következik, elviselhetőbb lesz, mint ez a hosszantartó bizonytalanság.”) és Apponyi elhíresült képviselőházi beszéde („Hát végre!”). Előbbit idézi: SZABÓ Dániel, *Hogyan fogadták a magyarok az első világháborút?*, Tiszatáj, 2014. július, 6.

Az 1914. július végétől tapasztalható magyarországi háborúpárti megnyilvánulások kapcsán nagyon fontos megjegyezni, hogy – más országokhoz hasonlóan – mindezek az utcai demonstrációk a mozgósítás elrendelésére vagy a hadiállapot beálltára adott *reakciók* voltak csupán, s egyáltalán nem beszélhetünk arról, hogy az utca vagy a tömegek *nyomására* döntöttek a politikusok a háborús megoldás mellett.³⁰ A háború legelején már számos olyan jelenségre felfigyelhetünk, amelyek a későbbiekben a magyarországi háborús propaganda fontos jellegzetességei lesznek. A háborús nemzeti egység jegyében ellentéteiket félretevő politikai pártok közül nem hiányoztak a nemzetiségiek sem. Jóllehet sokan tartottak tőle, hogy a szláv nemzetiségek a szerb, majd orosz ellenséghez pártolnak át, ez Magyarországon tömegesen sem ekkor, sem később nem volt jellemző, s a nemzetiségi vezetők hűséget esküdtek Magyarország és / vagy a Monarchia mellett. A Habsburgokkal szembeni érzelmek is megszűntek, s az emberek egyszerre énekelték a Kossuth-nótát és a *Gotterhaltét*, éltették Ferenc Józsefet, Tisza Istvánt és Vilmos császárt. Jellem-

ző Dr. Molnár Mórnak a pöstyéni fürdőből származó élménye: „Íme! a *Prinz Eugen, Gotterhalte*, Rákóczy's Kossuth dalok összeforrtak s nagy-hatalmas birodalom emelte fel a harsonát, [...] nagy háborút hirdetve, ahogy az ellenség megérdemli.”³¹ A hazafias áldozatkészség is már ekkor megmutatta első példáit a katonáknak önként adakozó civilek tömeges példáival. Vagyis azt láthatjuk, hogy a magyarországi propagandának nem *kialakítania* kellett a háborúpárti hangulatot, hanem csak egy már kétségtelenül meglévő háborúpárti hangulatot *fenntartani*.

Persze ilyen intenzitású lelkesedés éveken át nem volt lehetséges, de mindenki rövid, legfeljebb pár hónapos háborúra számított. A németeknél a Marne-nál elszenvedett kudarc, Magyarországon talán a frontokról érkező sebesültek hatalmas mennyisége vetett véget neki. De ez a változás nem jelentett fordulatot, s a háború igénye nem szűnt meg a mértékadó csoportoknál. „A Nagy Háború egészen a befejezéséig az egyetértés háborúja maradt.”³²

Ifj. Bertényi Iván

30 LEONHARD, *i. m.*, 130.

31 Dr. Molnár Mór levele Jászai Marinak 1914. július 28-án. OSZK Levelestár. Idézi: SZABÓ, *i. m.*, 10.

32 AUDOIN-ROUZEAU, BECKER, 2. jegyzetben *i. m.*, 84.

Éljen a háború! Örömnönp – fotó / **Long live the war! Celebration** – photograph [OSZK FFT]

Emléklap szövetséges uralkodói portrékkal / Memorial placard with the allied emperors' portraits. [1914. OSZK PKT]

Ferencz József azt üzenté...

Első je betűs.

Lassan közepélyesen.

FÉNEK.

ZENEKARR.

Él - je - se - me - l - et - ti - se - ni - és - fi - gyel - je - s

és - el - t - ne - l - je - m - é - l - e - se - ni - és - fi - gyel - je - s

és - el - t - ne - l - je - m - é - l - e - se - ni - és - fi - gyel - je - s

Mind - nyi - ján - k - n - a - k - el - l - el - le - m - é - t - ti - se - ni - és - fi - gyel - je - s

Él - je - se - me - l - et - ti - se - ni - és - fi - gyel - je - s

Él - je - se - me - l - et - ti - se - ni - és - fi - gyel - je - s

B. F. V. A. M. 1914.

Ferenc József azt üzenté című dal kottája. A Monárkia és Németország nemzeti és csatadalai kötetből / Score of the song "Franz Joseph sent summons" From the volume National and War Songs of the Monarchy and Germany [1914. OSZK ZT]

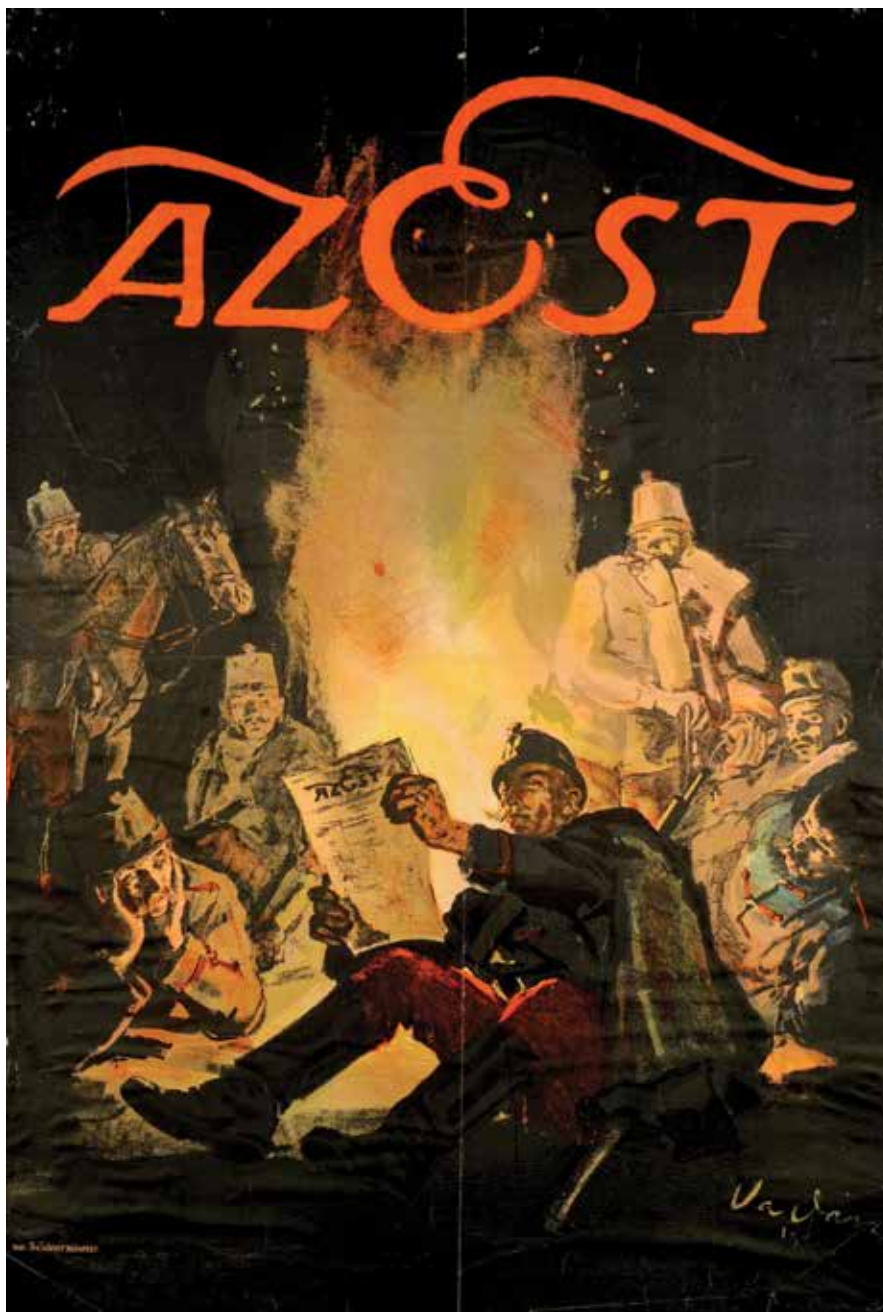

A mozgósítás Budapesten. A tartalékosok jelentkezése a Mária Terézia-laktanyában

A mozgósítás Budapesten. A tartalékosok jelentkezése a Mária Terézia-laktanyában / Mobilization in Budapest. Reservists in the Maria Theresa Barrack [az Új Idők 1914. augusztus 2-i számából, OSZK TGY]

„Éljen a Monarchia! Vesszen Szerbia! Éljen Vilmos császár! Pusztuljon a Muszka!”
– utcai hirdetés 1914-ből – reprodukció /
“Long live the Monarchy! Serbia should perish! Long live Wilhelm II.! Death to the Russian!” – street advertisement from 1914 – reproduction
[OSZK PKT]

Vadász Miklós: *Az Est* / *The Eve* [1915. OSZK PKT]

Ismeretlen/Anonymus: Éljen a haza. Éljen a király. Éljen Vilmos császár. Éljen a hadsereg / Long Live the Fatherland. Long Live the King. Long Live Kaiser Wilhelm. Long Live the Army [1914. OSZK PKT]

Ismeretlen: Éljen a fegyverbarátság! Győzünk mert velünk az igazság / Anonymous: Long Live the Friendship of Arms! We Win with Justice on Our Side [1914. OSZK PKT]

Népeimhez! Az Európai háború emlékére. Ferenc József 1914 július 28-i manifestuma. Ismert mondata: „Mindent megfontoltam, mindent meggondoltam” / To My Peoples! In Memory of the European War. Franz Joseph's manifestum of July 28, 1914. Its renowned sentence: „I measured everything and considered everything” [1914. OSZK PKT]

2. Hétköznapi élet, a tárgyak propagandája

Magyarország területén néhány hadi eseményt leszámítva a háttországban élő lakosság nem tapasztalta meg közvetlenül a háborús pusztítást. Annál inkább érezte a háborús gazdaság működésének következményeit, a mindenrová beszivárgó háborús propaganda különféle megjelenési formáit, amely a jótékonyssággal karöltve tárgyi világában is megjelent az otthonokban. Hétköznapi használati tárgyak kaptak olyan szerepet, amellyel a birtokló vagy megvásárló hitet tehetett a háború, illetve a háborús célok mellett, vagy segíthette a rászorulókat.

A háborús propaganda kihasználta minden lehetőséget, megjelent a leghétköznapibb helyeken is, mint például a kredencek polcain. A formába préselt, szabadkézzel vagy sablon segítségével festett, matricával, illetve levonóképpel és olcsó aranyozással, tömeggyártásban készített edények elsősorban a háborús szövetséget és fegyverbarátságot jelenítették meg. A porcelántárgyak többsége jelzetlen tucatáru volt, amelyeket egész Közép-Európában forgalmaztak. A kerámia- és porcelántárgyakon a díszítésként feltett arcképek segítségével a háború eseménytörténete is követhető, elsősorban a királysövetségek alakulása és a szövetséges

országok hadba lépése. A királysövetséget ábrázoló uralkodói arcképek rákerülhettek egyéb tárgyakra is, így például csere- és szükségcikkekre. A hadseregnek való fémgyűjtés a polgári társadalom minden rétegére kihatott, a lakosság a kezdeti években nagy lelkesedéssel ajánlotta fel a szükséges fémtárgyakat a Fémközpontoknak. A legnagyobb áldozattal a konyhák fémből készült eszközeinek felajánlása tűnt. A rekvirált vagy beszolgáltatott rézmoszarak helyett porcelán- vagy vasmoszarakat lehetett vásárolni. Természetesen a hadimoszarakat is felhasználták a háborús propaganda céljaira. A fehér színű porcelánmoszarakon megjelentek a különböző feliratok és feltűntek ugyanazok a képek, mint a porcelánhasználati tárgyakon. A porcelánmoszarak többféle méretben készültek, tagolt gombfülekkel vagy fül nélkül, általában fanyelű porcelántörővel. Propagandacélokra felhasználták a vasmoszarakat is, ezekre is kerültek feliratok és évszámok. A rézmoszarakon és egyéb réztárgyakon kívül mást is fel lehetett ajánlani háborús célokra.

Az Augusztá-alap 1914. augusztus 11-én tette közzé felhívását, amelyben arra kérte a jótékonykodó közönséget, hogy hozzák

el felesleges ékszereiket, ezzel adva tanúbizonyságát annak, hogy az itthon maradtak is kiveszik részüket a háborúból és felveszik a harcot a „bánat és a nyomor ellen”. A leadott ékszerekért cserébe „Pro patria 1914”-feliratú vasgyűrűket adtak. Ennek a gyűrűnek több változata készült, ez leginkább a gyűrű anyagán és a rajta lévő felirat betűin látszik.

Az első világháború kitörésére már nagy erővel dolgozott az állami propagandagépezet. Tulajdonképpen egy új iparág fejlődött ki állami felügyelet alatt. Az emléktárgyak feliratai, képei a jótékonykodás mellett a propaganda szolgálatába álltak, tulajdonosuk és viselőjük velük fejezte ki hovatartozást és véleményét. Új lehetőségek nyíltak a gazdaság részvevői számára: teret nyertek a tárgyak tervezői, előállítói, szállítói és a velük kereskedők is. 1914 őszére állami felügyelet alá vonták a tárgyak készítését, császári rendelet szabályozta a színek, a szimbólumok és a jelszavak használatát. Az ékszerkereskedőknél megvásárolható hazafias- és emlékgyűrűk mindegyike törvény által volt védve. A legtöbbjét valamilyen segélyszervezet adta ki, bár a katalógusok ezt kevés helyen jelezték. Számtalan hazafias gyűrű készült a háború éve alatt különféle motívumokkal, a szövetségesek színeivel és szimbólumaival, uralkodók portréival. Megjelentek rajtuk a különböző segélyszervezetek jelvényei is. A jelvény- és emléktárggyártók gyorsan

reagáltak az eseményekre, így az ékszereken is szinte végig lehet követni a háborús évek főbb történéseit. A propaganda és hadsegélyező tárgyak vásárlásán kívül a magyar háztartások közvetlenül is tudták segíteni a háborúban elesett katonák özvegyeit és árváit, valamint a hadirokkantakat. A Hadsegélyező Hivatal 1915 májusában családi perselyeket hozott forgalomba azzal a céllal, hogy a családi kasszában feleslegesnek tűnő filléreket eljuttassák a hadsegélyezés céljaira. A téglalap formájú bádogperselyek két méretben készültek, egy részüket sárga alapszínű papírral burkolták, rajta a Hadsegélyező Hivatal jelvényével.

A propagandatárgyak kiadásáról beszámolt a sajtó, reklámdalok buzdítottak azok megvásárlására. A háborús propaganda minden szinten érintette az emberek és a háttország életét. A háborús jelmondatok, uralkodóábrázolások sorra jelentek meg a mindennapi élet használati tárgyain, az étkezéslettől a legyezőig. A köznapi használati tárgyak és eszközök megvásárlásával is hitet lehetett tenni a háború mellett, támogatni a háborús célokat és segíteni a résztvevőket, illetve a károsultakat.

A téma bővebb feldolgozását lásd: ZÁVODI Szilvia, *A hétköznapi propaganda eszközeinek megjelenése a háztartásokban*. Jel-kép, 2016/1, 17-24.

Szöts Zoltán Oszkár

Uránia-bögre és Uránia-tányér / Urania mug and plate [HM HIM]

Lópatkó tölgylevéllel, vöröskeresztes táblával / Horseshoe with oak leaf and red cross [HM HIM]

Csonttányér / Bones' plate [HM HIM]

Katonafej persely / Soldier's head coin-box
[HM HIM]

Bicska uralkodók arcképével, címerekkel / **Penknife with emperors' portraits and arms** [HM HIM]

Kék színű váza II. Vilmos arcképével / **Blue vase with the portrait of William II.**
[HM HIM]

Korabeli propaganda-képeslapok / **Wartime propaganda-postcards** [OSZK PKT]

**Porcelánmozsár a négy szövetséges uralkodó arcképével /
Porcelain mortar with portraits of the four allied emperors**

[HM HIM]

**Porcelán gyertyatartó /
Porcelain candlestick**

[HM HIM]

**Gobelin (uralkodók, trónörökösök, hadvezérek arcképével) /
Tapestry (with portraits of emperors, crown princes and generals)**
[HM HIM]

**Cigarettetárca a Hadsegélyező Hivatal jelvényével /
Cigarette-case with the Military Aid Office's mark**
[HM HIM]

**Propagandagyűrűk /
Propaganda rings**
[HM HIM]

4. Karácsony a harctéren – jelvény /
4th Christmas on the Battlefield – badge
[HM HIM]

Az olaszok árulásával foglalkozó Bundestreue?–
jelvény / Badge dealing with the Italian betrayal:
Bundestreue? (Federal loyalty) [HM HIM]

Hadsegélyező „ajtószög” /
Military aid “door nail”
[HM HIM]

Béke jelvény / Peace badge [HM HIM]

Kárpáti győzelem – hadsegélyező jelvény /
Carpathian victory – military aid badge [HM HIM]

IV. Károly koronázási emlékérem /
Charles IV. coronation medal [HM HIM]

Imádkozó katona – jelvény /
Praying soldier – badge [HM HIM]

**IV. Károly emlékérem /
Charles IV. medal** [HM HIM]

Zita emlékérem / Zita medal
[HM HIM]

**Királyérem (I. Ferenc József) /
King medal (Franz Joseph I.)** [HM HIM]

**Antant-ellenes gúnyérem /
Antant-Entente mockery medal** [HM HIM]

**Hadirepülőgép kiállítás emlékérmé /
Medal of the Military Aircraft Exhibition** [HM HIM]

Földes Imre: *Távirat: Tavaszi részvénytör megérkezett /*

Telegram: The Spring Shares Beer has arrived

[1914. OSZK PKT]

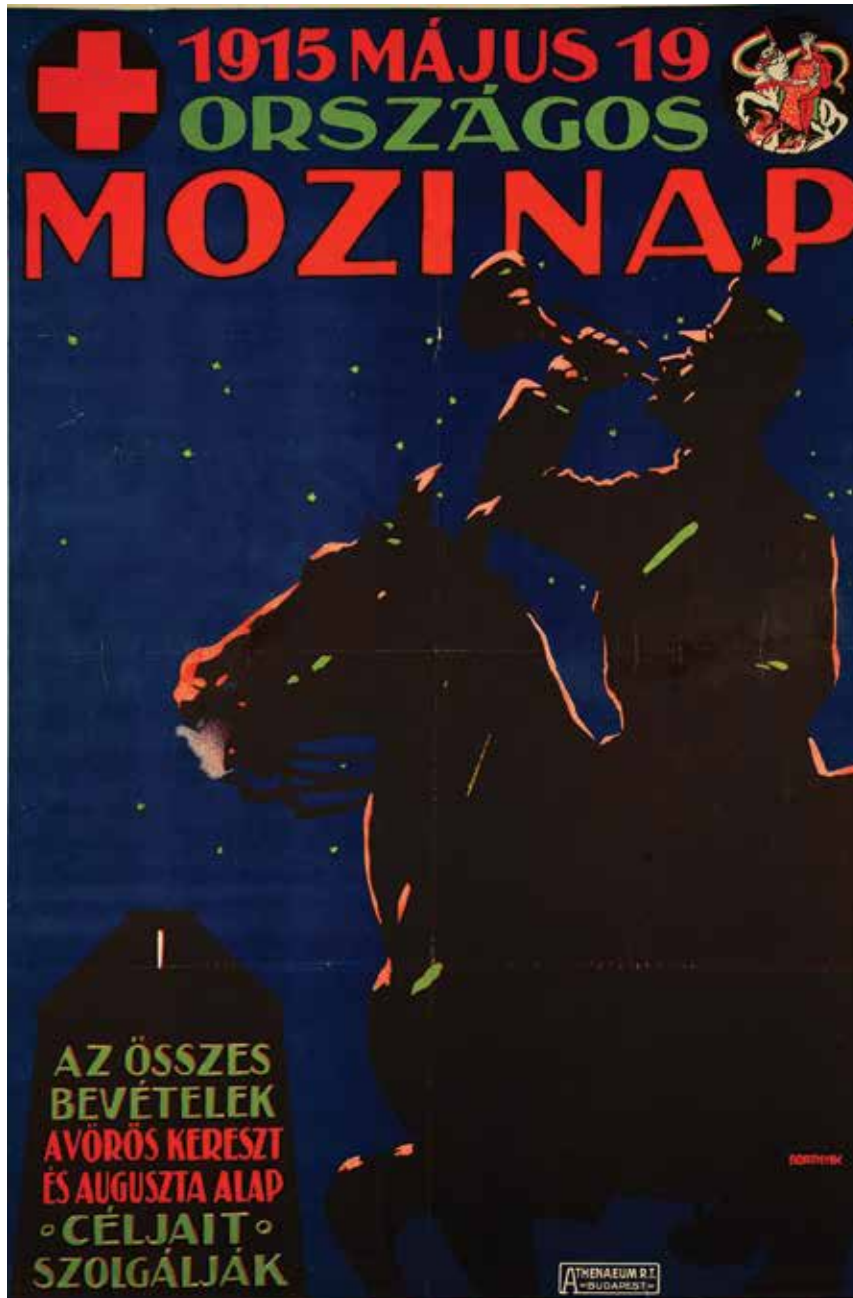

Bér Dezső: *Vilmos Császár Buffet-Restaurant / Kaiser Wilhelm Buffet-Restaurant* [1914. OSZK PKT]

Bortnyik Sándor: *Minuta tea kivonat cukor és rummal. Tábori csomagolásban / Minuta tea extract with sugar and rum. Camp wrapping* [1914. OSZK PKT]

Bortnyik Sándor: Országos Mozinap / National Movie Day
[1915. OSZK PKT]

Földes Imre: Attak: háborús kinema szkeccs / Attak: War Cinema Sketch
[1914. OSZK PKT]

3. Háziasszonyok a háborús propaganda célkeresztjében

A háború alapvetően változtatta meg a családok életét. A férfiak nagy része bevonult, s a hiányzó munkaerő miatt visszaeső termelés is elsősorban a hadsereget szolgálta. A csökkenő élelmiszer-mennyiség miatt egyre több árucikk szabad forgalmát kellett korlátozni, bevezetve a jegyrendszert. Bár Magyarországon az élelmiszer-ellátás a kedvezőbb természeti adottságoknak köszönhetően mindvégig sokkal jobb volt, mint Ausztriában vagy Németországban, ahol már 1916/17 telén is komoly éhínségre került sor,¹ az 1916. január 10-i miniszterelnöki rendelet nálunk is kénytelen volt fejkvótát meghatározni a kenyér- és lisztfogyasztásra, és bevezették a liszt- és kenyérjegyet. 1917. szeptember 20-tól adták jegyre a krumplit és a kukoricát, november 1-jétől a tejet. Korlátozták az éttermek és kávéházak fogyasztását is (tejszínt és a kieső import miatt eleve hiányzó feketekávé árusítását tiltották, a cukor és a tojás forgalmazását korlátozták stb.), és már 1915-től hústalan és zsírtalan na-

pokkal kellett szembenéznie a vendéglőkben kosztolóknak.²

Mindez elsősorban a városiakok életét keserítette meg, a falusi birtokos parasztságot kevésbé. Mivel a szegények már a háború előtt is kevés és egyhangú táplálékot vehettek magukhoz, a háború negatív hatásai elsősorban a városi középosztályt érintették, elsősorban ők voltak kénytelenek változtatni étkezési szokásaikon. A megváltozott helyzet és az egyre csökkenő mennyiségű élelmiszer hatására a táplálkozás egyre fontosabb szerepet kapott a családi kiadások között, és az élelem beszerzésére a háziasszonyok mind több energiát voltak kénytelen mozgósítani.

A középosztálybeli családok szegényesebb táplálkozása visszatükröződik a háború éveiben megjelent szakácskönyvekben is. Az általános takarékoskodás kényszerű parancsát a receptkönyvek bevezetői olykor hazafias hevülettel is kiegészítették. Az egyik munka emlékeztette olvasóit, hogy „[m]ost nem az a kérdés, mit *szeretünk*, ha-

1 Az éhezés közvetlen és közvetett áldozatait Németországban a háború időszakában mintegy 700 000-re teszik, ami a frontokon elesettek kb. harmada volt! Michael SCHMIDT-KLINGENBERG, *Harc a konyhában = Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*, szerk. Stephan BURGDORFF, Klaus WIEGREFFE, Bp., Napvilág Kiadó, 2010, 132–133.

2 Vö. POGÁNY Ágnes, *Jegyrendszer = Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*, főszerk. SZIJJ Jolán, szerk. RAVASZ István, Bp., PETIT REAL Könyvkiadó, 2000, 315.

nem mit lehet ennünk? Függeszük fel tehát a várva várt békeidőkhöz kifejtett ingyencségünket és érjük be addig kevésbé finom, de minél táplálóbb és egyszerű élelemmel. Ez a legkisebb áldozat, mit drága *Hazánkért* hozhatunk!”³

Míg Magyarországon arányosan a legnagyobb véráldozatot a szegényparasztság hozta, addig a hátsó ország kitarlásában a középosztály és az értelmiség helytállásának volt hatalmas a jelentősége. Az a háziasszony, aki kényszerűségből kevesebb és egyhangúbb ételt tudott a családi asztalra tenni, annak tudatában tehette ezt, hogy legalább ezzel hozzájárul az ország háborús küzdelméhez. Mint egy másik szakácskönyv írta előszavában: „azért vagyunk mi is lelkes honleányai a hazának, hogy ezeken a háború okozta nehézségeken túltegyük magunkat”.⁴

Hasonló honleányi felbuzdulás állhatott a konyhai edények beszolgáltatása mögött. A lőszergyártáshoz nélkülözhetetlen rézből készített konyhai eszközök révén csak 1915 folyamán 6300 tonna réz jutott a hadigazdaság birtokába.⁵ Egy kiváló háziasszony nyilván nehezen vált meg konyhai mozsarától vagy főzőüstjétől, de a háborús

propaganda világosan érzékeltette, miért is van erre szükség: „Aki rézmozsarát eladásra felkínálja a Fémközpontnak, az körülbelül 200 töltényt ad a hadseregnek. Már kétszáz töltény is az ellenség gyöngülését jelenti. Aki habverő üstjét eladásra felkínálja a Fémközpontnak, 13 srapnel rézalkatrészeinek előállításához járul hozzá, vagyis száz habverő üst 1300 srapnel előállítását jelenti. Ezerháromszáz srapnel pedig 4 kilométeres fronton egy lövészárk elfoglalását eredményezheti.”⁶ Ráadásul a hadianyaggyártás szempontjából értékes fémedényeket más anyagból gyártott eszközökkel lehetett pótolni, amelyeken a háborúra emlékeztető rövid feliratok is emlékeztettek használója áldozatkészségére.

Egyes kiadványok a kényszerű konyhai takarékoskodás és a nagy háború mélyebb összefüggései között is megmutatták a kapcsolatot. Ha a bennünket a hagyományos fegyverekkel legyőzni nem képes antant a kiéheztetés nemtelen fegyverét is beveti ellenünk, akkor „mindnyájunknak állampolgári kötelessége, hogy pénzbeli és élettani gazdaságossággal igyekezzünk védekezni a kiéheztetés ellen, s ezzel mozdítsuk elő élethalálharcunk sikeres befejezését”⁷, azaz

3 ALSÓSZOPORI NAGY Ferencné, *A Dunántúli Szakácskönyv szerkesztésében (Pénzeskút, Veszprém m.) megjelent Háborúsételek füzetecske, melynek 50%-át szerző a „háborús rokkantaknak” juttatja*, Bp., Pallas Rt. nyomdája, 1916, Előszó. Kiemelések az eredetiben.

4 DR. STEINBACH Béláné RÉCZEY Anna, *Szakácskönyv*, Második, bővített és javított kiadás, Nagybecskerek, 1917, szerzői.

5 Vö. KOVÁCS Vilmos, *Nyersanyagválság = Magyarország... i. m.*, 503.

6 A budapesti Erzsébet körút 32. sz. a. megrendezett hadifém-kiállítás kapcsán kiadott röplap. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, aprónyomtatványtár. Idézi: *Az első világháború*, szerk. SZABÓ Dániel, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 263–264.

7 DR. MADZSAR József, DR. SOMOGYI Mihály, SVASTITS Vilmosné, *Takarékos főzés. Az okszerű táplálkozás szakácskönyve*, Második bővített kiadás, Bp., Világosság nyomda, 1915. Idézi: SALY Noémi, *Hadiháztartás, avagy hősnők a konyhában*, A Hadtörténelmi Múzeum értesítője 12(2011), 42.

a szerzők takarékoskodással kívántak úrrá lenni az antant blokádján.⁸

A nagy háború az étkezési szokások megváltozásához is hozzájárult. Nemcsak abban, hogy a déligyümölcsök vagy más gyarmatárúk eltűnésével hozzá kellett szokni az azokat jól-rosszul pótló anyagokhoz, hanem abban is, hogy a korábban nem szívesen fogyasztott élelmiszerek is a középosztálybeli családok asztalaira kerültek. A *Háborús főzőkönyv* kifejezetten ajánlotta azokat a nyersanyagokat, amelyeket korábban nem fogyasztottak és „amelyek most a katonáink számra készült konzerv gyártásánál feleslegessé válnak: különösen ajánlhatjuk a nyelv, tüdő, máj, velő, pacal és a marhaszáj felhasználását”, hiszen ezeknek a tápértéke nem csekélyebb, mint az eddig használt, de most már hiányzó húsféléké, legfeljebb nagyobb hozzáértés szükséges elkészítésükhöz.⁹

A konyhákban dolgozó nők találékonysága és a takarékoskodása tehát hozzájárulás

volt a háború terheire. Az összes otthon maradt honpolgártól persze azt követelte a haza, hogy vágjon jó képet a kevésbé ízletes ételekhez. Ebben az elitnek kellett példát mutatni. Augusztia Viktória német császárné például saját kezűleg szedte össze a kastélyparkban lehullott gyümölcsöt, s megtiltotta, hogy ebben udvarhölgyei segítségére legyenek.¹⁰

A jó hazafiak pedig a komoly időkhöz méltó önfegyellemmel viselték el a nélkülözéseket. Berkeszi István temesvári iskolaigazgató naplójában így nézett szembe a drágasággal: „Dacára a nagy áremelkedésnek, lehet ez ellen védekezni a szegényebb embereknek is. Két pohár sör helyett iszunk csak egyet vagy semmit, [...] ruhát nem csináltatunk; senki sem ütközik meg azon, ha ruhánk kopottabb, mint másor. [...] Tehát csak bizalom és kitartás.”¹¹

Ifj. Bertényi Iván

8 Hasonló érveléssel egy német szakácskönyvben is találkozunk: „A konyhakérdés most fegyverkezési kérdéssé vált, azért, hogy eredményesen megküzdhessünk az angolok kiéheztetési tervével” – írta *A haza főzőfazeke* című kiadványt népszerűsítő reklámszöveg. Idézi: SCHMIDT-KLINGENBERG, 1. jegyzetben *i. m.*, 129.

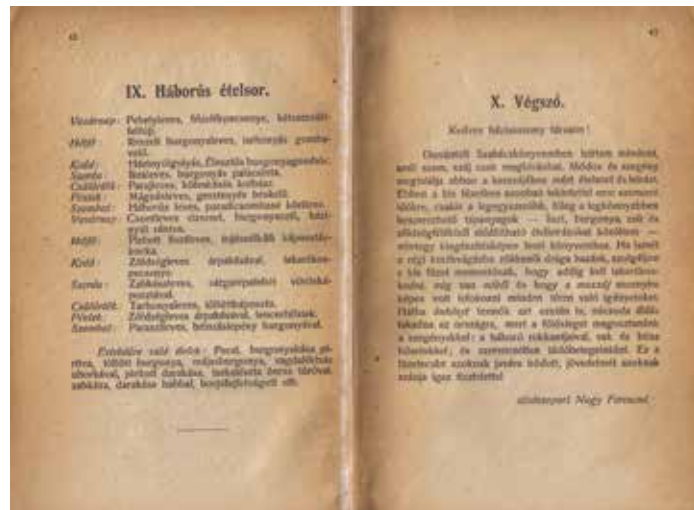
9 *Háborús főzőkönyv, i. m.*, 6. SCHMIDT-KLINGENBERG, *i. m.*, 129.

10 SCHMIDT-KLINGENBERG, *i. m.*, 129.

11 *Kataklihma. Berkeszi István első világháborús naplója. Temesvár, 1914. június 28. - 1918. október 27. Válogatás*, Bev., vál. és jegyzetekkel ellátta MAROSVÁRI Attila, Békéscsaba-Szarvas, Új Auróra-Petőfi, 1989, 1916. február 7-i bejegyzés. Idézi: Az első világháború, *i. m.*, 254.

Porcelánmozsár / Porcelain mortar [HM HIM]

A dunántúli szakácskönyv szerkesztésében megjelent *Háborúsételek füzetecske.* / **Booklet of Wartime Foods published in the Transdanubian Cookbook series** [Bp., Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1916. OSZK TGY]

A háborús főzőtanfolyam / **Wartime Cookery Course** [Uj Idők, 1915. április 11. OSZK TGY]

Háborús főzőkönyv. Összeállította: özv. Sacher Gusztávné Bárczy Berta és özv. Halász Sándorné Sacher Magda /
Wartime Cookery Book
[Bp., Rózsavögyei és Társa, 1915. OSZK TGY]

Sopron szab. kfr. város

Liszt (kenyér) jegy.

Csakis a legújabb kifizetési rendszert követően lehet a jegy váltás. A jegy váltás a legújabb kifizetési rendszert követően lehet.

Előre be nem váltható!

60 gr. liszt	60 gr. liszt	60 gr. liszt	60 gr. liszt
64 gr. kenyér	64 gr. kenyér	64 gr. kenyér	64 gr. kenyér
60 gr. liszt	60 gr. liszt	60 gr. liszt	60 gr. liszt
64 gr. kenyér	64 gr. kenyér	64 gr. kenyér	64 gr. kenyér
60 gr. liszt	60 gr. liszt	60 gr. liszt	60 gr. liszt
64 gr. kenyér	64 gr. kenyér	64 gr. kenyér	64 gr. kenyér
60 gr. liszt	60 gr. liszt	60 gr. liszt	60 gr. liszt
64 gr. kenyér	64 gr. kenyér	64 gr. kenyér	64 gr. kenyér
60 gr. liszt	60 gr. liszt	60 gr. liszt	60 gr. liszt
64 gr. kenyér	64 gr. kenyér	64 gr. kenyér	64 gr. kenyér

Liszt-, ill. kenyérjegy /
Flour and Bread Card
[OSZK PKT]

KIÁLLÍTÓTEREK II

Nagy zsvári va
eiserangy k
Alkalmazk az m
kötetmél vsereny
mágnálódval v

MAD
porcellán mot
nagy K. B. - v
K. B. - egyésk
nyen, szóküldé
Budape

Nagy Budapest
számfejtő
Ajánljtok a kor. fe
lonai viszony. rater
számtárú megjelölés
deté

- 1. Felfedezés a székelyi
arcképek... 1910
- 2. Pásztor története... 1910
- 3. Felfedezés a nagy arcképek
arcképek... 1910
- 4. Kék székely... 1910
- 5. Kézbe a székely... 1910
- 6. Csak... 1910

Hadimozsár!
Házi és kórházi használatra
alkalmas, kiváló minőségű
porcelán, Magyarországon készített
porcelán, K. B. T. Gyár, Budapest
K. B. T. Gyár, Budapest
K. B. T. Gyár, Budapest
K. B. T. Gyár, Budapest
K. B. T. Gyár, Budapest
K. B. T. Gyár, Budapest
K. B. T. Gyár, Budapest
K. B. T. Gyár, Budapest

SZONTAGH PÁL Budapest, Lip
Kutapol

4. Játsszunk háborúsdit! Gyerekek és világháború

Az ártatlanságot és az otthon békéjét szimbolizáló gyerekek a harcra mozgósítás gyakran használt propagandaeszközei voltak: őket kellett megvédeni az ellenségtől.¹ Most azonban azt vizsgáljuk, hogy a Nagy Háború hogyan szüremkedett be a magyarországi gyerekek világába.

A katonás játékok alighanem minden fűgyerek életében kapnak némi szerepet. A háború kirobbanása után a katonásdik azonban aktuális tartalommal telítődtek. A háború elején mesék vigasztalták a fiatal koruk miatt a hősi harcokból kimaradó gyerekeket,² s mindenki háborúsdit játszott.³ Ezt a hangulatot számtalan képeslap örököltette meg, amelyeken a központi hatalmak egyenruháit viselő gyerekek masíroznak vagy támadást indítanak egy láthatatlan

ellenség legyőzésére.⁴ Az igazi nehézség ugyanis épp abban állt, hogy senki se szeretett volna „muszka” lenni, így vagy a tanítók beavatkozása osztotta szét a szerepeket, vagy valamely bűtort vagy más tárgyat neveztek ki ellenségnek, s indítottak ellene hősi rohamot.⁵

A gyerekeknek szóló és a gyerekeket ábrázoló propagandakiadványok a maguk édeskés, leegyszerűsített világukban olykor sokkal közvetlenebb módon adták vissza a háborús üzeneteket. Az uralkodóisztelet és az agg Ferenc József iránti köteles engedelmesség egy kisgyerek esetében akár odáig terjedhetett, hogy a pöttöm kislány egy székre állva ad puszt az öreg császár falon lógó arcképére.⁶ A gyerekek háborús hangulatát jól tükrözték vissza a gyerekek által

- 1 Manon PIGNOT, *Children = The Cambridge History of the First World War, III. Civil Society*, Ed. Jay WINTER and the Editorial Committee of the International Research Centre of the Historial de la Grande Guerre, Cambridge, etc., Cambridge University Press, 2014, 31.
- 2 A szülők így vigasztalják a kis Ferikét az *A kis hős* című versben: „Kicsiny vagy még katonának, / Gyenge még a kis karod, / De ha megnősz, hát elmehetsz, / Ha oly nagyon akarod.” Horváth Janka *aradvárosi tanítónő háborús gyermekversei. A tiszta jövedelem háromnegyedrészese a hősi halált halt aradi és aradvármegyei tanítók özvegei és árvái, egynegyed része az aradi tanítók segélyalapja javára fordítottik*, Arad, Réthy L. és fiai nyomdája, 1917, 19.
- 3 Pl. *A kicsik is a nagyok nótáját fújják* címmel négy pozsonyi fénykép jelent meg katonásdit játszó kislányokról és ápolónőnek öltözött kislányokról. *Érdekes Ujság*, 1914. szeptember 20., 7.
- 4 Lásd Kat. 158. oldal
- 5 VÖRÖS Boldizsár, „*Ha gombóccal hajigálnak, / el is megyek katonának*” – *Háborús gyermekjátékok Magyarországon 1914–1918*, A Hadtörténeti Múzeum értesítője 12(2011), 130–131.
- 6 Ferenc József császár arcképét pusztuló kislányt ábrázoló osztrák propaganda képeslap. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. Lásd Kat. 160. oldal

készített rajzok is, ahol a háború szenvedései helyett a hősiesség dominált – érthetően, hiszen a gyerekeket a lehetőségekhez képest igyekeztek amúgy is megkímélni a háború csapásaitól. A gyerekrajzok éppen ezért önmagukban is alkalmasak voltak a háborús propagandára, hiszen egy felhőtlen, lelkes világgépet sugároztak. Nem véletlenül szerveztek háborús gyermekrajz-kiállítást is.⁷ Ilyen értelemben akár egy tízéves kislány is a háború propagandistája lehetett!

De ahhoz, hogy a propaganda felhasználhassa a gyerekeket, előbb biztosítani kellett, hogy a háború iránti érdeklődésük megmaradjon. Mivel itt valóban létező érdeklődésről volt szó, maguk a gyerekjátékokat gyártó magánvállalkozók is elvégezték ezt a feladatot, profitot remélve az igények kielégítésétől.⁸ A játékboltokban is megjelentek a háborús termékek, persze csak a gazdagabb

gyerekek számára. A játékfegyverek mellett lehetett olyan kirakóssal játszani, amely siker esetén Ferenc József⁹ vagy a központi hatalmak valamely hadvezérének¹⁰ arcmasát adta ki, de kapható volt az ellenséget gúnyoló türelemjáték is.¹¹ A nagyobbaknak a mai stratégiai játékok elődjének számító társasjátékokat ajánlhatták.¹²

Ahogy a háború megkövetelte a felnőttek társadalmának áldozatkészségét, úgy jelentkezett ez a szempont a gyerekek világában is. A gyerekek maguk is aktív részt vállaltak a harcolóknak küldendő ajándékok elkészítésében,¹³ sokszor kedvenc játékaikat, félretett zsebpénzüket ajánlották föl hazafias célokra – ahogy azt a gyerekeknek szóló háborús mesék elvárásként meg is fogalmazták velük szemben.¹⁴

Feljegyzések szerint a háború harmadik évére megcsappant a gyerekek érdeklődése a

- 7 Háborús gyermekrajzok kiállítása az Orsz. Iparművészeti Muzeumban. Készítették a székesfővárosi elemi iskolák tanulói. Belépődíj nincs – adta hírül egy képeslap. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. Vö. NÁDAI Pál, *Háborús gyermekrajzok*, Művészet, 1915/7., 364–368.
- 8 Számos osztrák példát hoz: Manfred ZOLLINGER, *Krieg der Spiele = Im Epizentrum des Zusammenbruchs*. Wien im *Ersten Weltkrieg*, Hrsg. Alfred PFOSE, Andreas WEIGL, Wien, Metroverlag, 2013, 430–439. Német és brit példák a vezérkultusz, ill. az ellenséggel szembeni negatív szterotípiák gyermekkori kialakítására: Friederike SCHÜTT, *Krieg erzieht. Militarisierung im Kinderzimmer = Krieg und Propaganda 14/18*, Hrsg. Sabine SCHULZE, Leonie BEIERSDORF, Dennis CONRAD, Hamburg–München, Museum für Kunst und Gewerbe–Hirmer, 2014, 148–153.
- 9 Ferenc Józsefet ábrázoló kirakós (puzzle). OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. Lásd Kat. 160. oldal
- 10 Hindenburg német tábornagyot ábrázoló kirakós (puzzle). OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. Lásd Kat. 160. oldal
- 10 Orosz katonát szuronnal bökődő osztrák–magyar katonát ábrázoló mozgatható játék. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. Lásd Kat. 157. oldal
- 11 Dum-dum társasjáték. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. Lásd Kat. 159. oldal
- 12 Pl. Óvodások tépést csinálnak a magyar sebesülteknek. Fénykép az *Uj Idők* 1915. április 18-i számából. Nagyszabeni óvodások tollat fosztanak, *Uj Idők*, 1914. november 22., 543. Vagy Simó Ágnes óvónő fényképe a bukaresti (!) magyar református leányiskola óvodásairól, amint tépést csinálnak a magyar sebesülteknek, *Uj Idők*, 1915. április 18., 431.
- 13 „Hol a fehér baba?” – kérdi az egyik gyerek, Pogány Elza: *Apa katona* című meséjében. „Szegény gyermekek karácsonyfáján – feleli a másik.” *Háborús mesék*, Kolozsvár, a Mária Valéria Árvaház Hadi Árvákat Segélyző Bizottsága, 1915, 59. Hasonló elvárás persze a nagyobb, iskolás gyerekekkel szemben is létezett. Az aranyosmaróti állami polgári leányiskola II. oszt. növendéke, Mozsáry Piroska pl. 1916. május 30-án Emléklapot kapott az igazgató és az osztályfőnök aláírásával, amiért „jó magaviseletével, dicséretes szorgalmával és jeles előmenetelével kiérdemelt jutalomkönyvének értékét hazafias áldozatkészséggel a hadi árvák javára ajánlotta fel”. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár.
- 14 CSERGŐ Hugó, *A budapesti nyomor öröskönyve. Két év szociális munkájának eredményei és tapasztalatai. Javaslatok a népgondozás rendszeréről*, Bp., Budapest Főváros Népjelölti Központja, 1919, 249. Idézi: HAJDU, POLLMANN, 3. jegyzetben i. m., 252.

háborús játékok iránt, a szenvedő felnőttek mellett ők is egyre inkább a háború nélkü-
löző áldozatai lettek. 1917-ben a regisztrált
budapesti bűnesetek hatodát 18 éven aluli
fiatalok követték el, s ebből minden nyolca-
dik lány volt.¹⁵ A frontra vitt apák szigora és
fegyelmező hatása nélkül, a munkavállalásra
kényszerülő anyák távollétében a gyerekek
jó része valóban az utcán csavargott, s en-
nek meg is voltak a negatív következményei.
A háború során külön jótékonyági akció-
kat indítottak a szegény gyerekek javára
is, amelyek közül talán a Károly király-féle
gyereknyaraltatási akció a legismertebb,
hiszen erről, az ennek keretei között 1918-
ban Abbaziában nyaraló, József Attila is
megemlékezett a *Curriculum vitae*-ben.¹⁶ De
hasonló akciókat szerveztek az egyházak és
civil egyesületek is.¹⁷

A szegény családok gyerekei mellett a há-
borúban elesettek gyermekei, a hadiárvák
voltak a leggyakoribb kedvezményezettjei
a jótékonyági felhívásoknak. Ezekben az
akciókban a szerencsésebb sorsú gyerekek

maguk is részt vehettek: 1915 nyarán példá-
ul a Margitszigeten rendeztek jótékonyági
gyermekünnepet a török és magyar hadi-
árvák javára, ahol a gyerekek természetese-
n a háborús aktualitásoknak megfelelően
játszottak: a felépített homokvár nem csak
egyszerű erőd, hanem az oroszoktól már
visszavett Przemysl volt.¹⁸ A szülők világából
leszivárgó információk tehát meghatározták
a gyerekek világának háború-képét is. Persze
a nagyobbak maguk is érdeklődtek, igyekez-
vén a hadieseményeket például térképeken
nyomon követni.¹⁹ Az iskolás gyerekeket
már sokkal közvetlenebb hatások érték, és
rendszeresen hallhatták, hogy ez a háború
értük, az ő biztonságukért és boldog jövő-
jükért folyik.²⁰

A háború előrehaladtával a felnőttek fá-
sultsága a gyermekekre is áterjedt. A nélkü-
lözéseknek ők is elszenvedői voltak, hiszen a
szülők nem voltak abban a helyzetben, hogy
mentesítsék őket a háború negatív hatásai
alól. A gyász és a szenvedés szomorúságában
a vallásos hit jelenthetett ugyan vigasztá-

15 <http://www.mek.oszk.hu/00700/00708/html/> (Utolsó ellenőrzés: 2016. február 20.)

16 A Szociális Missziós Társulat erdélyi kerületének elnöke, Széll Józsefné pl. megszervezte, hogy a háború által kevésbé sújtott területeken tehetősebb családok fogadjanak be rövidebb időre szegény erdélyi gyerekeket. 1918. februárban így kb. 300-an utazhattak el Kiskunfélegyházára, Kiskunmajsára, Kecskemétre, Szabadkára. *Erdélyi szegény gyermekek kitelepítése az Alföldre*, Brassói Kath. Tudósító, 1918. március 15., 9. 1918 nyarán pedig ugyancsak a Szociális Missziós Társulatnak köszönhetően erdélyi gyerekek az Alföldön és Dél-Dunántúlon nyaralhattak. *Hogyan nyaralnak a brassói szegény gyermekek?*, Brassói Kath. Tudósító, 1918. szeptember 1., 137–139.

17 Fényképek az *Uj Idők* 1915. június 13-i számának 630. oldalán.

18 *A gyermekszoba sztratégái* aláírással ellátott fénykép a lakás padlóján egy nagy térképet tanulmányozó iskoláskorú fiúkról. *Uj Idők* 1915. április 4., 379.

19 Vö. Stéphane AUDOUIN-ROUZEAU, *Children and the primary schools of France, 1914–1918 = State, society and mobilization in Europe during the First World War*, Ed. John HORNE, Cambridge–New York–Melbourne, Cambridge University Press, 1997, 39.

20 A történet szerint az elesett káplár özvegyét és szüleit megvizsgálja, hogy a sírhoz kilátogató, s arra karácsonyfát állító és imádkozó gyerekek közül a legkisebb kijelenti: Van apánk, fent az égben „az égi apuskánál”. *Szilveszter este egy hős sírjánál*, Nagyszébeni Kath. Tudósító, 1916. február 15., 30–31.

lást, de ha az egyházi sajtóban olvasható szép és idealizált történetek²¹ szerint a hit a lelki fájdalmat enyhíthette is, a kenyérkereső családfő kiesését anyagi értelemben nem pótolta a hadiárvának juttatott állami segély. Így, ha valaki a háború végén a gyerekekre tekintett, a látvány már semmiképpen

nem háborús lelkesedését növelte, hanem jóval inkább az elhúzódoó vérontásnak a hátsó ország valamennyi tagját megnyomorító hatásaira találhatott újabb bizonyítékokat.

Ifj. Bertényi Iván

Háborús mesék / War Tales

[Kolozsvár, A Mária Valéria Árvaház Hadi Árvákat Segélyező Bizottsága, 1915. OSZK TGY]

21 A történet szerint az elesett káplár özvegyét és szüleit megvigasztalja, hogy a sírhoz kilátogató, s arra karácsonyfát állító és imádkozó gyerekek közül a legkisebb kijelenti: Van apánk, fent az égben „az égi apuskánál”. Szilveszter este egy hős sírjánál, Nagyszebeni Kath. Tudósító, 1916. február 15., 30–31.

Fogarassy Margit: Egymeskönyv hősei a háboruban. Gyermekszínháték a nagy háború emlékére /

The Heroes of a Book of Tales at War. Children's theatrical play commemorating the Great War

[Vágsellye, a Győri Hírlap nyomdája, 1915. OSZK TGY]

A hármas antantot gúnyoló türelemjáték /

Patience game mocking the triple entente

[OSZK PKT]

Orosz katonát szuronnyal bökődő osztrák-magyar katonát ábrázoló mozgatható játék / Movable toy depicting an Austro-Hungarian soldier poking a Russian soldier

[OSZK PKT]

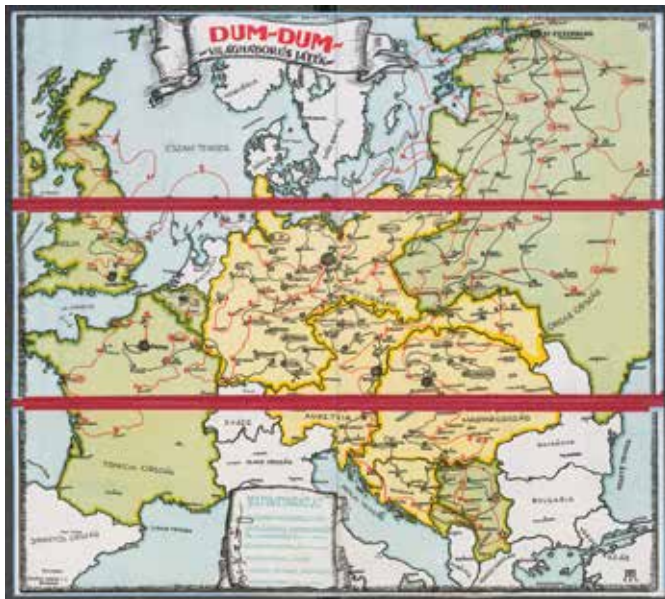

Háborúsdit játszó gyerekeket ábrázoló magyar képeslap-sorozat /
A series of postcard depicting children playing various war games
[OSZK PKT]

**Magyar kártya első világháborús hadvezérekkel /
Hungarian playcard depicting WWI commanders**
[OSZK PKT]

**Dum-dum társasjáték /
Soft-nosed board game**
[OSZK PKT]

Hindenburg német tábornagyot ábrázoló kirakós (puzzle) / German Field-Marshal Hindenburg on a jigsaw puzzle
[OSZK PKT]

Ferenc József császár arcképét pusziló kislányt ábrázoló osztrák propaganda képeslap / Austrian propaganda postcard depicting a little girl kissing the portrait of Kaiser Franz Joseph [OSZK PKT]

Ferenc Józsefet ábrázoló kirakós (puzzle) / Kaiser Franz Joseph on a jigsaw puzzle
[OSZK PKT]

5. Vessen Szerbia! Pusztuljon a muszka!

A háborús propaganda elmaradhatatlan eleme az ellenség szidalmazása. Természetesen ez is sokféle lehet, de alapvetően két fő típust lehet megkülönböztetni. Egyrészt gyakori az ellenség lekicsinylése, erejének kétségbe vonása, másrészt az ellenség által elkövetett erkölcstelen bűnök emlegetése. Míg az első a könnyű győzelembe vetett optimista hitet erősítheti, addig a másik a nehézségek ellenére is a kitartásra buzdít, az ellenség morális alávalósága pedig a jó ügyért harcolók igazságát támaszthatja alá.

Ezekkel az eszközökkel az I. világháború során minden hadviselő élt, de visszatekintve a nyugati antant németellenes propagandája tűnik a legerőteljesebbnek és leghatékonyabbnak.¹ A németek Belgiumban elkövetett kegyetlenségeit módfelett eltúlozva eredményesen alakították ki azt a képet a barbár „hunokról”, amely azután hozzájárult mind a saját háttország háborús kitartásának megerősítéséhez, mind a semleges országok németellenességének el-

mélyítéséhez.² Az ellenség megszemélyesítését a legismertebb német, II. Vilmos külső jegyei alapján végezték el, hiszen a *Kaiser* jellegzetes bajusza és az általa előszeretettel hordott jellegzetes porosz csúcsos sisak, a *Pickelhaube* révén az antant propagandája számára könnyű célponttá vált. A sisakos, bajszos alak rendszeres szereplője lett a francia vagy brit karikatúráknak, s a császár közismert figurája a német militarizmus, a barbár és brutális ellenség általános megtestesítője lett.³

Az angolszász propaganda német-ellenességének mértéke és hangvétele volt talán a leginkább durva, mindenesetre a magyar ellenség-ábrázolások legtöbbször nem érték el ezt a szintet. Ennek talán az lehetett az oka, hogy a háború előtt a britek német-képe éppen egy mellékfelzárkózóban lévő vetélytársat mutat, egy olyan fejlett, modern és erős országot, amelytől félni kell. A németek barbárságáról kialakított képpel éppen ezt a félelmet rombolták le, s nyug-

1 Pl. a hamburgi kiállítás-katalógus (*Krieg und Propaganda 14/18*, Hrsg. Sabine SCHULZE, Leonie BEIERSDORF, Dennis CONRAD, Hamburg–München, Museum für Kunst und Gewerbe–Hirmer, 2014.) *Dämonisierung* című fejezetének írásai. (86–115.)

2 Pl. Mourad DJEBABLA, „Fight the Huns with Food”. *Mobilizing Canadian Civilians for the Foes War Effort during the Great War, 1914–1918 = World War I and Propaganda*, Ed. Troy R. E. PADDOCK, Leiden–Boston, Brill, 2014, 65–88. vagy Lisa M. TODD, *The Hun and the Home. Gender, Sexuality and Propaganda in First World War Europe = Uo.*, 137–154.

3 Friederike SCHÜTT, *Karikatur als Waffe. Kaiserspott in Frankreich = Krieg und Propaganda...*, i. m., 110–115.

tatták meg magukat, hogy mégis csak ők a nyugati civilizáció első nemzete, és önekkik kell megvédeni azt a barbár és militarista németekkel szemben.⁴

A heves vádakkal szemben a németek eredménytelen védekezése Angliára összpontosult, s ezek a német propaganda-minták beszivárogtak a magyar propagandába is, a szigetországot azzal vádolva, hogy az önző, csak a saját materiális érdekeit leső kalmár angolok másokat ugrasztanak egymásnak, hogy elérjék, amit akarnak.⁵ Másfelől, azzal a váddal szembeni védekezésésként, hogy a háborút megkezdő Monarchia vagy az állítólag militarista Németország lenne a felelős a vérontásért, kiszámolták, hogy Anglia az előző 76 év alatt összesen 41 háborút vívott meg.⁶

Az a németeknél a városi középrétegeknél elterjedt szokás, hogy a hagyományos köszöntést a *Gott strafe England!* felszólítás váltotta fel, s erre *Er strafe es* volt a háborús válasz, nálunk is felbukkant. Egy kolozsvári kereskedő levélpapírjára is ráírta, mire egy bécsi cégtől egész angolelleses versikét kapott válaszul: „Verd meg Isten, Angliát! / Verd meg általunk! / Irtsd ki ezt a bestiát, / Csak azt kívánjuk.”⁷ Az eset minden

bizonytal különössége és ritkasága miatt került be a sajtóba, mert általánosságban elmondható, hogy a németek angolgyűlölete, különösen olyan intenzitással, nem nagyon terjedt el, annak ellenére, hogy a sajtó olykor magyar fordításban közölt angolelleses német verseket.⁸

Az első világháború abban az értelemben is totális volt, hogy az ellenséggé vált országokkal korábban kialakult kulturális kapcsolatok megszakítására is sok esetben sor került. Ennek talán legismertebb példái, amikor a cár 1914-ben úgy rendelkezett, hogy fővárosát a németes hangzású Szankt-Petyerburg helyett a jövőben a szlávos Petrográd néven kell hívni. 1917-ben pedig a német (hannoveri) eredetű brit uralkodócsalád változtatta meg eredeti Szász-Coburg-Gotha nevét Windsorra. Az angolok oldalán harcoló Kanada Ontario tartományában található Berlin városka pedig 1916-ban úgy döntött, hogy a nemrégiben elhunyt brit admirális után Kitchnernek fogják magukat nevezni.⁹

Hasonló esetekre a központi hatalmaknál is sor került, s a *Komáromi Hírlap* dicsőítően ismertette azt a berlini példát, hogy az idegen eredetű, hangzású vagy helyesírású

4 Vö. Klaus-Jürgen BREMM, *Propaganda im Ersten Weltkrieg*, Darmstadt, Theiss Verlag, 2013, különösen 21–36.

5 Erre kiváló példa FARKAS Imre: *Az angol* című verse: „Csak egy ül, páholyban, orozva, bitangul, / Mint a farkas lesve, / Hogy mit hoz az este: / Az angol. [...] Csak ők – aztán senki! Másra sohse gondol / Ez a szöke véreb, / Ez a kalmárféreg: / Az angol.” *Háborús antológia*, szerk. GYULAI Ágost, Bp., Élet, 1916, 90–91. Idézi: HAJDU Tibor, POLLMANN Ferenc, *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*, Bp., Osiris Kiadó, 2014, 115.

6 *41 Kriege in 76 Jahren*, Preßburger Zeitung, 1915. május 7., Morgenblatt, 3.

7 *Gott strafe England!*, *Ellenzék*, 1915. ápris 2., 2.

8 *A német háborús költészet termékeiből*, *Komáromi Hírlap*, 1915. október 10., 1–2.

9 Frank BÖHME, Philip ROSIN, *Sprachliche und musikalische Demarkationslinien. Nationalismen und Propaganda = Krieg und...*, i. m., 72.

szavakat egy nyelvészeti bizottság német szavakra cserélte.¹⁰ Az *Aradi Közlöny* a konfrontatív berlini példát ajánlotta például olvasói figyelmébe, hogy megszűnjön végre az a tűrhetetlen szokás, miszerint a „korzón, elegáns cukrászdában szinte tüntető hévvel beszélnek – különösen hölgyek (még pedig távolról sem francia származású hölgyek) – franciául”.¹¹ A tény, hogy ezt a jelenséget egy újságíró tűzte tollhegyre, mindazonáltal arra utal, hogy addig az senkit nem zavart, és az aradi hölgyek nyugodtan használhatták művelt társalgásuk során az egyik ellenséges állam nyelvét.

Hevesebb érzelmeket váltott ki a korábban szövetséges olaszok hadüzenete 1915-ben, így ekkor többen megtagadták korábbi olasz kapcsolataikat. Zichy József gróf titkos tanácsos, korábban miniszter és fiumei kormányzó például bejelentette, hogy visszaadja a neki még 1873-ban (!) adományozott olasz királyi kitüntetést, és az olasz királynak írt levelét a sajtóban is közzétette, hogy példáját „mindazok az osztrákok és magyarok kövessék, akiknek olasz rendjel van a birtokukban”.¹² Bókay

Árpád, a magyarországi szabadkőművesek vezetője sajtónyilatkozatban közölte, hogy ha helytállóak azok a lapértésülések, miszerint az olasz szabadkőművesek – humanista alapelveik sérelmére – komoly szerepet vállaltak a háború melletti propagandában, a magyar szabadkőművesek mindennemű kapcsolatot meg fognak velük szakítani.¹³

Még ennél is látványosabb szakítást jelentett az az eset, amikor az olasz és magyar szabadságmozgalmakban egyaránt jeleskedő Türr István tábornok síremlékéről eltávolították azt a bronz koszorút, amelynek felirata az olasz és magyar nemzet – éppen nem időszerű – barátságára utalt.¹⁴

Nem csupán a kulturális kapcsolatok szakadtak meg, hanem a kereskedelmi összeköttetések is. A háború jórészt eleve megnehezítette, hogy az ellenséges államok termékeit vásároljuk, de ezt követelte meg a háborút kísérő propagandisztikus ellenségeskedés is. Az ellenségre emlékeztető cég- vagy márkaneveket megváltoztatták.¹⁵

A hazai ipar támogatását, egy konkrét cég reklámozását és a magyar foglyokkal rosszul bánó franciák szidalmazását egyesítve tartal-

10 Pl. Automobil helyett Kraftwagen, Eau de Cologne helyett Kölnisches Wasser. „*Harc az idegen szavak ellen.*”, Komáromi Hírlap, 1915. november 7., 5.

11 *Utcai botrány a francia beszéd miatt*, Aradi Közlöny, 1915. október 16., 8. A cikkben ismertetett botrányra Berlinben került sor, amikor is egy fia hősihalála miatt különösen elkeseredett lelkész (!) bottal fenyegetett meg egy utcán előtte haladó házaspárt, amiért azok – a feleség francia származása miatt – egymás között franciául beszéltek. A bíróság végül felmentő ítéletet hozott.

12 *Ablegung eines italienischen Ordens durch den Geheimen Rat Grafen Josef Zichy*, Preßburger Zeitung, 1915. május 29., Morgenblatt, 1.

13 *Die Großloge der ungarischen Freimaurerei gegen die italienische Freimaurerei*, Preßburger Zeitung, Abendblatt, 1915. május 31., 1.

14 *Der italienische Kranz des Generals Stefan Türr*, Preßburger Zeitung, Morgenblatt, 1915. május 27., 4.

15 A nyitrai Lustbader Jakab angol női szabó pl. cégének nevéből az angol szót kihúzta. *Der erste Boykottist*, Nyitrai Lapok (Neutra-Trenchiner Zeitung), 1914. szeptember 13., 3.

mazta egy 1914-es cikk. Miközben helyeslően állapította meg, hogy „Magyarországon, de főképen Budapesten minden ellen irtóháborút indítottak, ami francia”, s az addig franciás nevű mulatókat is átnevezik, kifogásolta, hogy még mindig nagy mennyiségben fogyasztanak francia konyakot, holott „az Adriatica Cognac Lepároló Rt.” által gyártott borpárlat nem csak olcsóbb, de minőségében is jobb az ellenség gyártmányainál.¹⁶

Magyarországnak persze nem a franciákkal és az angolokkal, hanem az oroszokkal, szerbekkel, később az olaszokkal és a románokkal kellett közvetlenül szembenézni. Vagyis azokkal a szomszédokkal, amelyekről már igen hosszú időre visszatekinthető sztereotípiák léteztek a magyar közvélekedésben. A magyarországi háborús propaganda ezekkel az ellenségekkel szemben nagyban épített a már a háború előtt kialakult előképekre. Mivel pedig Magyarországnak ezekkel az államokkal (Olaszország kivételével) régóta húzódozó konfliktusai voltak, már eleve eléggé negatív volt a róluk kialakult kép, így nem volt szükség átformálni mondjuk a szerbekről alkotott vélekedést.

A kicsiny és a nyugati államokhoz és a nagyhatalmakhoz képest persze fejletlen balkáni államokról ugyanakkor máshol sem volt sokkal kedvezőbb a kép. Olyan, civilizálandó, félbarbár területnek tűnhetett a „fejlett Nyugat” számára, amelynek Európához való tartozása is kérdéses, s a nyugatiak gyámkodása nélkül nem is képesek biztosítani a békés fejlődést az ott egymással zűrzavaros összevisszaságban élő népek számára.¹⁷

A balkáni országokról elterjedt közfelfogás sok helyen köszönt vissza a háború elejének optimista hangulatában. A szerbek elmaradott, szegény és gyenge országot könnyedén letiporja majd a hadsereg, hiszen ez nagyjából annyi nehézségbe kerülhet csak, ahogy egy ember agyoncsapja a kellemetlenkedő, szemtelen poloskát.¹⁸ Az ellenség degradálása, a velük kapcsolatban használt lekicsinylő, durva szavak a háború elejének egyik legelterjedtebb háborús nótájában is megtalálhatók: „Megállj, megállj, kutya Szerbia, megtanít majd a Monarchia!”¹⁹ Egy a szerb frontra induló „nagybajuszos tűzmester ékes népiességgel

16 *A francia ipari termékek ellen*, Losonci Ujság, 1914. október 8., 3. – A francia elnevezésektől is irtózó háborús hangulatban feltűntek józanabb hangok is, mint például azé az illatszerészé, aki arra kérte az addig csak a francia gyártmányokban bízó vásárlóközönséget, hogy egy ideig, a készlet kifutásáig továbbra is vegyék meg a francia feliratú termékeket, mert a francia nyelvű címke hazai árut takar, csak éppen a francia parfümök iránti lelkesedés rákényszerítette a gyártókat arra, hogy francia címkével lássák el saját termékeiket. A szerző szerint a mostani nehéz időkben minden fillért okosan kell elkölteni, ezért kérte a vásárlókat, hogy vegyék meg francia nyelvű felirattal árusított illatszereit, s ne okozzanak neki ezzel értelmetlenül komoly anyagi károkat... *Zur Boykottbewegung gegen französische und englische Waaren*, Nyitrai Lapok (Neutra-Trenchiner Zeitung), 1914. szeptember 13., 3.

17 Vö. DUPCSIK Csaba, *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*, Bp., Teleki László Alapítvány, 2005, 55–132.; Gabriella SCHUBERT, *Imaginäre Geografien der Peripherie. Der 'Balkan' im Spannungsfeld europäischer Paradigmen = Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*, Hrsg. Endre HÁRS, Wolfgang MÜLLER-FUNK, Ursula REBER, Clemens RUTHNER, Tübingen–Basel, A. Francke Verlag, 2006, 46.

18 *A szerb poloska*, Bolond Istók, 1914. augusztus 2.

19 Egyik példányát lásd az OSZK Zeneműtárában.

[...] kiadta a jelszót a legényeinek: Fiúk, kopszra nyiratkozni, mert ahová most mink megünk, ott még a királ is tetves”!²⁰

A szerbekről korábban kialakult kép fontos eleme volt, hogy gazdaságuk fontos része a sertéstartás. Az 1906-ban kirobbant vámháború, az ún. „disznóháború” által is közismertté vált információ persze lenézéssel is párosult, elvégre a modern világvárosá vált Budapestről nézve igazán elmaradott és kevésbé előkelő dolog volt a disznópásztorkodás. Ezzel magyarázható pl. az a gúnyos javaslat, hogy a szerbek tegyék meg címerállatuknak a disznót,²¹ illetve azok a gyakori képeslap-ábrázolások, amelyeken a szerbek serege disznóháton vonul fel a harcba,²² majd pedig menekül a Monarchia katonái elől.²³ Kifejezetten gúnyosan írtak a szerb királyról, akit nem csupán a kicsi és lenézendően egyszerű Szerbia uralkodójaként igyekeztek nevetségessé tenni, hanem gyakran felemlegették azt is, hogy elődje, Obrenović Sándor meggyilkolásán keresztül vezetett el az út a trónhoz 1903-ban.²⁴ Persze a szerb miniszterelnök, a hosszú fehér

szakállá révén a vizuális emlékezetben is megragadó Nikola Pašić is gyakran volt céltáblája gúnyolódó, támadó cikkeknek, rajzoknak.²⁵

A szerbekkel szembeni kép egyik fontos vonása volt, ahogy a déli szomszéd elmaradottságához és gyengeségéhez képest aránytalan önbizalmán, azaz szemtelenségén élcelődtek. Ennek non plus ultrája volt, ahogy a már a Monarchia támadásai által szorongatott szerbek hadat üzentek Németországnak is, ami az akasztani vitt cigány minden mindegy alapú szemtelenségét juttatta egy cikkíró eszébe. Magyarázat azonban más is kínálkozott: ezek a balkáni „kecsketolvajok” a korábbi évek német befektetéseire akarják így rátenni a kezüket!²⁶

Miközben Szerbia ellen a szarajevói merénylet óta gyakoriak voltak a sajtótámadások, a kis állam eredményes védekezését látva a gúnyos hangú szövegek megritkultak. Amikor azonban német segítséggel és Bulgária háborúba lépésével 1915 őszén végre sikerült legyőzni Szerbiát, ismét magasra csapott a szerbellenes hangulat.²⁷

20 *Szerbia hadüzenete*, A Hét, 1914. augusztus 9., 514–515.

21 *Vö. A Hét*, 1914. augusztus 30., 546.

22 Pl. A hű szövetségeselek felvonulása című képeslap, amelyen a szerb király egy disznó, a Nikitának nevezett, helyesen Miklós (Nikola) montenegrói király pedig egy kecske hátán ülve látható. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. Vagy egy másik, *A dicsteljes szerb kir. család teljes diszben* című képeslap, ahol Péter király és két fia teljes harci diszben látható – egy disznó hátán. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár.

23 Pl. az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtárában őrzött, *Menekülés Belgrádból* című képeslap, amelyen Petár, azaz Péter király és a cilinderes Pašić egy disznó hátán hagyják el a lángokba borult Belgrádot.

24 „A menekülő szerb zürzavar fölött ott lebeg a szerencsétlen Sándor király véres szelleme”... *Hirek az öreg Petárról*, Komáromi Hírlap, 1915. november 14., 4.

25 Pl. *Hirek az öreg Pasicsról*, Komáromi Hírlap, 1916. május 7., 5.

26 *Szerbia hadüzenete*, A Hét, 1914. augusztus 9., 514–515.

27 Pl. „Bizakodással és jóreménységgel telnek meg a lelkek, látván az Igazságot, mely a Diadal révéhez közeledik. Petár és Pasics Európa lángbaborítói, a gyűlölet fizetett prófétái lehorgasztott fejjel menekülnek az Igazság pallosa elől s Kainként bolyognak járatlan utakon, vigasz nélkül, remény nélkül, nyugalom nélkül...” *Hol van Szerbia*, Komáromi Lapok, 1915. november 27., 1.

A Monarchia legfőbb ellenségéről, az Orosz Birodalomról több évtizedre visszamenően negatív volt a magyar közvélekedés, de a cári birodalommal szemben Európa liberálisai általában is régóta komoly ellenérzéseket fogalmaztak meg. Az „éjszaki kolosszus”, mint az európai nemzetek szabadságának, és általában a szabadságnak esküdt ellensége nem számított sok rokonszenvre Európában. Mivel pedig az oroszországi valóságról alig tudtak valamit, az oroszokról is csak az elmaradottság, a szegénység képzete élt, s talán az a gondolat, hogy nem lehet véletlen, hogy a hatalmas orosz népet a cárok hosszú időn keresztül képesek szolgátságban tartani.²⁸ Az orosz irodalom csak a 20. század elején volt képes megmutatni, hogy a kancsuka és a Szibéria szavakkal leírható birodalom komoly értékeket is képvisel.

A magyarok oroszellenessége persze ennél konkrétabb félelmeken alapult. A hazai liberálisok attól féltek, hogy a cár a hazai szláv nemzetiségeket ellenük bujtogatja, s a pánszlávizmus Magyarország feldarabolására tör. A cár 1849-es intervenciója is konkrét történelmi esemény volt, nem csoda, hogy egyes helyeken a háborút a Világosért ad-

ható visszavágásnak tekintették. A háború során ténylegesen megismert ellenség képe új, persze sötét színekkel gazdagodott. Az orosz katona kezéből vagy zsebéből nem hiányozhatott a vodkásüveg (akkori szóhasználat: wutki),²⁹ és a Monarchia egy részét megszálló oroszok rablásait és erőszakoskodásait is gyakran idézte fel a propaganda,³⁰ külön kiemelve, hogy az antiszemita cári birodalomnak Galíciában, de az orosz betörések által sújtott magyar területeken is különösen gyakori áldozatai lettek a zsidók.³¹ Ahogy sokszor láttuk már, itt is volt valóságtartalma a híreknek, hiszen a betörő ellenség valóban gyakran rabolt, fosztogatott, s az erőszaktól sem riadt vissza. A valós eseteket – olykor eltúlzott vagy kiszínezett részletekkel – viszont a propaganda szándékosan terjesztette, hiszen ezzel is növelni lehetett a háborús kitartást. A lakosság megértette, hogy az ellenség győzelme nagyon is konkrét hátrányokkal, szenvedéssel és pusztulással járna, ezért tényleg mindent meg kell tenni annak megakadályozásáért, a Monarchia és szövetségeseinek sikeréért.

Az olaszokkal szemben – a többi ellenséggel ellentétben – korábban Magyarországon nem létezett komoly ellenszenv,

28 „Jer hát muszka: piszkos, lusta, / Kancsukázott nációja; / Azt a wutkis, gyáva lelked' / Bekergetjük a pokolba” – írta a már többször idézett görög katolikus pap. *Jössz muszka, jössz.* (1914. szeptember 1.), MÁTHÉ Miklós, Édes hazánkért és királyunkért. *Háborus és egyéb versek*, Munkács, Pannonia, 1915, 24–25.

29 Egy üvegeket a kezében tartó orosz katonát gúnyoló képeslap verses felirata: „Zsákmány a Patikából. Ha nincs wutki, jó az Odol, / Mert ő minden szesznek hódol.” OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár.

30 Pl. *Az oroszok garázdálkodása Máramarosban*, Uj Idők, 1914. október 25., 425.; *Az oroszok pusztítása Bukovinában*, Uj Idők, 1914. november 22., 535–538.; *Az oroszok homonnai rémuralma*, Pesti Hírlap, 1914. december 20., 5–6.; *Kozákok Magyarországon. Az orosz támadások rémségeiből*, Bp., Szabad Szó, [1916]; GÁBOR Andor, *A kozák és egyéb jelenetek*, Bp., Dick Manó, 1915.

31 Pl. Dr. KLEIN Izrael, *Muszkajárás Máramarosszigeten*, 1914. október 3–6-ig, Máramarossziget, Berger Miksa utóda, 1915.

csak Ausztriában, elvégre a magyar és az olasz szabadságküzdelmek sokszor összekapcsolódtak a közös Habsburg ellenféllel szemben. A befogadott Kossuth, Garibaldi magyar társai és persze az olasz kultúra tisztelete összességében olaszbarát közhangulatot hoztak létre Magyarországon. Ezért az addig évtizedeken át szövetséges olaszok támadása valóban nagy csalódást és tömeges felháborodást eredményezett. A művészeti íróként is jelentős politikus, Berzeviczy Albert naplójában egyenesen úgy fogalmazott, hogy az olasz árulással „mintha egy hozzám legközelebb álló lényt vesztettem volna el, vagy halála, vagy – ami még rosszabb – becsstelensége által.”³² Ezeket az érzelmeket a propaganda könnyedén ki tudta használni. Az olaszellenesség látványossá tételére érdemes volt tömegtüntetést rendezni: 1915. május 26-án Budapest utcáin tüntető körmenet ítélte el Olaszországot és tett hitet a szövetségesek mellett.³³

Ahogy a magyarországi háborús propagandáról általában elmondhatjuk, hogy nem egy központ termékeinek szolgai átvételéről volt szó, hanem a társadalom műveltebb

tagjai sokszor önként csatlakozva egyéni formákkal alakították, úgy ezt tapasztalhatjuk az olaszok ellen felcsapó düh esetében is. Az egyik komáromi lap pl. a magyar *Himnusz* olaszellenes parafrázisát közölte egy bizonyos Egger Lilla tollából, amelyben a gyűlölködő és a gúnyos hangvétel egyaránt megtalálható.³⁴ Mohr Mór népfelkelő – civilben kereskedelmi utazó – az olasz harctérről küldte el versét feleségének és a helyi újságnak, amelyben keserűen nyilatkozott a hitvány áruló olaszokról.³⁵

Az olaszok árulását könnyű volt közérthetően megragadni, vizualizálni. Kiss György, a különben korábban Rómában is dolgozó szobrászművész egy *Hitszegő olasz* című szobrot is készített, amelyen a Monarchiát megtestesítő, fenséges tartású nőalakhoz alakoskodóan, hízelegve simul egy kisebb, az olaszokat megjelenítő figura, „de ugyanakkor már készen tartja a törst, hogy reá támadjon”,³⁶ a hírhedt bérgyilkosok mintájára. Az olaszokat gyakran ábrázolták macska képében, és az érzelmek visszaadására az ország nevét némely képeslapokon Utáliára módosították.³⁷ Gyakran ismételték

32 1915. május 21-i naplóbejegyzés. „Az ország belepusztul ebbe a háborúba”. *BERZEVICZY Albert kiadatlan naplója (1914–1920)*, s. a. r., valamint a bev. tanulmányt írta GALI Máté, szerk. KOVÁCS KISS Gyöngy, Kolozsvár, Komp-Press Kiadó–Korunk, 2014, 83.

33 *A május 26-iki tüntető-körmenet Budapesten Olaszország ellen és szövetségeseink mellett*, Uj Idők, 1915. június 6., 610.

34 Pl. „Isten áldd meg az olaszt, / Jó hosszú kötéllel, / Nyujts feléje gerendát, / Hadd akassza fel magát”. Vagy: „Zászlód sosem plántálád / Hős magyar sáncára, / Nyögte Conrad bús hadát / Velence Arzenálja”. *EGGER Lilla, Olasz himnusz. Paródia*, Komáromi Lapok, 1915. november 23., 3.

35 „Nincs hármas szövetség, / Az olasz kilépett, / Hűtlenül elhagyott, / Hitvány árulónk lett.” *Az olasz harctérről*, Pöstyéni Ujság, 1915. július 26., 3.

36 A szoborvázlatról a *Tolnai Világlapja* 1916. szeptember 21-i száma közölt képet.

37 A kettő egyszerre látható az OSZK Plakát- és Kinyomtatványtár képeslapján. Hasonló szójátékkal a Monarchia osztrák felében is szívesen éltek: a „Serbien muss sterbien” igen népszerű jelszó volt.

a „Pusztuljon az álnok Itália!”, jámbornak nem nevezhető óhajt is.³⁸

Az olaszellenes propaganda olykor utalt az olaszok 19. századi katonai sikertelenségére is,³⁹ ami az ellenség lenézése és leki-csinylése mellett önbizalmat volt hivatott adni a már sokadik ellenségével harcoló Monarchia lakosainak. Az olasz hadüzenetre válaszul a harcot bátran vállaló, elbizakodottságot tükröző szövegek feleltek, amelyek Ferenc József manifesztumának alaptéziseit ismételték, és természetesen a példátlan árulást hangsúlyozták.⁴⁰ Amikor pedig pár hét elteltével kiderült, hogy a olaszoknak valóban nem sikerült áttörni a Monarchia védvonalait, gúnyos hangon írtak arról, hogy „a napsugaras Itália makarónin táplált hősei” úgy pukkadtak ki, mint a magát felfújó mesebeli béka.⁴¹ Az olasz hadüzenet évfordulóján egy lap pedig – némi túlzást is alkalmazva – azon élcelődött, hogy az olasz királyi család jelmondatát (*Semper avanti!*) az olaszok helyett a Monarchia hadserege valósította meg.⁴²

Érdekes megjegyezni, hogy az olasz hadüzenetre csak azt követően kerülhetett sor,

hogy az alapvetően háborúellenes többséget hosszú hónapok propaganda-munkájával sikerült a háború mellett mozgósítani. Ahogy az máskor is érzékelhető, a magyarországi propaganda felhasználta munkája során az ellenséges államok propaganda-tevékenységének bírálatát,⁴³ de saját hasonló tevékenységéről nem akart tudomást venni, talán abban a hitben élve, hogy nálunk egy emberként mindenki a háború hazafias ügyét támogatja, különösebb ráhatás és győzködés ehhez nem is szükséges.

Az ellenséghez pártoló korábbi szövetségesekkel szemben persze nem is volt szükség különösebben felkorbácsolni az indulatokat, hiszen az áruló, álnok olaszok és különösen a már korábban is gyanakodva figyelt románok ellen érthetően nagy volt a felháborodás a magyarok körében. Erről árulkodik Berkeszi István temesvári iskolagazgató naplója is, amelyben áruló és lesipuskás jelzőkkel illeti a hirtelen támadó Romániát, amelynek támadása azonban az első hetek ijedtségre okot adó eseményei után megtorpant. Amint a szövetségesek is hadat üzentek „az áruló, hiénatermészetű

38 Pl. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár több képeslapján.

39 A berlini *Lustige Blätter*től átvett vicc szerint az olasz hadvezér, Cadorna elmegy a jósnőhöz, aki elmondja, hogy bár eddig az olaszokat a háborúban elverték, de mégis területeket szereztek, most ez fordítva lesz. Cadorna megőrül: Tehát vereség nélkül szerzünk területeket? Nem, – feleli a jósnő – az olaszokat ismét elverik, de területeket se szereznek. *Humor vom Tage*, Siebenbürgisch-Deutsche Tagespost, 1915. július 15., 5.

40 Pl. *Galád ellenségünkről, az olaszokról. A hétfői városi közgyűlésen elmondta gróf Széchenyi Viktor főispán*, Székesfehérvári Friss Újság, 1915. június 1., 3.

41 *A felpukkadtt hólyag*, Székesfehérvári Friss Újság, 1915. július 8., 1.

42 *Semper avanti! Der Gedenktag von Italiens Untreue*, Werschetter Gebirgsbote, 1916. május 26., 1.

43 Pl. Máthé Miklós munkácsi pap *Avanti brigatni!* című versében így írt: „Eladtátok ti az olasz fajt, / Mely nem kívánta a véres bajt... / Te kormány és olasz király: Reátok népek átka száll!” In: MÁTHÉ, 28. jegyzetben i. m., 18.

népnek”, már szeptember elején biztosnak tűnt, hogy a szövetségesekkel együtt visszaverik „a csúf román áruló banda” csapatait.⁴⁴ A román betöréssel szembeni eredményes védekezés, majd a betolakodókkal szembeni további sikerek megnövelték azt a bizakodást, hogy „ellenségeink is belássák, hogy hiábavaló minden reményük arra, hogy a központi hatalmakat letörjék”.⁴⁵

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a magyarországi háborús propaganda is jórészt azokat az ellenségekkel szembeni módszereket alkalmazta, amelyek a nyugat-európai hadviselőknél is előfordultak. Az ellenség felett aratott győzelmekről szóló híradások, a lefényképezett hadifoglyok tömegei,⁴⁶ vagy a városok fontos közterein közszemlére kiállított, az ellenségtől zsákmányolt fegyverek⁴⁷ mind a győzelem reményét erősítették a háttérországban.

Megjegyzendő azonban, hogy a propaganda ellenére a háttérországban, a magyarokban többnyire nem élt komoly és személyes gyűlölet az ellenséggel szemben, amit a foglyokkal való relatíve jó bánásmód is mutat.⁴⁸ Az *Aradi Közlöny* pl. egyetértően adott hírt arról, amint egy magyar birtokos barátsággal fogadta a nála dolgozó orosz hadifoglyot, mihelyst benne régi ismerősét fedezte fel.⁴⁹ A foglyokkal való lehetőleg jó bánásmód a magyar önbecsülés részét képezte, s így a jellegzetes öndicséret keretei között adtak hírt a hasonló esetekről,⁵⁰ miközben felháborodva szörnyülködtek azok, hogy az ellenség rosszul bánik a fogságba esett magyarokkal.⁵¹ Az igazságos háborút vívó Monarchia nem is engedhette meg magának azokat a kegyetlenségeket és barbár pusztításokat, amelyekre ellenségei vete-medtek, legyen szó akár az osztrák–magyar

44 1916. szeptember 5-i bejegyzés. *Katakizma. Berkeszi István első világháborús naplója, Temesvár, 1914. június 28. – 1918. október 27.*, Válogatás, bev., vál. és jegyzetekkel ellátta MAROSVÁRI Attila, Békéscsaba–Szarvas, Új Auróra–Petőfi, 1989. Idézi: *Az első világháború*, szerk. SZABÓ Dániel, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 260.

45 1916. szeptember 19-i bejegyzés. *Katakizma...*, i. m., 262.

46 Pl. *Orosz hadifoglyok Magyarországon*, Uj Idők, 1914. szeptember 13., 277–278.

47 *A közönség meglekinti az Országház-téren felállított orosz ágyúkat*, Uj Idők, 1914. szeptember 20., 297.; *Zsákmányolt ágyúk a kolozsvári Mátyás-szobor előtt*, Uj Idők, 1915. január 17., 102.; *Kraszniknál zsákmányolt ágyú a Vörösmarty téren*, Uj Idők, 1915. február 7., 172.; Szerb ágyú a Nemzeti Múzeum előtt. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár.

48 A témára legújabban: MIKLÓS Tamás, *Hadifoglyok az Osztrák–Magyar Monarchia területén az első világháború idején*. http://nagyhaboru.blog.hu/2015/11/21/hadifoglyok_az_osztrak_magyar_monarchia_területen_az_első_vilaghaboru_idejen

49 A két földbirtokos 1913-ban Karlsbadban ismerkedett meg, s a magyar úr inentől kezdve *vendégének* tekintette a foglyot. *Orosz fogoly-földbirtokos egy aradmegyei uriháznál*, Aradi Közlöny, 1915. október 27., 8. Egy másik lap még a Lac Léman partjára tette a megismerkedés helyszínét (*A muszka aratómunkás*, Komáromi Hírlap, 1915. november 14., 3.), amiből látszik, hogy a – talán meg sem történt – háborús epizód fő célja a magyar úri vendéglátás és a legyőzött ellenségnek megbocsátani képes nagylelkűség öndicsérelő példája volt.

50 Vö. *Apponyi Albert az orosz foglyok között*, Ellenzék, 1915. március 18., esti kiadás, 2. Vagy: *Jó dolga van nálunk a moszkálinak*, Vasmegeyi Független Hírlap, 1915. november 14., 2.

51 Vö. *Botrányosan bántak Franciaországban gróf Pejacevich miniszterrel*, Aradi Közlöny 1915. szeptember 10., 2.

és német tulajdonú üzleteket szétromboló franciákról⁵² vagy a vöröskeresztes jelzés alatt lőszert szállító oroszokról.⁵³ A Monar-

chia csapatai által elkövetett kegyetlenségekről⁵⁴ természetesen nem esett szó.

Iff. Bertényi Iván

„Hol van az orosz védenca?” – forgatható rajz /
Can you find the Russian's protégé? – turnable
drawing
[OSZK PKT]

„Fordítsd meg a kozákat!” – forgatható rajz /
Turn the Cossack! – turnable drawing
[OSZK PKT]

52 *Hogyan bánt a párizsi csöcselék osztrák és német állampolgárok üzlethelyiségeivel*, Uj Idők, 1914. szeptember 27., 329.

53 *Oroszok lőszert visznek a vöröskeresztes kocsiiban*, Uj Idők, 1914. november 22., 544.

54 Pl. Anton HOLZER, *Das Lächeln der Henker. Der unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*, Darmstadt, Primus Verlag, 2008.; Hannes LEIDINGER, Verena MORITZ, Karin MOSER, Wolfram DORNIK, *Habsburgs schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918*, St. Pölten–Salzburg–Wien, Residenz-Verlag, 2014.

Varga Imre: A háborús Európa térkép karikatúrája / *Caricature Map of Wartime Europe* [1914. OSZK PKT]

Háborús ellenséget gúnyoló képeslapok / **Mocking the enemy on wartime postcards** [1914. OSZK PKT]

„Megállj kutya Szerbia...!” – háborús dal, kotta /
“Hold on, you damned Serbia!” – wartime song
[1915. OSZK ZT]

Weiss Antal: Cím nélküli plakát /
Untitled Film Poster [1915. OSZK PKT]

Weiss Antal: Szerbia hadat üzen / Serbia Declares War [1914. OSZK PKT]

6. Éljen a király!

Ahogy a magyar polgári radikális gondolkodó, Jászi Oszkár is hangsúlyozta a Habsburg-birodalom felbomlásáról írt könyvében, a dinasztia a tucatnyi etnikumból álló birodalom egyik legfontosabb összetartó tényezője volt.¹ Különösen fontos összekötő kapocsá vált az I. viágháború korára Ferenc József, aki már akkor uralkodott, amikor alattvalóinak többsége még meg sem született. A császár és király iránti hagyományos, középkori eredetű tiszteletre és lojalításra alapozott ceremóniák és ünnepek természetesen kiváló lehetőséget biztosítottak a háborús propagandának is. A Monarchia megtestesítőjeként a bel- és külföldi propagandaanyagokon is Ferenc József alakja szerepelt a legtöbbször. Megtaláljuk hazafias jelszavakat vagy dallamokat terjesztő képeslapokon, az ellenséggel szembeni harcra buzdító rajzokon, de akár használati tárgyakon: hadimozsarakon, csészéken, legyezőkön, kártyákon is. A megfellebezhetetlen tekintélyű, bölcs uralkodó tisztelete 1914-re egyéni színekkel gazdagodott. Az idős Ferenc Józsefnek a magyarok többsége eddigre már megbocsátotta korábbi tetteit, s szinte

sajnálták személyes tragédiái miatt, amelyek közül az utolsó éppen a háború kiváltó oka: Ferenc Ferdinánd meggyilkolása volt.

A háború kirobbanásakor tapasztalt érzelmi kitöréseket ezért talán szerencsésebb is a birodalom, a dinasztia és a magyar nemzet iránti lelkesedés vegyületeként értelmezni, ami magyarázatot ad arra is, hogy miért szorultak vissza a Habsburg-ellenes érzelmek. A háború nemzeteket összekovácsoló hatása itt is érvényesült: kiderült, hogy mégsem „huncut a német”, s a korábban gyűlölt *Gotterhalte* éneklésében akár a magyarok is részt vettek.²

„Király és nemzet az érdekek és érzések legtökéletesebb harmóniájában egyesültek”³ – ismételték gyakran a 67-es királyhű nacionalizmus régi üzenetét a háború folyamán. Jellemzőek voltak Majláth Gusztáv Károly gróf erdélyi római katolikus püspök ünnepélyes szavai: „azért imádkozzunk, hogy Szt. István koronájának örököse és fenséges neje megismervén e nehéz időben a magyar nemzet hűségét, bátorságát, áldozatkészségét, megbízhatóságát; erre később is visszagondoljanak és soha semmi

1 Lásd JÁSZI Oszkár, *A Habsburg-monarchia felbomlása*, Bp., Gondolat, 1982, 213–218.

2 Vö. Ifj. BERTÉNYI Iván, *Éljen a háború* című, jelen kötetben szereplő írásával.

3 Vö. GÁSPÁR Artur, *Dinasztiánk a haza védelmében 1914–15*, Bp., Athenaeum, 1915, 20.

félreértés el ne homályosítsa a kölcsönös szeretetnek és bizalomnak azt a fényét, mely hazánk borult egét a jelenben oly jótékonyan bevilágítja.”⁴

De a háború hatására megváltozott a dinasztia és a nemzet közötti kapcsolat. Most már nem lehetett azt a középkori eredetű, egyoldalú hűséget elvárni a lakosságtól, amely megkövetelte a király minden alattvalójától, hogy akár életét is adja Istenért, Királyért, Hazáért. Bár ez a hagyományos jelszó is megmaradt, a közvéleményt igyekeztek arról is gondosan tájékoztatni, hogy az uralkodócsalád tagjai is kiveszik részüket a harcból.⁵ Így az agg Ferenc József mellett a dinasztia más tagjaira is a szokásosnál több fény vetült. Különösen gyakran szerepelt a hírekben Frigyes főherceg, aki 1916 végéig a hadsereg főparancsnoka volt; József főherceg, a katonáival törődő, népszerű „magyar hadvezér”;⁶ és felesége, Augusztia főhercegnő, a jótékony akciók vezéralakja.⁷

A háború előtt a Monarchia közéleti nyilvánosságában az uralkodó központi szerepet játszott. Személyét nem volt szabad bírálni, és Ferenc József születésnapja – vagy a következő vasárnap – pl. hivatalosan megült ünnep volt. Igaz, a többi monarchikus be-

rendezkedésű országgal ellentétben (és 1914-ben Európa államai három kivétellel mind ilyenek voltak!) Ferenc József személyesen nem vett részt nagyszabású fővárosi ceremónián, ugyanis ilyenkor szinte mindig Bad Ischlben tartózkodott. Magán a születésnapon állami, katonai és egyházi részvétellel hivatalos ünnepek voltak a fővárosokban és a nagyobb városokban. Minden alkalommal volt *Te Deum*, amelyen a helyi közigazgatás első embere és a vezetés is részt vett, de a többi vallásfelekezet is ünnepélyes istentiszteletet tartott. A középületeket fellobogózták, s természetesen a hadsereg is részt vett az ünnepekben kivonulással, katonazenével stb. Mindezekhez magánszemélyek is nagy számban csatlakoztak, és a nagyobb városokban látványos felvonulással, a helyi notabilitások jelenlétében tartott díszlakomával, zászlókkal díszített és kivilágított magánházakkal stb. emlékeztek a királyra.⁸ Hasonló ünnepeket rendeztek az uralkodó névnapján (Ferenc József esetében október 4-én, Károly esetében november 4-én, bár utóbbira már csak 1917-ben kerülhetett sor). 1914 után ezek a születésnapok a háború jegyében teltek: kevesebb pompával és a hadi jótékonykodás középpontba állításával.⁹

4 Püspök urunk beszéde, melyet a trónörökös-pár jelenlétében tartott a budai vártemplomban. In: *Nagyszzebeni Kath. Egyházi Tudósító*, 1915. szeptember 15., 126–127.

5 *Habsburgok a háborúban*, Új Idők, 1915. március 14., 293–294. és különösen GÁSPÁR, *i. m.*

6 Vö. *József királyi herceg 1914–17*, A hadseregfőparancsnokság jóváhagyásával írta PAYR Hugó, a Budapesti Hírlap haditudósítója, harmadik kiadás, Bp., a szerző kiadása, 1917.

7 Vö. SZOLECZKY Emese, KREUTZER Andrea, *Az Augusztia Gyorssegélyalap tevékenységéről*, A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 12(2011), 17–27.

8 Pl. *A király születésnapja*, Székesfehérvári Friss Ujság, 1915. augusztus 18., 2. vagy *Königs Geburtstag*, Siebenbürgisch-Deutsche Tagespost, 1915. augusztus 18., 5.

9 Peter WIESFLECKER, „...soviel Volk wie noch nie...” *Kaiserfeiern im Ersten Weltkrieg als „Ort” der Propaganda* = „Ihr lebt in einer großen Zeit, ...” *Propaganda und Wirklichkeit im Ersten Weltkrieg*, Hg. Josef RIEGLER, Graz, Steiermärkisches Landesarchiv, 2014, 65–66. és 69–75.

Az uralkodó születésnapja különösen fontos esemény, ünnepnap volt a fronton szolgáló katonák és a hátország számára egyaránt. A katonák ünnepi istentiszteleten vettek részt és dupla menázsit kaptak.¹⁰ A trónváltás miatt a rögzült szokásokon alig kellett csak változtatni, hiszen Károly születésnapja „augusztus 17-én van, egy nappal előbb, mint az elhunyt uralkodóé volt”. De a király névnapja, Ferenc József halálának napja (november 21.) és a koronázás évfordulója (december 30.) is alkalmat adhatott a dinasztia és a király iránti lojalitás nyilvános megvallására.¹¹ Károly rendeletére Zita születés- (május 9.) és névnapját (április 27.) is hivatalosan megünnepelték. Igaz, az uralkodóénál kisebb pompával tartották meg ezeket az ünnepeket, mint ahogy II. Vilmos császár születésnapját (január 27.) is, ami 1916 óta számított ünnepnek a Monarchiában.¹²

Az idős Ferenc József ugyan halála napjáig dolgozott,¹³ de kora miatt visszahúzódóbb életet élt már. Az addig kevésbé ismert Károly főherceg ugyanakkor 1914-től egyre többet szerepelt a nyilvánosság előtt. A szarajevói merényletet követően a tragikus módon trónörökössé előlépett Károly pl. három napot Budapesten töltött azzal az egyértelmű szándékkal, hogy megismer-

je a legfontosabb magyar vezetőket, és a magyar elit is megismerhesse őt. A lojális beszámolók szerint ez kiválóan sikerült, hiszen „amire elment, az övé volt az ország. A magyar nemzet találkozott jövőd királyával és mind a ketten érezték, hogy az útjaik immáron örökké egyek.”¹⁴

1916-ban, a harmadik háborús év végén már általános volt a kimerültség és nőttön nőtt a békevággy. A befolyásos pénzember, Josef Redlich Ferenc József halálakor Bécsben sem őszinte gyászt, sem az új császár iránti lelkesedést nem tapasztalt, csak egykedvűséget és szellemi fáradtságot.¹⁵ Mindez Magyarország esetében kevésbé lehetett érvényes. Egyrészt a szociális helyzet, főleg az élelmiszer-ellátás terén jobb volt, mint Ausztriában, másrészt a koronázás sokakat fellelkesített és komoly várakozással tekintettek az új, fiatal király felé.¹⁶

A propaganda akkor lehet hatékony, ha van igazságalapja. Ez működhetett Károly esetében is, aki valóban vallásos, családcentrikus ember volt, és a propaganda is ilyennek kívánta láttatni. 1917. február 20-tól legfelső parancsra az uralkodó főhadsegédi hivatalán belül külön propagandarészleg, a Karl Werkmann százados által vezetett *Pressedienst für die Allerhöchsten Herrschaft*

10 ROMSICS Ignác, *Háborús mindennapok – alulnézetből = Magyarország az első világháborúban*, szerk. ROMSICS Ignác, Bp., Kossuth Kiadó–Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2010, 128.

11 *Új királyi évfordulók*, Losonci Ujság, 1917. január 25., 1.

12 WIESFLECKER, *i. m.*, 80–81.

13 *Napihírek*, Magyarország, 1916. november 22., 8–9.

14 *A trónörökös*, A Hét, 1914. augusztus 9., 514.

15 *Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919. Das politische Tagebuch Josef REDLICHs*, Hg. FritzFELLNER, II. 1915–1919, Graz–Köln, Böhlau, 1954, 1916. november 22-i bejegyzés, 156.

16 Lásd Ifj. BERTÉNYI Iván, *Koronázás a háború közepén* című, jelen kötetben szereplő írását.

ten foglalkozott az uralkodócsalád nyilvános szerepléseivel.¹⁷ Werkmann ambíciózusan látott munkához. A sajtószolgálat feladatát abban látta, hogy elmélyítse a nép hűségét és szeretetét a császári ház iránt; jól időzített és találó hírekkel megelőzze a legfelsőbb személyiségekről szóló helytelen, akár jóindulatú szándékból eredő híreket; továbbá a képes hetilapokat minél előbb lássa el az uralkodóról készült fotókkal. Werkmann 20 ezer példányban adatott ki Károlyról és Zitáról szóló kisebb formátumú albumokat adott ki, németül, magyarul és horvátul is. Az uralkodóról készült képeket elhelyezték a szállodákban is. Nagy példányszámban adták ki az uralkodópárról készült fotókat képeslapokként, s ezeket Németországban is terjesztették. Gondoskodtak a Károlyról készített filmfelvételek külföldi elérhetőségéről is. Az uralkodót frontlátogatásai közben mutató képeslapokon nem csupán a díszszemlét és a tábormonokokkal való találkozást, hanem azt is megörökítették, ahogy Károly egyszerű katonákkal beszélget, vagy a lövészárkokba látogat.¹⁸ Bár a politikai vezetőket népszerűsítő propagandánál mind egyéni szempontból, mind a politikai célszerűség szempontjából mindmáig komoly viták folynak arról, hogy mennyire helyes egészen intim részleteket közölni róluk,

a Károly körüli propaganda akkor ebből a megközelítésből is modernnek számított. Sőt, voltak ennél is modernebb ötletek is, pl. 1918-ban a kor egyik vezető osztrák filmes szakembere, a *Sascha Film* mögött álló Alexander Kolowrat gróf javaslatot tett egy *Ein Tag im Leben Ihrer Majestäten* c. filmre, amit azonban Werkmann elvetett.¹⁹

Előszeretettel közöltek viszont fényképeket a királyi család tagjairól is. A kis Ottó főherceg ismertségét annak a szándéknak köszönhette, hogy a birodalom lakói megbizonyodhassanak róla: a dinasztia utódlása biztosítva van, a Habsburgok dicsőséges uralkodása a következő nemzedék folyamán sem szakad meg.²⁰ Károlynak nyolc gyermeke közül uralkodása alatt csak egy gyermeke született: Károly Lajos főherceg 1918. március 10-én látta meg a napvilágot. Természetesen a középületeket ekkor is fellobogózták.²¹ A királyi család tagjainak életének kisebb-nagyobb eseményeiről a sajtó rendszeresen beszámolt. Ezzel egyrészt a nagyközönség békeidőben is tapasztalható kíváncsiságát is kielégítették, másrészt igyekeztek szorosabbra fűzni a nemzet és a dinasztia közötti érzelmi kötelekeket is. Ennek transzcendens elemektől sem mentes példái is voltak. „Ottó trónörökös első szentáldozása okt. 2-án lesz – írta a *Brassói*

17 Anton HOLZER, *Die andere Front. Fotografie und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, 2. Auflage, Darmstadt, Primus Verlag, 2007, 69.

18 WIESFLECKER, *i. m.*, 70–71. és 78–79.

19 Erich FEIGL, *Der Gifthauc, = Kaiser Karl I. (IV.) als Christ, Staatsmann, Ehemann und Familienvater*, Hg. Jan MIKRUT, Wien, Dom Verlag, 2004, 169–171.

20 *Az Új Idők* 1914. július 5-i számában a két és fél hónapos csecsemő királyfiról közöltek fotót (745. o.), de különösen népszerű volt az a fénykép, ahol a karosszékekben ülő, idős Ferenc József ölében tartotta a pólyás Ottót, s mellettük állt a büszke apa, Károly főherceg.

21 WIESFLECKER, *i. m.*, 83.

Katholikus Tudósító 1918-ban. – Ebből az alkalomból templomunkban az ifjuság is közös szentáldozást végez.”²²

Károly elődjéhez képest közvetlenebb, emberibb volt, ez gesztusaiban is érződött.²³ Ezt a propaganda is kihasználta népszerűsítése érdekében, és gyakran közöltek róla olyan fotókat, ahogy egyszerű katonákkal beszélget, vagy általában elvegyül az őt ünneplő tömegben, és jókedvűen mosolyogva, tisztelegéssel viszonzozza az üdvözléseket. Fontos rétege volt az uralkodói propagandának annak tudatosítása, hogy Károly együtt érez a szenvedőkkel, és igyekszik segíteni rajtuk. 1917 tavaszán Zitával együtt látogatta meg az olasz fronttól nem messze fekvő karintiai Pöckau beim Arnoldstein települést, amelyet tűzvész pusztított el. 1918 márciusában pedig a csehországi Graslitzba látogatott, ahol – az éhezések idején vagyunk! – utóbb tudatosan terjesztett fénykép készült róla, amint megkóstol egy tányér levest a népkonyhán.²⁴ A propaganda Magyarországon is igyekezett Károlyt az alattvalói szenvedésének tudatában lévő, együttérző, jóságos uralkodóként láttatni,

amire az 1917. május 21-i gyöngyösi tűzvész adott alkalmat. Károly és Zita már a következő napokban ide utazott és segélyeket osztottak ki a súlyos károkat szenvedett városban. Látogatásukról a sajtóban is reprodukált fényképek készültek, de maga a sajtó is részletesen számolt be a királyi pár útjáról.²⁵ Modern emberként Károly valóban sokkal érzékenyebb volt a szociális problémák iránt, így a propagandának nem volt nehéz ezt a vonását kiemelnie.²⁶ Híres és újszerű példája volt jótékonyságának a *Károly király gyereknyaraltatási akció*.²⁷

1916 végétől Erzsébet 1898-as halála óta ismét volt császárné és királyné, ráadásul Zita – elődjével ellentétben – egyáltalán nem riadt vissza a pozíciójából fakadó protokolláris kötelezettségektől, és férjével együtt ő maga is gyakran szerepelt a nyilvánosság előtt. Károly trónra lépése általában is friss szeleket hozott magával, és sokban oldódott az udvar ősi spanyol etikettjének merevsége. Ennek látványos és emlékezetes példája volt, ahogy – szakítva a tradíciókkal – az új császár nem csupán sűrűn lefátyolozott feleségével, hanem a négyéves Ottó korona-

22 *Brassói Katholikus Tudósító*, 1918. október 15., 170.

23 Iván BERTÉNYI d. J., *Eine sympatische Nebenfigur. König Karl IV. im Spiegel von Memoiren ungarischer Politiker = Karl I. (IV.), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*, Hrsg. Andreas GOTTSMANN, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007. 263-264.

24 HOLZER, *i. m.*, 68-69.

25 Vö. *Gyöngyösi Phönix. Az 1917. május 21-én Gyöngyösön pusztított tűzvész emlékére*, szerk. SZÉKELY Jenő, Gyöngyös, Róvó nyomda, 1918.

26 „Károly király nemcsak a saját örök üdvére gondol, mint jó keresztény, hanem a felebarátjai jelenvaló nyomorult sorsára is” – állította Huszár Károly katolikus néppárti politikus a királyt magasztaló 1918-as kötetben. HUSZÁR Károly, *A mi királyi családunk*, Gróf Apponyi Albert, Turi Béla és Rákosi Jenő előszavával, Bp., Újságüzem Könyvkiadó és Nyomda R.-T., 1918, 127.

27 L. JUHÁSZ Ilona, *A Károly király gyermeknyaraltatási akciói 1918 nyarán. 2. rész. Magyarországi gyerekek nyaralása Ausztriában. A korabeli sajtóhírek alapján*, Fórum Társadalomtudományi Szemle 2014/3., 123-145.

herceggel együtt vett részt Ferenc József temetési menetében, ami a jelenlévőkre mély hatást gyakorolt.²⁸ Zita általában véve is komoly szerepet játszott a Monarchia utolsó két évében, mint az uralkodó legbensőbb tanácsadója. A sok gyermekkel megáldott boldog házasság például szolgálhatott az alattvalóknak, népszerűsíthette Károlyt, és a gyermekek a dinasztia jövője felől is megnyugtathatták a Monarchia hű lakosait.

Károly rengeteget utazott,²⁹ ami egyfelől energikus, tette kész uralkodóként mutat, másrészt azonban szükség is volt rá, hogy személyes jelenlétével tudatosítsa minél több tartományában és különösen a harcoló csapatoknál, hogy a 68 éves kormányzás után elhunyt Ferenc József után most már ő a császár, ő a király, ő a Legfelsőbb Hadúr. 1917 közepe és 1918 tavasza között csak hivatalos ügyekben (leginkább katonai jelleggel) járt Magyarországon. Amikor 1918 tavaszán kiderült, hogy az antant most már a Monarchia szétbomlásztására tör, s ezért nem

lehet megnyerni egy Habsburg-párti politikának a szlávokat és románokat, Károly kényszerűen ismét jobban támaszkodott a dualista rendszer fenntartóira, a német és a magyar etnikumra. Ennek tudhatók be az 1918 folyamán a magyar követeléseknek tett engedmények is: a közös hadsereg háború utáni kettéválasztására tett ígéret, illetve számos, a magyar nemzeti törekvéseknek kedves gesztus, amelyre azután a két világháború közötti magyar legitimisták előszeretettel hivatkoztak. Ilyen volt az a tény, hogy az udvari pozíciókban előtérbe kerültek magyar arisztokraták,³⁰ vagy Károlynak az a kijelentése, miszerint ő maga is a magyar nemzeti állam kiépítését óhajtja,³¹ illetve az 1918 júliusában, Pozsonyban³², illetve októberben, Debrecenben³³ tett látogatások, melyek – szöges ellentétben a király korábbi utazásaival – kizárólag propaganda-utaknak tekinthetők. Céljuk a magyar közvélemény megnyerése volt, s ennek érdekében a királyi pár még egy református szertartáson

28 *Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919. Das politische Tagebuch Josef REDLICHs*, II. 1915–1919, Hg. Fritz FELLNER, Graz–Köln, Böhlau, 1954, 1916. november 30-i bejegyzés, 162.

29 Monumentális munkájában Elisabeth KOVÁCS összeállította Károly itineráriumát. *Untergang oder Rettung der Donaumonarchie? Die österreichische Frage. Kaiser und König Karl I. (IV.) und die Neuordnung Mitteleuropas (1916–1922)*, összeáll. Elisabeth KOVÁCS, Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2004, 651–663.

30 „A király igyekszik magyar emberekkel körülvenni magát [...] az exponált helyekre magyarul tudó emberek kerültek. Amerre fordul az ember, magyar szó üti meg a fülét” – örvendezett Huszár Károly 1918-ban. HUSZÁR, *i. m.*, 167–168. – Károly azt is elrendelte, hogy a Signum laudist verjék újra, és ne csak az osztrák császári korona, hanem a Szent Korona is szerepeljen rajta, azonos méretben, és a hivatalos levélpapírosokat is hasonló módon változtatta meg. *A kabinetiroda szolgálatában a világháború alatt. Epizódok és jellemképek I. Ferenc József és IV. Károly királyokról*, írta Dr. KRAY István báró országgyűlési képviselő, volt cs. és kir. kabinetirodai titkár, Bp., szerzői kiadás, 1935, 97–102.

31 Pl. *Megemlékezés IV. Károly magyar királyról*, elmondotta Gr. APPONYI Albert elnök a Szent István Akadémiának IV. Károly király emlékezetére szentelt 1922. évi április hó 9-iki rendkívüli ülésén, Bp., Stephaneum nyomda, 1922, különösen 7–8.

32 Pozsonyban a király együtt énekelte a *Himnusz*t alattvalóival, és a megírt válaszbeszéd felolvasása után sapkáját lengetve, „csaknem teljes extázisban” azt kiáltotta: „Éljen az én szeretett magyar nemzetem!” Negyedórás éljenzés volt rá a válasz – emlékeztetett a király hazafiságára egy 1918 kora őszi megjelent magyar kötetben Apponyi Albert. *A magyar királyi hatalom és annak mai letéteményese* = HUSZÁR, *i. m.*, 19.

33 Pl. IRINYI Károly, *A politikai gondolkodás és a társadalmi közérzet a világháború éveiben = Debrecen története*, 3. 1849–1919, szerk. GUNST Péter, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997, 408–417.

is részt vett a debreceni nagytemplomban. Igaz, ekkorra már a perszonalunióba is beleegyezett az uralkodó, mely az 1918. októberi *Völkermanifest*³⁴ Magyarországra vonatkozó logikus következménye volt.

Ahogy a közös küzdelem elhalványította a Habsburgokkal szembeni sérelmeket, úgy javult persze a viszony Ausztriával is. Mivel itt konkrét érdek-összeütközések is szép számmal előfordultak (különösen a nyersanyagok és főleg az élelmiszer szétosztása terén), elkelték az olyan jól végiggondolt propagandisztikus rendezvények, mint 1915. szeptember elején az egyes törvényhatóságok Ferenc József előtt tisztelgő felvonulása Bécsben. A magyar küldöttségek kedves fogadtatása,³⁵ vagy az a bécsi döntés, hogy „[a] város tanácsa elhatározta, hogy a győzelmeknél ezentul a magyar zászlókat szintén ki fogják tűzni a középületekre”,³⁶ jó hatást keltett. Szintén meglepéssel adott hírt a magyar sajtó arról is, hogy egy szerkesztő javasolta, hogy egy bécsi közterületet Budapestről nevezzenek el.³⁷

A háború végén a nélkülözések, konfliktusok és beteljesületlen remények miatt már megkopott a szolidaritás, és feléledtek az 1914 előtti érzékenységek is. A megvál-

tozott közhangulatban a vérét ontó magyar nemzet érdemeire hivatkozó magyar nacionalizmus egyre kevésbé óhajtott türelmet gyakorolni az összbirodalmi érdekekkel szemben. Ekkor már a *Gotterhalte* nem a közös harcra emlékeztetett, hanem arra, hogy hiába harcolnak hősiezen a magyarok, a dinasztia mégsem hajlandó ezt kellőképpen honorálni. Ezekre igyekeztek lehetőség szerint figyelemmel lenni, ezért – állítólag Károly személyes utasítására – a koronázás során a *Gotterhalte* helyett csak Kölcsey és Erkel *Himnusa* szerepelt,³⁸ de más alkalmakkor a helyi katonai hatóságok szigorúbban tartották magukat a kötelező előírásokhoz, nem törődve azzal, hogy ez a civil lakosság körében felháborodást kelt.³⁹ A háború a dinasztia iránti hűség látványos kinyilvánításával kezdődött, s a világháború összefonódott a Habsburgokkal. Ahogy egyre népszerűtlenebbé vált, ahogy terjedt a békevágy, úgy erősödtek a dinasztiaival és Ausztriával szembeni ellenérzések, hogy ez a függetlenségi jellegű nacionalizmus azután az 1918. őszi magyar forradalom egyik fontos rétegét adja.

Ifj. Bertényi Iván

34 Helmut RUMPLER, *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgreiches*, München, R. Oldenbourg Verlag, 1966.

35 Pl. *Bécs lobogódiszben*, Székesfehérvári Friss Ujság, 1915. szeptember 3., 1–2.

36 *Magyar zászlók Bécsben*, Aradi Közlöny, 1915. szeptember 16., 9.

37 *Bécs udvariassága*, Szegedi Híradó, 1915. szeptember 26., 4.

38 BARABÁS Béla, *Emlékirataim*, Arad, szerzői, 1929, 146–148.

39 Az ismertebb 1918. október 23-i debreceni *Gotterhalte*-botrány mellett érdemes említeni a soproni esetet is. Amikor 1918. augusztus 25-én felavatták a soproni vaságyú-szobrot, a *Soproni Napló* vezércikkben dicsérte meg Thurner Mihály polgármestert, amiért előre leszögezte, hogy „csak magyar nyelvű ünnepi beszédet mond és tiltakozik az osztrák néphimnusz eljátszása ellen. Az ünnepen nem is volt más, mint Kölcsey fenséges *Himnusa*, meg a *Szózat*, de a Soproni Zeneegyesület hajlandó volt lejátszani a *Gotterhaltét*” – bírálta a lap. *Ünnep után*, Soproni Napló, 1918. augusztus 27., 1.

Ligeti Miklós: I. Ferenc József / *Franz Joseph I.* [1914. SZMM-MNG]

Tuszkay Márton: Ferenc József magán- és közéleti leveleit kizárólagos joggal közli Az Ujság / The Paper Publishes Franz Joseph's private and public letters with exclusive rights

[1910–1916. OSZK PKT]

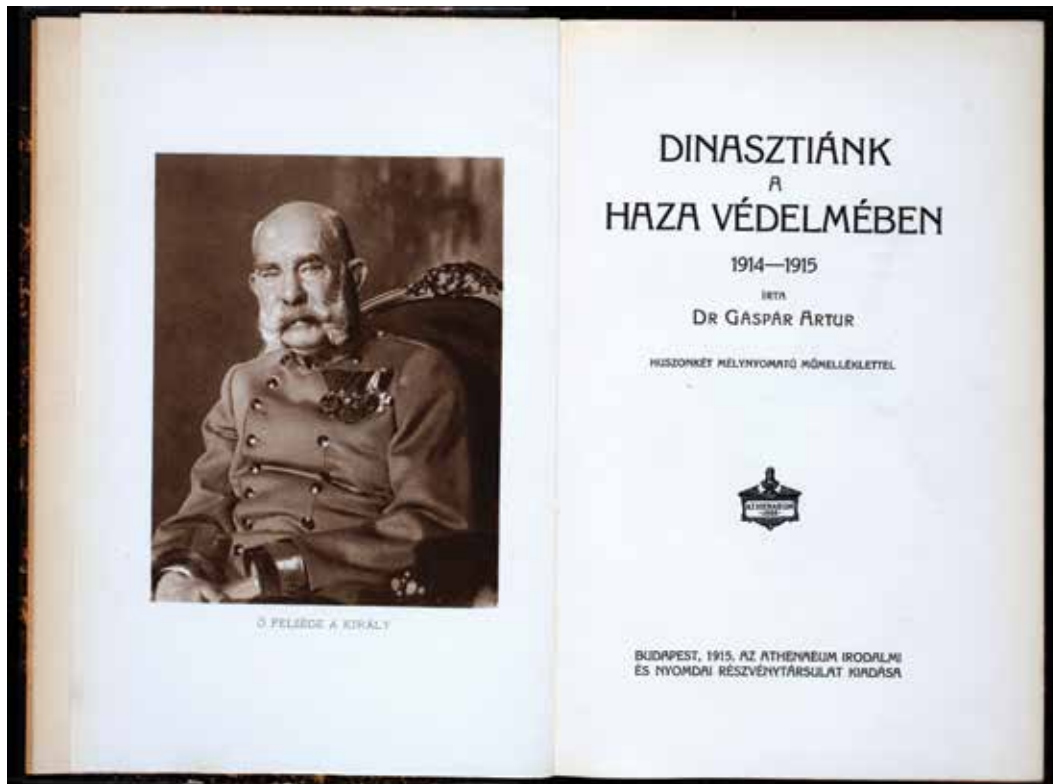
A Ferenc József által 1914. VII. 28-án kibocsátott Népeimhez című kiáltvány fémről készült, belül papírlapokra nyomott szövegű miniatűr változata / Facsimile miniature of Franz Joseph's "To My Peoples", issued on July 28, 1914

[HM HIM és OSZK PKT]

Nézd, hogy harcolnak a magyarok! Magyar képeslap a háború elejéről / Look, how the Hungarians do fight! Hungarian postcard from the early war-months [1914 körül. OSZK PKT]

Földes Imre: Imádkozik a király / **The King prays** [1915. SZMM-MNG]

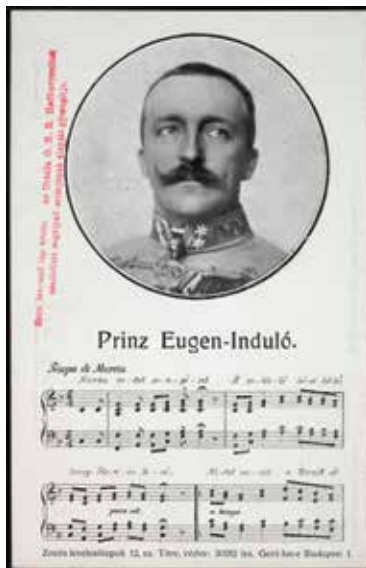

Gáspár Artur: *Dinasztiánk a haza védelmében* / *Our dynasty serving the state's defence*
[Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1915. OSZK TGY]

**I. Ferenc József és II. Vilmos jelvény /
*Franz Joseph I., Wilhelm II. badge***
[HM HIM]

A háborús lelkesedést szolgáló hazafias dalokat és indulókat terjesztő „zenés levelezőlapok” / “Musical postcards” with patriotic songs [OSZK PKT]

A Ferenc József iránti alattvalói tiszteletet megfogalmazó magyar propaganda-képeslapok / Hungarian propaganda postcards expressing the veneration from Franz Joseph's subjects [OSZK PKT]

Nagyalakú propaganda-legyező / **Large-sized propaganda hand fan** [HM HIM]

PROPAGANDA AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

Az uralkodócsaládot népszerűsítő képeslapok / Postcards popularizing the members of the Dynasty
[OSZK PKT]

7. Koronázás a háború közepén

Amikor 1916. november 21-én meghalt Ferenc József, a magyar elit számára komoly siker volt, hogy az új király, IV. Károly már két napra rá kinyilvánította: minél előbb megkoronáztatja magát.¹ Bár a színpadok mögött heves viták zajlottak bizonyos közjogi részletkérdésekről, így az uralkodó hivatalos nevééről vagy a koronázási diploma szövegéről,² és a parlament és a sajtó is éles hangon vitázott arról, vajon Tisza István miniszterelnök legyen a koronát Károly fejére tevő nádor-helyettes, az ünnepélyes koronázásra az év utolsó előtti napján, 1916. december 30-án sor kerülhetett.

Ez a szimbólumokban gazdag, ősi ceremónia a fennálló alkotmányos rend megerősítését jelentette, s az akkori politikai helyzetben azt, hogy az új király is kitart

a dualista berendezkedés és Magyarország alkotmányos önállósága mellett. A koronázási ünnepségre, az 1867-es mintájára, de a háborús nehézségek és a tél miatt egyszerűbb formában került sor. Az ünnepség művészeti dekorációjával³ megbízott Bánffy Miklós gróf terve nyomán például az arany-sarkantyús vitézek csukaszürke egyenruhájukban vettek részt a szertartáson, a háborús realitásokat is behozva a színpompás ünnepbe. A háborús időkre utalt az is, hogy elmaradt az udvari bál; nem volt ökörsütés – viszont a koronázási díszlakomát a fővárosi kórházakban ápolt sebesült katonák között osztották szét; s a királyi pár koronázási ajándékát az erdélyi menekülteknek ajánlották föl. Elmaradt a pénzszorás és a nép és a kézművesek hagyományos menete is.⁴

- 1 Károly már november 23-án kéziratot intézett a magyar miniszterelnökhöz: „Kedves gróf Tisza! Attól a szándéktól indítatva, hogy Magamat magyarországi Horvát-Szlavon- és Dalmátországi királyává mielőbb megkoronáztassam, utasítom Önt, hogy az országgyűléssel érintkezésbe lépve, idevágó javaslatait terjessze Elém.” A hivatalos lapban közölt kéziratot idézi: *Károly király kézírata a koronázásról*, Magyarország, 1916. november 25., 5.
- 2 Ez utóbbiról: Ferenc MACZÓ, *Königliches Inauguraldiplom Karls IV. im Spiegel politischer Scharmützel = Der Erste Weltkrieg aus ungarischer Sicht*, Hg. Róbert FIZIKER, Csaba SZABÓ, Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien–Balassi Institut–Collegium Hungaricum Wien–Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 2015 (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Band XIV.), 225–239.
- 3 Vö. Anna RÁKOSSY, *Die künstlerische Gestaltung des letzten ungarischen Krönungsfestes im Jahr 1916 = Der Erste Weltkrieg an der „Heimatfront“. Tagungsband der 33. Schlaininger Gespräche 22. bis 26. September 2013*, Hg. Rudolf KROPF, Redaktion Evelyn FERTL, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abt. 7–Landesmuseum, 2014 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Band 148), 423–440.
- 4 MACZÓ Ferenc, RÁKOSSY Anna, *IV. Károly király koronázása a budavári Nagyboldogasszony-templomban = Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)*. Kiállítási katalógus. Budapest Történeti

Maga a koronázási ceremónia közjogi és történelmi szimbólumok sorozata, vagyis összetett gondolatok propagálására kerül sor különféle eszközökkel. Ezek közül csak a leglátványosabbra, a király négy kardcsapására utalunk, amelynek során a megkoronázott király teljes koronázási díszben fellovagol a koronázási dombra, s a négy égtáj felé tett kardcsapással jelképesen megígéri, hogy az országot bármely irányból érkező támadástól megvédelmezi. Ez a hagyományos epizód a világháború közepén szomorú aktualitással bírt, s ez természetesen akkor is feltűnést keltett: „A király északnak sujt, Oroszország felé, [...] délnek fordul, ameről a szerbek indultak ellenünk. A harmadik kardvágás kelet felé irányult: arra, amelyre akkor, mikor az alája rendelt haderők élén állott, a román ellenséget elűztük, a negyedik nyugat felé, amerre az olasz ellenség áll.”⁵

A koronázási dombot hagyományosan az ország megyéinek földjéből hordták össze. A régi szimbólumot új szimbólummal kiegészítve a megyék nagy része arra is figyelte, hogy a felküldött föld az adott megye történelmi nevezetességű helyszíneiről származzon.⁶ Nógrád megye pl. Nógrád, Fülek, Buják, Szécsény, Somoskő, Kékkő és Gács várából, ill. Balassagyarmat, Losonc

és Romhány határából választott földet.⁷ Nem meglepő, hogy a gazdag szimbolikájú koronázási domb önmagában emléktárggyá vált. A rajta lévő növényi dekorációt a jelenlévők egyszerűen hazavitték, és otthon őrizték, míg magát a földből kisebb mennyiséget Szent Korona alakú üvegtárgyba zárva bocsátották az érdeklődők rendelkezésére.⁹

A koronázáshoz amúgy is rengeteg emléktárgy kapcsolódott. A Hadsegélyező Hivatal megbízásából jelentek meg olyan porcelán emléktárgyak, koronázási kitűzők, képeslapok, amelyeken a király koronázási díszben, illetve a kardvágást végezve volt látható, de az emléktárgyakat árusító katonáknál olyan üdvözlőlapot is lehetett kapni, amelyen Károly üdvözlő sorai voltak olvashatók. A Hadsegélyező Hivatal adta ki azt Szász Vilmos által tervezett koronázási emlékérmét is, amely Károlyt fején a Szent Koronával, vállain a koronázó paláttal ábrázolta. A cinkből, rézből és ezüstből készített emlékérmek másik oldalán Zita profilképe volt látható.¹⁰

A *Pesti Hírlap* javaslatára a posta különböző bélyegeket adott ki. A téglavörös 15 filléres bélyeg Károlyt tábornagyi egyenruhában ábrázolta, a Szent Koronával a fején. A lila 10 filléres bélyegen Zita volt látható. A posta a hatalmas érdeklődéshez képest túl kevés

Múzeum Vármúzeum és Budavári Nagyboldogasszony-templom. 2015. április 15. – október 18, Bp., BTM–Budavári Nagyboldogasszony Főplébánia, 2015, 535. és 541.

5 *Koronázási Album*, Bp., Érdekes Ujság, 1917, 108.

6 Vö. PÁL Judit, *Ünnep és emlékezet. A dualizmus korának koronázási ünnepségei és a koronázási domb szimbolikája*, Korunk, harmadik folyam, XXIII. évf. (2012) I. rész. 9. sz. 85–91; II. rész. 10. sz. 59–65.

7 *Losonci Ujság*, 1917. január 4., 3.

8 Lásd Kat. 195. oldal

9 Vö. *Krönungs-Denk Münze*, Pester Lloyd, Morgenblatt, 1917. január 1., 2.

10 Vö. *Koronázási postabélyegek*, Pesti Hírlap, 1916. december 31., 23.

bélyeget készített, és ez egyes postahivatalokban tumultuózus jeleneteket eredményezett.¹¹ A félmillió példány hamar elkelt, és a posta, hogy a koronázáshoz méltatlan spekulációt megelőzze, gyorsan újabb félmillió példányt készített, amelyeket már 1917. január 4-től lehetett kapni a postahivatalokban. Ezek ráadásul jobb minőségű papírra készültek, és a nyomat is tisztább volt.¹²

Az uralkodópárt ábrázoló képeslapok, kitűzők, különféle emléktárgyak többsége olyan olcsó tömegcikk volt, amely akár a szegényebb lakosok számára is elérhető emlékké válhatott. A szélesebb tömegek számára jelenthettek emléktárgyat a különböző újságok képes koronázási mellékletei is. A nép érdeklődését tudatosan akarták kielégíteni, hiszen a koronázási ünnepség szervezői tisztában voltak vele, hogy a budavári Nagyboldogasszony-templomban csak 1200 ember számára volt hely. A kíváncsiak közül is csak néhány ezren láthatták legalább egy pillanatra az új uralkodót, nem is annyira a Várra korlátozott koronázási ceremónia során, hanem inkább a Nyugati pályaudvarról a Várba vonulás alkalmából, december 27-én. A többiek a külön kiadványokkal is előálló sajtótermékekből és a koronázásról készült filmfelvételek¹³ révén informálódhattak. Az esemény megörökítésére felkért művészek

mellett ekkor már komoly hangsúlyt kaptak a fényképészek és a filmesek is. Már a koronázás másnapján a fővárosi mozik műsorukra tűzték a koronázásról készült filmet, a fényképekről készített képeslapokat pedig az egész birodalomban forgalmazták, sokszor több nyelven feliratozva őket.

A koronázáskor a magyarok igyekeztek kifejezésre juttatni egyrészt hűségüket az új uralkodó iránt, másrészt elgondolásait, reményeiket Károly uralmával kapcsolatban. A király és a nemzet harmonikus együttműködése és Magyarország ennek is köszönhetően remélt felvirágzása ugyan a régi toposzok közé tartozott, a háború alatt azonban konkrétabb jelentéssel is bírt. „Üdv az országnak, hol a király átérzi a nemzet történeti hivatását és megérti, hogy nem a nemzet való arra, hogy a király céljait szolgálja, hanem a király van arra teremtve, hogy életét a nemzet történeti feladatainak és törekvéseinek szolgálatába állítsa és ezt tekinti legszentebb uralkodói törekvéseinek” – emelte ki például dr. Vajda Béla losonci rabbi az új királyért tartott ünnepi istentisztelet során mondott beszédében.¹⁴ Ahogy a rabbi, úgy mások is azt remélték, hogy a király elismeri a magyarság háborús teljesítményét és azt nagyobb önállósággal jutalmazza.

11 *Neue Freie Presse*, *Morgenblatt*. 1917. január 5., 10. – Ideje volt már az újabb példányoknak, mert rengetegen panaszkodtak arra, hogy a különbélyeggel ellátott leveleik egyszerűen eltűntek, és sokan feltételezték, hogy az értékes bélyegek kedvéért maguk a postások lopták el a küldeményeket. *A koronázó bélyegek eltűntek a postákról*, *Budapesti Hírlap*, 1917. január 5., 10.

12 <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=2129> (utolsó megtekintés, 2016. március 3.)

13 Vö. *Koronázáskor. Templomi beszéd*, *Losonci Újság*, 1917. január 4., 1–2.

14 Vö. *Új korszak előtt*, *Magyarország*, 1916. november 25., 1.

A koronázás alkalmat adott arra, hogy a lapok méltassák a még mindig csak kevéssé ismert fiatal uralkodópár, Károly és Zita rokonszenves emberi tulajdonságait: példás családi életüket, őszinte vallásosságukat, a magyarság felé megnyilvánuló jóakarató megértésüket. Ez utóbbi tény különösen érdekelte a korabeli nacionalista közvéleményt. Az újságok életének magyar vonatkozású epizódjait – soproni gyermekévei, magyarországi utazásai, kapcsolatai, magyar barátai – nagy előszeretettel részletezték, és azt sugallták, hogy Károly nem csupán tiszteletben tartja Magyarország törvényes önállóságát, hanem ezen túlmenően is nyitott a magyarok felé, megérti és a nem is olyan távoli jövőben elfogadja a magyarok nemzeti követeléseit. Persze ezt különösen a 48-as ellenzék orgánumai emelték ki: „várjuk és hisszük, hogy az új korszak nemcsak megújodást hoz nemzetünknek, hanem egyúttal meghozza a mi nemzeti állami életünknek azt a teljességét, melyért évszázadokon keserves és dicsőséges, örömmel és csalódásokkal járt küzdelmeket folytatott nemzetünk.”¹⁵

Az uralkodó a koronázás kapcsán valóban számos gesztust tett a magyar nemzeti érzelmeknek. Így például megígérte, hogy az év részét a magyar székvárosban fogja

tölteni. Amikor december 27-én a királyi pár a magyar fővárosba érkezett, Károly óhajára a magyar Himnuszt játszották. Az útvonal mentén a sorfalat álló katonaságot nem a közös hadsereg, hanem a magyar honvédség kötelékéből állították össze. A koronázáson Liszt Ferenc Koronázási miséjét játszották, akárcsak 1867-ben, de azzal a fontos különbséggel, hogy csak magyar művészek vettek benne részt.¹⁶

Az államjogi lényegen kívül a koronázás egyik fő funkciója éppen az volt, hogy a Magyar Királyság szuverenitását és erejét tegye nyilvánvalóvá, akár a külföld számára is. Ezért külföldi újságírókat is meghívtak, hogy lapjaikban adjanak hírt a magyar nemzet királyhűségéről és erejéről. Mivel ez a magyaroknak fontos cél volt, igyekeztek hatékony hírszolgálattal segíteni a külföldi tudósítók munkáját, akik ezt meg is köszönték.¹⁷ Ugyanakkor a koronázáson csak mellékes szerepet kaphatott a Monarchia másik állama. A *Reichsrat* küldöttsége – az elképesztő drágaság mellett – elsősorban arra panaszkodott, hogy nem is fogadták őket hivatalosan.¹⁸ Mindez azonban érthető volt, hiszen a királykoronázásnak éppen Ausztriával szemben kellett kidomborítania Magyarország jelentőségét és a másik államtól való teljes függetlenségét. Az oszt-

15 Vö. RESS Imre, *A koronázás ünnepe, 1867*, História, 2012/3., 26–29.

16 *A külföldi újságírók köszönete*, Budapesti Hírlap, 1917. január 3., 11.

17 *Osztrák képviselők panasza*, Budapesti Hírlap, 1917. január 6., 4.

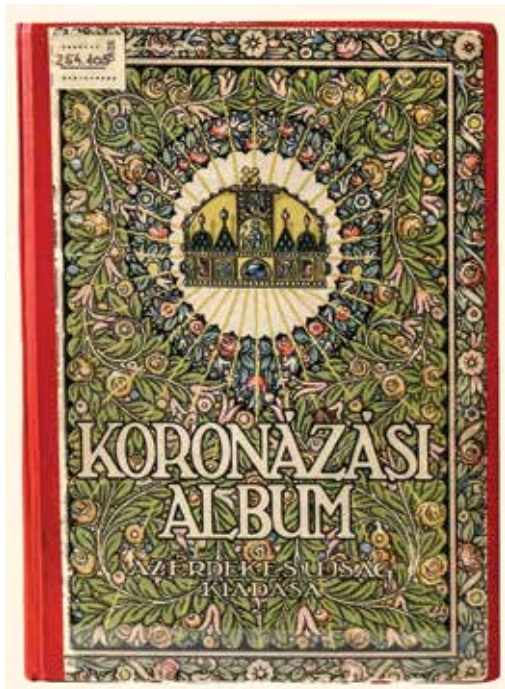
18 Vö. Iván BERTÉNYI, *Hinter den Kulissen. Protokollprobleme anlässlich der letzten ungarischen Königskrönung = Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien*, István Fazekas, Hrsg. Zsuzsanna CZIRÁKI, Anna FUNDÁRKOVÁ, Orsolya MANNERHERCZ, Zsuzsanna PERES, Márta VAJNÁGI, Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien–Balassi Institut–Collegium Hungaricum Wien–Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2014 (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Band X.) 399.

rák parlamenti képviselők szereplése csak zavarta volna a királyához hű, de erős és nemzeti Magyarországról sugallni kívánt képet.¹⁹

A koronázás a hagyományokhoz ragaszkodó ceremónia, hiszen éppen az ősi szokások megtartása adja meg szimbolikus jelentőségét, érvényességét, hitelességét. Károly koronázása során mindez kiegészült a modern világ eszközeinek használatával, mert ezek segítségével igyekeztek a szervezők

a hagyományos gondolatokat az új, háborús világ tömegessé vált igényeihez igazítani. Az ünnepség a tradicionális magyar elit utolsó nagy felvonulása, a magyar király és a nemzet egyetértésének látványos demonstrációja volt. A szemtanú Czernin közös külügyminiszter visszaemlékezése szerint: „Aki egyszer ilyet látott, sohasem fogja elfelejteni.”²⁰

Ifj. Bertényi Iván

Az Érdemes Újság által kiadott, képekkel gazdagon illusztrált Koronázási album / *Coronation Album*, richly illustrated with the photos published by Érdemes Újság [Bp., 1917. OSZK TGY]

- 19 Ottokar CZERNIN-t idézi *Az utolsó magyar királykoronázás képei* (Kiállítás a BTM Metszettárában (katalógus) 1996. március 19 – július 28, rend. F. DÓZSA Katalin, Bp., 1996, 19–20.) című kiadványban: Tamara GIESSER-PEČAR, Zita. *Die Wahrheit über Europas letzte Kaiserin*, Ulm, 1991, 126–127.
- 20 Ottokar CZERNIN-t idézi *Az utolsó magyar királykoronázás képei* (Kiállítás a BTM Metszettárában (katalógus) 1996. március 19 – július 28, rend. F. DÓZSA Katalin, Bp., 1996, 19–20.) című kiadványban: Tamara GIESSER-PEČAR, Zita. *Die Wahrheit über Europas letzte Kaiserin*, Ulm, 1991, 126–127.

IV. Károlyt, ill. feleségét, Zitát népszerűsítő képeslapok / Postcards popularizing Charles IV and his wife Zita
[A bal felsőt a királykoronázás napján postázták! 1916.OSZK PKT]

A Tolnai Világlapja koronázási füzetének Ottó koronaherceget ábrázoló hátlapja / Backside of the coronation brochure published by Tolnai Világlapja depicting crown prince Otto [magángyűjtemény]

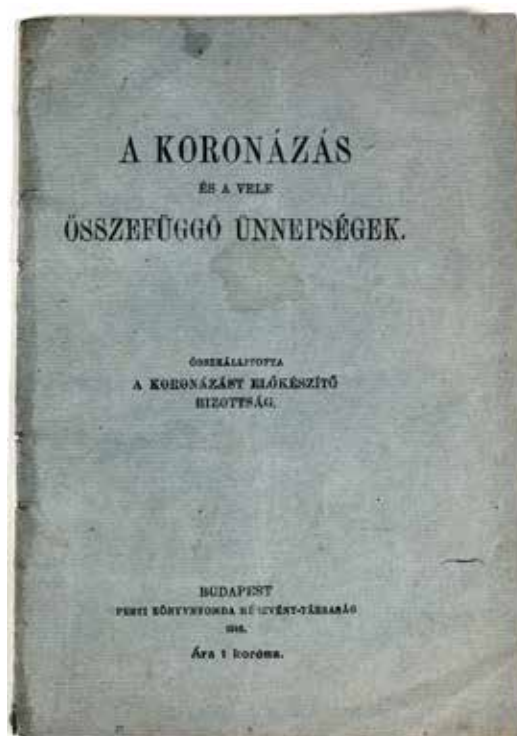

IV. Károly monogramját a Szent Koronával ábrázoló kitűző / Badge with the monogram of Charles IV. with the Holy Crown [magángyűjtemény]

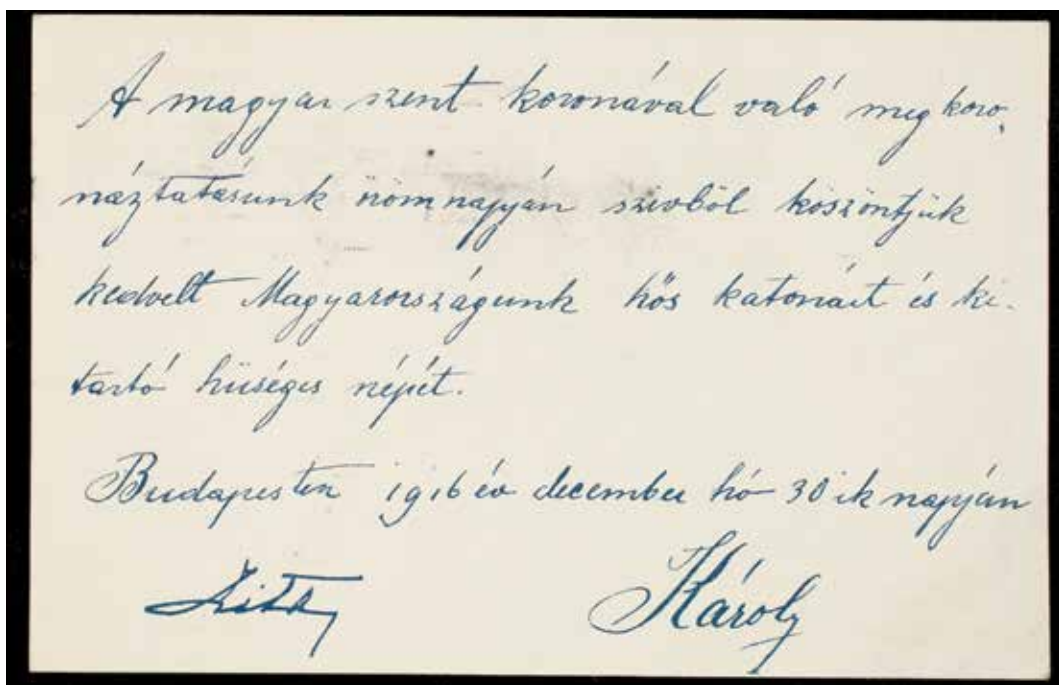
Az 1916-os koronázó domb földjét tartalmazó, üvegből készült Szent Korona / **Holy Crown made of glass, containing soil from the coronation mound** [1916. HM HIM]

*A koronázás és a vele összefüggő ünnepségek. IV. Károly és Zita koronázási szertartását ismertető füzet, összeállította a Koronázást Előkészítő Bizottság, Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1916 / **Coronation and joint festivities. Informative brochure about the coronation ceremony of Charles IV. and Zita** [magángyűjtemény]*

IV. Károly magyar királyt ábrázoló bronz plakett / Bronze medallion depicting Charles IV., King of Hungary [magángyűjtemény]

IV. Károlynak a koronázás alkalmából mondott üdvözlő szavait terjesztő propaganda levelezőlap hátlapja, az új uralkodó kézírásával / **Recto of a propaganda postcard advertising the greeting words of Charles IV., on the occasion of his coronation with his handwriting** [OSZK PKT]

Pór Bertalan: **IV. Károly átadja a hitlevelet az Országgyűlés küldöttségének / Charles IV. presents his coronation diploma to the delegates of the national assembly** [1916. SZMM-MNG]

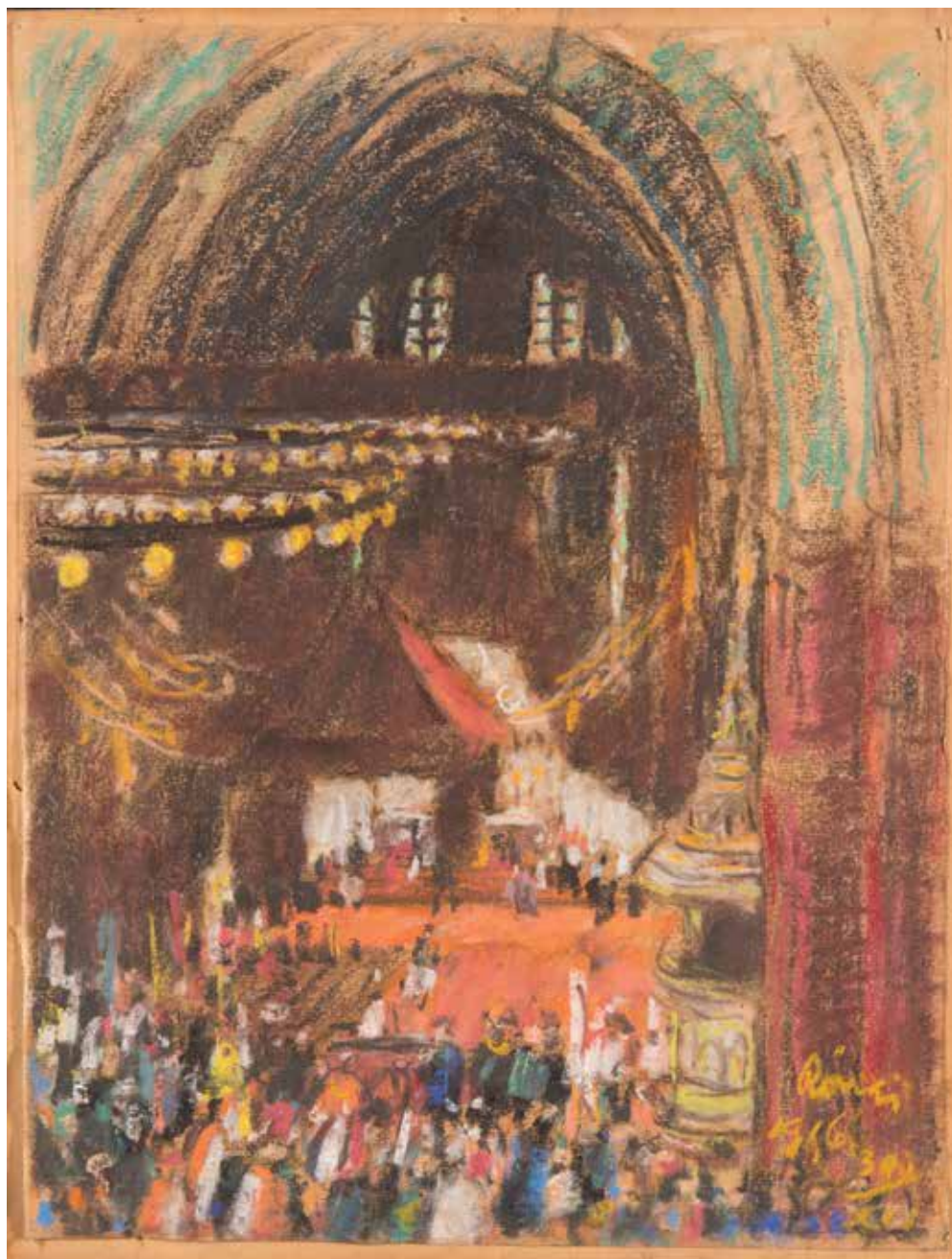

Történelmi emléktárgy: a koronázási domb dekorációjának kis darabja nemzeti színű szalagba tűzve / Historic souvenir: a small particle of the decoration of the coronation mound, with a ribbon representing the national tricolour [magánygyűjtemény]

A megkoronázott királyi párt és Ottó koronaherceget ábrázoló, részben hímzett színes lap / Partly embroidered color sheet depicting the royal couple and Crown Prince Otto [magánygyűjtemény]

Rippl-Rónai József: Koronázási jelenet / *Coronation scene* [1916. SZMM-MNG]

8. Együttes erővel – szövetségeseink népszerűsítése

A propagandában a szövetségesek dicsőítése is fontos szerepet játszott. A Németország és a Monarchia között 1879 óta fennálló defenzív szerződés és a két nagyhatalom közötti évtizedes szövetséges viszony érzelmileg is megalapozta a háborús együttműködést. A németekre és császárukra már jóval a háború előtt is barátként, erős szövetségesként tekintett a magyar közvélemény túlnyomó többsége.¹ A szövetségesekkel kapcsolatos propaganda és a szövetséges vezetők kultusza a „nem vagyunk egyedül” érzete révén növelte a háborús kitartást. A gyakran a világ legerősebb, legyőzhetetlen hatalmának láttatott Németország szövetsége optimizmussal töltötte el a magyarokat.

A szövetségesekkel kapcsolatos magyar érzéseket, véleményeket gyakran a vezetőikről alkotott vélemények révén tanulmányozhatjuk. Az uralkodók, politikai és katonai vezetők mintegy megtettesítették az adott nép legfontosabb nemzeti tulajdonságait, ezért a róluk írt kedvező véleménnyel az általuk vezetett nemzetet is dicsérték.² A szö-

vetséges vezetők képe a tömegkultúrában is erőteljesen érvényesült: a legkülönbébb használati eszközök, dísz tárgyak, játékok, plakátok, képeslapok és szöttesek viselték magukon a szövetséges vezetők neveit és arcképeit.³

A németbarátság a legfőbb szövetségest megszemélyesítő II. Vilmos alakjának dicsőítésében öltött testet. Az elitcsoportok elismerő véleményét a tömegek felé egybekellett az is közvetítette, hogy a főváros már 1914 őszén róla nevezte el a Váci körutat. Azt az utat, amely „észak és nyugat felé visz tőlünk az erőben és műveltségben hatalmas nemzethez, kivel most együtt vívjuk az emberi erkölcs csatáját, az állati vadssággal s az úri romlottsággal. [...] A fejedelmi férfi, kinek nevével e főutunkat ékesítenők, megtettesítője mindannak, ami most lelkünkben remeg, amitől most a levegő forró. Az erőé, mely a műveltségnek; a hatalomé, mely az emberségnek; az alázatos elszántságé, mely a jóság és tisztesség szolgálatára esküdtött” – indokolta javaslatát a székesfő-

1 A kérdés áttekintésére lásd Ifj. BERTÉNYI Iván, *Ein Bündnis auf Leben und Tod oder emotionslose Interessensolidarität? Das Deutschlandsbild in Ungarn vom Revolutionsjahr 1848 bis zum Ersten Weltkrieg = Chronik des wiederholten Neubeginns 1867–2001. Deutsch-ungarische diplomatische Beziehungen*, Hrsg. Gábor UJVÁRY, Gergely PRÖHLE, [Bp.,] Corvina, 2001, 33–61.

2 Vö. GYÁNI Gábor, *Politikai kultusz – vezérkultusz. Identitás- és közvéleményteremtés = Kultusz, mű, identitás*, szerk. KALLA Zsuzsa, TAKÁTS József, TVERDOTA György, Bp., PIM, 2005, 90–92.

3 Lásd Kat. 205 és 208. oldalak

városi tanácsnak szeptember elsejei indítványában Bárczy István polgármester, továbbá hozzátette, hogy II. Vilmos felismerte a magyar nemzet jelentőségét, és „nem csak velünk küzd, hanem érettünk is”. Így hát „[a] világtörténelmi hivatást teljesítő német nemzet, az élén tündöklő hősiesség, férfiasság és tehetség iránt rójuk le hálánkat, és csodálatunkat, mikor a német erkölcs, a német erő s a német tudás megszemélyesítőjéről nevezünk el körutunkat.” A javaslatot a fővárosi tanács még túl is teljesítette, amennyiben elfogadta, hogy „a nagy német nemzet, birodalma és birodalmi fővárosa iránt érzett bensőséges rokonszenvnek megnyilvánításában [...] a nyugati pályaúdvár előtti térség, mint közvetlen folytatása a Vilmos császár utnak, Berlin városáról »Berlini tér«-nek neveztessek el.”⁴ Érdemes ugyanakkor ehhez hozzátenni, hogy ezt a gesztust Berlin is azonnal viszonzta. A Monarchia nagykövetsége a Brandenburgi-kapu közelében a Pariser Platzon állt, s mivel amúgy is meg akarták változtatni az ellenség fővárosának nevét viselő tér elnevezését, kapóra jött az alkalom, hogy azt Budapester Platz-nak kereszteljék át.⁵

Érdekes, hogy amikor a sajtó a német császárt zseniális államférfinek és kiváló hadvezérnek láttatta, egészen más jellegű uralkodóképet rajzolt meg, mint ahogyan

saját Habsburg uralkodójáról írt. Vilmosról ugyanis – egy bécsi lap nyomán – például olyan epizódot közöltek, amikor is a császár és tábornoki környezete maga is segédkezett egy sziléziai árvízi töltés elkészítésében. Vilmos állítólag „fejszével hegyezte a karókat”, amiket azután ő maga cipelt rendeltetési helyére.⁶ Ilyen történet Ferenc József esetében nem fordulhatott elő, és nem csak azért, mert ekkor már idős volt. A modern, 20. századi vezérkultuszra emlékeztető a hangvétel egy másik cikkben is: „A császár jelen van mindenütt, s ahol jelen van, megacélozódik a német vas (acélos pedig az amúgy is!), s megszázsorozódik a német energia (százszoros az amúgy is!). A császár a német erőnek, öntudatnak és méltóságnak ez a mozgó, eleven szobra tizenöt hónapja járja a frontokat [...] ilyenformán mindent lát, hall és tud”, ismeri a magyarokat is, akikről igen jó véleménnyel van.⁷

A háború végén már az sem volt ritka, hogy a szövetséges Vilmos császárnak ugyanúgy megünnepelték a születésnapját, mint a saját uralkodóét,⁸ és ilyen alkalmakkor a német nyelv használata vagy az idegen himnusz eljátszása sem jelentett magyar nemzeti sérelmet.⁹ A hosszú közös történelem konfliktusai miatt Ausztriával még ekkor sem lehetett teljesen felhőtlen és

4 Budapest Főváros Levéltára II. 1a. 50. k. XIV/5612/1914. Idézi: VÖRÖS Boldizsár, *Nemzeti Park, Vilmos Császár út és a Hősök Sőre. Háborús névadások Budapesten 1914–1918 között*, Médiakutató, 2010/1., 116–121.

5 Vö. *Budapester Platz*, A Hét, 1914. szeptember 6., 561.

6 Vö. *Mit dolgozott Vilmos császár Varsó elfoglalása napján?*, Komáromi Lapok, 1915. november 13., 5.

7 Vö. *Hírek a császárról*, Komáromi Hírlap, 1915. október 24., 4.

8 Pl. *Vilmos császár születésnapja Marosvásárhelyen*, Székely Napló, 1917. január 27., 1.

9 Vö. *Éljen Vilmos császár! Német imádság a nagytemplomban*, Székely Napló, 1917. január 28., 1.

harmonikus az együttműködés, de ahogy a háború alatt közelebbi viszonyba kerülhetünk a hatalmas és erős Németországgal, úgy kezdett meggyökerezni sok magyarban az az érzés, hogy a széthullásra ítélt Ausztria feje fölött, közvetlenül is létrejöhet a német–magyar szövetség. A németekkel való katonai együttműködés eredményei és a németek magyarokkal szembeni elismerő szavai olykor azt a látszatot keltették az optimista magyarokban, hogy a nemzeti villongásai miatt gyengülő Ausztria helyére lépve a németek az erős és nemzetileg egységes Magyarországra bíznák a délkelet-európai szövetségi feladatokat... Ennek a jövőbeli együttműködésnek a reménye csillant meg Zichy Géza gróf *Német sógor* című versében is: „Magyarul is megtanulál / Derék német szomszéd. / Tudod, mi az ’vörös ördög’, / Tudod, mi az ’honvéd’. // Ha a háború nyomába / Béke-angyal lépett, / Ne feledd el, mit tanultál, / S becsüld meg e népet.”¹⁰ A németek dicséreteinek értékét túlbecsülő magyarok szinte már Németországgal egyenrangú partnerként tekintettek a jövőbeli Magyarországra, és hízelgett öntudatuknak az a jó pár példa, amikor a németek őszinte érdeklődést mutattak Magyarországra, a magyar történelem és a ma-

gyar nyelv iránt.¹¹ A magyarság kiválóságába vetett megingathatatlan hit és a nyilvánvalóan hatalmasabb Németország közötti kölcsönös elismerés humoros példája volt az a vers, amelyben a székely katonákat dicsérő II. Vilmosról megállapították: „Oly derék e császár, hős és egész ember, / Beillenék közénk legelső székelynek!”¹²

A II. Vilmost dicsőítő propaganda különben olyan hatásos volt, hogy egy Árvai Borbála nevű mezőkövesdi asszony a plébános és a belügyminisztérium segítségével matyó hímzéssel ellátott asztalterítőt, vállkendőt, kötényeket stb. küldött a császárnak,¹³ s mindezt a lapok meg is írták, elmélyítve a németek iránti csodálatot.

A németekkel való szolidaritásban az erdélyi szászok jártak az élen, akiknél a „németimádat” már-már az illojalitás határait súrolta. Az erdélyi szászok német identitása ugyanis olykor megkérdőjelezte magyar hazafiságukat is.¹⁴

A legfontosabb szövetséges dicsőítésében a császár mellett sikeres tábornokai is komoly szerepet kaptak. Elsősorban is Hindenburg, aki a német háborús propagandának is központi alakja lett. Ahogy egy vidéki lap vezércikkében megjegyezte: „Hindenburg ma már [...] szimbólum, [...] ő már

10 Gróf ZICHY Géza, *Német sógor*, Uj Idők, 1915. február 14., 183.

11 Pl. igen jól ábrázolja ezt a hangulatot az az *Uj Idők*-ben megjelent fénykép (1915. április 18., 429.), amikor Budapesten időző német katonák az Országház előtt álló Andrássy-szobrot tanulmányozzák, különösen azt a domborművet, amely a berlini kongresszust ábrázolja.

12 Lásd Kat. 208. oldal

13 *Mezőkövesd ajándéka a német császárnak*, Szegedi Híradó, 1915. szeptember 1., 7.

14 Érdekes ebből a szempontból pl. S. Marx: *Sei stolz, daß du ein Deutscher bist!* című verse, amelyben nem csupán azt írta a költő, hogy nincs a németen kívül másik nép, mely olyannyira acélból és vasból volna, hanem a világtörténelem nagy csatáira emlékezve a magyarokra nézve eléggé kellemetlen augsburgi csatát is említette. *Siebenbürgisch-Deutsche Tagespost*, 1915. augusztus 31., 4.

megszemélyesítője a mi küzdelmünknek az orosz kolosszus ellen”, hiszen pusztá nevé önbizalmat csepegtet belénk, az ő sikerei előtt legyőzhetetlennek gondolt oroszok ellen harcoló magyarokba is.¹⁵ Hindenburg sikerei és a német propaganda által óriási-ra növelt alakja révén olykor már félisteni magasságokba emelkedett. Máthé Miklós munkácsi görög katolikus lelkész egy versében például az oroszok felett aratott győzelmekre emlékezve a „Két évezrednek csodaférfia és hadi lángész” szavakkal jellemezte a tábornokot.¹⁶ Amikor 1916-ban a német hadsereg főparancsnokának nevezték ki, egy verseci lap a hadi firmamentum új csillagának és zseninek nevezte, hosszan dicsérte fényes haditetteit, és kiemelte, hogy jól ismeri és becsüli a magyarokat.¹⁷

Hindenburgról a székesfehérvári állomáshelyű 69. gyalogezred Maugsch Gyula szobrászművésszel kisebb méretű mellszobrot is készíttetett, s ezt a Városház téri egyik üzletben meg is lehetett tekinteni.¹⁸ A Hindenburg iránti csodálat odáig ment, hogy a nápolyi biológiai állomáson dolgozó Garády Viktor egy általa felfedezett mélytengeri rákot *Macropodia Hindenburgi*nak nevezett el – merthogy ez a faj „nem hátrafelé jár”.¹⁹

A magyarországi sajtóban leggyakrabban dicsőített hős német tábornokok közül a másik legfontosabb August von Mackensen volt,²⁰ akinek persze a Románia elleni győztes hadjáratban játszott szerepe növelte meg igazán a népszerűségét.

A kortársak meglepedéssel tekintettek a harcostárs Törökországra és Bulgáriára is, de a törökök és bolgárok a németekhez képest a propagandában kevésbé jelentkeztek. A fiatal korában egy magyar honvéd huszárezredben szolgálatot teljesítő Ferdinánd bolgár cár észak-magyarországi földbirtokokkal is rendelkezett, s ennek folytán gyakran járt a Felföldön. Ő volt az egyetlen külföldi uralkodó, aki személyesen is jelen volt IV. Károly budapesti koronázásán. Róla mindebből következően szintén sokat írtak a magyarországi lapok.²¹ A bolgár hadba lépést követően a főváros vezetése a Kiskörút egy-egy szakaszát Ferdinándról és az idős és visszahúzódó V. Mehmed szultánról nevezte el: a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1915. november 16-ai ülésén a *Múzeum körútnak* a *Mehmed szultán út* nevet, a *Vámház körútnak* pedig a *Ferdinánd bolgár király út* nevet adta.²²

Hogy a magyar nyilvánosságban a németeknél sokkal kevesebb szó esett az 1914

15 *Hindenburg*, Losonci Ujság, 1916. augusztus 17., 1.

16 *Hindenburg*, (Zsukó 1915. febr. 20.) = MÁTHÉ Miklós, *Édes hazánkért és királyunkért. Háborus és egyéb versek*, Munkács, Pannonia, 1915, 23.

17 *Hindenburg*, Werschetter Gebirgsbote, 1916. augusztus 11., 1.

18 *Hindenburg mellszobra*, Székesfehérvári Friss Ujság, 1915. május 13., 2.

19 *Macropodia Hindenburgi*, Uj Idők, 1915. április 4., 379.

20 Pl. *August v. Mackensen*, Preßburger Zeitung, Morgenblatt, 1915. május 8., 4.

21 Pl. amikor a póstyéni fürdőre látogatott: *Üdvözlőtávirat a bolgár királynak*, Pöstyéni Ujság, 1915. november 22., 2.

22 Budapest Főváros Levéltára II. 1a. 51. k. X/5106/1915., továbbá a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1915. október 14-i ülésének jegyzőkönyve: Uo. IX/4665/1915. Lásd ehhez például: *Mehmed szultán és Ferdinánd bolgár király utja*, Az Est, 1915. november 20. Idézi: VÖRÖS, 4. jegyzetben i. m., 116–121.

őszétől szövetséges Oszmán Birodalomról, annak részben a törökök ismeretlensége is az oka lehetett, ezért ennek megszüntetése érdekében ismeretterjesztő előadásokat is szerveztek.²³ A közös küzdelem során igyekeztek az egymásért is áldozatokat hozó szövetséges sebesültjei iránt részvétet kelteni, így gyakran szerveztek gyűjtéseket a Vörös Félhold javára.²⁴

A török szövetséggel kapcsolatban nem lehetett megkerülni az évszázados küzdelmeket, de ezt egyrészt felülírta az aktuális kölcsönös segítségnyújtás (osztrák–magyar tűzértség segített megvédeni a Dardanellákat,²⁵ míg török csapatok is harcoltak a keleti fronton az orosz támadással szemben), másrészt olykor sajnálkoztak a múlt hibái felett, amikor még „nem ismerte egymást valójában a két nemzet, nem bírtunk tudatával annak, hogy török és magyar, testvérnép vagyunk.”²⁶

A központi hatalmak mellett a háborúba bekapcsolódó Bulgária is azonnal lelkes üdvözlésre talált,²⁷ s a bolgár nemzeti színeket örömmel tűzték ki a fontosabb középületekre, hiszen a bolgárokkal közös offenzíva „diadalmasan nyomul előre az orgyilkos szerb náción földjén” – írta pl. egy szombat-

helyi lap.²⁸ Mivel Bulgária is viszonylag ismeretlen ország volt, itt is hasznosnak tűntek a népszerűsítő előadások, amelyek közül kiemelkedett az Uránia Magyar Tudományos Színház által szervezett Bolgár-estély, amelynek bevételeit a bolgár vöröskereszt támogatására ajánlották fel. A fő műsor-szám ifj. Andrássy Gyula gróf beszéde volt *Bulgária és világháború* címmel, de a jeles Balkán-kutató, Strausz Adolf is tartott előadást, s a jelenlévők meghallgathatták Sándor Erzsébet operaénekesnőt is.²⁹ Az egy csapásra rokonszenvenné váló bolgárok említésekor gyakran hivatkoztak az akkoriban divatos turáni gondolat jegyében a vélt magyar–bolgár rokonságra is.³⁰

A szövetségekkel való szolidaritás egyik kifejezőjeként vásárolták meg a magyar polgárok nemzeti jelképeiket, zászlóikat. Az élelmes kereskedők igyekeztek a keresletet kielégíteni: „Viseljünk szövetségi jelvényt! A német-osztrák-magyar szövetségi hűség kifejezésére szolgáló jelvények elárúsításából származó jövedelem nemes és humánus célt szolgál azzal, hogy megsebesült harcosaink szenvedéseinek segít enyhíteni. A jelvény viselése pedig a lelkesedés kifejezése azért a történelmi jelentőségű

23 Pl. Paska Ervin mozgófelvétellel és vetített színes képekkel tarkított, német nyelvű előadása az Uránia tudományos színházban 1915. május 6-án, amely egyrészt a háborús aktualitásokról szólt (a Dardanellák védelméről), másrészt kitér Konstantinápoly bemutatására is. A rendezvényre hívó plakát lelőhelye: OSZK. Színházművészeti Tár.

24 Pl. *Margitszigeti gyermekünnep magyar és török hadivárak javára*, Uj Idők, 1915. június 13., 630.

25 Vö. *A szultán hálaimája a dardanellákért*, Uj Idők, 1915. április 18., 421.

26 *A múlt int, tanít*, Székelykeresztúr, 1916. augusztus 12., 2.

27 *Az első bolgár zászló Komáromban*, Komáromi Hírlap, 1915. november 14., 3.

28 *Új színek a vármegyházán*, Vas megyei Független Hírlap, 1915. október 23., 2.

29 Az 1916. január 26-i rendezvényt reklámozó plakát lelőhelye: OSZK Színházművészeti Tár.

30 Pl. *Benedek Elek Magyar és bolgár című versében*, Komáromi Hírlap, 1915. december 12., 1., vagy a már idézett Máthé Miklós *A bolgárokhöz* című versében: „Egy nemzet voltak hajdan őseink”. (Uo., 115.)

szövetkezésért, amely most a német, osztrák és magyar hadi erők tűzkeresztségében elválaszthatatlanul összeforr a csatamezőkön³¹ – mutatta be a felhívás az akció propagandisztikus jellegét is.

A szövetségeseekben a magyarok különösen azt szerették, amikor elismerően nyilatkoztak a magyar katonák vitézségéről. „Minduntalan megnyilvánul a németeknek a magyarság iránt érzett szeretete, nagyrabecsülése” – állította pl. egy kolozsvári lap.³² Egy másik kolozsvári újság érezhető büszkeséggel számolt be egy sebesült német tiszt előadásáról, amikor is a különböző nemzetek harcértékéről beszélve a német mellett a magyarokat tartotta a legjobb katonáknak.³³ A magyar sajtó büszkén ismertette a német lapokban a magyarokat dicsérő cikkeket.³⁴

Egy a harctereken szerzett csúzos baját a pöstyéni fürdőben gyógyító német tábornok kijelentette, hogy „a magyar honvédban megvan minden katonai erény”.³⁵

Linsingen tábornok például, egy másik beszámoló szerint megnyugvással fogadta a hírt, hogy azért van kevesebb katona a front egyik szakaszán, mert ott magyar honvédek vannak.³⁶

Máskor már a németek elismerését a teljes magyar népre, a parasztságra is kiterjesztették.³⁷

A sajtó propagandisztikus híradásai szerint a németek nem csupán nagyra becsülték magyar szövetségeseiket, hanem olykor adományokkal is kifejezték együttérzésüket. A Berlinben élő magyarok kezdeményezésére gyűjtés indult, hogy felépítsenek az oroszok által feldúlt kárpáti falvak közül egyet, s felmerült az is, hogy a magyarok iránti fegyverhűség és szeretet emlékére azt majd Berlinsdorfnak nevezzék el.³⁸

A szövetségeseik, különösen a németek és vezetőik iránt keltett lelkes propaganda részben valós tényekre és tapasztalatokra épített, hiszen a német hadsereg számos

31 A jelvényt a „Szövetségi hűség iroda” (Budapest, Papnövelde u. 5–6.) árusította a felhívás szerint. *Viseljünk szövetségi jelvényt*, Losonci Ujság, 1914. szeptember 3., 2. Vagy egy hirdetés egy komáromi lapból: „Magyar, Osztrák, Német és Török zászlók minden nagyságban és kivitelben Spitzer Sándor papirkereskedésében megrendelhetők.” *Komáromi Lapok*, 1915. december 4., 6.

32 A *Kolozsvári Hírlap* a *Pécsi Napló* nyomán adott hírt arról, hogy a galíciai fronton Linsingen német tábornok az ő tiszteletére eljátszott német és osztrák himnusz után a magyart is hallani kívánta, mire kiderült, hogy az ausztriai közös ezred zenekara azt nem ismeri. Ezért a német generális megparancsolta, hogy 24 óra alatt tanulják meg. *Linsingen és a magyar himnusz*, Kolozsvári Hírlap, 1915. július 9., 5.

33 A tiszt szerint „[a] német katonák a magyar katonák édes testvérei.” *A katonákról*, *Ellenzék*, 1915. március 18., 2.

34 Norbert JACQUES a *Frankfurter Zeitung*-ban nemcsak azt állapította meg, hogy „Németország ismeri és ünnepli azokat a hőstetteket, amelyeket a magyar honvéd vitt végbe a háborúban a Központi Hatalmak céljaiért”, hanem részletesen is bemutatta az oroszokkal vívott közelharc egy epizódját. *Német lap – a magyar honvédről. A mi katonáink dicsősége*, Arad, 1915. december 6., 3.

35 *Egy híres német hadvezér a magyar honvédekről*, Pöstyéni Ujság, 1915. szeptember 6., 1.

36 *A honvédek*, Komáromi Lapok, 1915. december 4., 5.

37 Egy bizonyos P. báró porosz vezérkari őrnagy magyarbarát nyilatkozatát a vezető erdélyi 48-as napilap ismertette. *A magyar parasztról*, *Ellenzék*, 1915. április 2., 1.

38 *Berlinfalva a Kárpátokban*, Vasmegyei Független Hírlap, 1915. október 17., 3.

alkalommal segítette ki komoly bajból a Monarchiát, s a német segítség valóban létszükséglet volt. Az a részben szintén a propaganda túlzásainak köszönhető vélekedés azonban, miszerint a németek nagyra be-

csülik Magyarországot, és a közös győzelem után komoly, egyenrangú szerepet szánnak nekünk, a helyzet teljes félreértése volt.

Ifj. Bertényi Iván

Eredetileg Kovács Aladár zászlós fényképét őrző a szövetséges uralkodók arcmaisait is ábrázoló hímzett és festett papírlap / Embroidered and painted folio – originally with the portrait of Ensign Aladár Kovács too – depicting the rulers of the allied nations [HM HIM]

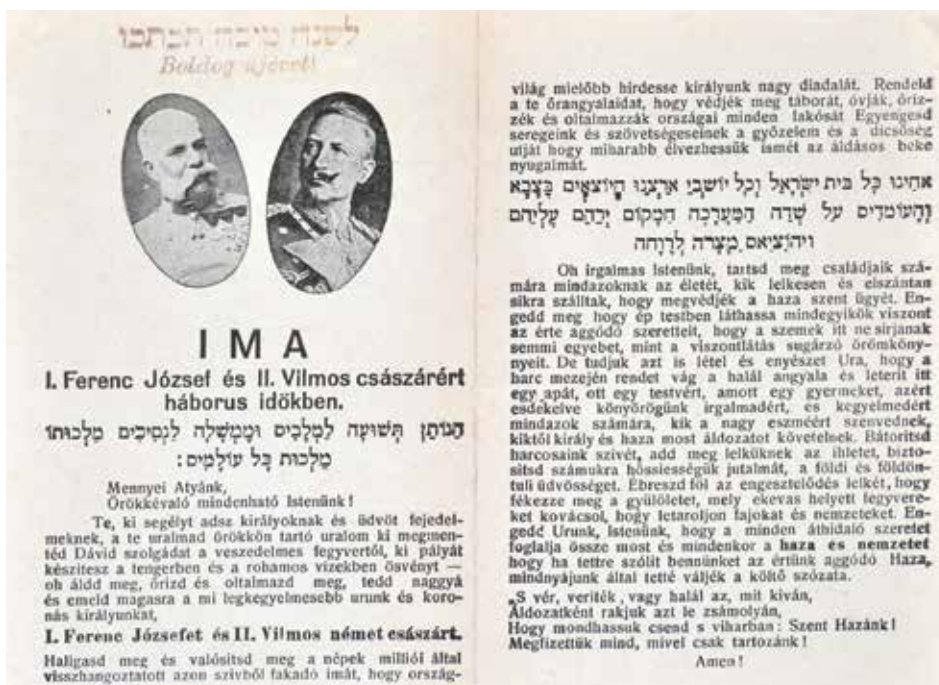

A német 42 cm-es mozsárgyű lövedékét a német, osztrák, magyar és török szövetségesek színeivel mutató propaganda képeslap /

Propaganda postcard depicting the ammunition for the German 420 howitzer with the colours of the German, Austrian, Hungarian and Turkish allies

[OSZK PKT]

Ferenc Józsefért és II. Vilmosért mondott zsidó ima /

Jewish prayer for Franz Joseph and Wilhelm II. [OSZK PKT]

A Ferenc József és II. Vilmos iránti tiszteletet hazafias érzelmekkel kombináló magyar propaganda-képeslapok / Hungarian propaganda postcards combining the veneration of Franz Joseph and Wilhelm II. with patriotic feelings [OSZK PKT]

24. Székelyek dicsérnek.

„Kedves székely fiúk!”-szólt a német császár,
Talpig hősök vagytok mindnyájan, egy szálig.
Nem tudom, miféle nemzetség a székely?
De e véres harcban fajotok kiválik!”

Vilmos császár dicsér hunnok késő népe,
Kiket ős tűz táplált felhős bércek táján;
Csaba ivadéka, rabonbánok sarja,
Mostoha vidéken hazánkért őrt állván.

Nézik ott a góbék a dicső Felséget
S ajkaik most ilyen dicsszavakra kelnek:
„Oly derék e császár, hős és egész ember,
Beillenek közzénk legelső székelynek!”*

Székelyek dicsérnek = MÁTHÉ Miklós, Édes hazánkért és királyunkért. Háborus és egyéb versek/ Seklers praise. For our sweet home and King. Wartime and other poems [Munkács, Pannonia, 1915. OSZK TGY]

Német nyelvű falvédő II. Vilmos és Ferenc József ábrázolásával / German-language splash-guard depicting Wilhelm II. and Franz Joseph [magángyűjtemény]

Belépőjegy a bolgár, ill. török sebesültek javára rendezett hangversenyekre /

Entry tickets to the concerts organized for the benefit of wounded Bulgarian and Turkish soldiers [OSZK PKT]

A Monarchia és Németország legfontosabb háborús dalait tartalmazó kiadvány / Publication of the most important war songs of the Austro-Hungarian Monarchy and Germany

[OSZK ZT]

PROPAGANDA AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

II. Vilmost, V. Mehmed szultánt és Ferenc Józsefet, ill. a török szövetségest népszerűsítő osztrák, magyar, ill. horvát képeslapok / **Austrian, Hungarian, and Croatian postcards popularizing Wilhelm II., Sultan Mehmed and Franz Joseph, as well as the Turkish ally** [OSZK PKT]

9. Sajtóhadiszállás, sajtóirányítás

Mint más hadviselő országok, az Osztrák–Magyar Monarchia is arra törekedett, hogy a sajtót a háború szolgálatának rendelje alá. A hadviselés érdekeit érintő kérdésekről kizárólag az arra kijelölt szervek adhattak tájékoztatást. Ezek voltak a miniszterelnökség sajtóosztálya, a honvédelmi miniszter, a hadügyminisztérium sajtóirodája, és a császári és királyi hadsereg főparancsnokságának Sajtóhadiszállása. Ezek közül a Sajtóhadiszállás két okból is kiemelt szerepet játszott. Egyrészt a közös hadsereg főparancsnokságának szervezeti keretében, a hadművelési osztály alárendeltségében működött, így a hadmozdulatokról, haditervekről, hadi eseményekről azonnali és közvetlen információval rendelkezett. Másrészt a polgári lapok munkatársait felmentették a katonai szolgálat alól, és 1914 szeptemberétől ide osztották be őket haditudósítóként. Gyakorlatilag tehát valamennyi magyarországi napilap a Sajtóhadiszállásról, illetve annak közvetítésével kapott információkat, és csak annak engedélyével közölhetett híreket. A tudósítók mozgását is ez a szervezet irányította. A megjelenő hírek tehát mind hivatalos álláspontot tükröztek. A Sajtóhadiszállás munkáját nagyban segítette a híradástechnika robbanásszerű fejlődése is.

Magyar katonák jószerevével a világháború valamennyi – a Monarchia frontjain vívott –

csatájában, kisebb-nagyobb arányban részt vettek. Ezek közül egyet a hazai hadtörténeti munkák mégis előszeretettel neveznek nyomatékosan *magyarnak*: az 1914. decemberi limanovai csatát. A két világháború közti Magyarországon kegyelettel ápolták emléket, sőt valóságos kultuszt kerítettek köré. A csata döntő hangsúlyú német segítség nélkül zajlott le, s kulcsfontosságú volt az orosz előretörés megállításában. A hadvezetés a Sajtóhadiszálláson keresztül mintaszerűen kommunikálta a magyar sikert a közvélemény számára. A napilapokban megjelenő cikkek mind kidomborították jelentőségét és pozitív képet sugároztak a háttország számára. Ez a kép a magyar katona első világháborús helytállásának szimbólumává vált a háború után. A „Limanova-kultusz” kezdetei tehát a korabeli sajtóhírekhez nyúlnak vissza. A csata kommunikációjában jeles írónk, Molnár Ferenc is tevékeny szerepet játszott, aki 1914. és 1915. folyamán *Az Est* és a *Neue Freie Presse* haditudósítójaként a fronton tartózkodott.

A téma kifejtése bővebben: Szóts Zoltán Oszkár, *Egy kultusz kezdetei: A limanovai csata megjelenése a napilapokban*. Jel-kép, 2016/1, 25-30.

Szóts Zoltán Oszkár

Rádióadó. Telefunken adóberendezés kezelő fokozata az előerősítő csövekkel és a rezgőköri kezelő szervekkel. A végfok és az adócső külön egységet képeznek. A kezelőegység francia gyártmányú (J. Carpentier Paris). Adóvégfokok, antennák terén ebben az időszakban a Telefunken volt a piacvezető és -meghatározó cég / **Radio transmitter.** Control unit of a Telefunken transmitter with preamp tubes and oscillating circuit controls. Power amplifier and transmitter tube form a separate unit. The control unit is French-made (J. Carpentier Paris). In this period, Telefunken was market leader and dominant in the field of transmitter power amplifiers and antennas [1910-es évek eleje, MMKM MT]

Rádióvevő. Külső hangszórós, német gyártmányú készülék. Ekkor még rendszeres műsoradás nem volt, valószínűleg drótnélküli táviróforgalom ellenőrző vevőjeként működhetett / **Radio receiver.** German-made device with external speaker. At the time, there were no regular broadcasts, so it must have operated as a control receiver of wireless telegraph traffic [1916–1920. MMKM EM]

Telefon. Telefonállomás a századfordulóról. Itt még nem volt gyakorlat a mikrofon-hallgató kézibeszélő egység, de az automatikus bejelentkezés (kapcsolós akasztós horog) már rendszeresen működött. A bejelentkezés után kézi kapcsolás következett /

Telephone. Telephone substation at the turn of the century. At the time, no microphone-earpiece handset unit was used but automatic login (switching hanging hook) already operated on a system level. Login followed after manual switching [1910-es évek eleje, MMKM MT]

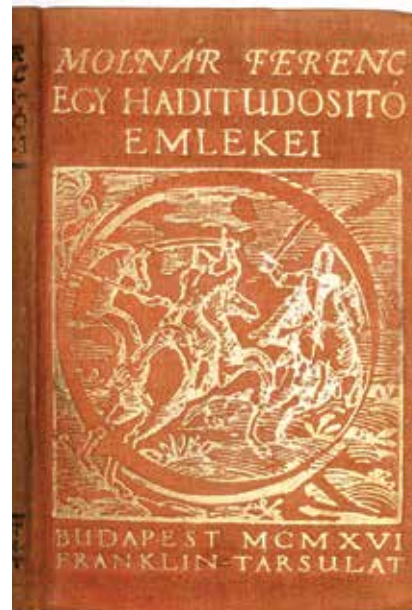
Hangszóró. Ez a típus a készülék- és alkatrészgyártás korai szakaszából származik. Még nem kosaras-tányér-membrános, hanem úgynevezett „hattyúnyak”-koaxális tölcseárelrendezés jellemzi /

Loudspeaker. This type dates back to the early phase of unit and component part production. It is not yet a basket-diaphragm type but it features the so-called „gooseneck”-coaxial horn assembly.

[1918–1922. MMKM MT]

Molnár Ferenc a fronton – fotó /
Ferenc Molnár at the front line – photograph
[OSZK SZT]

Molnár Ferenc: Egy haditudósító emlékei.
1914 november – 1915 november / Memoirs
of a War Correspondent. November 1914 –
November 1915 [OSZK TGY]

Royal Standard mechanikus irodai írógép.
Az 1906-ban alapított Royal vállalat termé-
keinek népszerűsége abban nyilvánult meg,
hogy viszonylag laposabb kivitelben készül-
tek, ezáltal könnyebben hordozhatóvá váltak
a konkurencia írógépeihez képest /
**Royal Standard mechanical office typewri-
ter.** Products of the Royal Typewriter Com-
pany, founded in 1906, were highly popular
since they were characterized by a flat design,
making them more easily portable than typewri-
ters made by the rival companies
[1908. MMKM MT]

Faragó Géza: Pesti Hírlap. A világháború leghűbb krónikása / Pesti Hírlap (Pest Courier). The most Faithful Chronicler of the World War
[1915. OSZK PKT]

Végh Gusztáv: Képes Ujság / Képes Ujság (Illustrated Paper)
[1915. OSZK PKT]

ÁLLÍTÁS

10. Propaganda ecsettel és palettával: a Sajtóhadiszállás festői¹

A sokféle módon megnyilvánuló világháborús propagandában szerepet kapott a képzőművészet. A háború művészi megörökítése egyrészt az utókor szempontjából volt fontos: a korabeli közvélemény egyetértett abban, hogy történelmi sorsfordulót jelent, ezért téma a *Grand Art* számára – még akkor is, ha a modern, technikai tömegháború szinte ábrázolhatatlan.

Másrészt, propaganda szempontból a háborús festmények a háború esztétizált képét nyújtották, így a hadikiállítások alkalmával jó irányba befolyásolták a közvéleményt: a veszteséget elfogadhatóbbá tették, a borzalmat heroikus, esztétikus képekre váltották. A hadikiállítások rendkívül népszerűek voltak: fórumok, ahol a közönség úgy érezhette, találkozik a frontok világával. Az első világháború teremtette meg a hadvezetés által tervszerűen irányított hadifestészetet, erre a célra hozták létre ugyanis a Monarchiában a Sajtóhadiszállás művészcsoportját. Az egész szervezet közvetlenül a hadsereg főparancsnoksága alá tartozott, benne mű-

ködött a tudósítók, hadifényképészek, filmesek és a festők csoportja. A szervezetten keresztül a hadvezetés sikeresen irányította a sajtót, a hadiszállás költöztetéseivel „arra is ügyelt, hogy a haditudósítók ne állomásozzanak a hadszíntér közvetlen közelében”.²

A Kunstgruppe-ban valóban a legkritikább esetben kerülhetett bárki életveszélybe. A csoport mindig a parancsnokság közelében állomásozott, kezdetben Duklán, majd Poprádon, Zsolnán, Alt-Sadecben, és más állomásokon tartózkodtak, mindig a hátországban. Időnként szervezett frontkirándulásokon vettek részt, amelyeken kezdetben együtt mozogtak a festők a fényképészekkel és tudósítókkal. Később a vezetők rájöttek, hogy ez kevéssé célszerű: míg a tudósítók gyorsan szerettek mozogni, a festők inkább egy pontból szemlélődtek volna sokáig. Így 1915-től a festők külön parancssal, önállóan kezdtek mozogni, ami lehetővé tette, hogy akár mindegyik frontra eljussanak.³ A frontkirándulások között eltelő hónapok-

1 A szöveg egy módosított változata megjelent: KATONA Anikó, *Művésztelep a fronton. A sajtóhadiszállás festőiről*, Irodalmi Magazin, II.évf. 2. sz. *Írók és alkotók a Nagy Háborúról 1914-1918*, Bp., 2014.

2 BALLA Tibor, *Az osztrák-magyar Sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban*, Hadtörténelmi Közlemények, 2003.

3 DÖMÖTÖR István, *Vaszary János háborús rajzai*, Művészet, 1915. 1–2. sz., 40. <http://mek.oszk.hu/05000/05061/html/dokumentum.htm#2>

ban módjuk volt olajképekben kidolgozni a helyszínen frissen rögzített benyomásokat. A művészeket gyakran csapattestekhez rendelték, így feladatuk volt nemcsak a harctéri látványok ábrázolása, hanem portrék készítése a különböző katonai vezetőről. Így a háborús művészet nem csak a kollektív szenvedésre vagy hősiességre koncentrált, hanem a hatalom önreprezentációjának eszköze is volt.

A frontkirándulások alkalmával sem az első vonalban nézelődtek a művészek, hanem az eseményektől jóval távolabb – ha nem éppen egy győztes csata *utáni* körbevezetésen vettek részt. A távolság pontosan érzékelhető a hadifestők naplójának leírásaiban. „A mindennap ismétlődő hatalmas lövöldözés egészen hangulatgerjesztő, égi háborúk alkalmával alig lehet a mennydörgéstől megkülönböztetni” – írja 1914-ben az akkor még lelkes Mednyánszky.⁴ A művészek „alkotótevékenysége szervezettebb keretek között zajlott, mint bármely művésztelepen, melyeket a művészettörténet-írás fordulópontként tart számon”.⁵ A Sajtóhadiszállás hatása valóban felmérhetetlen: a magyar művészek osztrák, horvát, szlovén stb. kollégáikkal együtt, valóban művésztelep-jelleggel dolgozhattak, a háború vizuális tapasztalata sokaknak megújította festői szemléletét.

A hadifestői státuszt sokan nem a művészi inspiráció keresése miatt választották,

hanem egyszerűen azért, hogy elkerüljék a sokkal veszélyesebb valódi katonai szolgálatot. Nem minden hadifestő tartozott a Sajtóhadiszállás tagjai közé, sok művész nem tudta elkerülni a besorozást, így frontszolgálat közben alkottak (pl. Biró Mihály). A különböző csapattestek vezetői ajánlhatták őket, így szerencsés esetben megkaphatták a hadifestői státuszt. A Sajtóhadiszállás első vezetőjét, Maximilien von Hoen vezérőrnagyot joggal nevezi Markója Csilla a „művészek jó szellemének”.⁶ Különös belegondolni, hogy ez a magas rangú tiszt kortárs képzőművészeti kérdésekben döntött, mégpedig meglepően liberálisan: sok modern festőt is beengedett, például a Nyolcak tagjait (mint Márffy Ödön és Pór Bertalan). A hadifestői lét igazi megkönnyebbülés volt azoknak, akik, mint Zádor István, korábban frontszolgálatosként megsebesülve kerülhettek be a szervezetbe.

1917 közepéig folyamatosan nőtt a képzőművész-részleg létszáma. A háború vége felé az egyre súlyosabb problémák miatt a Sajtóhadiszállás vezetősége mind jobban szorgalmazta, hogy a hadkötelezett korú festők ne kerülhessenek be a kötelékbe, és a bennlévők esetében is felmerült, hogy a hadkötelezetteket vissza kellene küldeni a harcoló csapatokba.⁷

Az évek során egyre terebélyesebb szervezetté növekvő Sajtóhadiszállás sokat várt a festőktől. A művekből meghatározott meny-

4 Idézi MARKÓJA Csilla, *Tájékp csata után. Mednyánszky László és a hadifestészet*, Enigma, VII. 2001/8., 18.

5 Uo., 35.

6 Uo., 33.

7 Számtalan feljegyzés, lista és hivatalos irat tanúskodik erről: Bécs, Állami Levéltár, AOK-KPQ Kunsttruppe Korrespondenzen und Frontruppe. (47.).

nyiséget le kellett adni, ezeket a Képgyűjtő Állomáson, majd a bécsi Heeresmuseumban helyezték el. (A magyar hadifestők műveinek zöme a békekötést követő osztozkodás után hazakerült, nagy részük ma a Hadtörténeti Múzeumban található.) Az összegyűjtött képekből és rajzokból válogatva hadikiállításokat rendeztek külföldön és belföldön.

Kezdetben a háborús tapasztalattól a művészet megújulását várták: „az utolsó évek jobbra tisztán formalisztikus művészi törekvései mintha tartalmi elmélyedésnek adnának helyet. A háború, amely vérrel rajzolja meg a világ területi és társadalmi új felosztását, az események legfinomabb megérzőiben, a művészlelkekben is új érzéseket, témákat és megoldásokat fog kiváltani. A világháború borzalmas vérfürdőjéből már mintha egy más, egy új művészet hajnala derengene.” – írta Fónagy Béla a *Művészetben* 1915-ben.⁸ A háború sorsfordító tapasztalatot jelentett a benne résztvevőknek, azonban az utókor ítélete szerint egyértelműen nem okozott nagy művészi megújulást. A Sajtóhadiszállás művészeinek képeit áttekintve inkább a hagyományok folytatását érhetjük tetten.

A háborús alkotások általában a hagyományos művészeti műfajokban jelentek meg: tájképek, portrék, életképek. Ez a Hoen tábornok által megfogalmazott elvárásokat követte. „Mily várakozások fűződhetnek ezekután ennek a művészcsoporthoz a

munkásságához? Mindenek előtt arról van szó, hogy a helyszínén nyert benyomások a nagy nyilvánossággal közöltessenek, hogy a mai hadakozás lényege, a haza védelmezőinek *táborban folyó élete* és a *harcok színhelye* mindenki számára ismertté válják.”⁹ Vagyis a nagy idők megörökítésében kulcsmozzanatként a tábori életet és a helyszínt nevezi meg. A második célkitűzésről is esik szó: „a vezérek és a különösen kiváló hősök alakjait az egész monarchiában ismertté tenni.” A hadikiállítások műtárgyjegyzékét nézve valóban dominánsnak tűnik két téma: a tájkép (a helyszín ábrázolása) és a portré, emellett a tábori élet életképei jelenhettek meg. A ma emblematikusnak látott művek, amelyek a háború borzalmait érzékletesen mutatják be, mind a háború után több évvel készültek: Otto Dix, Georg Grosz vagy a magyar Zilzer Gyula grafikái. A háború embertelen pusztítását, a szétforgácsolt emberi testek látványát, vagy éppen a gáztámadás testtelen szörnyű fenyegetését ekkorra tudták feldolgozni és ábrázolhatóvá tenni a művészek. A háború borzalmainak ábrázolása ugyanakkor egy új háború rémének felderengésével is összefüggött.

Az 1914–1918 között készült művészeti alkotásokon ezt a brutalitást és drámai erőt még hiába keressük. A művészek „visszafogttságának” oka a Sajtóhadiszállás elvárás rendszerében (is) keresendő; a szörnyűséget elfogadhatóvá, a közönség számára

8 FÓNAGY Béla: *Művészet a hadi és népegészségügyi kiállításon*, *Művészet*, 1915, 254. <http://epa.oszk.hu/00000/00009/00101/245-254-had.htm>

9 HOEN Miksa, *Bevezető – A császári és királyi sajtóhadiszállás műkiállításának katalógusa*, Bp., Nemzeti Szalon, 1916, 10. (Kiemelés a szerzőtől)

feldolgozhatóvá kellett tenni. Ehhez még azok a festők is alkalmazkodtak, akik nem a hadiszállás kötelékében, hanem egyszerű katonaként alkottak: nem látunk szörnyűséget például Biró Mihály háborús mappájában sem. „Nekünk a sajtóhadiszállás tagjainak [...] kerülnünk kellett kiállításainkon a háború borzalmainak bemutatását. Vérükben fetregő sebesülteket, halomszámra heverő hullákat ábrázoló képek nem voltak alkalmasak a háború glorifikálására.”¹⁰ – írta visszaemlékezéseiben Zádor István.

A Sajtóhadiszállás magyar tagjai voltak (többek között):

Baransky Emil László, Basch Andor, Bató József, Csáktornyai Zoltán, Déry Béla, Divéky József, Edvi-Illés Ödön, Farkas István, Frank Frigyes, Gara Arnold, Halász-Hradil Elemér, Herman Lipót, Horthy Béla, Juszkó Béla, Körmendi Frimm Ervin és Jenő, Kubinyi Sándor, Lénárd Róbert, Lukácsy Lajos, Márffy Ödön, Maróti Géza, Mednyánszky László, Pogány Gyula, Pór Bertalan, Remsey Jenő és Zoltán, Rippl-Rónai József, Kisfaludy-Stróbl Zsigmond, Székely Andor, Vadász Miklós, Vaszary János, Zádor István.

Katona Anikó

Maróti Géza: John Quincy Adams /

John Quincy Adams

[1914–1916. HM HIM]

¹⁰ ZÁDOR István, *Egy hadifestő emlékei 1914-1918*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934, 117. Idézi: RÓKA Enikő, *Művészek a háborúban = Művészet és művészek az első világháborúban*, Balatonfüred, Balatonfüred Kulturális Nonprofit Kft., 2014, 62.

Dobai Székely Andor: Festő katona / Soldier Painting [Székelyudvarhely, 1916. HM HIM]

Juszkó Béla: Hadifestőt ábrázoló karikatúra / Caricature of a war painter [1914–1918. HM HIM]

Maróti Géza: Karikatúra Molnár Ferencről / Caricature of Ferenc Molnár [1914–1916. SZMM–MNG]

Herman Lipót:
Önarckép a műteremben festve /
Self-portrait in the studio
[Prága, 1918. HM HIM]

Szigethy István: Utazik a Sajtóhadiszállás. Karikatúra a Budapesti Ujságírók Egyesülete Jubiláris Almanachjában / **The Press Headquarters Hit the Road.** Caricature in the Jubilee Almanach of the Association of Budapest Journalists [1917. OSZK TGY]

Maróti Géza: Mednyánszkyrajzol / Mednyánszky Drawing [1914–1916. HM HIM]

11. Művészek a Sajtóhadiszálláson

Kiállításunkon a Sajtóhadiszállás sok magyar művésze közül csupán néhány alkotót, háborús műveiket, élményeiket és szerepüket van módunk bemutatni. A válogatás alapja a Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében őrzött rajzgyűjtemény, innen választottunk a tárlatra néhány emblematikus alkotást. A rajzokat az őket alkotó művészek háborús tapasztalatainak részletesebb ismertetésén keresztül mutatjuk be.

MARÓTI GÉZA (1875–1941)

„Az bizonyos, hogy akik végigcsinálták a világháborút és nem lettek háborúellenesek, azoktól az emberi kultúra és a béke műve a jövőben nem sokat várhat.”¹ – írta visszaem-

lékezéseiben Maróti Géza, építész, szobrász és festő.²

Maróti fontos szereplője volt az 1914-től „élesben” működő Sajtóhadiszállásnak, a világháború nagy hatást gyakorolt egyéniségére és művészetére. A borzalmakat, amelyek közül a Mahallában látott tömegsír rázta meg leginkább, fényképfelvételeken, rajzain, és később festményein örökítette meg. A szörnyűségek mellett számára a háború egy különleges közel-keleti utazás élményeit hozta el.

1914-ben népfelkelőként sorozzák be, majd hamarosan azon kevesek közé kerül, akik elsőként a Sajtóhadiszállás tagjai lehetnek. Emlékirataiban³ arról ír, milyen közeli barátság fűzte a „művészek jó szel-

- 1 Idézet Maróti Géza visszaemlékezéseiből. Idézi: HADIK András, „Alexander mozaik” Maróti Géza tevékenysége az első világháborúban = Maróti Géza 1875-1941. „Mi vagyunk Atlantisz” Vederemo! szerk. ÁCS Piroska, Bp., Iparművészeti Múzeum, 2002, 72.
- 2 Az 1880-as évektől Pesten tanul, egy szobrászműhelyben inasoskodik, az 1890-es években esti iskolában, majd a Mintarajziskolában képezte tovább magát. Dekoratív épületplasztikával foglalkozik, 1899-től szerepelnek művei kiállításokon. 1901–1914. között rengeteg épületszobrászati műve készül, amelyek máig meghatározzák Budapest képét (leghíresebb műveit láthatjuk például a Zeneakadémián, a Gresham-palotán, a Deák téri Anker-házon, a Széchenyi Fürdőn, a Nemzeti Bank Szabadság téri épületén stb.). Részt vesz az Erzsébet királyné emlékmű pályázatain, kiállítások berendezését tervezi az Iparművészeti Múzeumban. Építészként is ekkoriban kezd el dolgozni, 1906–1909. között épült velencei biennálé magyar pavilonja az ő tervei szerint. 1907–1911. között az Iparművészeti Iskolában tanít díszítőszobrászatot. A háború után külföldi kiállítások magyar pavilonjait tervezi, illetve, 1920-ban dolgozza ki a Mexikóvárosban álló Palacio de Bellas Artes első tervét. A Vérmezőre, illetve később Óbudára tervez egy monumentális Nemzeti Stadiont. Az 1920-as évek végén, 1930-as évek elején az USA-ban készülnek el nagyszabású munkái, több Detroitban épült art deco stílusú felhőkarcoló.
- 3 Vö. Maróti Géza emlékiratai. *Lapis angularis IV*, szerk. FEHÉRVÁRI Zoltán, PRAKFULVI Endre, Bp., 2002.

lemének” is nevezett Sajtóhadiszállás-vezető Hoen tábornokhoz, akitől fontos feladatokat kapott,⁴ például a hadiszállás több kiállításának megszervezését.

1914–1916 között még nem mint kiállítások rendezője, hanem a frontokat járó hadifestőként volt aktív. 1914–1915-ben a zsolnai hadifogolytáborban nézelődik, barátkozik, és rajzolja az orosz foglyokat. Az első kirándulása a német–orosz frontra vezet, majd Galíciába. Innen jut el a bukovinai frontra, ahol a legmegrázóbb élmény Mahallában éri, ahol egy tömegsírba temetnek. „Én magamba roskadva ülök és rajzolok. És átkozom ezt a világot. Lelkiismeret furdalást érzek, hogy még élek. Egy egész hullamező van előttem. [...] Barátok és ellenségek szép vegyes egyetértésben. A bakancsot és minden használható ruhadarabot már lehúzták róluk. Kimondhatatlan finom utolsó mozdulatok és elrajzolások a kezeken.”⁵ A kicsavart testű, földön fekvő hullák csoportjáról készült rajzait ma a Hadtörténeti Múzeum őrzi,⁶ a tömegsírról készült nagyméretű pannója sajnos elveszett.

Innen Gorlicébe megy, amit az áttörés után látogat meg. Ezután az oroszoktól visszafoglalt Przemysł erőrendszert nézi meg,

ahova John Quincy Adams osztrák festőkolégájával utazik együtt, akiről rajzot készít.⁷ Pontos ceruzarajzai ábrázolják a szétrombolt erőrendszer monumentális formáit.⁸ Ezekből a rajzokból néhány az 1916-os Sajtóhadiszállás kiállításon is látható volt. A következő állomáshelye a visszafoglalt Lemberg volt. 1914–1916 között az olasz fronton, az Alpokban is járt, amiről több látványos, erődítéseket is ábrázoló tájképe tanúskodik.

1917-ben indul el nagy utazására, amelynek emlékirataiban a „*Konstantinápolytól Jeruzsálemig, lóháton a keresztes hadak útján*” címet adja. Az utazáson készült fényképeit ma a Magyar Nemzeti Galéria Adattára őrzi. A helyszínek építészeti és természeti látványosságairól rajzokat készíti, a Szentföldön a gázai fronton is rajzol.

Maróti emlékezéseiből kirajzolódik humanus hozzáállása, a háború szenvedéseit átérző és radikálisan elítélő attitűdje. Művészi rajzai a pusztítás pontos dokumentumai.

VASZARY JÁNOS (1867–1939)

„A holdnyi szépségű, már őszivel bevetett tábla másik oldalán egy még borzalmasabb tömeg fekszik: egyik földre támaszkodó helyzetben, mintha fel akarna kelni, fején az agya kilátszik – puskatussal ütötték agyon;

4 Emlékiratai szerint ő javasolta Hoennek, hogy a festők létszámát emeljék fel, nyílt paranccsal küldjék őket a harcterekre, majd otthon dolgozzák ki a műveiket, amelyekből aztán hadikiállításokat rendezhetnek. Maróti fontos szerepét igazolja, hogy már az első itthoni Sajtóhadiszállás kiállításon (1916-ban) sok műve szerepel, több tárlaton zsúritag volt. Őt bízták meg számos reprezentatív, Svájcban rendezett hadikiállítás megszervezésével (Zürich, Bern, Basel, Lausanne 1916., majd 1917-ben Stockholmban rendezett kiállítást).

5 ÁCS, *Maróti Géza...*, i. m., 80. idézi: HADIK, „*Alexander mozaik*”, i. m., 74.

6 Lásd *Russen Leichen Massengrab Mahala*, 4357/Kp HM HIM.

7 Lásd MARÓTI: John Adams Quincy, 4446/kp HM HIM.

8 Lásd MARÓTI: Przemysł Werk, 4378Kp HM HIM.

egy másik fiatalon, tán 16, talán 18-20 éves [...]; egyik-másik úgy néz ki, mintha borzadályos maszkot viselne: a szájon kiömlő vér iszonyúan átfestette az arcokat. – Mély szomorúsággal állok előttük, és rajzolom őket: amint a formákat tanulmányozom, az arcok, a mozdulatok syntézise alatt az egyének mind jobban eltűnnek: és egész nagyszerű mindent elhárító nagyságában, félelmességében megjelenik a háború symboluma: a halál! Már hiába süt a nap, hiába hinti arany sugarait ezekre a vitézekre, hiába kelti a remek táj fel bennem legszebb olasz emlékeimet. [...] A halál, mely itt járt, aratott és odább vonult, érezte az ő hervasztó, rémes arcát! – Szép huszár, ifjú oroszok, jó gyalogos vitézek – hogy hullanak könnyeim utánatok...”⁹ – írta a kor egyik legjelentősebb festője, Vaszary János¹⁰ a naplójába a limanovai csatater megtekintése után.

Vaszary számára egész életét és művészetét meghatározó élmény volt az első világháború. 1914-ben lelkesen jelentkezett a

Sajtóhadiszállásba hadifestőnek. „A háború kitörésekor a művészek új lehetőséget sejtettek a háborúban, a háború egy bizonyos ideig sokak előtt az élet felfokozásának látszott.” – írta naplójába.¹¹ A déli hadszíntéren a sokféle „egzotikus” hadifoglyot, a sebesülteket festi. Megrázó hatással volt rá a limanovai csata után a helyszínre szervezett kirándulás, ahol egy tábornok stratégiai elemzését otthagya egyedül elindult, és a földön heverő halottakat kezdte rajzolni. Ezek a rajzai megjelentek a sajtóban és a hadikiállításokon is, a leghíresebben egy hátán fekvő halott huszár látható. A kritikusok közül többen őt tartották a háború egyetlen igazi művészeként, Bálint Aladár a *Nyugat*-ban azt írta, a hadifestők közül „Vaszary János a legerősebb”.¹² 1915-ben a *Művészet* című lap szentelt cikket háborús rajzainak, leírva munkamódszerét is: „Vaszary János rajzai mind ily sebtében történt följegyzések. Az eszköz, amellyel készültek, majd mindig a fehér-fekete hatásait nyújtó ceruza és toll”.¹³

9 Részlet Vaszary János naplójából, 1914. december 14. Zsolna. Leírás a limanovai csatater megtekintéséről. Forrás: *Vaszary János háborús naplói = Vaszary János gyűjteményes kiállítása*, szerk. VESZPRÉMI Nóra, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2007, 36.

10 Vaszary János kora egyik legjelentősebb magyar festője volt. Kaposvárott született, a pesti Mintarajziskolában, majd a müncheni akadémián, illetve a párizsi Julien Akadémián tanult. Első sikereit az 1890-es években aratta, plein air naturalista, a természet felé forduló és a paraszti életet ábrázoló festményeivel. Művészetében a következő korszakot a szecesszió jelentette, amely szimbolikus festményeinek és az általa tervezett, alkalmazott művészeti tárgyakon (gobelinek, plakátok, címlapok stb.) is megjelent. Életművét a stíluskeresés jellemzi, sokféle modern művészeti tendenciába bekapcsolódva alkotta remekműveit, a két háború közötti korszakban a nagyvárosi élet látványos, modern képeit festette. Művészetszervező tevékenysége (különböző művészcsoportok, a KUT, az UME meghatározó alakja volt) és művész-tanári pályája is jelentős.

11 Részlet Vaszary János naplójából. Idézi: SZÜCS György, „A Kárpátoktól le az Adriáig” Vaszary János és az első világháború = VESZPRÉMI, i. m., 68.

12 BÁLINT Aladár, *A sajtóhadiszállás* második kiállítása, *Nyugat*, 1917. 4. szám, 410.

13 DÖMÖTÖR István, *Vaszary János háborús rajzai*, *Művészet*, 1915. 1-2. sz., 40.

1915-ben az uzsoki hadszíntérre megy, majd Galíciából ismét visszatér a Balkánra, ahol orientalista témákat fest, a hadifoglyokról, vonuló trénekről stb. Élményeit több hónapos szabadsága alatt olajképekben dolgozta ki. 1917 végétől póttartalékos lett, már nem kellett hadifestőként kimennie a frontra, ekkorra betöltötte az ötvenedik évét. Képeinek tematikáját azonban továbbra is meghatározta a háború. Az emberiség szenvedését, a háború traumáját dolgozta fel az 1920-as években készült stáció képein, melyek közül legmegrázóbb a több változatban megfestett monumentális Golgota.¹⁴

BÁRÓ MEDNYÁNSZKY LÁSZLÓ (1852–1919)

A báró az egyik legjelentősebb magyar festő,¹⁵ aki idős kora ellenére szolgált hadifestőként a háborúban. 1914 szeptemberében indult el Galíciába, decemberben már a szerb fronton van, Vaszaryval együtt, ekkor látogatják meg a limanovai csatateret. 1915 januárjában megint Délen, Zsolnán alkot, majd ismét Galíciában. A helyszíneken tett kirándulások szüneteiben Budapesten vagy bécsi műtermében dolgozza ki képeit. 1916-ban többször az orosz fronton, illetve Ostravában, Morvaországban találjuk. 1916

júniusában az Isonzónál és az Alpokban rajzol, az olasz fronton van többször 1917-ben is. Egészségi állapota romlik a harctéri utak alkalmával, vesebajából már nem tud kilábalni, húga beszámolója szerint több szélütés is érte. A nagybeteg festőt egy barátja ápolta Bécsben, amikor 1919-ben meghalt.

A harctéri kirándulásokon mutatott tartása szinte legendás lett, a korabeli sajtó is beszámol a fehér szakállú aggastyán szívósságáról. „Mednyánszkyról mondják, hogy sokszor el-elmaradozott valamely országút kanyarodásánál vagy erdőszélen. Úgy kellett előkeresni s volt példa rá, hogy napok múlva tűnt elő, szuronyos népfelkelőktől kísérve, akik nagy diadallal hozták, abban a hiedelemben, hogy orosz kémek fogtak.” – írták róla a *Művészet* című lapban 1915-ben.¹⁶

Mednyánszky művészetének jellegzetesége a drámaiság, kereste az élet kínálta háttérhelyzeteket, megrázó jelenségeket. 1914-ben egy levélben írja: „az a régi álmom, hogy háborút láthassak, végre teljesedjék.” A levél sógorának, Czóbel Istvánnak íródott, aki sikeresen kijárta Tisza miniszterelnöknél, hogy a bárót a frontra engedjék hadifestőnek – idős kora miatt ehhez külön engedély kellett. Mednyánszky számára a háború új

14 *Golgota*, 1929–1930. Magyar Nemzeti Galéria. ltsz. 58.264 T

15 Felvidéki főúri családból származott, Thomas Ender oktatta, majd a müncheni akadémián, illetve Bécsben, majd Párizsban tanult. Tájékpfestészetét a „Stimmungsimpressionismus” néven ismert irányzat, a hangulatfestés határozta meg eleinte bécsi hatásra, majd a természet drámai ábrázolása felé fordult. Panteisztikus világszemlélete, amelyet a teozófia és a keleti miszticizmus hatott át, elmélyült, a pszichikum felé forduló figyelme művészetének meghatározó vonásai. Képein megjelenik szociális érzékenysége, elsősorban az egyszerű emberek ábrázolásában, mint a híres *Csavarvargók* sorozat. Totális igénytel fordult a művészet felé, a naturalizmus, az impresszionizmus, a posztimpresszionizmus is elégtelen volt számára, mivel belső történéseket és metafizikus élményeket akart kifejezni.

16 DÖMÖTÖR, i. m.

ihlető forrás lett, az ember szörnyűségének nyílt megjelenésében az emberi lélek mélységeit látta meg.¹⁷

1914-es lelkesedése, amellyel a nagy próbatétel, a grandiózus és drámai képtárgyak felé fordult, naplójegyzetei és levelei alapján 1916 decemberében tört meg, „...Minden amit lát, hall és olvas az ember, borzalmas. Ilyen keményen még sohasem büntették ezt a vén Európát.” – írja ekkor hűgának.

Festészetében már korábban jellemző téma volt a testi szenvedés, a sebesültek ábrázolása, amelyben a Szent Sebestyénhez kapcsolódó ábrázolási hagyomány is megjelenik (pl. *Sebesült halász* című képe 1877-ből). A háború idején portrékat készít bekötött fejű sebesült katonákról (*Sebesült*, 1914–1918.),¹⁸ vagy a fekvő sebesült ellátását ábrázolja (pl. *Sebesült*, 1915.).¹⁹ Jelen volt korábbi

életművében a halott áldozatok passzivitásának ábrázolása is (pl. *Rablótámadás*, 1905.) Ezt a témát tálcán kínálta számára a háború, egyik erőteljes képe, az *Enyészet* heverő halottakat ábrázol (1917 körül készült),²⁰ vagy példa erre a kiállításunkon látható (a Hadtörténeti Múzeumban őrzött) *Halott katona* című képe.²¹ Csavargó-képeinek folytatását láthatjuk az egyszerű katonák mindennapi életét – őrzáratok, földön üldögélés, tüzerek munkája, örködés a lövészárookban stb. – vagy szenvedéseit ábrázoló pasztelljeiben és akvarelljeiben. Háborús művein is fontos szerepet kap a táj, amelyben az emberi dráma zajlik, a vonuló trének, örködő figurák az ember és természet ambivalens viszonyrendszerében jelennek meg.

Katona Anikó

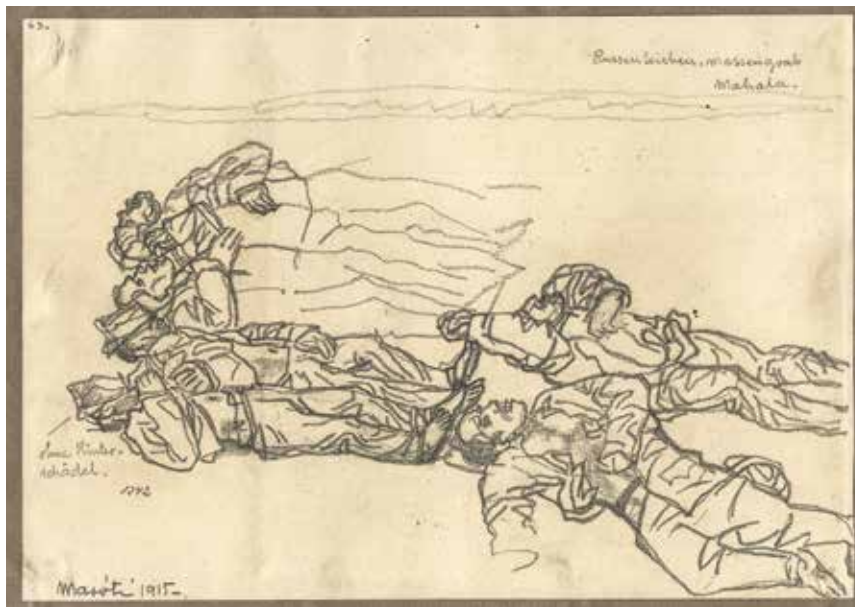
17 „...Hangulatos tájképek álarcában mindig is az emberi természet drámai kettősségét, »tiszta, erős, hívó« és egyidejűleg »eckelhaft« [gyűlöletes, undort keltő] vonásait kutatta, a háborúban bizonyítékát látta az ember belső meg hasonlóságainak, amelyek hirtelen láthatóvá váltak. Mednyánszky számára a háború maga volt a pszichoanalitikus aktus, maga az analízis, melyben az emberiség végre elszólta tolerálhatatlan vágyait.” – fogalmazta meg Markója Csilla. MARKÓJA Csilla, *Tájkép csata után. Mednyánszky László és a hadifestészet*, ENIGMA, 28. Háború 1., 2001, 18.

18 MNG 1950-4331, papír, akvarell. *Mednyánszky*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, szerk. MARKÓJA Csilla, Bp., 2003, kat. nr. 429.

19 MNG 1950-4274, papír, akvarell. MARKÓJA, *Mednyánszky*, i. m. kat. nr. 435.

20 Kecskeméti Képtár, Glücks-gyűjtemény. 1917 körül, olaj, fa. Reprodukálva: MARKÓJA, *Tájkép*, i. m., 24.

21 HM HIM, 76.2.1/Kp, Lásd Kat. 230. oldal

Maróti Géza: Orosz holttestek egy tömegsírban Mahalában / Russian corpses in a mass grave in Mahala

[1915. HM HIM]

Maróti Géza: Fegyvert fogó katona / Soldier with weapon

[1915–1916. HM HIM]

Maróti Géza: Imádkozó orosz / A Russian Praying

[1915–1916. HM HIM]

**Maróti Géza: Erőd mű Przemysl-nél /
Fortress at Przemysl**
[1915. HM HIM]

**Mednyánszky László: Rajz sok alakkal /
Drawing with many figures**
[1914–1917. HM HIM]

Mednyánszky László: Pihenő katonák / Resting soldiers [1914–1917. HM HIM]

**Vaszary János: Tábor az Uz völgyében /
Field camp in the Uz valley** [1917. HM HIM]

**Vaszary János: Sebesült katonák, 32-esek Lembergnél /
Wounded soldiers, the 32nd division at Lemberg**
[1915–1918. HM HIM]

Mednyánszky László: Halott katona / Dead soldier [1914–1917. HM HIM]

Vaszary János: Sebesült katonák, 44-esek /
Wounded soldiers, 44th division
[1915–1918. HM HIM]

Vaszary János: Albán csendőrök /
Albanian gendarmes
[1914–1918. HM HIM]

Vaszary János: Elesett huszár Limanovánál /
Hussar killed in action at Limanova [1914–1915. HM HIM]

**Vaszary János: Az orosz mohamedán katonai temető Lembergben /
*The Russian Islamic military cemetery in Lemberg*** [1915. HM HIM]

**Mednyánszky László: Megfigyelőállás /
*Observation post*** [1914–1917. HM HIM]

12. Művészek a Sajtóhadiszálláson – belül és kívül

MÁRTON FERENC (1884–1940)

Erdélyi magyar festő, szobrász, építész.¹ 1914-ben a 24. honvéd gyalogezredbe sorozták be, ahol ott voltak vele erdélyi művész barátai: Zsögödi Nagy Imre és Nagy István. 1915-ben került be a Sajtóhadiszállás művészrészlegébe. A szerb, az olasz és a galíciai fronton is megfordult. Rengeteg portrét készített a katonákról, a szerb komitácsikról, hadifoglyokról stb. Készített rajzokat pasztellel és ceruzával, ő maga 3-4000 darabra tette számukat. Szerbiában készült rajzai szerepeltek az 1916-os budapesti Sajtóhadiszállás kiállításon. Korábban is dolgozott újságrajzolóként, a háború alatt gyorsan és

pontosan megrajzolt ceruzarajzait szintén közölték a lapok, egy gránátrobbanásokat mutató sorozatát a *Leipziger Illustrierte Zeitung* közölte.²

1916–1917-ben az olasz fronton zajló harcot örökíti meg, a mézskőbe vájt fedezékeket, a kavernákban bújó katonákat, a San Michele és a Doberdó vidékein zajló harcot. Haranghy Jenővel közösen illusztrálták a *Kartszhadosztály 1915-1917* című albumot. Az olasz fronton zajló harcokban a beásott állások ellen nem az ágyútűz, hanem az aknavető gránátjai voltak a leghatásosabbak. Márton Ferenc festői témaként tanulmányozta a gránátok becsapódásai által keltett

- 1 Székely családba született a Csiki-medencében, 1903-tól tanult Pesten a Mintarajztanoda rajztanár szakán. Az 1906-os milánói nemzetközi kiállításon már tájképeivel szerepel, tanulmányait 1908-ban fejezte be. Festői látásmódját meghatározta mestere, Székely Bertalan tisztelete, illetve a nagybányai művésztelep festőinek hatása, de alkotásai az 1910-es évek elején a magyar szecesszió késői korszakába sorolhatók. Első komoly sikerei az erdélyi témákat monumentális kompozíciókban megfogalmazó művei voltak: az 1910-es évek elején festett *Erdőirtás Csíkországban*, illetve *Gátkötő csiki székelyek* című képei. Mindkettő az emberi munkát teszi központi szimbólummá, egyúttal a székelység „létküzdelmét” fejezik ki. Festői pályafutása mellett grafikusként is tevékeny volt, tervezett plakátot, illusztrációt, rendszeresen készített újságrajzokat (az *Érdekes Újság*, illetve a *Magyarság* számára) stb. Épületdekorációkat is alkotott, elsajátította a scrafitto festés technikáját, amelyet építész barátja, Medgyaszay István több épületén használt (pl. Baár-Madas Leánygimnázium). Szobrászként is dolgozott, leghíresebbek az általa tervezett emlékművek és síremlékek, például: Katona József síremléke a kecskeméti temetőben, és több első világháborús emlékmű (a leghíresebb, a IV. Károly I. népfölkelő gyalogezredé a Fövám téren állt Budapesten, de ma is áll Debrecenben a 3. honvéd gyalogezred emlékműve). Az egyházművészet területén is jelentős a tevékenysége, példa erre a szegedi dóm homlokzatának mozaikdíszítése. Lásd bővebben: SZABÓ András, *A maszk. Márton Ferenc grafikus, festő és szobrászművész*, Csíkszereda, Tipographic, 2009.; TUSNÁDI ÉLTHES Gyula, *Márton Ferenc élete és művei*, Bp., Stádium, 1940.
- 2 Forrás: *Márton Ferenc*, szerk. MURÁDIN Jenő, SÜMEGI György, ZOMBORI István, Csíkszereda, Pallasz-Akadémia Kiadó, 2009, 23.

robbanásokat és füstgomolyagokat. Erről a témáról egy pasztell sorozatot készített, a rajzokon a színek és fényhatások játsszák a főszerepet, az alkotások szinte absztrakt kompozícióknak tűnnek. A sok darabból álló sorozatot a Hadtörténeti Múzeum őrzi; a robbanások közvetlen élményét tükröző művekből mostani kiállításunkba is válogattunk.³

ZÁDOR ISTVÁN (1882–1963)

Zádor István⁴ katonaként, majd hadifestőként vett részt a háborúban.⁵ Még a háború alatt grafikai mappát jelentetett meg rajzaiból,⁶ majd *Egy hadifestő emlékei* címmel utólag kiadott egy visszaemlékezés kötetet, amelyet háborús rajzai illusztrálnak.⁷ (A könyv 1934-ben jelent meg, így az időbeli távolság módosíthatja a visszaemlékezés pontosságát, bár a művész egykori naplói felhasználásával írta.)

Már 1914 augusztusában rögtön behívták, ekkortól kezdve századparancsnokként szolgált Boszniában. Így, sok hadifestővel

ellentétben, ő megrázó saját élményeket szerzett a harcról. Leírásaiból az általa irányított század életéről derül ki sok részlet: ágyútűz, foglyok ejtése, temetőből fedezék építése, lövöldözések, géppuskatűz, útépités és lövészárókásás, a tüzérek munkájának közvetlen segítése a jellemző tevékenységek. 1914 telén súlyos sebesülést szenved, a véres ütközetről részletesen ír: „A hegyerincen reánk záporozó szerb golyók áradatában embereim megtorpan-tak. Lovaglópálcámmal irányt mutattam és „előre” kiáltással futottam tovább, hogy az előttem 20-30 lépésnyire levő rajvonalat elérjük. Zizegés, pattanás, füttyülés körülöttem minden. Hirtelen mintha a hátamban öklöcsapást éreztem volna. Elvágódtam a sárban. Teljesen megmerevedtem és nem éreztem a végtagjaimat. Meg voltam róla győződve, hogy a hátgerincemet érte a golyó és végem van. [...] Embereim előre-futásukban meg-megálltak felletem s a rettentő golyózápóban, amely ekkor oda zúdult, láttam még egy párat elesni.”⁸ Lei-

3 Lásd Kat. 239. oldal

4 Grafikus és festőművész. Banktisztviselőként dolgozott, emellett 1901–1906 között látogatta a budapesti Mintarajztanodát. 1906 és 1909 között Párizsban, az École des Beaux-Arts-ban Theophile Steinlen mester mellett képezi magát, 1909–1910 között Firenzében van. Élete során megfordult a Szolnoki Művésztelepen. Művein a szecesszió, a japonsztilisus stílusjegyei mellett a nagybányai plein air festésmód hatását érzékeljük, ábrázolásai gyakran realisták, portréinak stílusára is ez jellemző. Sikeres portréfestő volt, és az illusztráció területén is sokat dolgozott. A háború után a Tanácsköztársaságban aktív szerepet vállalt, így a bukás után Németországba emigrált. Az amnesztia után tért haza, és folytatta festői pályafutását. A két háború között készült képein az art deco hatása érvényesül. Lásd bővebben: ZÁDOR István, *Egy félszázad rajzokban: riportrajzok, rajzok, rézkarcok, kőrajzok*, Bp., Gondolat, 1959.

5 Zádor hadifestői munkájáról egy átdolgozott szövegrész megjelent korábban: KATONA Anikó, *A háború képe. A hadifestők és a Sajtóhadiszállás viszonya az első világháborúban – a bécsi Állami Levéltár iratai alapján = Esemény és narratíva*, szerk. KÖTÉL Emőke, RAINER M. János, Bp., OSZK–Gondolat, 2013 (Bibliotheca Scientiae et Artis 4.)

6 Lásd Kat. 243. oldal

7 ZÁDOR István, *Egy hadifestő emlékei. 1914–1918*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934.

8 ZÁDOR, *Egy hadifestő...*, i. m., 32–33.

rása egyértelművé teszi a megfigyelő festő (például Mednyánszky, Vaszary naplórészleteinek nézőpontja) és a golyózapor közepette harcoló festő szemszögének radikális különbségét.

Zádor túlélte a sebesülést, amely igen komoly lehetett. („A golyó közvetlenül a fő ütér mellett hatolt a nyakba s a jobb tüdőn keresztül a jobb vállon jött ki.”) Hazakerül, és hosszú gyógykezelésen vesz részt, hogy lebénult jobb karját újra használni tudja (hozzáteszi, hogy rajzolásra szerencsére hamar alkalmas lett). Otthon nem tud visszailleszkedni az életbe, pontosan leírja, ahogy a front okozta sokk eltávolítja mindenkitől: „Lefejtődtek a körülöttem ülőkről az estélyi ruhák és szmokingok s tépett, rongyos, agyonfagyott embereket láttam a sárban fetrengeni.”⁹

Zádor István tehát pontosan tudta, milyen a háború, amikor hadifestőként visszatért a frontra. 1915. augusztus 10-én indult el először a Főhadiszállás, illetve az alája tartozó és szintén Teschenben működő Sajtóhadiszállás központjába. Megdöbben a katonai és hadifestői szolgálat közti óriási különbség: „...olyan élet következett, amire előző harctéri élményeim alapján nem számíthattam.”¹⁰ A kényelmesebb és főleg veszélytelenebb életmódot természetesen hamar megszokta.

Zádor hadifestőként szinte mindenhova eljut: Konstantinápoly, Dél-Tirol, Galícia, Olaszország, végül Kijev. A háború végéig folyamatosan dolgozik. A levéltári források alapján Kijevben ismét éles helyzeteket lát: 1918. május 5-én táviratban¹¹ értesíti a Kunstgruppe vezetését arról, miért nem tud itt csoportjával tovább maradni és miért képtelenség dolgozni a városban. „Ein länger Aufenthalt im Kiew war wegen den dort herrschenden Verhältnissen unmöglich, ein Arbeit auf den Strassen ausgeschlossen da noch *ziemlich oft und viel herumgeschossen* wird.”¹² A később írott visszaemlékezésben nem ez a veszélyérzet dominál, (bár beszámol a feszült hangulatról és a folytonos igazoltatásokról) sokkal nagyobb szerepet kap Kijev látványosságainak (például ortodox templomainak és kolostorainak) lefestése.

Zádor rajzai között sok tájkép és portré mellett találunk a harc valódi arcát megmutató ábrázolásokat is. Gyalogsági ágyú mellett az árokban guggoló katonák, fedezékből, gépfegyverrel lövők, kézigránátot vető alakok, és robbanásokkal szabdalt csataterék képei tanúskodnak arról, hogy valóban közelről látta, hogyan zajlik a háború.¹³

9 Uo., 37.

10 Uo., 38.

11 Megtalálható: Bécs, Állami Levéltár, AOK-KPQ Kunsttruppe Korrespondenzen und Fronttruppe. (47.).

12 Saját fordítás: „Lehetetlen Kijevben hosszabban tartózkodni az ottani állapotok miatt, kizárt, hogy az utcán dolgozni lehessen, mert még mindig nagyon gyakran és sokat lövöldöznek.”

13 Lásd például a könyvében közölt lapokat: ZÁDOR, *Egy hadifestő...*, i. m., 160–161.

BIRÓ MIHÁLY (1886–1948)

Tervezőgrafikus, festő, szobrász, a magyar plakátművészet egyik legfontosabb alakja volt.¹⁴ A háborúban katonaként vett részt, a Sajtóhadiszállásnak nem volt tagja. 1914–1915-ben Budapesten dolgozik, plakátokat tervez, mivel gyenge egészsége miatt katonai szolgálatra alkalmatlannak minősítik. 1915 nyarán megnyeri a Művészsorsjáték plakátjára kiírt pályázatot, műve nagy sikert arat.¹⁵ Még ebben az évben önként jelentkezik katonai szolgálatra, Szerbiába kerül. A fronton is rajzol, 1916-ban kiadják háborús mappáját, amelyben fekete-fehér krétalitográfiákon ábrázolja a háborús pusztítást.¹⁶ Lapjain összedőlt házak, a mezőn szétdobált székek, a harc nyomai jelennek meg, mint a pusztulás mementói. Erős, vastag fekete vonalakkal dolgozik, hangsúlyozva a téma komorságát, ábrázolásai a rá jellemző realizmussal készülnek.

1917-ben megsebesült, a kórházban pedig mellhártyagyulladásra kapott, amelynek szövődményeként egész életére tönkrement

az egészsége. Miután hazakerült, még ebben az évben egy sorozat hadikölcsön plakátot tervezett, amelyeken hasonló motívumok szerepelnek: a címer, az azt védő katona és polgár, és a pénzérme mint fegyver. Plakát-sorozatán szimbolikus módon fejezi ki, hogy a hadikölcsön jegyzése a haza megvédésért szolgáló tett, éppen úgy mint a valódi harc.

A meggyőződéses baloldali, „proletárművész” identitású Birónak az utókor gyakran felrója ezeket a plakátokat, amelyeken keresztül ő is a háború folytatását szorgalmazta. Ez akkor válik igazán meglepővé, ha felidézzük, hogy a szocdemek 1912-es háborúellenes nagygyűléséhez ő tervezte meg minden idők egyik legemlékezetesebb háborúellenes plakátját, amelyet „lapátoló halálként” emlegetett ő maga is. (A plakáton egy katonaruhás csontváz az embereket egy ágyú csövébe lapátolja). Bíró meghasonlása – ha volt ilyen – párhuzamos a Szocdem Párt meghasonlásával, hiszen 1914-ben ők is feladták korábbi háborúellenes elveiket. Véleményem szerint a kisemberekkel mindig

14 A politikai plakát műfaj atyjaként tartják számon a nemzetközi szakirodalomban. Biatorbágyon született zsidó családba, nevüket Mihály születésekor magyarosították. Bíró 1904–1908. között az Iparművészeti Iskolában díszítőszobrásznak tanult, ekkoriban készült munkái a hazai népművészeti ihletésű szecessziós stílust követik. 1908–1910. között Németországba, majd Angliába megy tanulmányútra. Campdenben Charles Robert Ashbee, az Arts&Crafts egyik nagy mestere műhelyében dolgozik a mester mellett. Egy plakettjével nyer a *The Studio* magazin pályázatán, sikereiről a hazai szaklapok is beszámolnak. 1910-ben tért haza, féltestvére, Bíró Dezső közvetítésével juthatott első plakátmegrendeléseire. Megszólító erejű, tömör szimbólumokkal dolgozó, látványos plakátokat tervez a szocdem párt nagygyűléseire és tömegtüntetéseire, illetve 1912 körül készíti legismertebb művét, a vöröskalapácsos embert először szerepeltető *Népszava* plakátot. 1919-ben, a Tanácsköztársaság fontos művésze lett, május elsején az ő tervei szerint, műveit felhasználva készül el Budapest monumentális köztéri dekorációja. A rezsim bukása után emigrálni kényszerül. Az 1930-as években folyamatosan menekülni kényszerül, Csehországba, majd Ausztriába, végül Párizsba megy. 1948-ban tér haza; rövidesen a svábhegyi sanatóriumában hal meg. Lásd bővebben: *Plakátok / Bíró Mihály*, szerk. Bernhard DENSCHER, Helge ZOITL, Budapest–Wien, M. Munkásmozgalmi Múzeum, Österreichische Gesellschaft für Kulturpolitik, Dr. Karl-Renner-Inst., 1986.; *Mihály Bíró: Pathos in Rot*, szerk. Michael DIERS, Sebastian HACKENSCHMIDT, Kathrin POKORNY-NAGEL, Wien, PaperbackMak StudiesEnglish, 2011.

15 Lásd Kat. 262. oldal

16 Lásd Kat. 238. oldal

együtt érző, sorsukban osztozni vágyó Biró 1914-től fogva úgy érezhette, részesévé kell válnia a háborúnak, vélhetően ezért is jelentkezett önként katonának. A két háború között írott leveleiben, amelyekben azt kéri különböző ismerőseitől, hogy eszközöljék ki számára az amnesztiát, hogy hazajöhessen, folyamatosan hangsúlyozza, hogy önként vonult be, működött benne a hazafias érzés a háború idején.¹⁷

Sokat elárul hozzáállásáról a háború idején rajzolt önarcképe. Marcona, megközelíthetetlen arc, kemény tekintet fúródik a néző

szemébe. Semmi nem utal arra, hogy művészt ábrázol, a férfi inkább rettenthetetlen harcosnak tűnik. Biró Mihály a valóságban igen alacsony, vézna ember volt, aki éppen testi fogyatékoságai miatt vonzódhatott a robosztus, izmos figurákhoz, akik művein a munkásság szimbólumaiként jelennek meg. Önarcképén azonban saját magát is mint kemény férfit, igazi harcost mutatja be.

Katona Anikó

**Biró Mihály: Önarckép egyenruhában /
Self portrait in uniform**
[1915. SZMM–MNG]

**Biró Mihály: Gránáttölcsér az olasz harctéren /
Grenade cone on the Italian battlefield**
[1915–1916. HM HIM]

17 A levelek másolatai megtalálhatók: MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Lexikongyűjteményében.

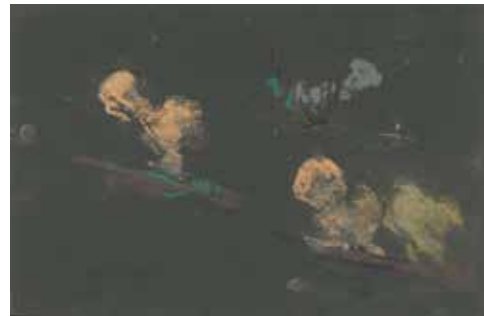
Biró Mihály: Harctéri rajzai. 20 eredeti litográfiája a szerb, montenegrói, albán, olasz és orosz harcterekről című albumból / Pages from the album Mihály Biró's 20 original lithographs from the battlefields of Serbia, Montenegro, Albania, Italy and Russia
[1915–1916. OSZK PKT]

Zádor István főhadnagy, festőművész Luckban rajzol. Fotó a Pesti Napló Magyar Hősök 1914-1916 című albumából. (szerk. Tábori Kornél) / István Zádor, lieutenant and painter, painting in Luck. A photo from the album Magyar Hősök [Hungarian Heroes] ed. by Kornél Tábori
[1916. OSZK TGY]

Zádor István: Roham / Attack
[1915–1918. HM HIM]

Márton Ferenc: Srapnel becsapódások rajzsorozat / *Srapnel crashes; drawing series*
[1915–1918. HM HIM]

Zádor István: *Harc a szétlőtt gépfegyverért / Fight for the shattered machine gun* [1915. HM HIM]

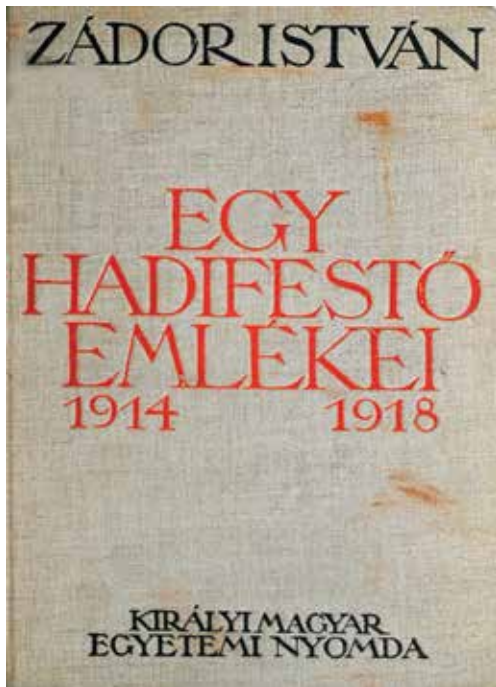
Zádor István: *Egy elfoglalt ellenséges állás védelemre való gyors berendezése / Preparing the enemy's occupied post for defense* [1915–1918. HM HIM]

**Zádor István: Rohamjárőr robbanószert helyez az ellenséges drótakadály alá /
Patrolman placing explosive under the enemy's barbed wire [1915–1918. HM HIM]**

**Zádor István: Egy hadifestő emlékei. 1914-1918 /
Memories of a War Painter. 1914-1918** [1933. OSZK TGY]

**Zádor István: Mohamedán temető /
Islamic cemetery** [1915. HM HIM]

Zádor István: Tiszti csoportkép / Officers' tableau [1915-1918. HM HIM]

Zádor István: Zádor István 10 eredeti litográfiája az orosz harcterről / István Zádor's 10 original lithographs from the Russian front [1915. OSZK PKT]

Strobl Alajos: Zemplénorosi járőrszolgálat / Patrol service of Zemplénorosi [1914 körül. SZMM–MNG]

Zsákodi Csizsér: Utolsó istenhozzád a harcterről / Last goodbye from the battlefield [1915. SZMM–MNG]

MARGITSZIGET

HADIK

Informational text panel with a small photograph of a soldier.

Small informational card with text.

13. Lemberg és Margitsziget

A hadikiállítások mint propaganda események

A háborús lelkesedés fenntartását szolgálták a hadsereg által szervezett hadikiállítások. Ezek nem (kizárólag) művészeti kiállítások voltak, hanem olyan látványosságok, amelyek mintegy megjelenítették a háborút, és különösen a hadi sikereket a hátszág közönsége számára. A hadi tettek dicsőítése mellett a háborús hétköznapiak bemutatása is cél volt, igyekeztek a hadsereg legkülönbözőbb részlegeinek tevékenységébe is betekintést engedni.

1915 májusában a Monarchia haderejének egyik legnagyobb sikere volt, hogy visszavették az oroszoktól Prezmyslt, vele Vilnát és Lemberget is. 1916 nyarára szervezik meg a *Cs. és Kir. 2. Hadsereg Hadikiállítását* Lembergben, amely egy parkos helyszínen, több pavilonban mutatta be a hadsereg életét. A pavilonokat a modern magyar építészet egyik nagy alakja, a gödöllői művésztelep köréből érkező, népies motívumairól ismert Medgyaszay István tervezte, a munkában öccse, Gyula, Maróthy Kálmán, Otto Schöntal és Kotsis István mérnök vett részt, az épületeket orosz hadifoglyok húzták fel.

1916 nyarán az orosz Bruszilov-offenzíva sikereinek hatására a románok is beléptek

a háborúba, és elfoglalták Erdély (Brassó, Csik megye) egy részét. Ősszel azonban ellentámadást indított a Monarchia, Bukarest elfoglalásáig jutottak a csapatok. A hadi sikerek reprezentálására Bartha Albert vezérkari alezredes már 1916 augusztusában elrendeli a leMBERGI hadikiállítás budapesti bemutatását.¹ A budapesti kiállítás az újabb a hadi események miatt *József főherceg Erdélyi Hadikiállítása* címen nyílt meg, az erdélyi román betörés károsultjai javára gyűjtött, és helyszínéül a Margitszigetet választották. A megnyitó 1917 őszére, már IV. Károly uralkodása idejére esett, a fővédnök Zita királyné képviselőjében Augusta főhercegnő nyitotta meg a rendezvényt. Bár a leMBERGI pavilonok elemei hajón érkeztek a Margitszigetre, a budapesti kiállítás mégsem lett a leMBERGI egy az egyben reprodukciója; új pavilonok is készültek, változott az elrendezés és a tartalom is. A kiállítás 1917 szeptemberében nyílt, télre bezárt, majd 1918 tavaszán újra megnyitotta kapuit.

Medgyaszay István a bécsi Otto Wagner tanszékén töltött ifjúkori éveitől kezdve a szecessziós építészet képviselőjének

¹ Az erre vonatkozó, Medgyaszayhoz intézett parancs megtalálható a Medgyaszay Emlékmúzeum gyűjteményében.

tekinthető. 1903-ban végzett Wagnernél, grandiózus diploma munkája a Gellért-hegyre képzelt el korona alakú kupolával fedett hatalmas Nemzeti Panteont. Bécsi tanultsága ellenére a nemzeti gondolat, a magyar formakincs felkutatása és újrateremtése lett művészetének alapvető sajátossága, ebben találtak egymásra a gödöllői kör művészeivel, Körösfői-Kriesch Aladárval, Nagy Sándorral stb.² Medgyaszay közvetlenül merített az erdélyi népi építészeti formakincsből,³ a helyszínen gyűjtötte a motívumokat. A népies stílus Medgyaszay munkásságában együtt jelent meg a modern technikával: az egyik első volt hazánkban, aki vasbetont alkalmazott.⁴

A világháború kitörése után az építés önként jelentkezett számára testre szabott szolgálatra, vagyis népfelkelőként vett részt a háborúban. Szaktudását kihasználva a lerombolt területeken foglalkozott újjáépítéssel, hadi hidakat és utakat tervezett a hadsereg számára. Ilyen típusú munkákban vett részt a Keleti Fronton, jegyesének levelében írja, hogy a lerombolt sárosi falvakban házakat épít és közben saját közös otthonuk megépítésére vágyik. Ekkor bízzák meg a lebergi hadikiállítás megálmodásával, ami az építés számára egyedülálló lehetőség volt víziójának megalkotására.

A pavilonok megidézik a művész korábbi munkáit. A főépület kimagasló, kupolás, a

korona motívumával lezárt tömbje, előtte két látványos diadaloszloppal a Nemzeti Panteon tervét idézi. A lapos tetejű, teraszos Hadtáp Pavilon a gödöllői műteremházakra emlékeztet.

A magyar szecessziós építőművészetben a nemzeti építészet formakeresésének része volt a keleties elemek használata, amely a magyarság keleti, ázsiai származásának elképzeléséből indult ki. A keleti rokonság és az ahhoz kapcsolódó nemzet-tudat kerül különös helyzetbe, amikor a világháború során ellenségként találkozunk a „rokon” tatárokkal. A keleti elemeket felvonultató nemzeti-népies szecesszió jegye a zsindelelyel fedett mezőgazdasági pavilon teteje, amely csúcspannban végződik – nem véletlenül kapta a *Tatár Kioszk* nevet Pesten. A keleties vonalat vitte tovább a Budapesten felépített új pavilon, a Múcsarnok is, amely kínai pagodát idéz. Az épület udvart zárt körül, hatalmas kapuján egy díszítmény a munkásság és parasztság figuráit ábrázolta, amint a katonaság figurája felé fordulnak – jelképezve ezzel a társadalmi összefogást.

Pesten a Tatár Kioszban már a „magyar rokon törzsekből származó hadifoglyok munkáit” állította ki Kunos Ignác orientalista. Sőt, „a nézők személyesen is találkozhattak a foglyokkal a kiállításon, ahol maguk árulták készítményeiket.”⁵ – ez a fajta közeledés a feltételezett rokonság el-

2 Gödöllőre Medgyaszay tervezte a mesterek műteremházait. Lásd bővebben: KATHY Imre, *Medgyaszay István*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.

3 Sok kortársához hasonlóan, mint Kós Károly, Kozma Lajos stb.

4 Pl. egyik főművén, a Veszprémi színházon.

5 LŐRINCZ László, *Egy békülékeny hadikiállítás*, 1917. szeptember, *História*, 1987/1. LŐRINCZ, <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/87-01/ch19.html>

lenére is meglepő volt a háborús években. A hadifoglyok ilyen békés, már-már baráti bemutatása a Károly uralkodásához kötődő erősödő békevágy és humánus jele volt. „Ha nem figyelmeztetne rá a téma – írja a kiállításról az egyik újságcikk –, bizony azt hinnék, hogy itt egy békés kiállításon járunk, pavilonokban, amelyek értékes és izgalmas emlékeket őriznek szomszédos és távoli idegen népekről. Szerbiai, román, ukrainai orosz, tatár emlékek mindazokról a népekről és nemzetekről, amelyekkel oly furcsán érintkeztünk a legutolsó esztendőkből, véresre marva és horzsolva egymást... Úgy fest ez a kiállítás, mint a béke előszobája.”⁶ A békés közeledés a budapesti kiállítás jellemzője volt, az ellenségtől nemrég visszafoglalt Lembergben ez még nem jelent meg.

A Medgyaszay építészetére jellemző formai ötletek és a kidolgozott díszítmények (minden kis kerítés, árnyékoló zsindey és gerenda áttört faragást kapott, a téglák-ból változatos mintájú átjáró kerítéseket építettek stb.) különös anyaghasználattal párosultak. A pavilonok ideiglenes épületek voltak, tehát könnyű szerkezetként, nem kőből kellett épülniük. „Eddig vászonra vakolt gipszfallal, hamis kőépületek dísztelenedtek ilyen helyen” – írja 1917-ben a *Front* című lap, míg most – „Medgyaszay a tábori építkezések stílusában tartott egyszerű faházakat emelt a Margit-sziget hangulatos

lombsátrai közé.”⁷ A kárpáti hadszíntér hadi építkezéseinek dolgozó építész számára egyértelmű választás lehetett a helyi építőanyag, a nyírfa rönkök használata a lebergi kiállításon. Az anyaghasználatnak ugyanakkor szimbolikus jelentőséget is szánt, a grandiózus pavilonok megidéztek a lövészárk-építészeti a hátszág számára. „A lerombolt falvakat építették így odakünn Galíciában, és tisztai étkezők meg tartalékállások készülnek ilyenfaján, ilyen gyönyörű művészettel...”⁸ A grandiózuság így találkozott az ideiglenességgel, a pontosan megtervezett a hevenyészettel: a lövészárkok anyagi világa vált monumentálissá. A két hadikiállítás Medgyaszay faépítészeti munkásságának csúcsát jelentette, egyúttal kivételes lehetőséget is a faszervezetekkel való kísérletezésre.

A lebergi és budapesti kiállításokban tért el egymástól, csupán a négy fő pavilon maradt meg állandó elemként, de ezek közül is módosult a Mezőgazdasági Pavilon / Tatár Kioszk megjelenése és tartalma is. Megmaradt központi elemként a főépület, mögé kerültek az áthozott pavilonok, a Dunaparton pedig új épületek jelentek meg. Ilyen volt a kínaias Múcsarnok, vagy a Vörös Kereszt parasztházra emlékeztető pavilonja, a Zenepavilon, amely koncerteket fogadott be, vagy a három hajós, díszes faragású, ponyvával fedett étterem épület. Átkerültek olyan látványelemek is Lembergől, mint

6 Uo.

7 *Erdélyi hadikiállítás a Margitszigeten*, *Front* 1917. szeptember 16. Idézi: *Medgyaszay István. Az építészet mesterei*, szerk. POTZNER Ferenc, (sorozatszerk. GERLE János), Bp., Holnap Kiadó, 2004.

8 Idézet: *Erdélyi hadikiállítás...*, i. m. További sajtó beszámolók: *Vasárnapi Újság*, 1917. szeptember 23. *Tolnai Világlapja*, 1917. október 4.

a hadi híd, vagy a felrobbantott híd, Budapesten a „háborús Disneyland-jelleget” tovább erősítve még félig lerombolt erdélyi parasztház is volt – hiszen az erdélyi román betöréshez, majd a románok kiűzéséhez kapcsolódott a kiállítás. Finom tartalmi áthangolás is történt. A lemergi bemutató a Monarchia dicsőségére és egységére helyezte a hangsúlyt, a főbejárat felett szerepelt a mottó: *Osztthatatlan és elválaszthatatlan*. A dualista állam képéhez tartozott az osztrák és magyar címer, illetve a főépület kupoláját koronázó császári korona. A budapesti kiállításon ezt lecserélték a magyar koronára, ahogy az üzenet is áthangolódott a főváros közönségére. Itt a főépület két oldalán magyar zászlók lógtak, a magyarok körében népszerű és magyar katonákkal harcoló József főherceg szobra két oldalán.

A kiállított anyag a harctéri életet mutatta be az otthoniaknak különböző tárgyakon, relikviákon keresztül, de szerepeltek képzőművészek alkotásai, festmények, diorámák, szobrok is, ezek a Múcsarnokban kaptak helyet. A fotók alapján a képek között sok volt a portré és az egy-egy katonafigurával ábrázolt látkép. Központi elem volt a hatalmasságok reprezentációja. Az épületek közötti tereken feltűntek szobraik: József főherceg mellett Zita királyné, Károly és Augustza. A reprezentáció már-már személyi kultusz jelleget is öltött, a főpavilonban kaptak helyet ugyanis József főherceg személyes tárgyai, fegyverei, át-

lőtt köpenye stb. Mellettük helyet kaptak az egyszerű katonáktól szerzett relikviák is, de ugyanebben a kontextusban, ahogy a beszámoló írja, mint „a magyar katonák hálatelt ragaszkodásának számtalan tanújele”.⁹ A hadi dicsőség tudatát erősítették a zsákmányolt fegyverek, például a hatalmas ágyúk, amelyek a felvezető útszakaszokat szegélyezték. A fotókon látszik, háborús plakátokat is kiállítottak szabad térben megjelentek szabad térben, az egyik utat például német hadikölcsönplakátok sora segélyezte, egy másik fennmaradt fotón magyar hadikölcsönplakátok tömegét látjuk egy kis bódében.¹⁰

A kiállítás tehát „vértelen” formában jelenítette meg a háborút, mintegy muzeologizálta azt már a maga korában. Különös, hogy a személyes tárgyak már jelen időben relikviákká előlépve mutatnak túl önmagukon. A veszteségekre csak finoman utaltak: lerombolt, leégett székelly házzal, lerombolt hadihíddal. A lemergi kiállítás alaprajzán látszik egy „Soldatengräber”¹¹ feliratú rész is a tábori kápolna épülete mellett – nem tudni, valódi sírokról, vagy szintén csak megépített díszletről van-e szó.

1918 tavaszán a téli zárás után újra nyitották a kiállítást, más tartalommal és címmel, és új kiadványt is kiadtak hozzá. A második évadban kiemelt szerepet kapott Szerbia (a szerbiai katonai főkormányzóság), amely ekkor már nem hadszíntér, hanem a Monarchia által sikeresen elfog-

9 Idézet: *Erdélyi hadikiállítás a Margitszigeten*, Front, 1917. szeptember 16. a Front cikkből.

10 A Medgyaszay Emlékmúzeumban őrzött fényképek szerint.

11 Magyarul: katonasírok.

lalt, legyőzött terület. A bemutatás itt sem harcias, gyűlöletkeltő volt, hanem inkább a szerb kultúrára fókuszált: „a szerb népművészetet és háziipart mutatta be: egyebek között felépítettek egy szerb kocsmáépületet és egy halászkunyhót, teljes berendezéssel, halászbárkával, csónakkal. Szerb hadifoglyok scsevacbsicsát készítettek és árultak.”¹² A békés közeledés mellett fontos volt bemutatni a Monarchia jó szándékát, vagyis azt, hogy milyen komoly újjáépítő munka folyik Szerbiában. Szintén a béke kultúrája került előtérbe a háború kultúrájával szemben, amikor a második évadban az eszperantó nyelvről szóló kiállításrészt nyitottak. Mindenféle kiadványokon keresztül a katonák és orvosok kommunikációjában használatos eszperantó kifejezéseket lehetett megtanulni.¹³

A hadikiállítás történetéhez hozzátartozik a sokféle program, amelyet itt rendeztek. A Zenepavilonban rendszeresek voltak a koncertes műsorok, bizonyos források szerint ezek közül többet maga Medgyaszay István szervezett.¹⁴ Rendeztek sportversenyt, a harcra készség és a sport összekapcsolásának jegyében. Az első sportünnepélyhez Vértés Marcell tervezett plakátot,¹⁵ amelyen össze is keveredik a sportesemény és a harc, a sorszámot viselő baka menetfelsze-

relésben ugrik át egy szögesdrótot. (Vértés nemcsak plakátokat, képeslapokat, de egyes pavilonok festett díszítését is készítette, és ő alkotta a villanyoszlopokon álló tréfás, sziluettszerű katonafigurákat is). A margitszigeti kiállítás a Liget szerepét is átvette olykor, hiszen szórakoztató látványosságokat is rendeztek, ilyen volt a szigeti búcsú, melyet Vértés Marcell plakátja hirdetett.¹⁶ A két féle verzióban elkészült (fekvő, illetve álló formátumú is készült) plakáton megfigyelhetjük a különös látványosságokat, mint például: szabad cirkusz (melyben férfi bokszol nővel), politikai lövölde (politikuskokból formázott céltáblára lehetett löni?), tenyérjós, zsuzsu színpad, néger öntözés és hadimilliomosok versenye. Többségük igencsak agresszív, uszító játék, de különösképp nem az ellenséget célozzák (ha csak a néger öntözés nem vonatkozott a színes bőrű francia csapatokra, de ez nem valószínű). Viszont kipattanhattak az indulatok a háországban élőködő hadimilliomos vállalkozók ellen: „kövér hadimilliomosokat ábrázoló bábuk sorakoztak egymás melletti síneken, s egy-egy tekerővel mozgathatták őket a játékosok. Az nyert, akinek a bábuja előbb ért a »Börtön« felirattal ellátott célba...”¹⁷

Természetesen nemcsak a rászervezett eseményeket, de magát a kiállítást is hir-

12 Idézet LŐRINCZTŐL.

13 A második évadról lásd: *József főherceg... erdélyi hadikiállítása a Szent Margitszigeten Budapesten: 2. idény*, Bp., Róvó Ny., 1918.

14 Medgyaszay unokájának, Ládonyiné Bartha Gabriellának a közlése, aki a hagyatékban fellelhető dokumentumokra hivatkozik.

15 Lásd Kat. 254. oldal

16 Lásd Kat. 253. oldal

17 Idézet LŐRINCZTŐL.

dette több plakát. A lemergi hadikiállítás látványos grafikai plakátját a hadikiállításban segédkező bécsi grafikus és ekkoriban hadifestő Ernst Kutzer tervezte. A plakáton szürke alapon jelent meg a kompozíció: két, háttal álló katonafigura havas tájban. Elsősorban a mives tipográfia, illetve a keretelés teszi szecessziós kompozícióvá a plakátot. A plakát nyomtatott változatát egy aukcióról ismerjük,¹⁸ illetve látható a lemergi hadikiállításról készült fotókon is, a plakátot ugyanis kiragasztották a nyílt térben kitett posztamensekre. Új felfedezés, hogy a Medgyaszay Emlékházban őrzött hagyatékából előkerült a plakát eredeti, két oldalas, kézzel festett, nagyméretű terve, amely most látható először kiállításon.¹⁹ A két nagyméretű terv alján apró terv változatok is láthatók, a változatok között a legfontosabb különbség a feliratok tipográfiájában van: a művész kereste a kiállítás stílusához leginkább illeszkedő, népies-szecessziós betűtípust.

A margitszigeti bemutatót hirdető legfontosabb darabot a kor legnevesebb plakátgrafikusa, Biró Mihály készítette.²⁰ A plakáton Biró korábbi háborús plakátjairól ismerős figurákat látunk: a felemelt karú nőalak megjelent az 1915-ös *Művész sorsjáték* plakáton, a katona figura Biró 1917-es hadikölcsön plakátjainak jellemző alakja volt. Az előbbi plakát egyértelmű párhuzama a

hadikiállítás plakátjának, több ok miatt is. Az 1915-ös sárosi orosz betörés után szervezett jótékonyági művész sorsjátékot hirdetett, amellyel az újjáépítésre gyűjtöttek. A hadikiállítás szintén egy drámai rombolás, az erdélyi román betörés révén keletkezett károkat igyekezett enyhíteni. Két olyan eseményről van szó, amelyek során – az első világháborúban kivételes módon – országhatárokon belül zajlott a konfliktus, így a magyar civil lakosság szenvedett a háborús károktól. Ezzel magyarázható, hogy Biró mindkét plakátjának erős az érzelmi töltete. A hadikiállítás plakátján a honvéd a Kárpátok őreként, a hegyláncre támaszkodva tekint jobbra, vagyis Kelet, a románok felé.

A kiállítás 1918 tavaszára eső újrainyitására az új kiállításvezetővel összhangban új plakát²¹ is készült, az előbbi címlapjának motívumát felhasználva. Mindkettő egy névtelen, „Galambos” szignót használó grafikus meglehetősen semmitmondó alkotása.

A margitszigeti hadikiállítás és az előzményének tekinthető lemergi szemléletes példái annak, ahogyan az első világháború idején a Monarchia propagandája működött. Mindenképpen propaganda eseménynek tekinthetők, hiszen kommunikációs célt szolgáltak, a hátország közvéleményét igyekeztek formálni. A befolyásolás eszköze

18 A Darabanth aukciósház árverésén szerepelt 2014-ben. http://axioart.com/tetel/1916-kriegsausstellung-der-k-u-k-ii-armee,-lemerberg-austr?set_lang=en

19 Lásd Kat. 253. oldal

20 Lásd Kat. 252. oldal

21 Lásd Kat. 255. oldal

volt nemcsak a kiállítás anyaga, a pavilonok építésze, de a rászervezett események, a hozzá kapcsolódó kiadványok tömege is. (A kiállítási vezetőkön kívül rengeteg képeslapot is kiadtak, amelyeket szuvenirként hazavihettek a látogatók, és ezeket küldözgetve terjedt a kiállítás híre.) Azonban – ahogy az a Monarchiában jellemző volt – itt sem működött hatékonyan a propaganda. Sőt, úgy tűnik, a hadikiállítás szervezése körül teljes volt a káosz, legalábbis ez rajzolódik ki Medgyaszay visszaemlékezéseiből. „A bpesti kiállításához hiába kértem hónapokig a kiállítási pénzt. Magaméból már pár ezret kölcsönöztem a kiállításai pénztárba. Végül kieszközöltem a Magyar Banktól 60 000 K kölcsönt. [...] Hiába kértem mérnök munkatársakat, nem kaptam. Amint elkészült a kiállítás, megjelentek a felesleges tisztak a jövedelmek kezelésére. [...] Úgy hallottam a kiállítás nagyrészt kincstári eredetű és tulajdonú anyagát suba alatt vállalkozóknak adták el.”²² Az építész keserű szavai minden bizonnyal saját sértettségéről szólnak, ám valószínű, hogy a korrupció és a hivatalos ügyintézés nehézségeinek leírásában nem állított valótlan. A kiállítás bevételei elvileg az erdélyi káro-

sultakat segítették (volna), azonban a pénzek útjáról semmit nem tudni.

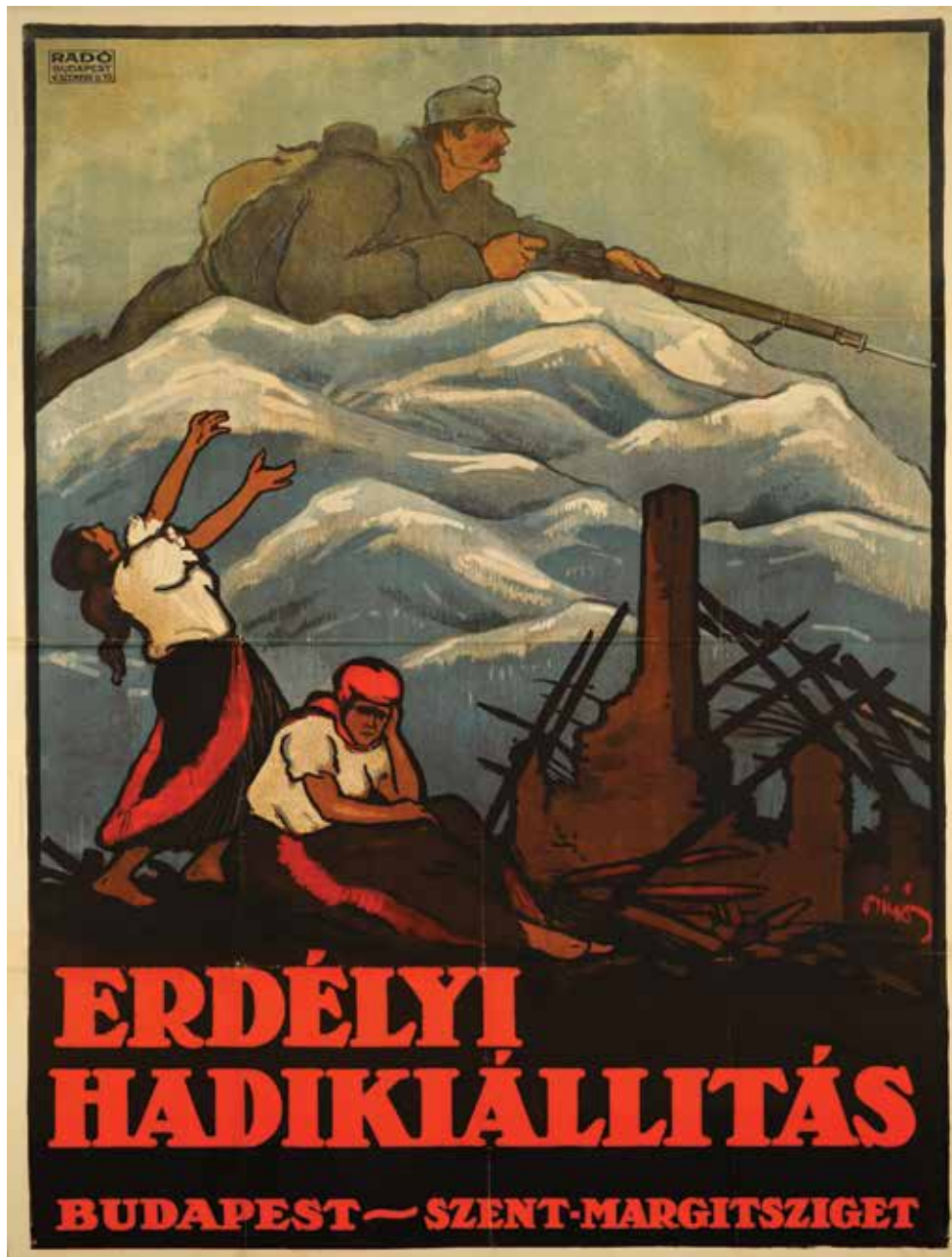
A kiállításokat ugyan a hadsereg rendelte meg központilag, mégis elcsúszott a cél és a mondanivaló az eredeti szándékok és a megvalósítás között: bár a hadi sikerek ünneplése, és a harci lelkesedés felkeltése lett volna az eredeti cél, 1918-ra már a béke gondolata dominálta a kiállítást. Ebben szerepe lehetett a IV. Károly trónra léptével kezdődő új politikának, amely „egyre inkább eltávolodott a harcias német vonaltól, s a minél előbbi és minél kevésbé hátrányos békekötés lehetőségét kereste.”²³ Nem volt azonban ez sem egységesen végigvitt és képviselt gondolat, a kiállítás kommunikációja és a rászervezett programok terén is összevisszaság érzékelhető. Medgyaszay építészeti tehetségének köszönhető, hogy a zavaros kiállítási koncepció legalább rendkívül látványos megjelenést kapott. A pavilon épületek nemcsak koruk modernizmusának, a szecesszióknak lehettek szép példái, de a nyírfa építőanyag és a magyaros motívumkincs összehangolásával gondolatiságot is hordoztak.

Katona Anikó

22 Idézet a Medgyaszay Emlékmúzeumban őrzött dokumentumból: Feljegyzések hadi szolgálatomról. Idézi: POTZNER, *i. m.*, 21.

23 Idézet LŐRINCZTŐL.

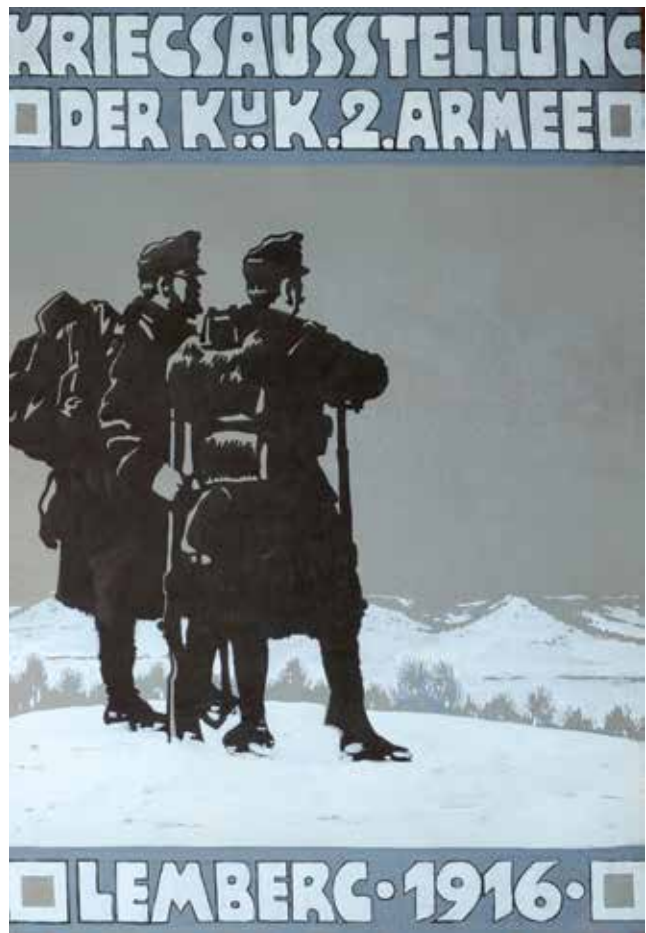

Biró Mihály: Erdélyi Hadikiállítás. Budapest, Szent Margitsziget /
War exposition in Transylvania. Budapest, Margaret Island
[1917. OSZK PKT]

Ernst Kutzer: A lebergi hadikiállítás plakátjának eredeti terve. Kriegsausstellung der K.u.K. 2. Armee. A cs. és kir. 2. Hadsereg hadi kiállítása / Original placard plan of the Lemberg-war exposition of the K.u.K. (Emperor and King) 2. Army
[1916. MCSE]

Vértes Marcell: Szigeti búcsú és még száz más bolondság a hadikiállításon / Festivity on the island and hundred other foolish things on the war exposition
[1917–1918. SZMM–MNG]

Vértés Marcell: József főherceg vezérezredes Erdélyi Hadikiállításának Első sportünnepélye / *First Sport festivity on the Transylvania-war exposition under the protectorate of Archduke Joseph* [1917–1918. SZMM–MNG]

Galambos M.: Hadikiállítás a Margit-szigeten. Május–Október /
War exposition on the Margaret Island. May–October
[1918. OSZK PKT]

Medgyaszay István: A Mezőgazdasági Pavilon Lembergben
(később ezt nevezik Tatar Kioszknak). Hadikiállítás, Lemberg
(Lwow) /

The Agricultural Pavilion in Lemberg (later renamed Tartar
Kiosk). War Exposition, Lemberg (Lwow)

[1916. MCSE]

Medgyaszay István: A Tatar Kioszk épülete, a lépcsőn Medgyaszay
István uniformisban egy barátjával. Hadikiállítás, Buda-
pest, Margit-sziget /

The Tartar Kiosk, with István Medgyaszay in uniform with a
friend. War Exposition, Budapest, Margaret Island

[1917–1918. MCSE]

**Medgyaszay István: A Hadtáp Pavilon. Hadikiállítás, Lemberg (Lwow) /
The War Rations Pavilion. War Exposition, Lemberg (Lwow)**
[1916. MCSE]

**Medgyaszay István: A Műcsarnok pavilonja télen, az előtérben Medgyaszay István. Hadikiállítás, Budapest, Margit-sziget /
The Pavilion of the Palace of Art in winter, with István Medgyaszay in front. War Exposition, Budapest, Margaret Island**
[1917–1918. MCSE]

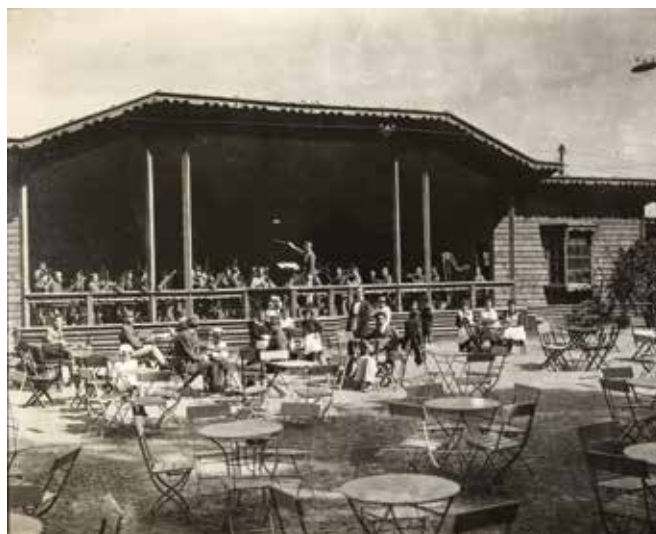

**Medgyaszay István: A vendéglő sátor. Hadikiállítás, Budapest, Margit-sziget /
The Restaurant Tent. War Exposition, Budapest, Margaret Island**
[1917–1918. MCSE]

**Medgyaszay István: A büfé pavilonja koncerttel.
Hadikiállítás, Budapest, Margit-sziget /
The Buffet Pavilion at concert time. War Exposition,
Budapest, Margaret Island**

[1917–1918. MCSE]

**Medgyaszay István: Főpavilon. Hadikiállítás,
Lemberg (Lwow) /
Main Pavilion. War Exposition, Lemberg
(Lwow)**

[1916. MCSE]

**Medgyaszay István: A lebergi Hadikiállítás
pavilonjainak szállítása a budapesti Margit-
szigetre /**

**Transporting the Pavilions of the War Exposition
in Lemberg to Budapest, Margaret Island**

[1917. MCSE]

Medgyaszay István: Orosz hadifoglyok a lembergi kiállítás főpavilonjának készülő korona díszével. Hadikiállítás, Lemberg (Lwow) / Russian POWs with the crown decoration of the Main Pavilion at the War Exposition in Lemberg. War Exposition, Lemberg (Lwow)
[1916. MCSE]

Medgyaszay István: Lerombolt és álló hadi híd. Hadikiállítás, Budapest, Margit-sziget / Destroyed and standing military bridge. Lerombolt és álló hadi híd. War Exposition, Budapest, Margaret Island
[1917–1918. MCSE]

Medgyaszay István: A Műcsarnok Pavilon belseje. Hadikiállítás, Lemberg / Interior of the Pavilion of the Palace of Art. War Exposition, Lemberg
[1917–1918. MCSE]

Medgyaszay István: A Tatár Kioszk, előtte német háborús plakátok szabadtéri kiállítása. Hadikiállítás, Budapest, Margit-sziget /

The Tartar Kiosk, with the outdoor exhibition of German war posters in front. War Exposition, Budapest, Margaret Island

[1917–1918. MCSE]

Vértés Marcell: Villanyoszlop figura a Műcsarnok pavilon előtti térségben. Hadikiállítás, Budapest, Margit-sziget /

Pylon design in front of the Pavilion of the Palace of Art. War Exposition, Budapest, Margaret Island

[1917–1918. MCSE]

Medgyaszay István: Vöröskereszt pavilon. Hadikiállítás, Budapest, Margit-sziget /

Red Cross Pavilion. War Exposition, Budapest, Margaret Island

[1917–1918. MCSE]

Vértess Marcell: A vendéglő konyhájának falát borító díszítés részlete. Hadikiállítás, Budapest, Margit-sziget /

Detail of the decoration of the kitchen wall at the restaurant. War Exposition, Budapest, Margaret Island

[1917–1918. MCSE]

Medgyaszay István: A mozi vagy színház céljára épült pavilon. Hadikiállítás, Budapest, Margit-sziget /

Pavilion built for cinematic or theatrical purposes. War Exposition, Budapest, Margaret Island

[1917–1918. MCSE]

Medgyaszay István: A Műcsarnok pavilon homlokzata. Hadikiállítás, Budapest, Margit-sziget /

Facade of the Pavilion of the Palace of Art. War Exposition, Budapest, Margaret Island

[1917–1918. MCSE]

14. Háborús látványosságok

A háborús lelkesedés fenntartását szolgálták a hadsereg által szervezett hadikiállítások. Jótékonyági célokra gyűjtöttek, és egyúttal bemutatták a háborút a hátszág közönsége számára; a front hétköznapjait és (főként) a hadi sikereket. A kiállítások kommunikációs céllal jöttek létre: megnyugtató, hősi és esztétikus képet közvetíteni a háborúról a borzalom helyett, és hatásosan bemutatni a dicsőséges győzelmeket. Ez megjelent a központilag szervezett, nagyszabású bemutatókon, mint a lembergi és margitszigeti hadikiállítások, de a kis, helyi jelentőségű események, egy-egy ezred, vagy lelkes értelmiségi által szervezett események ugyanígy a háború heroikus – tehát elviselhető – képét közvetítették.

A hátszág lakóit érdekelte a háború, mivel kíváncsiak voltak szeretneik minden napjaira ebben a nehezen elképzelhető, új típusú harcban, ezért sokféle háborús témájú kiállítást rendeztek. Ezek gyakran közösségi jellegűek voltak, például az ekkor már egyre elterjedtebb hobbi, a fényképezés révén amatőrök között hirdetett pályázatokkal megjelent a mindennapi katona háborús tapasztalata is. Sok tárlat kötődött egy-egy csapathoz, amelyeken az adott hadseregrel utazó művész alkotásai az ő küz-

delmeiket mutatta be, a bevételek pedig az özvegyeiket és árváikat segítette. A Sajtóhadiszállás művészeinek munkáit Budapesten három nagy kiállításon tekinthették meg, de az évek során összegyűlt anyagból számos bemutatót rendeztek bel- és külföldön is, utóbbiakkal a Monarchia hadseregének hősiességét demonstrálták a szövetségeseink előtt.

A kiállítások mellett népszerűek voltak a háborús látványosságok, mint a „harci mutatványokat” idéző sportesemények, vagy például a Pasaréten felépített (mű)lövészárkok. A háború ilyen típusú bemutatásából nem hiányzott a vurstli- vagy éppen vidámpark-jelleg. Kiállítások mutatták be az eddig ismeretlen harci gépeket, mint a tank és a repülőgép, amelyeket az ellenségtől zsákmányolt a hadsereg, így a hadi sikereket is reprezentálták a hátszág számára. A kiállítások és egyéb látványosságok lekötötték a hátszág háborús izgalmakra éhes közönségét, és jól szolgálták a propaganda céljait: a nagy bajok közepette sokszínű programokat nyújtottak. Népszerűségükhöz hozzájárult jótékony jellegük is.

Katona Anikó

Biró Mihály: Művész Sorsjáték a Sárosi falvak javára / Art charity lottery for the villages of Sáros
[1915. OSZK PKT]

Biró Mihály: Az Érdekes Újság és a Kis Érdekes... pályázata legszenzációsabb harctéri felvételre / Competition announced by the periodicals *Érdekes Újság* and *Kis Érdekes* for the most sensational battleground photograph [1915. OSZK PKT]

Moldován Béla: Hadifénykép kiállítás / Exhibition of wartime photographs [1916. OSZK PKT]

Horthy Béla: A csász. és kir. Sajtóhadiszállás kiállítása a Nemzeti Szalonban / Exhibition of the K. u. K. military press headquarter, organized in the National Salon [1916. SZMM-MNG]

Vadász Miklós: Haditengerészeti Kiállítás. 1918.
január 7-től február 7-ig / **Navy Exhibition. Ja-**
nuary 07. - February 07. [1918. OSZK PKT]

Ismeretlen: Zsákmányolt tank a hadikiállításon.
Bevétele a Szurmay alapé / **Anonymous: Cap-**
tured tank on the war exposition. Incomes grant-
ed to the Szurmay fund [1918. OSZK PKT]

Moldován Béla: *Hadirepülőgép Kiállítás... a Városligeti Iparcsarnokban / Military airplane exhibition in the Industrial Hall - Budapest, City Park*
[1917. OSZK]

15. A pénz győzelemre segít! Hadikölcsönök és plakátjaik

A háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz és pénz. Az I. világháború a történelem addigi legdrágább háborúja volt, Magyarország kiadásainak összege mintegy 33 milliárd koronára – a háború előtti normál éves állami bevétel mintegy harmincszorosára! – rúgott. Ennek 95%-át kölcsönből, ezen belül 53%-ot az úgynevezett hadikölcsön-jegyzésekből befolyt pénzből fedezték. 1914. XI. 16. és 1918. VI. 12. között félévente összesen nyolcszor bocsátottak ki kötvényeket. Ez 6%-os kamatozású állampapírként üzletileg is előnyös befektetésnek számított, a háború kezdetén mégis inkább a lelkesedés hatására jegyezték széles tömegek hadikölcsönt.

A lelkesedés és a lakosság megtakarításainak csökkenésével a kölcsönöket egyre erőteljesebb propaganda kísérte. A lapok hosszasan cikkeztek hazafias kötelezettségről, felsorolták, hogy ki és milyen összeget jegyzett. Emellett azonban szükség volt a közigazgatás, a lelkeszkek és tanítók felvilágosító munkájára is.

A hadikölcsönök az erőforrások mobilizálásának sikeres formáját jelentették. Ugyanakkor a kölcsönöket a háborús infláció miatt

mélyen értéken alul fizették csak vissza, így a háborús kiadásokat, anyagi áldozatokat jelentős részben viselő középosztály anyagi megroppanásához vezetett.

Az első néhány hadikölcsön még reklámozás nélkül is sikeres volt, később egyre nagyobb szükség lett a kölcsönök hirdetésére. A hadikölcsönök iránti érdeklődés és propaganda terén Németországban hasonló volt a helyzet: csak 1917-ben, a 6. hadikölcsön reklámozására rendelnek meg először plakátot.¹ Ekkor már nagy szükség volt az átgondolt és jól irányított plakát-propagandára a Monarchiában is. A kölcsön jegyzését nem egy szervezet, hanem több bank bonyolította, ezért a plakátok is sokfélék: minden intézmény saját hirdetést is megrendelt a központi, kölcsönjegyzésre felhívó plakátokon felül, melyeket a Pénzügyminisztérium adott ki.

A hadikölcsön-plakátok általában nagyobb kampányok részeként jelentek meg, egy-egy plakát kompozíciója gyakran többféle médiaterméken is feltűnt: reklámlapok, broszúrák, cédulák, újsághirdetések is készül-

¹ Fritz ERLER, *Helft uns siegen! Zeichnet die Kriegsanleihe*, Library of Congress. POS - Ger .E74, no. 4, 1917.

hettek belőle. A kampányokban a szöveges és képes anyagok szükségszerűen összekapcsolódtak: hasonló érvrendszert és retorikai fogásokat használtak.

A hadikölcsön-plakátok visszatérő retorikai fordulata az, hogy a kölcsön jegyzése ugyanolyan részvétel a harcban, a közös erőfeszítésben, mint a valódi frontszolgálat. Ez kiolvasható a füzetes tájékoztatókból² és a plakátok szlogenjeiből is, pl: „katonáink fegyverrel, polgáraink pénzzel verik vissza a támadást”.³ Biró Mihály 1917-ben készült hadikölcsön-plakát sorozata külön figyelmet érdemel, mivel nem egy bank, hanem a Pénzügyminisztérium rendelte meg. A plakátokon Biró az említett fő üzenetet vizuális eszközökkel is hangsúlyozta: a pénzérme motívumában jelenítette meg magát a kölcsönt, ugyanakkor a pénzérme válik fegyverré, fedezékké, de mindenképpen a stilizált harci jelenet fontos részévé. A szimbolikus jeleneteken a katona és a „polgár” vállvetve harcol,⁴ az ellenség pedig nem látszik, esetleg csak a képbe benyúló szuronyok utalnak jelenlétére.⁵

Biró plakátjainak sikere az egyszerű és érthető fogalmazásmódban rejlett. Ezek a kompozíciók a kollektív identitás egyértelmű jelképeit használják (címer és elemei, zászló), ezeken kívül csak a pénzérmét és a társadalmi csoportok megszemélyesítéseit.

A művész eszköztára, amely az 1910-es évek elején a Szociáldemokrata Párt nagygyűléseinek hirdetésein már megjelent, ezúttal a hadikölcsön kampányok révén az állami propaganda szolgálatába állt. A magyar háborús plakátművészet legfőbb érdemének a korabeli kritikus Náday Pál is azt tartotta, hogy a plakátot tervező grafikusok hajlandóak voltak tanulni és meríteni Biró művészetéből.⁶ 1917-ben a Pénzügyminisztérium hirdetett plakátpályázatot hadikölcsönre, amelynek győzteseit a *Magyar Iparművészet* című lap egy cikkéből ismerjük.⁷ Megtalálható köztük a győztes, Haranghy Jenő Biró hatását tükröző plakátterve is. Nála szintén hatalmas pénzérmeként, veszedelmes harci eszközként jelenik meg a kölcsön, amelyet egy turul vagy sas a tömegben görgetve visz. A pályázathoz írott kritika méltányolja a plakátok monumentális stílusát és kifejezőerejét mint új jelenséget (amely nyilvánvalóan Biró művészetéből ered): „Lendületet kapott a nemes gondolattól mindegyikük, bár az is bizonyos, hogy még mindig találkozzunk itt-ott a régi sablonnal, a patétikus Hungária alakjával, aki kifejezéstelenül és drapériás ruhában szereti magyarjait. Ám a tervezőművészek java része által készített plakátok nem ilyenek: friss, nagy, egészséges foltok, megkapó gondolatok érvényesülnek bennük.”

2 KERTÉSZ József, *Mi a magyar nemzeti hadikölcsön? – népszerű tájékoztató*, Bp., Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, 1915.

3 BIRÓ Mihály, *Katonáink fegyverrel, polgáraink pénzzel verik vissza a támadást. Jegyezzünk hadikölcsönt!* OSZK PKT.

4 BIRÓ Mihály, *Segítsünk pénzzel is a haza védelmében, jegyezzünk hadikölcsönt!* OSZK PKT.

5 BIRÓ Mihály, *Fegyverrel és pénzzel védjük a hazát. Jegyezzünk hadikölcsönt!* OSZK PKT.

6 NÁDAY Pál, *Ungarische Kriegsplakate, Das Plakat*, JG.VII., 1917. január, Heft 1, 30–36.

7 Hadikölcsönplakátok, *Magyar Iparművészet*, 20(1917), 290.

Hasonlóképp ismert a 9. hadikölcsön pályázati anyaga, ezt 1918-ban ismét a *Magyar Iparművészet*⁸ folyóirat közölte. A plakátpályázat sikeres volt, de mire lezárult, a háborúnak vége lett, és a kölcsönt már nem hirdették meg – így a plakátok soha nem készültek el. Ennek köszönhető, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban ma is megtalálható a 9. hadikölcsön plakátpályázatra beérkezett teljes eredeti tervanyag, érintetlenül. A folyóirat közlése szerint a pályázat fődíját Haranghy Jenő kapta, mellette Balázsfi Rezső, Bér Dezső, Biró Mihály, Földes Imre, Horváth Béla, Hoszszu-Pintér Gyula, Kónya Zoltán és Dankó Ödön, Mannó Miltiádész, Moldován Béla és Végh Gusztáv kapott díjat. A terveket kézzel készítették: temperával festették, vagy színes krétával rajzolták, az eredeti műalkotásokat a könyvtár ma is jó állapotban őrzi. A nyomtatandó plakátokkal azonos méretben készültek, így többségük kétíves nagyságú, vagy 125x100 cm körüli méretű. Egyedülálló ez a tárgy-együttes, hiszen

olyan eredeti tervek, amelyek egy pályázat teljes anyagát adják, és soha nem lett belőlük plakát.

A művészek ebben az esetben pályázatra dolgoztak, tehát nem volt közvetlen kapcsolatuk a megrendelővel, nem volt pontos feladat kiírás sem. A tervezéskor azonban mindegyikük a közhangulatból indulhatott ki, megpróbálva olyan üzenetet és kifejezőmódot választani, ami sikeres lehet. A pályázatra beérkezett plakáttervek pontosan érzékeltetik a háború végének közhangulatát: mindegyik a békevágyat emeli a középpontba, és erre mindegyikük más-más szimbólumot keres: békegalamb, harang, szántóeszközzé váló fegyver, újra birtokba vett föld. A háború végének gondolata volt az egyetlen olyan üzenet, amivel ekkoriban a hadikölcsön vásárlására még buzdítani lehetett.

Katona Anikó – Ifj. Bertényi Iván

8 IX. Hadikölcsön plakátra kiírt pályázat, *Magyar Iparművészet*, 21(1918), 161–162.

PROPAGANDA AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

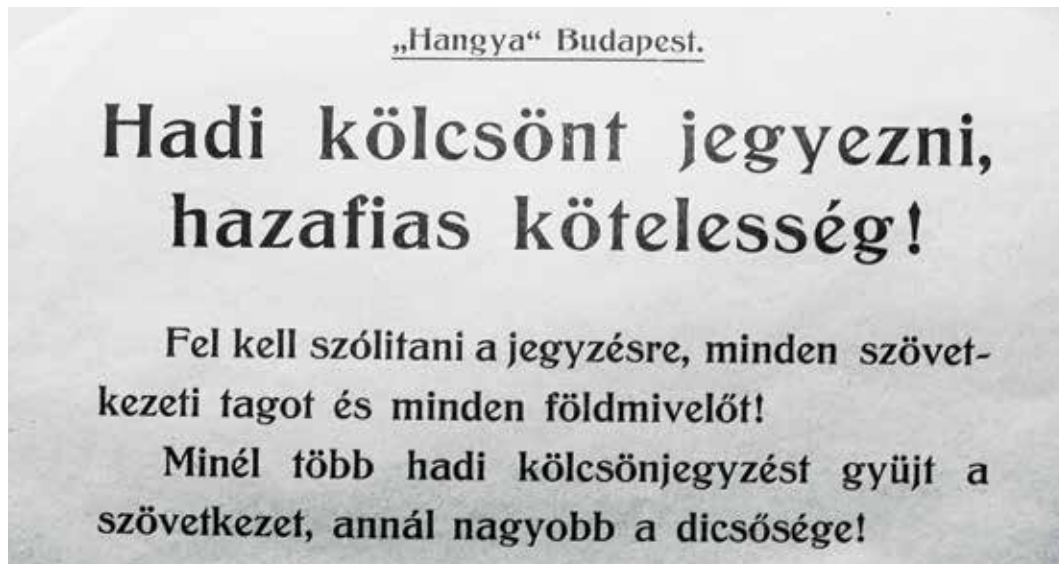
**Hadikölcsön jegyzésére buzdító különböző propaganda képeslapok /
Various propaganda postcards encouraging war loan subscriptions [OSZK PKT]**

A hadikölcsönnel kapcsolatos magyar, német, román, szerb, ruszin nyelvű tájékoztató füzetek / Information brochures regarding war loan, written in Hungarian, German, Romanian, Serbian, and Ruthenian [OSZK PKT]

„Hangya” hadikölcsön jegyzésére buzdító propaganda nyomtatvány /
Propaganda print „Ant” encouraging war loan subscriptions [OSZK PKT]

Biró Mihály: *A pénz győzelemre segít! Jegyezzünk hadikölcsönt / Money helps us to victory! Subscribe to War Loans* [1917. OSZK PKT]

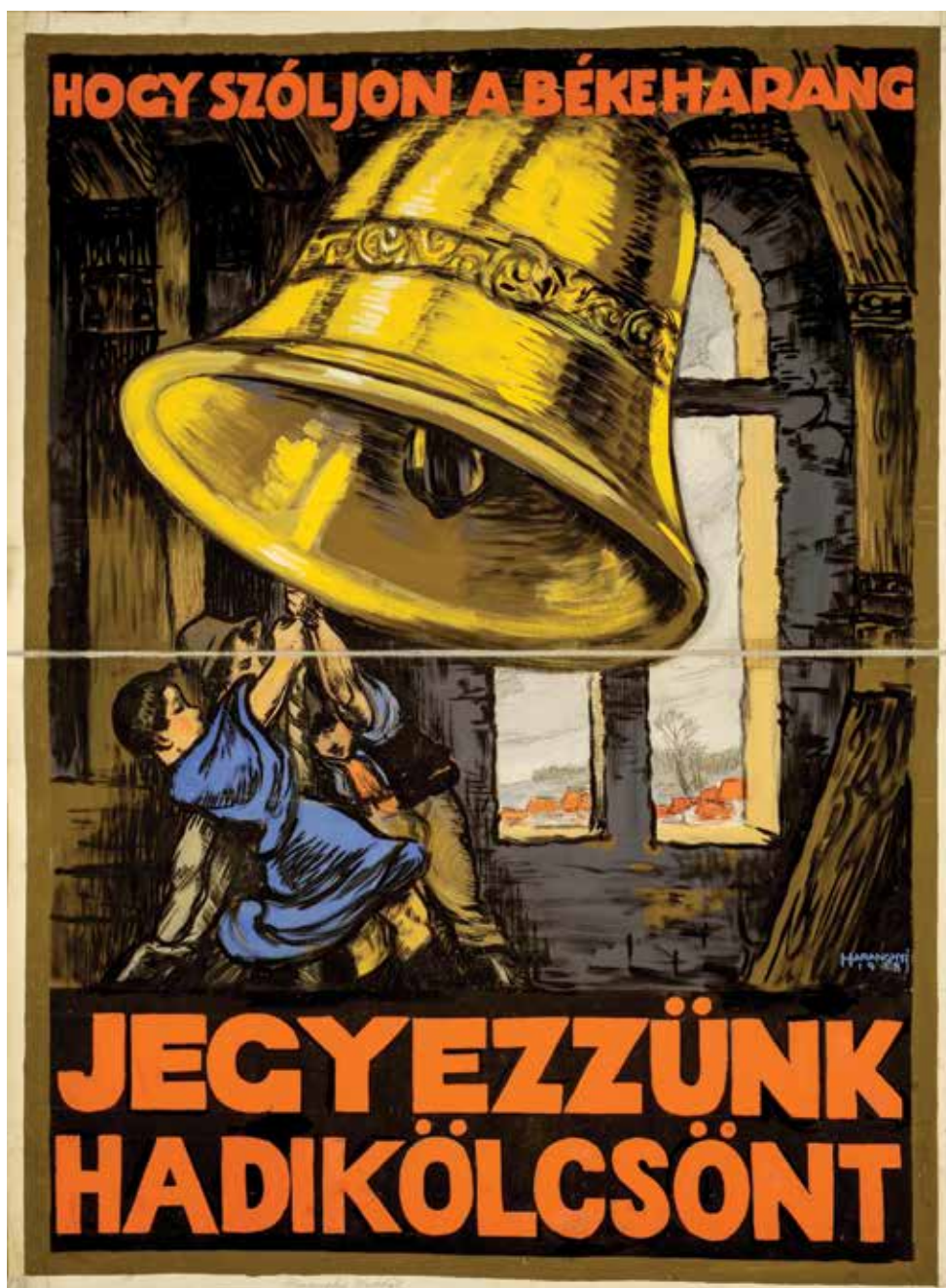

Haranghy Jenő: *Jegyezzünk Hadikölcsönt / Subscribe to War Loans* [1917. OSZK PKT]

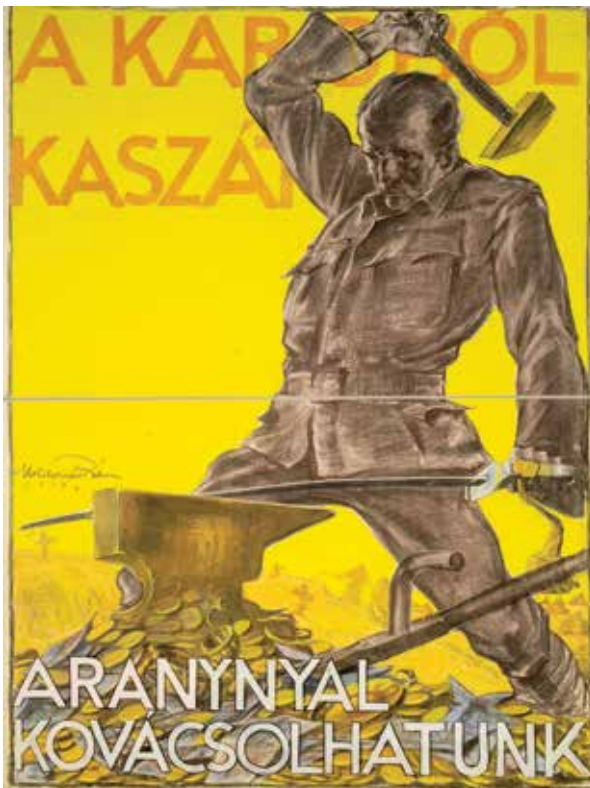
Biró Mihály: Katonáink fegyverrel, polgáraink pénzzel verik vissza a támadást. Jegyezzünk Hadikölcsönt / Our Soldiers repeat the attack with arms, our citizens with money. Subscribe to War Loans
[1917. OSZK PKT]

Haranghy Jenő: *Hogy szóljon a békeharang. Jegyezzünk Hadikölcsönt / Let the Bell of Peace Toll. Subscribe to War Loans* [plakátterv, 1918. OSZK PKT]

Moldován Béla: Segítsetek a békéért való küzdelemben.
Jegyezzetek hadikölcsönt / *Help in the struggle for peace.*
Subscribe to War Loans [1918. OSZK PKT]

Moldován Béla: A kardból kaszát arannyal kovácsolhatunk / *It is with gold we can forge scythes from swords*
[plakátterv, 1918. OSZK PKT]

Haranghy Jenő: Jegyezzünk hadikölcsönt / *Subscribe to War Loans*

[Biró Miklós Műintézete, Budapest 1917. OSZK PKT]

16. Aranyat vasért

Az első világháború totális volt abban az értelemben is, hogy „nemcsak azok szolgálják a hazát, akik fegyverrel kezükben a harctéren küzdenek, hanem az itthonmaradottak kicsinye-nagyja is, mindenik ereje, tudása szerint igyekszik magát hasznossá tenni.”¹

A hátországtól nem vér-, hanem anyagi áldozatot követelt meg a háború, s erre egyre inkább szükség volt. A Monarchia ugyanis katonai és belbiztonsági szempontból többé-kevésbé felkészült egy háborús helyzetre, de azzal nem számoltak, hogy egy ellenséges blokád egy elhúzódó háború esetén komoly nyersanyaghiányhoz vezethet. Problémát jelentett az is, hogy miközben a hadsereg és igényei közösek voltak, az osztrák és a magyar gazdaság megőrizte különállását, a gazdaságirányítás sem vált egységessé, sőt, amennyire lehetett, a háború alatt is kitartottak az állam és a magángazdaság együttműködésén alapuló liberális gazdaságpolitika mellett.² Mivel nem számoltak hosszú háborúval, alábecsülték a szükséges

hadianyag mennyiségét is, így idővel fém- és lőporhiány lépett fel, és nehézségekbe ütközött a robbanóanyagok beszerzése is. 1917 első felére érte el a muníciógyártás a csúcspontját, de utána már akadozott a termelés.³

A háború során – elsősorban a lőszergyártás ugrásszerű növekedése következtében – nagyon megnőtt az ipari nyersanyagok és az ún. hadifémek (vas, réz, nikkel, ólom, antimon) utáni igény, ugyanakkor a beszerzési lehetőségek a visszaeső termelés és a blokád miatt egyre szűkösebbé váltak, ezért mind több területen beállt a nyersanyagválság. A nehézségekre az állam központosítással és a stratégiai fontosságú nyersanyagok begyűjtésével válaszolt. A készletek elosztását meghatározó központokat és bizottságokat hoztak létre.⁴

A fémek esetében már 1915. februártól engedélyt kellett kérni a nem katonai célú felhasználáshoz. A fémnyersanyagok beszerzésére létrehozták a Magyar Fémköz-

1 A jótékony közönség figyelmébe. *Ellenzék*, 1915. március 17., 2.

2 Lásd HAJDU Tibor, POLLMANN Ferenc, *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*, Bp., Osiris Kiadó, 2014, 159.

3 Gustav GRATZ, Richard SCHÜLLER, *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung*, Wien–New Haven, Hölder-Pichler-Tempsky AG. – Yale University Press, 1930, 110–113. Idézi: HAJDU, POLLMANN, *i. m.*, 161.

4 Vö. KOVÁCS Vilmos, *Nyersanyagválság = Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*, főszerk. SZIJJ Jolán, szerk. RAVASZ István, Bp., PETIT REAL Könyvkiadó, 2000, 502–503.

pont Rt-t, s ennek mintájára sorra alakultak más nyersanyag-központok is. 1916 végére már volt bőripari, burgonya-, cukor-, csont-, gyapjú-, kávé-, korpa-, lenipari, vágómarha, olaj- és zsíripari, újságpapír-központ, sertésásviteli, ócskavas- és ócskapapír-bizottság stb. 1917-ben a kormány Magyar Vasbizottságot hozott létre, amely a kohókból kikerülő nyersvas és hengerelt áru elosztását szabályozta.⁵

A tűzérési és gyalogsági lőszergyártásban kulcsszerepet játszott a réz, amelyből a lőszerhüvelyeket, a tűzérési gyújtókat és a lövedékek vezetőgyűrűit készítették. Mivel a szükséges réz mennyiség többszörösen felülmúlta a hazai gyártást, már 1915-ben elrendelték a nagyobb fémáru- és gépgyárak rézkészleteinek rekvirálását, továbbá a kereskedelemben használt rézgyártmányok beszolgáltatását is. A begyűjtött réz mennyisége 1915 és 1917 között az ipari üzemeknél 8600 tonnára rúgott. Ezt követően a háztartásokban használt réztárgyak begyűjtésére került sor, és itt már komoly szerepet kapott a háborús propaganda is.

Miközben igényt tartottak a háztartások fémeszközeire, igyekeztek meggyőzni a tulajdonosokat arról, hogy nem csupán hazafias kötelességüket teljesítik, ha beszolgáltatják ezeket, de még jól is járnak. Részletesen elmagyarázták, miért is van szükség arra, hogy a háztartásokban használt réz-

eszközöket más, a háború szempontjából kevésbé fontos anyagokból készített tárggyakkal váltsák fel. A rézmozsarok helyett pl. porcelánmozsarokat kínáltak megvételre, amelyeken a háborút népszerűsítő szövegek vagy képek is szerepeltek. Egy-egy porcelánmozsár pedig „nemcsak célszerű, hanem szép háborús emléke a háziasszonynak. Feltétlenül van olyan értékes és nemes emlék egy hadimozsár, mint amit nagyanyánktól örököltünk.” A hazafias / honleányi áldozatkészség szükséges a háború sikeres folytatáshoz, hiszen „[a]ki rézmozsarát eladásra felkínálja a Fémközpontnak, az körülbelül 200 töltényt ad a hadseregnek. Már kétszáz töltény is az ellenség gyöngülését jelenti. Aki habverő üstjét eladásra felkínálja a Fémközpontnak, 13 srapnel rézalkatrészeinek előállításához járul hozzá, vagyis száz habverő üst 1300 srapnel előállítását jelenti. Ezerháromszáz srapnel pedig 4 kilométeres fronton egy lövészárkok elfoglalását eredményezheti” – avatta be a konyhai eszközök és a háborús sikerek közötti összefüggésekbe a magyar asszonyokat egy propagandaszöveg.⁶

A sárgarézt mozsarakért, ill. mozsártörőkért a honvédelmi miniszter kilogrammonként 2 korona 50 filléres térítést állapított meg.⁷ Általában véve igyekeztek olyan beszolgáltatási árakat megállapítani, hogy abból könnyen meg lehessen vásárolni a

5 KATONA Béla, *Magyarország közgazdasága. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv az 1916. évről*, Bp, Légrády-nyomda, 1916, 39–40. Idézi: HAJDU, POLLMANN, *i. m.*, 207.; KOVÁCS Vilmos, *Nyersanyagválság*, SZIJJ, RAVASZ, *i. m.*, 503.

6 A budapesti Erzsébet körút 32. sz. a. hadifém-kiállítás kapcsán kiadott röplap. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Aprónyomtatványtár. Idézi: *Az első világháború*, szerk. SZABÓ Dániel, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 263–264.

7 A honvédelmi miniszter 19048/1915. eln. 20/b. sz. körrendeletét közli: *Szebenvármegye Hivatalos Lapja*, 1916. február 10., 44–45.

beszolgáltatott konyhai eszközök pótlására más anyagból gyártott tárgyakat, azaz végeredményben ne érje anyagi veszteség a háziasszonyokat – magyarázta a honvédelmi miniszter rendeletét a sajtó.⁸ A begyűjtés során lovas kocsikkal járták a várost, és trombitajelekkel adták a lakók tudtára, hogy itt és most lehet leadni a fémtárgyakat.⁹ A sajtó ezek után – természetesen – arról számolt be, hogy a lakosság nagy mennyiségben szolgáltatja be fémedényeit a hazafias célokra,¹⁰ és tudósított a kiemelkedő eredményeket elért gyűjtőmunkáról is.¹¹

A leglátványosabb fémbegyűjtési akció a harangok rekvirálása volt. Az állam egyeztetett az egyházakkal, eleinte arra is volt példa, hogy a harangoktól önként váltak meg.¹² Később is igyekeztek figyelni rá, hogy

a templomi működéshez nélkülözhetetlen harangokat ne vigyék el,¹³ és a nagy műértékkel bíró harangokat is többnyire megkímélték.¹⁴ Ennek ellenére hadba vonuló harangjaikat a hívek sokszor heves érzelmenyilvánításoktól kísérve búcsúztatták,¹⁵ s a harangrekvirálások többnyire rontották a lakosság háborús hangulatát.¹⁶ A begyűjtésre azonban a hadsereg fémgigénye miatt szükség volt: 1915-ben 8000 tonnányi templomi harang begyűjtésére került sor, de 1000 tonna rezet nyertek templomok, kastélyok, épületek és síremlékek réztetőinek leszereléséből is. 1917-ben már az épület-felszerelési rudak, korlátok, fürdőkályhák, villamosvezetékek begyűjtését is megkezdték, s végül az ajtó- és ablakfelszerelések, kilincsek is sorra kerültek.¹⁷

8 *A háztartási fémtárgyak rekvirálása*, Nyitrai Lapok (Neutra-Trenchiner Zeitung), 1915. október 3., 1–2.

9 *Die Metallsammlung für das Heer*, Preßburger Zeitung, Morgenblatt, 1915. április 20., 3.

10 Pozsonyban pl. két és fél vagon telt meg pár nap alatt fémtárgyakból. *Die öffentliche Sammlung von Metallsachen zu militärische Zwecke*, Preßburger Zeitung, Morgenblatt, 1915. április 25., 4.

11 A vasvári római katolikus iskola tanulóinak a kincstár 766 koronát fizetett az összegyűjtött fémért, akik ebből 400 koronát felajánlottak a HadsegélyzőBizottságnak, hogy a hadiárvak javára fordítsa. A maradék 366 koronát pedig takarékbá tették a hősöknek emelendő emlék alapja javára. *Vasmegyei Független Hírlap*, 1915. október 1.

12 Az 1915. szeptemberi értekezleten dr. Monay Ferenc házfőnök javaslatára a ferences szerzetesek az ünnepnapokon megszólaltatott, Szűz Máriáról elkeresztelt, 37 mázsás legnagyobb harangot a hadseregnek adományozták. A harang „[m]ost el fog némulni, hogy az ellenséget irtó ágyúk és lövedékek irtózatot hangján szólaljon meg”. *Ágyúk a minoriták nagy harangjából*, Aradi Közlöny, 1915. szeptember 3., 9. A románok lakta Arad megyei Apáti község görögkeleti lelkésze, Dronka Valér a főispánnak küldött levelében jelezte, hogy a templom két és a román iskola egy harangját felajánlja a hazának, a hadsereg céljaira. *Román harangok a haza oltárán*, Aradi Közlöny, 1915. szeptember 18., 8.

13 *Requirierung der Verseczer Glocken*, Werschetzer Gebirgsbote, 1916. október 8., 1.

14 A verseci példa azonban ennek ellentmond, mert a helyi lap leírása szerint a katolikus templomból elvitt hat harangból kettő is még a 18. században készült. *Einrückung unserer Glocken*, Werschetzer Gebirgsbote, 1916. október 15., 2.

15 Még a fő üzenetét tekintve a harangok besolgáltatását támogató vers is így fogalmazott: „Most könnyes szemmel / hozunk közibünk a földre”. Özv. FOGT Ferencné, *Búcsu a harangunktól*. 1916. december 3., Losonci Ujság, 1916. december 7., 2.

16 Erdélyben pl. az a döntés született, hogy a rekvirált harangokért kapott pénz nem adják vissza az egyes református egyházközségeknek, hogy azután az összeget kiegészítve később új harangot vehessenek, hanem az erdélyi egyházkerület a pénzt visszatartotta és leánygimnáziumot akart belőle létesíteni. A cikk szerzője tiltakozott az elitista és az autonómiát sértő határozat ellen. REFORMÁTUS, *Az erdélyi református harangok*, Székelykeresztúr, 1916. augusztus 17., 1–2.

17 Lásd KOVÁCS, 5. jegyzetben i. m., 503.

A háborús áldozathozatal nem csupán a nyersanyagok beszolgáltatására terjedt ki, hanem a lakosság pénzbeli adakozását is igyekeztek ösztönözni. Összegekre a hadikölcsön-jegyzés hozta a legnagyobb eredményt, ám a háború folyamán számtalan gyűjtésre sor került. Sokszor egymással párhuzamosan gyűjtöttek, többnyire emberbaráti célokra, leginkább a háborúban megrokkant katonák segítésére.

A legérdekesebb és komoly múltra visszatekintő adománygyűjtés az ún. „aranyat vasért” akció volt. A háborúzó nemzet céljaiért való adakozás régi hagyománya volt, hogy az ékszereket a haza oltárára helyezték. Az 1813-as Napóleon elleni háborúban egy porosz hercegnő hirdette meg a *Gold gab ich für Eisen* (aranyat vasért) akciót, és hasonló kezdeményezésre később több alkalommal (pl. 1849-ben Magyarországon) is sor került. A jótékonykodásban központi szerepet játszó Augusztá-1914. augusztus 11-én jelentette meg felhívását: a hazafias célra felajánlott ékszereket vasból készült, *Pro Patria 1914* (később *Pro patria 1914–15*) feliratú emlékgyűrűkre cserélték le. A gyűrűt sokan pénzzel váltották meg; Ferenc József pl. 5000 koronát fizetett. A gyűrű viselése divatba jött, és a nagy érdeklődésre tekintettel 1915. január 14-től az adományozóknak vasból készített karperecet, melltűt, násfát, óraláncot, nyakkendőtü

is adtak. A karpereceket az 1849-es rablánc-karkötővel rokonították. A beérkezett ékszerekből rendszeresen aukciókat szerveztek¹⁸, amelyeknek bevételét jótékony célokra fordították.

A későbbiekben rendszeresítették az ékszereket átvevő állomásokat, ahol megbízható és előkelő hölgyek várták a nemes felajánlásokat. Tekintettel arra, hogy ezek az akciók elsősorban a vagyonos és előkelő rétegeket célozták meg, jótékonyágukról rendszeresen hírt adott a helyi sajtó is.²⁰ Ezek a híradások nem csupán arra lehettek alkalmasak, hogy általánosságban ösztönözzenek adományozásra, hanem a nemzeti egység képzetét is segíthették fenntartani.

Ahogy a háborús adakozásra, úgy a vasgyűrűkre is egy egész kereskedelmi ágazat települt. Élelmes ékszerészek hirdetései szerint a „vasgyűrűket az ujjon viselni veszélyes, mivel rozsdásodik. Tehát ajánlatos belül arannyal vagy ezüsttel kibélelni”.²¹

A háború elhúzódásával egyre nehezebbé vált a lakosságot adakozásra bírni, ezért a perselyezők a siker érdekében újabb módszereket is bevetettek. A Hadsegélyző Hivatal a híres és a Monarchia hadi kiválóságát bizonyító 30 és feles mozsárágyú szinte ember nagyságú lövedékére hasonlító perselyt állított fel a Ferenciek terén, s ide gyűjtötte az adományokat.²² 1915 tavaszán – de bizonyára máskor is – egész lovas

18 Vö. KREUTZER Andrea, *Aranyat vasért mozgalom* = SZIJJ, RAVASZ, i. m., 42.

19 *Aradi nők ékszerei a templom oltárán*, Arad, 1914. augusztus 17., 2.

20 Pl. *Gold gab ich für Eisen*, *Preßburger Zeitung, Morgenblatt*, 1915. május 23., 4.

21 Benedek Sándor kolozsvári ékszerész apróhirdetése a *Kolozsvári Hírlap* 1915. február 3-i számában jelent meg. (3. o.)

22 A gyűjtőperselyről fénykép jelent meg az *Uj Idők* 1915. április 11-i számában (411. o.)

kocsi karaván járta Budapestet adományozásra buzdítva.²³

1915. július közepén Aradon egész napos zenés, táncos ünnepséget rendezett a Vöröskereszt helyi szervezete. A városközpontban felállított sátraknál a „filléreket a legbájosabb női mosollyal, a legfinomabb köszönettel nyugtázták. Volt bársonyos kéz által nyújtott virág, katonazene, cigányzene, cukrászsütemény, pezsgő, sör, nagyszerű, pompás kabaré, újságvásár stb. Mindezt ellenszolgáltatásként kapta a közönség a sebesült katonáknak juttatott fillérekért.”²⁴

A filmszínházak is részt vettek a gyűjtésben. 1915 májusában országos akció keretében invitáltak mindenkit mozielőadásra, ugyanis „[a] jótékony mozinapon minden fillér, ami a mozipénztárba befolyik, a Vöröskereszt Egyleté és az Augusztá-alap rokant alapjáé. Nem vonnak le a mozisok a kiadásaira semmit. Minden költséget ők fedeznek.”²⁵

A gyűjtések egyik, mai szemmel nézve is jól végiggondolt példája volt az ország több városában megrendezett „füsttelen nap”. 1915. május 1-jén a dohányárakra szánt összeget kérték el a háború katonáldozatainak felsegélyezésére. Ez eset-

ben tehát nem általánosságban kérték a lakosság pénzádoományait, hanem rámutattak arra a kiadási tételre, amely igazán elviselhető áldozatnak tűnhetett. Az adakozók adományaikért cserébe a „különböző árral szignált és vastag papír-szivarral ékeskedő jelvényeknek” is örülhettek.²⁶ Az adományokért komoly ellentételezéssel kecsegtetett a Hadsegélyező Hivatal a háború kárvallottjai számára indított gyűjtőakciója, az adakozók között az akkor még nagy ritkaságnak és luxuscikknek számító automobilt sorsoltak ki.²⁷

A totálissá vált háborúban a polgári lakosság anyagi áldozatvállalásának sikerében nagy része volt a propaganda-akciónak. Már a kortársak is pontosan látták, hogy „[a] háborút nem csak a hadsereg vívja meg. A polgári társadalom minden rétege harcol s minden újabb erőfeszítése egy lépés a béke felé. Egész országunk egy jól felszerelt tábor és a győzelem dicsőségén egyformán osztozkodik a katona, a polgár, a férfi és a nő.”²⁸

Ifj. Bertényi Iván

23 *Vö. Uj Idők*, 1915. március 21., 318.

24 *Sikerült a virágnap Aradon. Eredményes gyűjtés az utcákon*, Arad, 1915. július 12., 2.

25 *Ma mindenki menjen a moziba. Az országos mozinap Székesfehérváron*, Székesfehérvári Friss Újság, 1915. május 19., 2.

26 *A füsttelen nap Aradon*, Arad, 1915. május 3., 2. – Székesfehérvár esetében a bevétel (1907 korona 13 fillér) negyedét a város kapta, amit a háborúban megvakult és megrokkant helyi katonákra fordítottak. *A füsttelen nap jövedelme*. Székesfehérvári Friss Újság, 1915. június 12., 3. Lásd Kat. 283. oldal

27 Lásd Kat. 285. oldal

28 Lásd SZABÓ, 6. jegyzetben *i. m.*, 263.

A „M. kir. Honvédelmi Ministerium Hadsegélyező Hivatalának Engedmény bélyegei” /
Discount Stamps of the Hungarian Royal Ministry of Defence Office [OSZK PKT]

A „Magyar Nők Korona alapja” szelvénykönyve / Coupon
book for the “Crown Fund of Hungarian Women”
[OSZK PKT]

A Hadsegélyező Hivatal katonai árvák és özvegyek javára 1915-ben kibocsátott 4 filleres jótékonyági korongjai, a Hadsegélyező Hivatal 2 filleres jótékonyági bélyegei / **4-pence charity tokens issued in 1915 by the War Aid Office for the benefit of war orphans and widows, 2-pence charity stamps of the War Aid Office** [OSZK PKT]

Az 1915. május 1-i füsttelen napot reklámozó szivarkarika szalagok / **Cigar vignettes advertising the no-smoke day on May 1, 1915**

[OSZK PKT]

Persely / Coin-box
[HM HIM]

„Fémet a hadseregünknek” magyar, német és román nyelvű felhívás / “Metal for Our Army”, announcement in Hungarian, German, and Romanian [OSZK PKT]

„Hadsegélyező rajzfűzet” borítólapja / Cover page of “War Aid Drawing Booklet” [SL mgy]

EGY AUTOMOBIL 1 KORONÁÉRT!
Sorsolás a Hadsegélyző-Hivatal segélyalapja, a háboruban elesettek özvegyei és árvái javára.

Sorsjegy gyanánt egy izléses, finom bőrkötésű tárcza-naptár bocsáttatik ki. Minden tárcza-naptár folyószámmal van ellátva, : 1-től 100.000-ig. :
A m. k. pénzügyministerium által engedélyezett húzás
1915. évi márczius hó 15-ikén tartatik meg a Hadsegélyző-
: Hivatal helyiségében. :

Kisorsolva csak egyetlen egy nyereménytárgy lesz: egy magyar gyártmányu
AUTOMOBIL.
Amennyiben az autó a nyerő czéljainak meg nem felelne, az – a Hadsegélyző-Hivatal közvetítésével – 5000 kor. értékű esetleg más magyar gyártmányu iparczikkre vagy képzőművészeti alko-
: tásra átcserélhető. :

Az 1915. évre vegye mindenki a „Hadsegélyző tárcza-naptárt”.
A sorsolással egybekötött Hadsegélyző tárcza-naptár
Itt kapható! ára 1 korona. Itt kapható!

A Hadsegélyző-Hivatal emlékérmé.

„Egy automobil 1 koronáért” – sorsjegyet reklámozó tábla / **Board advertising lottery ticket: “One Automobile for One Crown”** [OSZK PKT]

**Vasmozsár törővel /
Iron mortar and pestle**
[HM HIM]

Különböző *Pro Patria*-gyűrűk; az „Aranyat vasért” akciót reklámozó újsághirdetés, ill. rajzos reklám / Various *Pro Patria* rings; newspaper advertisement and drawing for the “Gold for Iron” initiative [1914. HM HIM, ill. SL mgy]

Richard Geyer: *Hadseregünknek fém kell! Hadifémek beváltása.* / *Our Army Needs Metal! Collecting Raw Materials* [1916. OSZK PKT]

Moldován Béla: *Mindent a hadseregnek. Mindenféle szövet-hulladékot gyűjtünk!* / *All for the Army. We Collect all kinds of Textile Waste* [1917. OSZK PKT]

Tuzskay Márton: *Gyorssegély - Augustia Alap / Quick Help - Augusta Fund* [1915. OSZK PKT]

Faragó Géza: Cím nélküli jótékonysági plakát / *Untitled charity poster*
[1915. OSZK PKT]

17. Vasvitézek

A háborús jótékonyosság egy különleges, igen látványos és interaktív csoportját alkották az ún. szögelőszobrok.¹ A fából készült, többnyire katonát ábrázoló szoborba kel- lő díj befizetése esetén fémszöveget lehetett verni, amelyet így hamarosan beborított a sok szög vagy fémlemez. A szegelés formája talán a középkori céhlegények vándorévei- nek szokásából táplálkozott. Bécsben a Szent István-dómmal átellenben, a Stock- im-Eisen-Platz egyik házának sarkán meg- tekinthető egy vasszegekkel kivert fatus- kó. Hasonló vastuskó volt Pesten és Budán is – ma mindkettő a Budapest Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában tekinthető meg. Az előzményeknél azonban számunkra fontosabb a szögelőszobrok által közvetített háborús propaganda-üzenet.

A nyilvános térben végrehajtott szöge- léseknek az volt az alapvető célja, hogy a civil lakosság megtakarításait valamilyen háborús jótékony célra vegyék igénybe.

A háború folyamán számtalan hasonló akció volt, a szögelés azonban interaktivitásával és propagandisztikus jellegénél fogva is kiemelkedett közülük. Az átlagos adakozás során, amikor a polgár pénzt dob pl. egy perselybe, az adomány arctalan és névtelen, legfeljebb az adakozó közvetlen közelében tartózkodók látják a nemes gesztust. A szö- gelés ellenben sokkal látványosabb, hiszen a ceremónia nyilvános és köztéri jellegénél fogva többek által látott tett. Ráadásul az adakozás (a pénz átadása) mellett egy en- nél teátrálisabb cselekedet, a szög beverése is magára vonhatta a tekinteteket. A némi fizikai erőfifjtést is jelentő művelet az adakozót egy tágabb közösség aktív tagjá- vá tette, s hazafias áldozatkészsége jól lát- ható vált. Sőt, adott esetben a szervezők arról is gondoskodtak, hogy az illető neve is fennmaradjon. A sajtó rendszeresen kö- zölte az adományozók nevét,² sőt, arra is volt példa, hogy a helyi (megyei) hivatalos

1 Vö. SZABÓ Dániel, *A Nemzeti áldozatkészség szobra, avagy fából vaskarika*, Budapesti Negyed, 1994/1., 59–84.

2 Természetesen, a kor szokásainak megfelelően csak a nagyobb összeget adókét, akik a helyi előkelőségek közül kerül- tek ki. Tőlük ugyanakkor el is várták a nagyobb bőkezűséget. Pl.: *Zur Vermehrung des „Honvéd im Eisen” Einkommens*, Preßburger Zeitung, Morgenblatt. 1915. június 3., 5. Vagy: *Adományok a vashonvéd költségeire*, Komáromi Hirlap, 1916. május 21., 2. (Itt már a kisebb adományt tévők nevét is feltüntettek.) Győrben külön megemlékeztek az ezredik pikkely beverőjéről: *Az ezredik pikkely*, Győri Híradó, 1916. január 26., 2. Egyes kisebb közösségek esetében azonban arra is volt példa, hogy a kisebb összegeket áldozók nevei is megjelentek a sajtóban. Pl. *Adományok a vashonvédra*, Komáromi Lapok, 1916. április 29., 4.; *Adományok a vashonvédra*, Komáromi Lapok, 1916. május 6., 4.; *Adományok a vashonvéd költségeire*, Komáromi Lapok, 1916. május 13., 5.; *Adományok a vashonvédra*, Komáromi Lapok, 1916. május 27., 3. Vagy a délvidéki Versecen: *Spendenverzeichnis*, Werschetzer Gebirgsbote, 1916. október 1., 2.; *Spendenverzeichnis*, Werschetzer Gebirgsbo-

lap tette meg ezt.³ Azokban az esetekben, amikor a szobrot nem szögekkel, hanem különböző méretű fémlapocskákkal fedték be, bizonyos összeg befizetése esetén arra is lehetőség nyílt, hogy a fém pikkelybe az adományozó nevét belekarcolják,⁴ bár ez távolabbról szemlélve bizonyára nem volt jól kivehető. A hazafias áldozatkészség hétköznapi hőseinek emlékét azonban az a díszes kiállítású könyv volt hivatva megőrizni, ahová az adakozók neveit feljegyezték. Emellett az adományozók szép kiállítású emléklapot⁵, sőt, színes, zománcozott kitűzhető jelvényt⁶ is kaphattak, amelyek lehetővé tették, hogy egyszeri jótékony cselekedetükkel a magánszférában később is elbüszkélkedhessenek. A többszörösen is láthatóvá tett áldozatkészség másokat is adakozásra serkenthetett, de erősíthette

azoknak a hazafiaknak az összetartozás-tudatát is, akik már a jelvény viselése révén is a háborús üzenet hirdetői voltak.

Bár alapvetően magánosok vettek részt a szögelés rítusában, a szobrokat bizonyos időszakokban⁷ önkéntesek (hölgyek⁸ vagy rokkant katonák⁹) vigyázták, lehetővé téve a szögelést, a szervezők arról is gondoskodtak, hogy különböző testületek együttesen jelenjenek meg a szobornál.¹⁰ A közös szögelésekkel nagyobb feltűnést keltve szintén jól lehetett propagálni az ünnepélyes avatáskor már elmondott gondolatokat. Az iskolák akár osztályonként is tarthattak szögelést, ezek az alkalmak lehetőséget nyújtottak újabb ünnepekre.¹¹

Ezek a városi köztérben gyakorta ismétlődő rendezvények láthatóvá tették, milyen sokan is vannak az áldozatkész hazafiak.

te, 1916. október 11., 2.; *Spendenverzeichnis für den ung. Honvéd-Wehrmann*, Werschetzer Gebirgsbote, 1916. október 15., 2.; *Spendenverzeichnis für den ung. Honvéd-Wehrmann*, Werschetzer Gebirgsbote, 1916. október 22., 2.

- 3 A hetenként megjelenő *Pozsony Vármegye Hivatalos Lapja* 1915. augusztus 19-től 1916. március 30-ig rendszeresen *A pozsonyi vashonvéd* címmel közölte az adományt tévő községeknek – és ritkábban magánosoknak – a neveit és az általuk adományozott összeget.
- 4 Ez volt a helyzet Budapesten, de a temesvári szögelőszobor esetében is. Ez utóbbira: *Kataklizma. Berkeszi István első világháborús naplója. Temesvár, 1914. június 28. – 1918. október 27. Válogatás*, bev., vál. és jegyzetekkel ellátta MAROSVÁRI Attila, Békéscsaba–Szarvas, Új Auróra–Petőfi, 1989, 1916. március 12-i bejegyzés. Idézi: *Az első világháború*, szerk. SZABÓ Dániel, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 254–255.
- 5 Lásd Kat. 295. oldal
- 6 Lásd Kat. 292. oldal
- 7 „A vértés vitéz famintájába a szegeket a következő időrendben lehet beverni: Vasárnap, szerdán és szombaton délelőtt 8–10-ig, délután pedig 3–6-ig. A többi napokon pedig délelőtt 10–12-ig, délután pedig 3–6-ig” – adta hírül pl. az egyik székesfehérvári napilap. *Székesfehérvári vértés vitéz szobor*, Székesfehérvári Friss Újság, 1915. szeptember 11., 3. Hasonló felhívás Komáromból: *Az áldozatkészség pajzsa Komáromban*, Komáromi Lapok, 1915. december 4., 3. Pöstyénben ellenben – legalábbis a rosszabb idő beköszöntéig – egész nap lehetett szögelni: *Szent István vaskoronája*, Pöstyéni Újság, 1915. szeptember 27.
- 8 *Bakterház a szobornál*, Székesfehérvári Friss Újság, 1915. szeptember 19., 3.
- 9 *A fahonvéd*, Délmagyarország, 1915. szeptember 17., 5.
- 10 „A hatóságokhoz, hivatalokhoz, iskolákhoz és intézetekhez külön felhívásokat küldtek, csoportosan vonuljanak ki a szoborhoz a szegek beverésére, de a bizottság ez uton is felkéri a vezetőségeket, hogy a felvonulás ideát néhány nappal előbb jelentsék be”. *Székesfehérvári vértés vitéz szobor*, Székesfehérvári Friss Újság, 1915. szeptember 11., 3.
- 11 „A főgimnázium saját zenekarával vonul fel, a felső kereskedelmi iskola felvonulásánál pedig az ifjuság és a női kereskedelmi tanfolyam leányaival négyszólamú vegyes karban hazafias dalokat fog énekelni” – adta hírül a *Székesfehérvári Friss Újság* 1915. szeptember 19-én.

A közösen, rituálisan elvégzett szögelés és a szoboralakot mind jobban beborító szögek látványa az akcióhoz csatlakozók számára egyértelműen jelezte, hogy egy nagyobb nemzeti közösség részeként hozták meg áldozatukat, tehát a társadalmi összetartozás-érzést és a nemzeti egységet is erősítették ezek az akciók. A végső cél az volt, hogy a szobrot teljesen beborítsák a vasszegek. A tervek szerint fahonvédből ténylegesen vasvitézzé változott alkotásokat a helyi múzeumba helyezték volna, hogy ott dokumentálja a háborús nemzedék hazafias elkötelezettségét.¹²

A világháború során Németországban és Ausztriában százával készültek szögelőszobrok. Az 1915. március 6-án ünnepélyes keretek között leleplezett, világviszonylatban is legelső bécsi szobor tekinthető a magyar példák előképeinek is.¹³ A legelső hazai szoborral a közeli, és akkor még erősen német kulturáltású Pozsony büszkélkedhetett (1915. május 23-án avatták fel),¹⁴ s ezt az erdélyi szász központ, Nagyszeben vasvitéze követte.¹⁵ A német hatás ellenére a szögelőszobrok nemcsak a hazai németiség központjaiban voltak jelen. Bár a magyarországi emlékműanyag (jelenleg a kutatás mintegy kéttucatnyi vasvitézről tud) mind mennyiségében, mind

a propaganda-akciók fontosságát tekintve jelentősen alulmarad a német és osztrák területek szögelőszobraihoz képest,¹⁶ az ország szinte minden területén volt olyan város, ahol létesítettek szögelőszobrot. A legfontosabb és legismertebb művet, a pesti Deák téren az Anker-palota előtt 1915. szeptember 12-én felállított lovasszobrot, a Nemzeti Áldozatkészség szobrát megelőzte még több másik, így a Kárpátok Őrének is nevezett kolozsvári (1915. augusztus 18.)¹⁷ vagy a korban igen látogatott fürdőhelyen, Pöstyénben készült Szent Korona-szobor is.¹⁸ A később felavatott munkák közül formájuk miatt érdemes kiemelni a turulmadarat ábrázoló nyitrait (1915. október 17.)¹⁹ és az 1918. augusztus 25-én felavatott soproni vaságyút,²⁰ amely a nyugat-magyarországi városban már a második szögelőszobor volt.

A szögelőszobrok felállítását és a szögeléseket további adományok begyűjtésére alkalmas ajándéktárgyak kísérték. A szobrokat ábrázoló képeslapok mellett árusítottak pl. olyan levélpapírt is, amelyet a pesti szobor dombornyomású, miniatűr mintája díszített.

Ifj. Bertényi Iván

12 *Kataklizma, i. m.*, 1916. március 12-i bejegyzés. Idézi: *Az első világháború, i. m.*, 255.

13 Fényképes beszámolót közölt pl.: *A bécsi vashonvéd avatása*, *Uj Idők*, 1915. március 14., 293.

14 *Der „Honvéd im Eisen“ in Pozsony. Enthüllungsfeier*, *Preßburger Zeitung, Morgenblatt*, 1915. május 24., 2–3.

15 *Wehrmann im Eisen*, *Siebenbürgisch-Deutsche Tagespost*, 1915. augusztus 2., 5.

16 Erről pl. Dietlinde MUNZEL-EVERLING, *Kriegsnagelungen, Wehrmann in Eisen, Nagel-Roland, Eisernes Kreuz*, Wiesbaden, 2008, szerzői kiadás.

17 *A Kárpátok őre*, *Uj Idők*, 1915. augusztus 29.

18 *Szent István koronája. A pénteki ünnep*, *Pöstyéni Ujság*, 1915. augusztus 23., 1.

19 *Eine erhebende patriotische Feierlichkeit*, *Nyitrai Lapok*, 1915. október 24., 3.

20 *A „Vaságyu“ leleplezési ünnepe*, *Soproni Napló*, 1918. augusztus 27., 2–3.

Ismeretlen: Nagyszebeni Vas-honvéd / Iron Honved from Nagyszeben
(today Sibiu, Romania) [1915. OSZK PKT]

Jelvények a pozsonyi, a székesfehérvári és a budapesti áldozatkézség-szoborral / Badges with the statues of self-sacrifice in Pozsony (Bratislava, Slovakia), Székesfehérvár, and Budapest [SL mgy]

**Szentgyörgyi István: Nemzeti áldozatkészség /
A Nation's Readiness for Sacrifice**
[1915. SZMM-MNG]

**Pásztor János: Álló katona /
Standing soldier**
[1916 körül. SZMM-MNG]

A „Nemzeti Áldozatkészség Szobor” végrehajtó-bizottságának hivatalos kiadványa /

Orders from the executive committee of the Statue of National Self-Sacrifice [levélpapírt és dombornyomott borítékot tartalmazó doboz, SL mgy]

Jelmagyarázat a szögélőszobros térképhez

● PIROS pont:

a budapesti Nemzeti Áldozatkészség-szobor előtt fölvatott szögélőszobor. Pozsony, Nagyszében, Kolozsvár, Pöstyén és Szeged

● SÖTÉTKÉK pont:

1915. szeptember 12. és 1915. december 31. között fölvatott szögélőszobor. Székesfehérvár, Csorna, Budapest, Nyitra, Szombathely, Komárom

● ZÖLD pont:

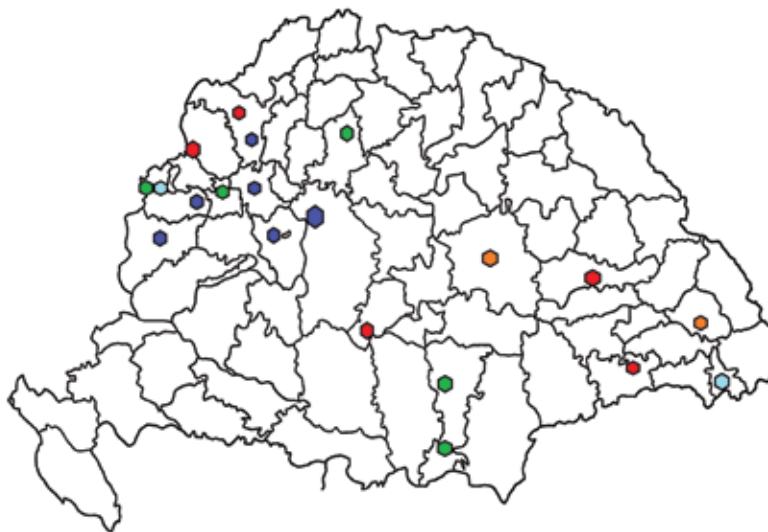
1916-ban fölvatott szögélőszobor. Győr, Vercs, Losonc, Temesvár, Soproni vashonvéd

● NARANCSSÁRGA pont:

1917-ben fölvatott szögélőszobor. Nagyvárád, Székelyudvarhely

● VILÁGOSKÉK pont:

1918-ban elkészült szögélőszobor. Soproni vaságyú, Brassó

Fahonvédek az országban – térkép / Map about the Wooden Honved Soldiers in the country

[készítette: Ifj. Bertényi Iván]

Képeslapok a székesfehérvári és losonci áldozatkészség-szobrokról, nyitrai vasturul-jelvény /

Postcards of the Self-Sacrifice Statues in Székesfehérvár and Losonc (Lučenec, Slovakia), Iron Turul Badge from Nitra

[SL mgy]

Az adományozók számára kiállított emléklap / Certificate of donation [OSZK PKT]

A Nemzeti Áldozatkészség Szobrával kapcsolatos propaganda-képeslapok a kolozsvári, szombathelyi, verseci, nagyvárad, pozsonyi és székelyudvarhelyi vashonvédekről / Propaganda postcards regarding the central Statue of National Self-Sacrifice. The Iron Honvéd Soldiers in Kolozsvár (Cluj, Romania), Szombathely, Versec (Vršac, Serbia), Nagyvárada (Oradea, Romania), Pozsony (Bratislava, Slovakia), and Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, Romania) [SL mgy]

18. Hősi emlékművek – kultusz és emlékezet

Magyarországon a *Nagy háború* emléke évtizedekig élénken élt a köztudatban. Szinte valamennyi településen találhatunk első világháborús emlékművet. E szobrok vagy emléktáblák, miközben a helyi közönség gyászát is kifejezték, sok tekintetben a háború alatti propaganda szimbolikus folytatását jelentik. Az 1917. évi VIII. törvény-cikk előírta, hogy a települések állítsanak emlékművet a háború helyi áldozatainak, a harcok lezárultáig azonban erre nem került sor. A háború után megvalósult emlékművekre a 19. századi formakincs jellemző: a pátoszos mozdulatban ábrázolt katonafigurák mellett nemzeti jelképek és szimbolikus állatalakok is gyakran feltűnnek. (Képeinken Budapest emlékműveit mutatjuk be Rajkó Kinga gyűjtésében, Gyenes Andrea fotóin.) Az első világháború tragikus emlékezete, a vesztes háború és a békeszerződés okozta düh meghatározta a következő korszak politikai közhangulatát. A háború hősi halottaira való emlékezés 1920 után összefonódott a trianoni békediktátummal szembeni tiltakozással. A különböző megemlékezések így végső soron akár az újabb háborúra készülés gondolatát is magukban hordozhatták.

Az első világháború minden korábbi konfliktusnál több áldozattal járt. Ez a rettenetes tapasztalat formálta meg a huszadik század emberét. A *Nagy háborúval* Magyarország is végérvényesen belépett a modern korba.

Magyarország első világháborús veszteségei

Közvetlenül a világháború kitörése előtt, 1914 nyarán az Osztrák–Magyar Monarchia lakossága 51 600 000 főt számlált. A katonai céllal mozgósítottak száma az első világháború kitörésétől 1918. október 31-ig 8 322 000 fő volt, azaz körülbelül a teljes lakosság 16,1 százaléka. Ebből 5 061 000-en szerepeltek a volt közös Hadügyminisztérium által összeállított háborús veszteségkimutatásokban. A halottak aránya 18, a sebesülteké 36 százalék volt, 17 százalékuk eltűnt, 29 százalék pedig hadifogságba esett. (Az adatok a Központi Statisztikai Hivaltól származnak.) Mivel a korabeli hivatalos adatok Ausztria–Magyarország egészére vonatkoznak, a magyar elesettek számát máig csak megbecsülni tudjuk. A Honvédelmi Minisztérium Társadalmi Kapcsolatok és Háborús Kegyeleti Főosztályának tájékozta-

tása szerint számuk 661 000-re tehető. Ehhez képest mindössze 40 000 hősi síremlék maradt fenn napjainkra Magyarországon. Egyrészt azért, mert a harci cselekmények külföldön zajlottak, és a legtöbb katona elhunytának helyén nyugszik, másrészt pedig

azért, mert az 1950-es évektől szisztematikusan felszámolták a világháborúban elesett katonák sírjait, vagy nem törődtek a gondozásukkal többé.

Szöts Zoltán Oszkár

Világháborús emlékhelyek Magyarországon / Memorials from the First World War in Hungary

[Fotó: Gyenes Andrea / Újkor.hu - A velünk élő történelem]

TRAFIK

POSTAI
ERTEKCIKKEK
ELŐRÁSA

ÁLLAMI SORSJÁTÉK
KÖZÖSSÉGI
200.000
KÖZÖSSÉGI
SORSJÁTÉK DOKUMENTUMOK
KÖZÖSSÉGI
HÚZÁS 1915. JULIUS 15. EN

1915

19. Ady és Babits pacifizmusa

Ady Endre háborús költészetéről barátja és későbbi monográfusa, Schöpflin Aladár írja, hogy „Szava az emberi természet tiltakozása a háború ellen, elszörnyedése a szörnyűség miatt, amelybe belekényszerítették. Nem fér hozzá semmi, ami a háborút megszipíthatja, sem a hősiesség kultusza, sem az esetleges harctéri győzelmeken való öröm, a háborúnak semmi romantikája.”

Ady élete utolsó négy évének legfőbb motívuma a háború. Egyes kortársaihoz – pl. Biró Lajoshoz – hasonlóan már a balkáni háború időszakában érezte, hogy egy nagyobb, egész Európát is érintő háború veszélye fenyeget. A *Véres panorámák tavaszán* című versében, mely egyúttal Ady *Ki látott engem?* kötetének cikluscímadó verse, ez a hangulat érhető tetten. A szarajevói merényletet követően – kortársai visszaemlékezései szerint – megjósolta az elkövetkezendőket, sokakat megelőzve ismerte fel és hangoztatta a háború pusztító, egyes emberre és a nemzetre gyakorolt hatását. A háború kitörésének a napját, a baljóslatú eseményeket idézte fel az 1917-ben publikált *Emlékezés egy nyár-éjszakára* című versében. E pillanatot alkotóink nagy része – közöttük Babits Mihály, Molnár Ferenc – megörökítette, nemcsak a rendkívüli politikai eseményként, hanem

szóba hozva az azt kísérő különleges természeti jelenségeket is.

Ady írásaiban rögtön reagál a szarajevói merényletre és az egymást követő hadüzenetekre. A néhány héttel a háború kitörését követően született, s a *Nyugat*-ban megjelent *Az egyetlenek sorsa* című írásában az individuumokra mért döntés súlyát és felelőségét firtatta, azt, hogy mi lesz azokkal az emberekkel, akikre rákényszerítik a háborút. Elhíresült szimbolista versében, *Az eltévedt lovasban*, mely a *Nyugat* 1914. november 16-i számában jelent meg, a korábbi helyes útról való letérés veszélyeire figyelmeztetett.

Nyugatos alkotótársai, barátai közül Babits Mihály, Kaffka Margit és Lengyel Menyhért kezdetektől fogva osztott állásfoglalásában, ám írói társai közül sokan – Juhász Gyula, Móricz Zsigmond, Laczkó Géza – még hónapokig hittek a lelkesítő propagandának. Ezzel szemben állva Ady 1915-ben is folytatta megrendítő háborús verseit (*Láttam rejtett törvényed, Kurucok így beszélnek*). Költészete egyszerűsödik, képhasználata szóképekkel telik meg, erőteljesebben metaforikussá, többértelművé válik. Pacifizmusát, háborúellenességét – félvén a cenzúráról – szóképekbe burkolta. *Az igazi szó* című versében panaszozza fel,

hogy „Kosarazott szájjal / Lefojtott tüdővel” szólhat csupán. Prózaí írásait, cikkeit is cenzúrázzák. 1915-ben már nem láthatott napvilágot *A nagy Hitető* címmel sajtó alá rendezett kötete.

1915 tavaszán kezdte el írni *Távol a csatatértől* című cikksorozatát, mely írások között szól barátjának, Bányai Elemérnek a haláláról is (*Szegély Zuboly emlékének*). 1915. augusztus 16-án a *Nyugatban* jelenik meg az *Intés az örökhöz* című verse Hatvany Lajos *Harcoló betűk* című esszéje és Babits *Játszótam a kezével* című költeménye mellett. Még ez év őszén Rákosi Jenő az általa méltatott Gyóni Géza költészete ürügyén (és a harctértől távol maradó Adyt bírálendő) indítja meg újabb támadássorozatát a költő ellen. Ady és Rákosi vitája erősen megosztja a korban az irodalmi életet. Móricz, Jászi, Hatvany, Ignó, Kaffka Margit azonnal Ady védelmére kelnek. 1916-tól sorra jelennek meg emblematikus pacifista versei (*Tovább a hajóval*, *Ember az embertelenségben*), de publicisztikája még fokozottabb ellenőrzésnek van kitéve. 1917 januárjában Csucsáról írja Ady Lajosnak: „Az ’asztalfiók’-nak írott vers nem nekem való, te ismersz; vagy írhatok, vagy elemésztődöm a ki nem írottságban. Ó, hány pompás, bíborvörös versem halt meg születése előtt, mert akaratlan voltam, de valamikor, nem is régen, az akaratlanságomat mindig legyőzte a legnobilisabb hiúság. Az a hit, hogy a versemre szüksége van az embernek, nem mint a háborúra, de mint az esőre.”

A költőt mélyen megrázta az 1916 őszi román betörés Erdélybe. Az eseményt, a

mindenüket hátrahagyó, menekülő polgári lakosságot, a katonavonatokat Csinszkaival közös otthonukban, Csucsán személyesen is láthatta. Az általa tapasztaltakat élete végéig traumaként hordozta, melyet több írásban is felidézett. Legmegrendítőbben a *Nyugat* 1916. október 16-i számában megjelent az *Ember az embertelenségben* című versében szól arról, hogy mit látott a „Borzalmak tiport országútján”. A *Nyugat* 1918. február 16-i számában megjelent a *Daudet és Kiss* című írásában is megemlékezik a napokról: „énnekem látnom kellett egy erdélyi dombi lakásról a székelyeknek ő szörnyű menekülésüket. Azóta se tudok ép lenni...”

A háború alatt írott verseiből Hatvany Lajos segítségével válogatott össze egy kötetnyit, mely *A halottak élén* címmel jelent meg 1918-ban. A könyv kilenc ciklusának legfőbb témája a háború. A kiadói szempontokat érvényesítő Hatvany az Ady által korábban *A nagy Hitető* valamint a *Halottan és idegenen* címmel összegyűjtött, kiadásra szánt versekből többet (*Egy háborús virágének*, *Nincs itt ország*) kihagyni kényszerült, ám *A halottak élén* így is a háborús költészet európai viszonylatban páratlan gyűjteménye. Schöpflin Aladár a *Nyugatban*, Bölöni György a *Világban*, Halasi Andor az *Esztendőben* méltatta a kötetet. Ady 1918 őszi született költeményeiben vonja meg háborúellenes költészetének mérlegét.

Egyrészt a história mérlegére téve: „mert igazam volt, igazam volt” – írja *Az utolsó hajókban*, másrészt Ady költészetének fő motívumai, a tenger, a víz és a hajók, melyek az élet közegének vissza-visszatérő motívumai

vonódnak vissza a félelem és hetyke utálat hullámtalan tengeren küzdő hajók említése, s ezen utolsó érzelmek elvetése, a közönybe süllyedés artikulálása által. A költeményben többször jelenlévő, immáron múlt időben említett „szabad” szó a személyiség nyitottságát, életfilozófiáját képezi le, s utal a megváltozni látszó egzisztenciális állapotra is. A Titkoló, a Sors, az Isten mellett a Nincsen szintén az egyén világba-vetettségére utal. Arra az ontológiai és antropológiai válságzatra, melynek szintézise a *Krónikás ének 1918-ból*. Az *Üdvözlét a győzőnek* című, utolsó versében már csak egyet tehetett: az antant-hatalmak megértését kérte.

Költőtársa, Babits Mihály is több műfajban szólta a háború ellen, s Adyhoz hasonlóan a szarajevói merényletet követően hangot adott pacifizmusának. Az első hadijelentéseket követően megírta a *Fiatal katona* című versét, mely a *Nyugat* 1914. október 16-i számában jelent meg, s amelyet Gyulai Ágost 1916-ban megjelent *Háborús antológiája* számára is elkért. Ima-parafráziséját, a *Miatyánkot* a bécsi Literarisches Institut Kosmos felkérésére írta, s előbb aprónyomatványként terjedt, majd több, levélbeli megkeresést követően látott napvilágot a *Nyugat* 1915. november 16- számában.

Babits háborúellenességét személyes tapasztalatai is befolyásolták, hisz 1915-től családtagjai, barátai és alkotótársai közül is többen a frontra kerültek. Testvére, István 1915 májusától katona. A család kezdeti lelkesedése a háborús helyzet miatt hamarosan semmivé lett. István 1916. augusztusi hadifogságba kerülését követően a családi

levelezés egyre borúsabbá válik egészen 1920 nyaráig, István Szibériából való visszatéréséig. Babits barátai közül többen fronton voltak, így Moholy-Nagy László is, akivel levelezésben állt a költő. A hazánkban és Angliában is elismert esszéista, költő Békássy Ferenc haláláról Babits a *B. F. huszárönkéntes: elesett az északi harctéren, 1915 június (Nyugat, 1915. augusztus 1.)* című nekrológban emlékezett meg.

1915. augusztus 16-án a *Nyugatban* megjelent *Játszottam a kezével* című verse nyomán lejárato hadjárat kezdődött ellene, melyet Dunántúli álnév alatt Rákosi Jenő indított el a Budapesti Hírlap hasábjain. Rákosi előbb Adyt támadta, majd lapja október 20-i számában e versre hivatkozva Babits hazafias tanári működését is kétségbe vonta. A polémiába nemcsak az író társak, de a Tanáregylet is beleszólt. Babitsot rendkívüli ülést követően tisztviselőtelepi gimnáziumi tanári állásából felmentették, s a Budapestvidéki Tankerületi Főigazgatóságra rendelték irodai munkavégzésre. Babits *Vers, támadásokra* című költeményében reflektált az eseményekre, mely a *Nyugat* 1915-ös évfolyamának 22-es számában jelent meg.

Babits azonban tovább folytatta pacifista verseinek publikálását. A béke utáni vágy ihlette *Húsvét előtt (Nyugat, 1916. április 1.)* című ismert költeményét, melyet nagy sikerrel olvasott fel 1916. március 26-án a Zeneakadémián. Még ebben az évben megjelent *Recitativ* című kötete, melybe bekerülhetett a *Fiatal katona*, a *Játszottam a kezével* és a *Húsvét előtt* is. 1916-tól Reviczky utcai

lakása a háború ellen szóló fiatal alkotók – Biró Lajos, Jászi Oszkár, Karinthy Frigyes, Schöpflin Aladár – találkozóhelye lett.

Újabb támadások érték a *Fortissimo* című verse miatt: a *Nyugat* 1917. évi ötödik számát lefoglalták, kicenzúrázták, a vers majd csak 1918-ban jelenhetett meg nyomtatásban, addig kéziratos másolatokban terjesztették Babits hívei, rajongói. A költő hagyatékában több olyan levélváltás is fennmaradt – pl. a katona Somogyi Andoré – melyben a költemény kéziratát kérik el.

Babitsot közben hivatalosan perbe fogták, mint aki „meghatározott módon Isten ellen idézett gyalázó kifejezések által közbotrányt okoz...” (1898. V. törvénycikk) *Istenkáromlás* címmel a vád elleni érveit kezdte el összegezni, ám jogi képviselője, Dr. Győri Ákos közbenjárására az eljárást még augusztusban megszüntették. Az eset-

ről a korabeli lapok (*Élet, Népszava, Pesti Hírlap*) cikkeztek. A háborúellenesség és pacifizmus Babits esszéiben összegződik: *A veszedelmes világnézet* (*Pesti Napló*, 1918. január 9.) és a *Kant és az örök béke* (*Nyugat*, 1918. augusztus 16.) című írásai a személyes és a közösségi lét háborúra gyakorolt hatásának teoretikus számbavételéből, szintéziséből születtek.

Ady és Babits első világháború alatti alkotásai jól példázzák a háborúellenes értelmiség különféle műfajokban artikulálódó magatartásformáit, mely a nyílt szembeszállástól a háborúban elveszített alkotótársak siratásán át a metaforákba, szimbólumokba zárt üzenetekig széles horizonton mozgott. Csak a cél volt azonos: felemelni szavukat a háború és az azt dicsőítők ellen.

Rózsafalvi Zsuzsanna

Babits Mihály és Ady Endre – fotó / **Mihály Babits and Endre Ady** – photograph
[Bp., 1917 júliusában. Székely Aladár felvétele, OSZK KT]

Az Ady Endrét és Babits Mihályt ábrázoló kép 1917 júliusából való. Ady Csinszkával együtt Boncza Miklós hagyatéki ügyeit intézve utazott Csucsáról Budapestre. Basch Lóránt Babits közlése nyomán jegyezte fel a fénykép keletkezéstörténetét. Ennek értelmében Babits és Ady „Együtt távoztak el a Nyugat szerkesztőségi asztalától, a Bristol kávéházból. Ahogy a Váci utcához értek, megszólalt Ady: »Tudod mit, gyerünk fel a Székely Aladárhoz, fényképeztessük le magunkat együtt.«” Basch elbeszélését Elek Artúr is hitelesíti a *Babits emlékkönyv*ben írott *Babits Mihály és kortársai* című esszéjében.

Véres panorámák 1915
 = tavaszán.
 Megint Tavasz én vagyok, én laktam
 Megint tavaszról csalogó, vad kaja.
 Soha roszabbkor, soha így meg.
 Ezerbe szaggatva soha hullt [szél]
 Soha volt még így szomorú a világ.
 Tiszán laktam filozofia [szél]
 S ragyogott ottlont [szél] karsandra,
 Kiknek föld [szél] emeltem.
 Valahányszor a táj-posta Tavaszt
 S kék, ha ez a virág [szél] meg is szét,
 Föld karolhat [szél] a Tavaszhoz,
 Mert végzetlen s jéhetlen a szél.
 [reklím]

Ady Endre: Véres panorámák tavaszán
 – kézirát / *In the spring of bloody panora-
 mas* – manuscript [OSZK KT]

Ady Endre az első világháború eseményeit megelőzően folyamatosan figyelemmel kísérte a hazai és a külpolitikai eseményeket. A Balkáni háború ihlette a *Véres panorámák tavaszán* című versét, melyet a szabadgondolkodó egyetemi hallgatókat tömörítő Galilei Kör 1913-as márciusi ünnepére írt. A Polányi Károly vezette társaság alakulásakor politika- és szélsőség-ellenességre törekedett, az első világháború alatt azonban már háborúellenes propagandát is folytatott.

Ady a háború előtt utoljára megjelent *Ki látott engem?* című kötetében kapott helyet e vers, mely a kötet magyarság-verseket tartalmazó ciklusának is címadó darabja lett. A költemény Balkáni háborúra vonatkozó sorai stilisztikailag és tematikailag is előhangjait képezik háborús költészetének.

Segy borzalmas-nyosette híri ország
 Eggedik jövedő mi ragyog:
 Szívünk jéhet, de megis vidor
 [szél].
 Kintre felénk látott föld-gala-
 bent a régi költészet fordeleni.
 Jévedőnél meghalni meg szél:
 Halál kaja, gázor kerekenél
 [szél]
 Üri virágot s jébróló dálnál
 [szél]
 Kövér papos ámbitjál az [szél]
 S döglevégő leng a Tavasz jévalmán
 S reklím, ha végzetlen jéenne
 [szél].

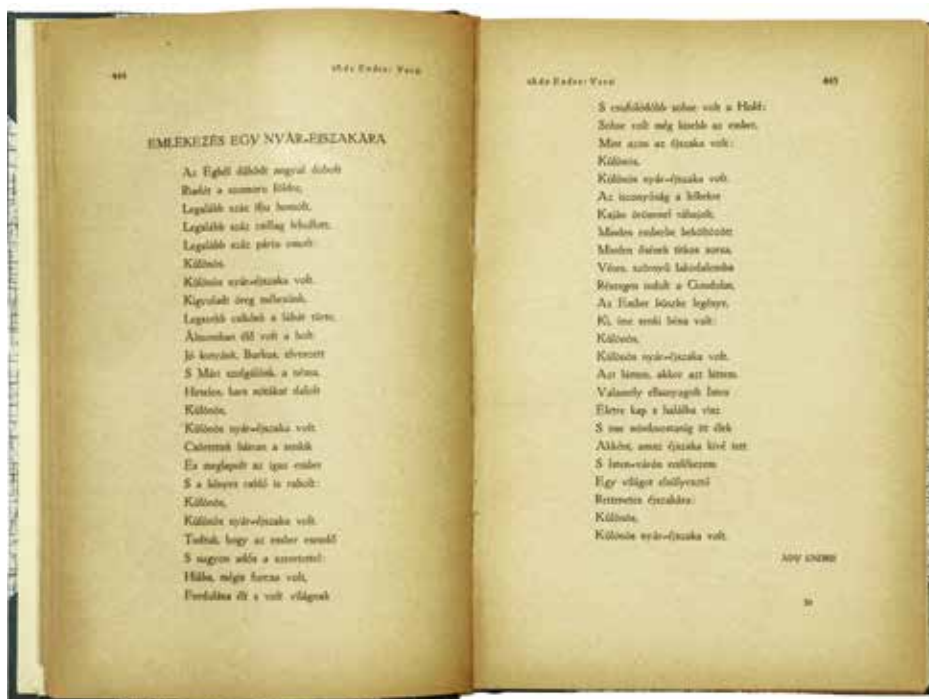

Ady Endre – fotó / **Endre Ady** – photograph [Bp., 1912. Székely Aladár felvétele, Ady által dedikálva. A paszpartun Ady sorai tintáírással: *Zöllner Ducinak, aki mintha nekem réges-régen szeretett, jó emberem lett volna. Ugy-e az? Budapest, 1915. nov. 19. Ady Endre.* OSZK KT]

A Székely Aladár által készített 1912-es Ady portré a költő egyik legtöbb ismert példányban fennmaradt és többek számára is dedikált felvétele. A költő Zöllner Editnek, Csinszka iskolatársának 1915 novemberében dedikálta a képet. Az ajánlás finom utalást tartalmaz az Ady körül zajló Dunántúli vitára, melyet Rákosi Jenő indított el Ady és Gyóni Géza költészete, illetve háborúhoz való viszonya ürügyén. E vita éppen 1915 novemberében volt a legzajosabb, mely megviselte a sorozás előtt álló költőt.

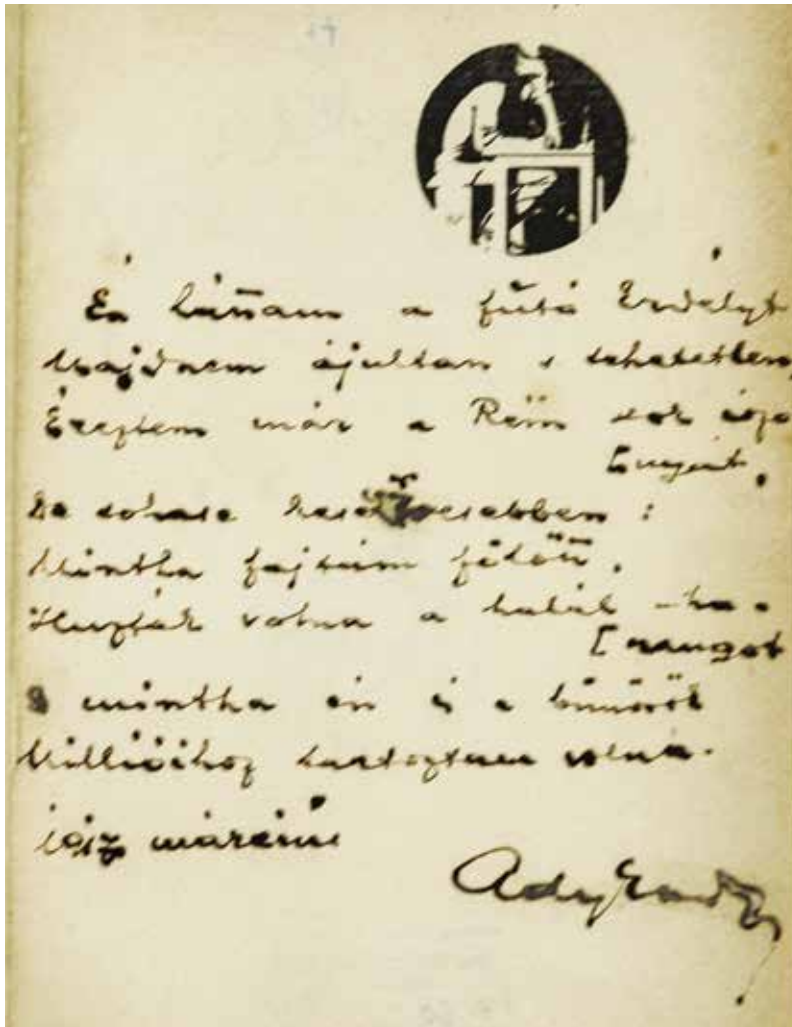
Ady Endre levele Bíró Lajosnénak – részlet / **Letter to Mrs Lajos Biró** – fragment [Csucsá, 1914. augusztus 24. OSZK KT]

„Lesújtottak volna ezek a mostani örületek. Az megnyugtató, hogy Lajosnak mégsem kellett csapatban és harcba mennie. De egy-két ilyen vigasztaláson kívül mindent vigasztalannak látok és reménytelennek. Magamat pedig, bármi is történjék, fölöslegesnek. Hiszen jó egy kicsit, hogy házasodó szándékaim találtak a világ véres, zűrzavaros és rejtelmes szándékaival: ez jobb narkózis a többi, eddig gyakoroltaknál.”

Ady Endre: Emlékezés egy nyár-éjszakára / Remembering a summer night [Bp., Nyugat, 1917. OSZK TGY]

A háború kitörését örökíti meg Ady *Emlékezés egy nyár-éjszakája* című verse, mely a *Nyugat* 1917. március 1-i számában jelent meg. A szöveg szerint a háború kitörését apokaliptikus jelzés, természeti jelenségek, katasztrófák, rejtelmes történések előzték meg, mintegy jóslva a történelmi katasztrófát, melynek konkrét eseményeit a véres lakodalom allegóriába sűrítette a költő. A vers *A halottak élén* kötet *Ember az embertelenségben* című ciklusának nyitódarabja lett.

Én láttam a futó Erdélyt
 Majdnem ajultan s tehetetlen,
 Éreztem már a Rém sok iszonyát,
 De sohase keservebben:
 Mintha fajtám fölött
 Húzták volna a halálharangot
 S mintha én is a bűnösök
 Millióihoz tartoztam volna.

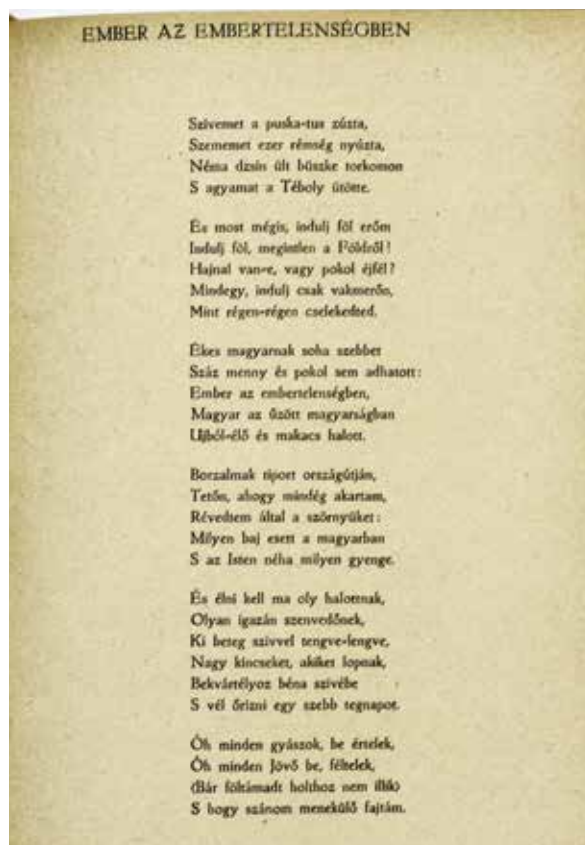
Ady Endre feljegyzése, verstöredéke a háború sújtotta Erdélyről 1917 márciusából a *Vér és Arany* harmadik kiadásának kötetében / Ady's note and poem fragment on war-struck Transylvania from March 1917, in the third edition of *Vér és Arany (Blood and Gold)* [OSZK KT]

Ady Endre 1997-ben előkerült, addig ismeretlennek számító, minden bizonnyal dedikációnak szánt, 1917 márciusából származó verstöredéke a *Vér és Arany* című kötet harmadik kiadásának előzéklapján maradt fenn. Ady Csucsán tartózkodott, amikor 1916 szeptemberében a román hadsereg váratlanul betört Erdélybe, s tízszeres túlerejének köszönhetően szorította ki a magyar haderőket, és a domboldalról látta a magyar lakosság menekülését lakhelyéről. A vers szimbolikája, szóhasználata szervesen illeszkedik Ady kései költészetébe: a Rém-háború megfeleltetés, s a bűnös nép toposza jellegzetes visszatérő motívumai háború ihlette verseinek.

Boncza-kastély, Csucs – fotó / **Boncza Mansion, Csucs** – photograph [OSZK KT]

Ady Csinszkával kötött házasságát követően gyakran tartózkodott Csucsán, itt volt tanúja az 1916-os román betörés következményeinek. A Boncza-kastélyt eredeti állapotában Csinszka édesapja, Boncza Miklós építtette fel Alpár Ignác tervei alapján feleségének, Török Bertának. Boncza Miklós felesége halálát követően Budapestre költözött. Ady és Csinszka házasságkötésüktől, 1915-től fogva többnyire ebben a kastélyban és a vele azonos telken álló fehér házban, a kerti lakban éltek. A csucsai birtokot az első világháború után Octavian Goga erdélyi román költő és politikus, későbbi miniszterelnök vásárolta meg Csinszkatól, aki akkor már Márffy Ödön festőművész felesége volt.

Ady Endre: Ember az embertelenségben / Man amidst inhumanity

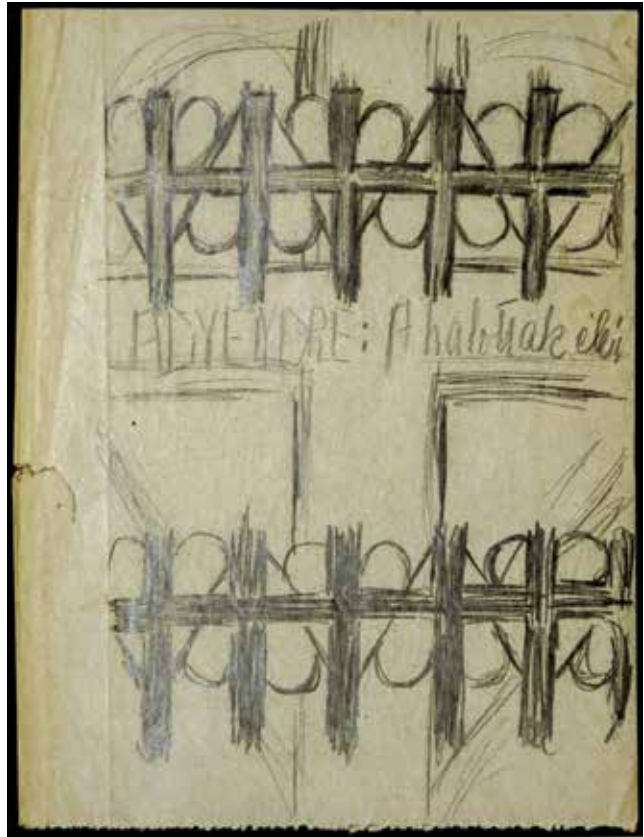
[Bp., Nyugat, 1916. OSZK TGY]

Az 1916 őszi erdélyi román betörés ihlette az *Ember az embertelenségben* című verset. Ady számára fokozott traumát jelentett ez az esemény, hisz egyúttal szülőföldjét is fenyegette a veszély, illetve Csucsán tartózkodva a valóságban is látta a borzalmak típort országútját. A szimbolikus és reális magaslati pozíció, ahonnan a lírai én nézi és beszél el az eseményeket, erkölcsi pozíciót és a csucsai dombtetőt egyaránt jelenti. A vers életműbeli és keletkezéstörténeti fontosságára utal, hogy *A halottak élén* kötetet nyitó ciklusnak címadó verse lett.

Csinszka arcképe / Portrait of Csinszka
[1917. OSZK KT]

Csinszka grafikai terve Ady Endre *A halottak élni* című kötetének borítójához / Graphic design by Csinszka for the cover of Ady's volume entitled *Leading the Dead* [OSZK KT]

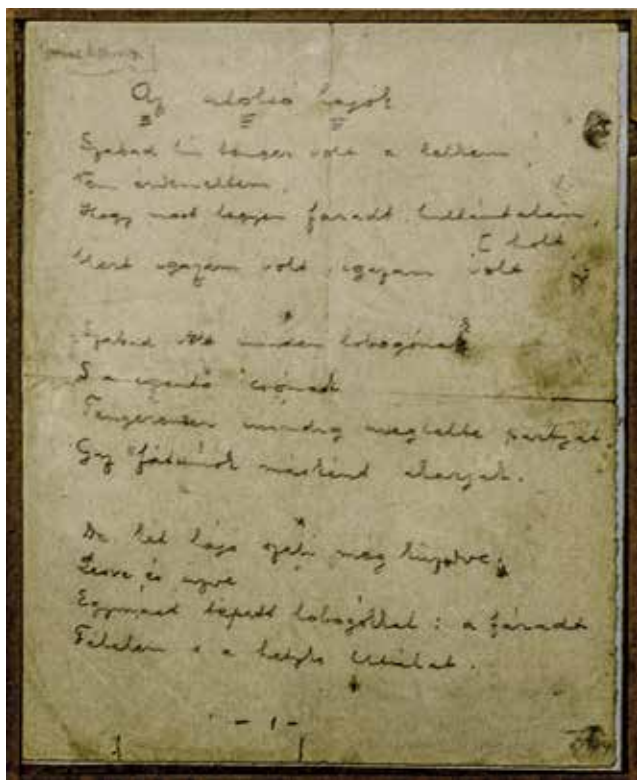
Csinszka Adyval kötött házassága alatt is foglalkozott a hivatalos keretek közötti rajztanulás lehetőségével. Terve 1919-ben valósult meg, Kernstok Károlytól vett rajzleckéket. Az Ady által összeállított, de soha meg nem jelent *A nagy Hitető* című gyűjteményének címlapját is megtervezte, mint ahogyan az 1918-as *A halottak élni* borítóját is. A kötet végül nem a Csinszka tervezte címlappal jelent meg.

Ady Endre: A halottak élén. Ady Bölöni Györgynek elkezdett dedikációjával / *Leading the Dead. With the poet's started dedication to György Bölöni* [OSZK KT]

Ady Endrének a háború első éveiben nem jelent meg kötete, noha *A nagy Hitető* és a *Halottan és idegenen* című versgyűjteményeit is kiadásra szánta. A hosszú hallgatást követően Ady 1918 februárja előtt írott verseiből Hatvany Lajos – szigorú kiadói szempontokat is érvényesítő – segítségével született meg *A halottak élén* című kötet, melyet a költő halála előtt, 1918 augusztusában még kézbe is foghatott. A kortárs kritika egyöntetű elismeréssel reagált a kompozícióra. A kritikus Schöpflin Aladár sommázata fejezi ki legtömörebben a méltatásokat: „Ady háborús költészete teljesen egyedül áll nemcsak a magyar, hanem – amennyire tudomást szerezhethünk róla – az egész világ háborús költészetében.” Kilenc ciklusból hétnek szinte kizárólagos témája a háború, s a korábbi Ady versek szimbolikája is ebben a kontextusban tér vissza.

Ady Endre: Az utolsó hajók – kézirat / *The last ships* – manuscript [OSZK KT]

Ady utolsó verseinek egyike az 1918 szeptemberében íródott *Az utolsó hajók*, mely az 1923-ban megjelent posztumusz kötetének címadó verse is lett, s amelyet az utókor – Király István nyomán – a „széthulló élet” költeményének nevez. Ady számára 1918 őszén már világossá vált, hogy vesztésként kerülünk ki a háborúból, s így a betegséggel küzdő költő kedélye is mindinkább elborult. A verse a korábbi háborús művek szimbolikáját viszi tovább sűrítetten. A háború elutasítása, nemzetféltő szavainak visszaigazolódása olvasható ki az első versszak negyedik sorából („*Mert igazam volt, igazam volt.*”), főként annak ismeretében, hogy Ady prózájának és lírájának fő sodra a háború kitörését követően a pacifizmus volt.

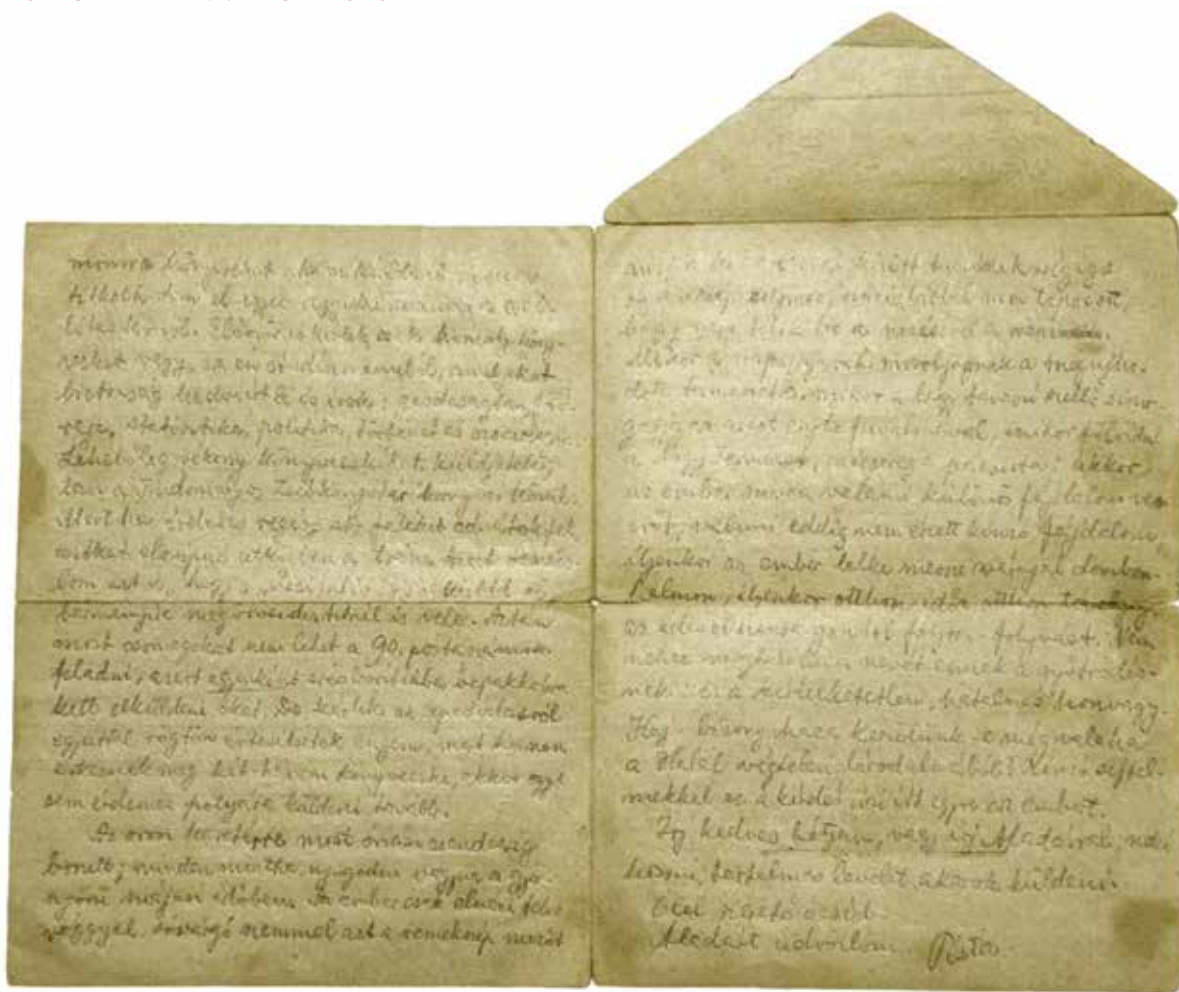
Ady Endre: *Az utolsó hajók* / *The last ships*
[OSZK TGY]

Az Ady életében utolsóként megjelent kötet, *A halottak élén* szerkesztése 1918 februárjában lezárult. Az ebből kimaradt, illetve az ezt követően született verseket gyűjtötte egybe Földessy Gyula a megjelenés kronológiai sorrendjében. A két kötetet együtt olvasva vált lehetővé Ady háború alatt született verseinek megismerése.

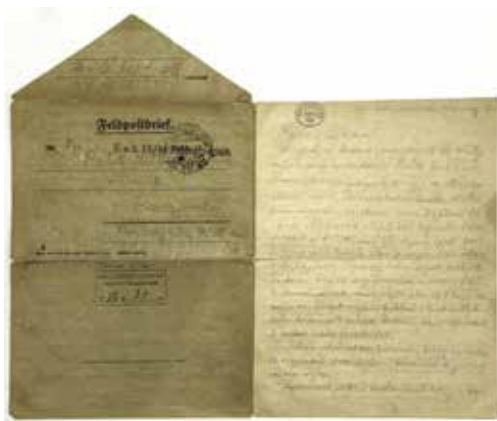

Babits Mihály – fotó / *Mihály Babits*
– photograph [OSZK KT]

A Babits Mihályt ábrázoló képnek, mely feltehetően 1911–1912 körül készült Újpesten, mindössze egy eredeti példánya ismeretes a költő fennmaradt hagyatékában. Ezen eredeti kép hátoldalán Török Sophie későbbi rájegyzése olvasható: „Ez volt az első kép, amit Mihályról láttam.”

Babits István levelei Babits Mihálynak – részlet /
Letters sent by István babits to Mihály Babits – fragment
 [Orosz hadszíntér, 1916. április és május. OSZK KT]

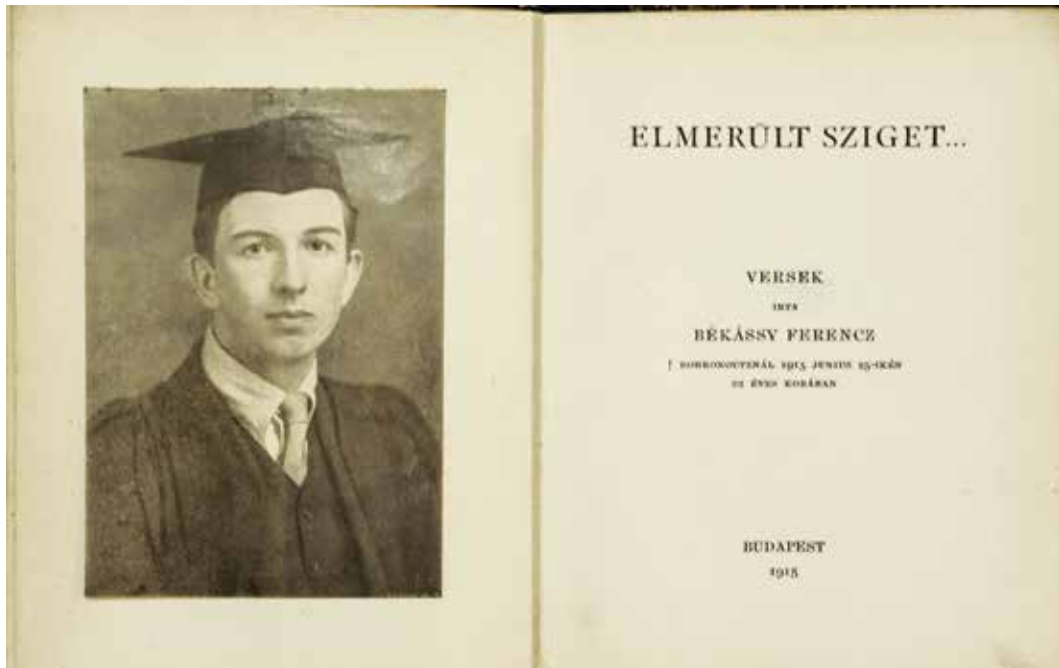
Babits Mihály öccse 1915 májusától a 44. gyalogezred önkéntese volt. Az előkészítő kiképzést és tiszti vizsgát követően, 1916 januárjában az orosz frontra, Kelet-Galíciába került ezredével. 1916 augusztusában, a zaloscei csatában esett orosz hadifogságba, ahonnan Kieven, Orenburgon, Berezovkán, Vlagyivosztokon keresztül 1920 nyarán térhetett haza. Babits István családjával, köztük Babits Mihállyal folytatott levelezése jól mutatja a háborús propaganda lelkesítő hatását, a kiábrándulás stációit, a katona- és fogolyélet minden állomását, nehézségét. Babitsra családja és barátai tapasztalatai közvetlen hatást gyakoroltak, és erősíthették morális és etikai okokból is táplálkozó háború iránti ellenszenvét.

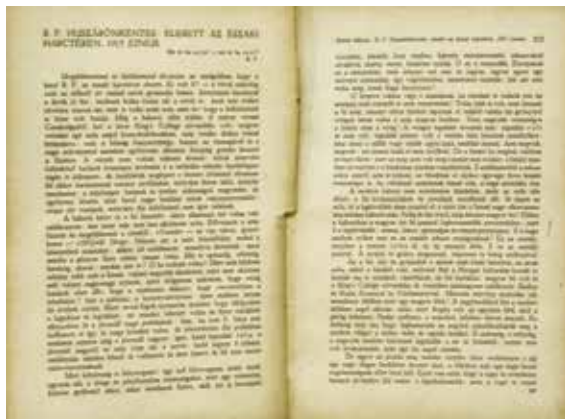
Moholy-Nagy László levele Babits Mihálynak / Letter sent by László Moholy-Nagy to Mihály Babits
[Ogyessza, 1917. január 9. OSZK KT]

Babits számára több, fronton szolgálatot teljesítő művészbárát küldött levelet, tábori lapot. Babits és Moholy-Nagy megismerkedésére Budapesten 1913-ban került sor, ekkor már Moholy-Nagy joghallgató volt, ugyanakkor költeményei jelentek meg a Szegedi Naplóban. Az első világháborúban a Magyar Királyi Hadsereg tűzéreként a keleti hadszíntéren teljesített szolgálatot, majd 1917-ben megsebesül, s az ogyesszai kórházba került. Számos rajzot, grafikát készített a frontélet hétköznapjairól, melyeket barátainak, többek között Babitsnak is elküldött. Ezek egyike a 1916. február 17-én írott levelezőlapja. Egy későbbi üzenetküldése 1917. január 9-ről Ogyesszából való. A tábori levelezőlap hátoldalán nem Moholy-Nagy rajza, hanem egy előre nyomtatott grafikamásolat, Hornyánszky Miklós *Jarczowce 1916. február* című rajza található. E levelezőlap népszerű volt a katonák körében.

Békássy Ferenc: Elmerült sziget. Versek / *Sunken Island. Poems* [Bp., Franklin, 1915. OSZK TGY]

Békássy Ferenc a *Nyugat* első nemzedékének nagy ígérete volt. 1911-től a Cambridge-i King's Collage hallgatója, az egyetem legtehetségesebb diákjaiból alakult Apostolok Társaságának tagja. Verseit, esszéit magyar és angol nyelven írta. Békássy a háború hírére érkezett haza, önkéntesként 1915 nyarán a galíciai frontra vezényelték, ahol rövid időn belül életét vesztette. Babits Mihály a *B. F. huszárönkéntes: elesett az északi harctéren, 1915 június* című írásában emlékezik meg a tehetséges költő és filozófus haláláról, hasonlóképpen Schöpflin Aladárhoz, Marconnay Tiborhoz és Tóth Árpádnhoz.

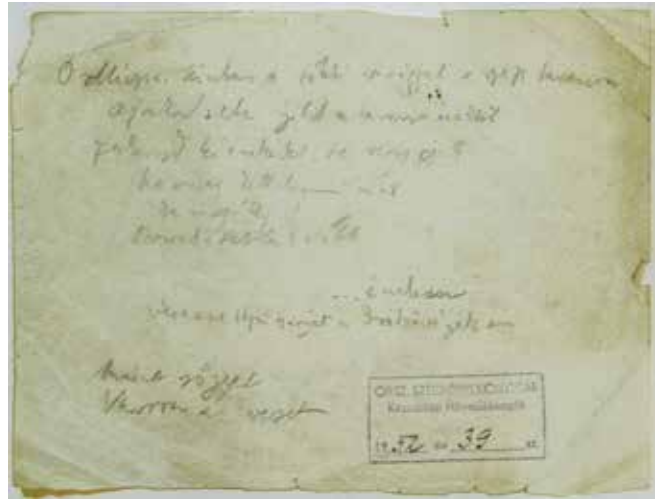

Babits Mihály: B. F. huszárönkéntes: elesett az északi harctéren, 1915 június / *Hussar volunteer B. F. killed on the northern battlefield, June 1915*
[Bp., Nyugat, 1915. OSZK TGY]

Babits Mihály: *Húsvét előtt* – autográf versrészlet / ***Before Easter*** – manuscript fragment of the poem [OSZK KT]

A Zeneakadémián megrendezésre került 1916. március 16-i *Nyugat* matinén olvasta fel Babits a *Húsvét előtt* című versét, mely a *Nyugat* 1916-as évfolyamának 7. számában nyomtatásban is megjelent. Mint erre több kortárs visszaemlékezés is figyelmeztet, a vers óriási hatást keltett bátor pacifizmusával, nyílt szókimondásával. Noha Babits pacifizmusát összegző ditirambusa az említett békevágyát meglehetősen radikálisan fogalmazza meg, a cenzúra ezúttal nem tiltotta be a verset. Ebben szerepet játszhatott az 1916-ra már egyre több fórumon is megfogalmazott országos kiábrándultság, és a rendkívül bonyolult, a többféle értelmezésre is alkalmasító versszerkezet is. A *Húsvét előtt* helyet kapott az 1916-os *Recitativ* című kötet *Isten kezében* című ciklusában.

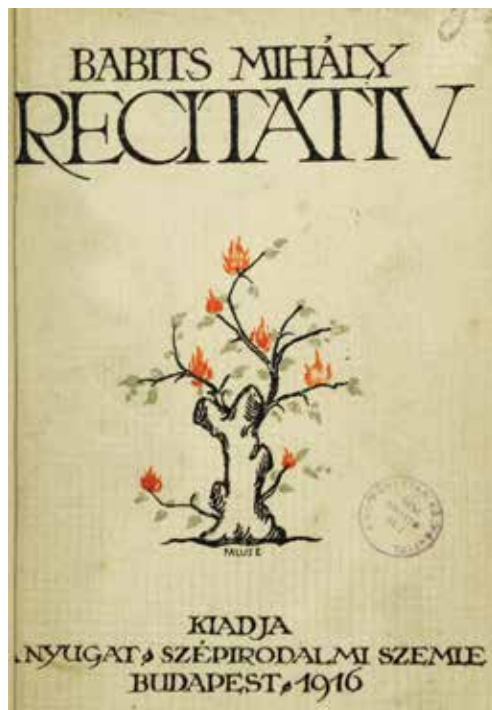
Babits Mihály: *Játszottam a kezével* – autográf versrészlet / ***I played with her hands*** – manuscript fragment of the poem [Bp., *Nyugat*, 1915. OSZK KT]

A *Nyugat* 1915. augusztus 16-i számában, Hatvany Lajos *Harcoló betűk* című esszéje és Ady *Intés az örzökhöz* című verse mellett jelent meg Babits híres költeménye, a *Játszottam a kezével*, melynek utolsó négy sora okán sajtópolémia indult a költő ellen. E sokat idézett sorok: „szívesen halnék azután / nagyobb örömmel ontanám / kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért!” szolgáltatták a támadás alapját, melynek elindítója Rákosi Jenő, a *Budapesti Hírlap* szerkesztője, kiadója volt. Babitsot felmentették tisztviselőtelepi gimnáziumi tanári állásából. Mint ezt Rába György is kimutatta, Babits 1911 és 1915 között többször nekifogott versének megírásához, s a költemény inkriminált, utolsó négy sorának két műzsája, Kiss Böske és Révész Ilus is lehetett. Mindemellett a *Játszottam a kezével* zárata erősen alludál Ábrányi Emil 1902-es költeménye, *A harmadik gránátos* soraira is: „Ezer császáráért nem adom / A gyermekem kis ujját!...”

Babits Mihály: *Recitativ* / *Recitative*

[Bp., Nyugat, 1916. OSZK TGY]

Babits harmadik verseskötete határkő Babits költészetében. A kötet öt ciklusában, mely a költő 1905 és 1916 között született költeményeit foglalja magában, számos, a háborúval foglalkozó vers, pl. *A fiatal katoná*, *a Játszottam a kezével* és a *Húsvét előtt* is helyet kapott. A *Nyugat* könyvkiadója által megjelentetett kötet borítóját Falus Elek tervezte: a szinte kopár faágon ülő lángnyelvek szimbolikusan utalnak a háborús világgézésre. A *Recitativot* a kritika komoly méltatással fogadta: laudálói között Kosztolányi Dezso és Schöpflin Aladár is ott volt, Ady recenzió helyett verssel köszöntötte a kötetet és költőjét.

**Csinszka rajza Babits Mihályról /
Csinszka's drawing of Mihály Babits**

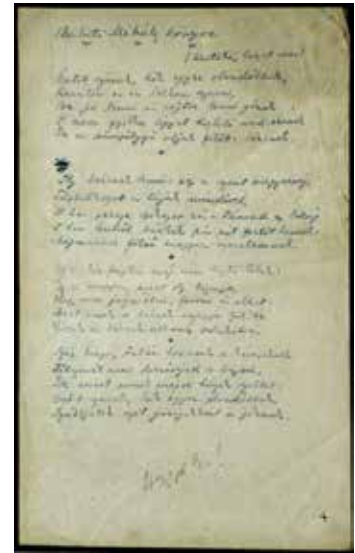
[OSZK KT]

Csinszka Ady halálát követően hivatalos keretek között szeretett volna rajzolni tanulni, s 1919-ben született levelei tanúsága szerint ez évben Kernstok Károly rajziskolájába járt. Hagyatékában több grafika és rajz is fennmaradt, köztük több Ady-kötet címlapterve és Babits portréja is. Csinszka és Babits 1919 tavaszán, Ady halálát követően kerül közelebbi kapcsolatba: az özvegy látogatta Babits Ady-szemináriumait a budapesti egyetemen. Kettejük fennmaradt levelezése jól mutatja Csinszka művészi és emberi önkeresésének állomásait. Egy, 1919 márciusában Csinszka által írott levélben az özvegy kéri a költőt, hadd rajzolhassa le. Kettejük szorosabb kapcsolata az év végéig tartott, így a grafika ebben az időszakban születhetett, nagy valószínűséggel még 1919 nyarán.

Babits Mihály *Fortissimo* című versének cenzúrázott, üres oldala Török Sophie rájegyzésével / Blank page of Mihály Babits' poem *Fortissimo* with notes on it by Sophie Török [Bp., Nyugat, 1917. OSZK TGY]

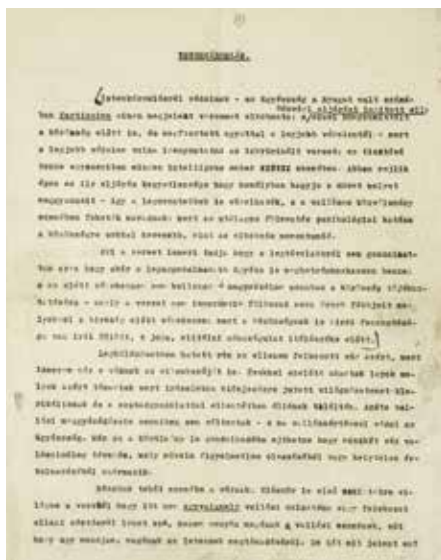
Ady Endre: *Babits Mihály könyve* – verskézirat / *Book of Mihály Babits* – manuscript [OSZK KT]

Babits Mihály: *Fortissimo* – verskézirat / *Fortissimo* – manuscript [OSZK KT]

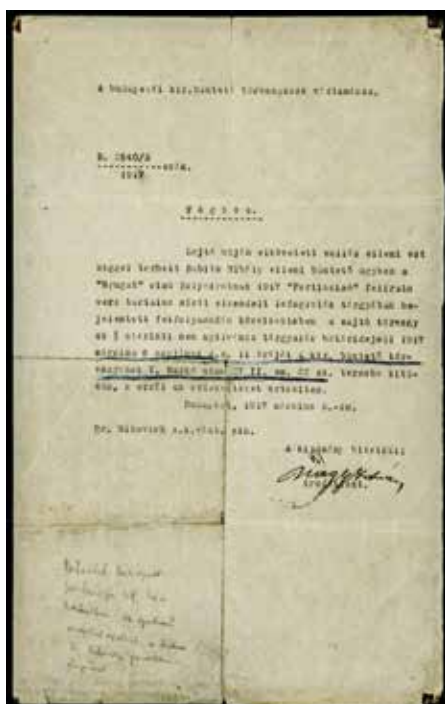
Babits pacifista verse, a *Fortissimo* miatt az ügyészség a *Nyugat* 1917. március 1-i számát „vallás elleni vétség” miatt elkobozta, és az ügyben elrendelt március 6-i tárgyaláson csak úgy engedte a lap megjelenését, ha kihagyják e költeményt a folyóiratból. A vers helyén a lap március 1-i, azaz 5. számának második kiadásában az 494–495. oldalon üres lapok, azaz vakoldalok jelentek meg. Az eseményre Hatvany Lajos a *Pesti Napló* 1917. március 5-i számában *Az elkobzott koboz* címmel reagált.

Babits művét figyelemfelkeltésnek, de nem provokációnak vagy vallásgyalázásnak szánta. Művéhez mintául Goethe *Prometheus*-a bizonyos sorai szolgáltak, illetve a vers hangulata *Jeremiás siralmaira* is alludál. A vád és az ügyészség az emberiség pusztulását látó és azt beavatkozás nélkül hagyó Isten megszólítását, illetve az arra való buzdítást vélte istenkáromlásnak. Több kortársa is elítélte a költeményt, így Riedl Frigyes, aki a kívül maradó pozíciójából írott háborúellenes cinizmusnak bélyegezte a verset. Babits baráti köre és rajongói gépiratos másolatokban terjesztették a verset, mely végül a *Nyugat* 1918. évfolyamának 23. számában jelenhetett meg. A Babits hagyaték részeként fennmaradt a *Nyugat* 1917. március 1-i, cenzúrázott száma, az üresen maradt vakoldal Török Sophie sorával: „*Babits Mihály: Fortissimo*”.

**Babits Mihály: Istenkáromlás – gépirat /
Blasphemy – print** [OSZK KT]

Babits 1917 márciusában kapta kézhez a végzést, melyben értesítették, hogy a *Nyugat* 1917-es évfolyamának 5-ös számát a BTK 190-es § értelmében elkobozták, ugyanis *Fortissimo* című költeménye „közbotrány okozására alkalmasnak mutatkozik.” Babits ügyvédje a végzés megsemmisítését kérte, melyet azonban elutasítottak, s az ügy a vádirat előkészítéséig jutott el. Mint ez Babits levelezéséből is kiderül, ügyvédje felvette a kapcsolatot a budapesti ügyészség sajtóosztályának vezetőjével, s az ő közbenjárásának köszönhetően az eljárást végül megszüntették. A *Fortissimo*val kapcsolatos iratanyag között maradt fenn Babits *Istenkáromlás* című fogalmazványa, melyet valószínűleg az ügy esetleges sajtóperré válása esetére, a vádtanács előtti védekező beszédnek szánhatott, vagy amelyet a *Nyugat* olvasói számára kommentárként és magyarázatként a folyóiratban kívánt elhelyezni.

**A Fortissimo-ügy peranyaga – gépirat /
Memorial of the Fortissimo case – print** [OSZK KT]

Babits Mihály: Kant és az örök béke / Kant and eternal peace
[Bp., Nyugat, 1918. OSZK TGY]

Az Új Magyarország Részvénytársaság kérte fel Babitsot Kant *Az örök béke* című műve lefordítására. A kötet előszavát Babits a *Nyugat* 1918. augusztus 16-i számában is közzétette, így Kant műve kommentálása közepette szélesebb közönség előtt, filozófiai elgondolásokkal is megerősítve adhatott hangot korábban már több műfajban is megszólaltatott pacifizmusának.

20. A háború krónikásai – haditudósítók és emlékirók

*Közönyös zsurnaliszta-stílusban értesítenek bizonyos messzi hadállásokról,
hol bizonyos politikai szempontoknak kell majd tisztázódniuk...
Ó, de hiszen e sivár szók mögött halál van, vér, rettegés, romok, sebek
anyák könnyei, feleségek jajja!*
(Kafka Margit: Lírai jegyzetek egy évről)

Számos jeles írónk működött haditudósítóként vagy lapok kiküldött riportereként az első világháború idején. Feladatuk hivatalosan a frontvonalban tapasztaltak – tekintettel a cenzúrát gyakorló Sajtóalbizottság szempontjaira is – közvetítése volt, ami nem mindig volt összhangban a hétköznapi emberek elvárásaival. Ez utóbbi igényt jól szemléltetik Elek Artúrnak a *Nyugat* 1915. január 16-i számában írott sorai: „A haditudósítók feladata [...] az, hogy a nem harcoló millióknak módot adjanak arra, hogy a küszködő milliók szenvedéseiből kivegyék részüket. Nyomasztó érzésekkel vannak tele azok, kik otthon ülnek, biztonságban, nyugalomban, mikor tudják, hogy testvéreik testükkel állnak őrt helyettük. [...] Látni akarjuk, hogy testvéreink hogyan verekszenek magukért, értünk, a mindannyiunk után következő nemzedékekért és azért a földdarabért, melyre a sors letelepített bennünket.” Elek Artúr idézett mondatai ugyanakkor burkolt kritikát fogalmaznak meg a nyilvánvalóan propagandavezérelt

és ellenőrzött sajtóra vonatkozóan. Hogy a tájékoztatást miként valósították meg haditudósítóink, arra feleletet nagyrészt a levéltári és kéziratári források adhatják meg, ám számosak közülük tapasztalataikat irodalmi keretek között szintetizálták a kortárs olvasók számára.

Az 1914. július 24-én létrehozott Hadi Felügyeleti Bizottság Sajtóalbizottságának kötelékébe tartozott az a hozzávetőleg fél-száz tudósító, aki a lapokat képviselte. Közéjük tartozott Molnár Ferenc is, aki *Az Est Lapok* tudósítója volt. Molnár a szokásnak megfelelően a közvetlen harctéri eseményekben nem vett részt, a frontvonal mögül, az ütközetek levonulását követően, a tisztektől kapott információkat közvetíthette a Magyar Távirati Irodán vagy erre a célra kiküldött személyen keresztül. Molnár kortársaihoz hasonlóan pontosan érezte a sajtóhoz kötődő, gyakran anonim műfaj mulandóságát, így szépíróként újrendezte beszámolóit, s az *Egy haditudósító emlékei* címmel jelentette meg azokat. Hozzá ha-

sonlóan komponált kötetet *Az égő Európa* címmel Molnár első felesége, Vészi Margit is, aki *Az Est* riportereként járta be Európa hadszíntereit. A *Pester Lloyd* tudósító Biró Lajos is a sajtóhadiszállás munkatársa volt, miközben bátor, pacifista írásai is megjelentek a lapokban. A háború élményét aztán több műfaj keretein belül is újrafogalmazta. Tudósítói munkájához legszorosabban szerbiai tapasztalatait felidéző *A haldokló ország* áll: a tárcányi hosszú életképei plasztikus kifejeződései, mintegy „karcolatai” háborúellenességének. Biró 1917-es *Hotel Imperial* című darabja, a Magyar Színház sok előadást megért sikere a sajtóhadiszállás légkörét idézi.

A hadszíntereken lévők közül számosak nem hivatalos keretek között, hanem önmaguk számára vagy szépírói ambícióból vetették papírra emlékeiket. Elek Artúr fentebb idézett esszéjének zárlatában hangsúlyozza azt is, hogy csak a magánműfajok (levelezés, napló) lehetnek teljesen őszinték és hitelesek. Kiállításunkon éppen ezért több kézirat-együttesből és nyomtatásban is megjelent emlékiratból válogathattunk. A választás Kaffka Margit és férje, Bauer Ervin írásaira esetnek. Emlékezéseiket együtt olvasva ugyanis – kettejük élettörténetén túl – kortársi szemmel, közvetlen élettapasztalat nyomán rajzolódnak fel a frontvonalban és a hátországban élők háborús mindennapjai. E szövegek ugyanakkor közvetlenül magyarázzák és egészítik ki Kaffka háborúban született pacifista írásait.

Kaffka Margit a *Nyugat* első nemzedékének egyik legkiemelkedőbb alkotója, a női

irodalom mindmáig meghatározó alakja. A Franklin Társulatnál 1912-ben megjelent, a számára az elismertséget meghozó *Színek és évek* az impresszionista próza legismertebb regénye. Kaffka háborúellenessége a korban is közismert volt. Pályatársai – például Fenyő Miksa, Schöpflin Aladár – visszaemlékezéseikben hangsúlyozták pacifizmusát. Barátaival és férjével folytatott levelezésének állandó témája a háború elutasítása. Morális okok valamint családtagjainak, barátainak sorsa is erősítette Kaffka Margitban ezt az elszánt háborúellenes hangot. Férje, Bauer Ervin – Balázs Béla öccse – orvos volt, aki alig több mint egy évvel megismerkedésüket követően, a háború kitörésétől frontszolgálatot teljesített. Bauer bevonulását követően jelentette meg Kaffka a *Világ* 1914. évének 328. számában az *Imádkozni próbáltam* című jegyzetét, melyben Istenhez intézi figyelemfelhívó, háborúellenes szavait. Kaffka itt lényegében ugyanazt fogalmazta meg prózában, amit nem sokkal később Babits lírában, pontosabban a *Fortissimo* című versében. Bauer Ervin több helyszínen töltött szolgálatot követően, 1915 tavaszán tifuszból szenvedő áldozataként, nagy betegen tért haza. 1915 őszén azonban újra be kell vonulnia Temesvárra, ahol egészen a háború végéig a kórház kórboncnokaként működött. Kaffka a háború kitörésétől 1915 tavaszáig tartó időszak eseményeit, lelki történéseit és háborúellenességét a *Lírai jegyzetek egy évről* című írásában örökítette meg, melyet a *Nyugat* adott közre. Felmondta tanári állá-

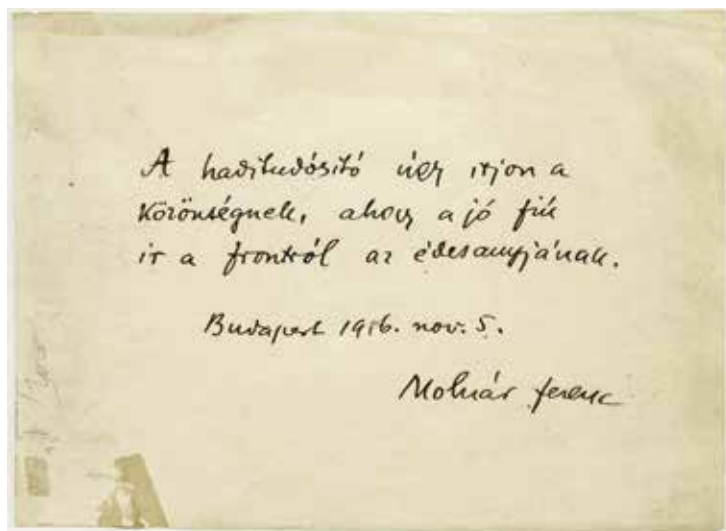
sát, s követte férjét Temesvárra. Mindeközben Budapesten is igyekezett jelen lenni az irodalmi életben. Elkészült a háború hét-köznapjait megjelenítő, háborúellenes hangokat megfogalmazó kisregénye, a *Két nyár*, mely 1916-ban előbb a *Nyugat* folyóiratban, majd kötetben is megjelent Falus Elek borítójával. 1917-ben megírta a *Hangyabolyt*. Ekkortájt született novelláiban – *A révnél*, *Az első stációnál* – szól a háború hétköznapokra és az emberi sorsokra gyakorolt hatásáról. *A révnél* című novellagyűjteményét már nem vehette kezébe, mivel 1918 novemberében fiával együtt spanyolnátha járvánnyal fertőződött meg, melyben még ez év decemberében mindketten életüket veszítették.

Bauer Ervin kéziratban kiállított naplólévelei a békéscsabai 101-es ezred kötelékében teljesített katonaoorvosi szolgálat idején, 1914 ősztől 1915 tavaszáig születtek, címezettjük Kaffka Margit volt. A szövegegyüttes magánjellegű feljegyzései őszinte, hitelességre törekvő, az események lélektani kivételéseit is számba vevő dokumentumok, melyek nyomtatásban először 2015 őszen jelentek meg a Petőfi Irodalmi Múzeum gondozásában. Két korábbi írása azonban már a háború idején a *Nyugat Tábori posta* című rovatában is olvashatóvá vált: a *Háborús kóborlások (Kijegyzések egy katonai zsebkönyvből)* 1914-ben

és Dr. B. E. szignó alatt *Emlékeim* 1915-ben. A *Nyugat* említett rovatában láttak napvilágot testvérének, Balázs Bélának *Csendes, esti dialógus a hercegnővel*, majd *Menj és szenvedj te is* című írásai is, melyek katonai szolgálatra való önkéntes jelentkezésének motivációit, illetve a háborús tapasztalatait idézik fel, s amelyek a *Lélek a háborúban* című könyvnek alappilléreit képezik.

Nem szinkrón történeti szövegekként, de annál nagyobb hatású emlékiratokként fogalmazódott meg számos szépírónk visszaemlékezése a háborús fogságról. Ezek az alkotók a háborút követően ugyanis e személyes és kollektív tragédiák írásos feldolgozására törekedtek, akkor is, ha emlékeik művészi formába öntése olykor hosszú, vajúdo időszakot követően valósult csak meg. Kuncz Aladár legismertebb műve, a francia internáltság éveit bemutató *Fekete kolostor* 1931-ben jelent meg könyvformában, óriási sikerrel, s 1927-ben látott napvilágot a másik erdélyi prózaíró, Markovits Rodion meghatározó világháborús hadifogolyregénye, *A szibériai garnizon*. Mindkét mű visszhangjai átlépték az országhatárt, tucatnál is több nyelvre fordították le azokat, jelentős európai és világsikeret aratva.

Rózsafalvi Zsuzsanna

Molnár Ferenc haditudósítói feljegyzése – kézirat /
War correspondent notes of Ferenc Molnár – manuscript
 [Bp., 1916. november 5. OSZK KT]

Molnár Ferenc 1914 novemberétől 1915 novemberéig tudósította *Az Est Lapokat* előbb a déli, majd az északi hadszíntérről. Hazatérve 1916-ban a Franklin Társulatnál tette közzé emlékezéseit, amelynek nyitó epizódja a háború kitörésének pillanata, melynek híre a New York kávéházban érte.

Molnár Ferenc – fotó / **Ferenc Molnár** – photograph [OSZK KT]

Molnár e kevésbé ismert fényképe haditudósítói munkája közepette készült, s az OSZK Kézirattárában található, miként a kép mellett fennmaradt rövid, ars poetica-jellegű feljegyzése is, mely a tudósítók kényszerű és morális (ön)cenzúrárt gyakorló gesztusáról szól: „A haditudósító úgy írjon a közönségének, ahogy a jó fiú ír a frontról az édesanyjának.”

Molnár Ferenc: Egy haditudósító emlékei. 1914. november – 1915. november /
Memories of a war correspondent. November 1914 – November 1915

[Bp., Franklin, 1916. OSZK TGY]

Molnár az *Egy haditudósító emlékei*ben főként a szerbiai és a galíciai hadszíntereken tapasztaltakat öntötte irodalmi formába. A kronologikusan építkező kötet már többet közölhetett az eredetileg a sajtó számára elsőként küldött beszámolóknál, hisz a cenzúra szempontjai is megengedőbbek voltak. A kötetben jól kitapintható az a folyamat, melynek első állomásai a lelkesítő, győztes ütközetekről szólnak, ám egy év elteltével már a háború árnyoldaláról, a sebesült és halott katonákról is beszámolhatott a szerző.

Vészi Margit: *Az égő Európa* / *The burning Europe*

[A szerző autográf ajánlásával dr. Szabó Károlynak 1915 novemberéből. Bp., Dick, 1915. OSZK KT]

Vészi Margit – a *Budapesti Naplót* is alapító Vészi József lánya, Molnár Ferenc hajdani felesége – *Az Est Lapok* riportereként dolgozott a háború kitörésekor. Ezt követően Európa számos hadszínterét bejárta.

Az égő Európa című, 1915-ben megjelent kötetében németországi, szarajevói, svájci és olaszországi tapasztalatairól számolt be. A háború második szakaszáról készített tudósításait *Útközben* címmel 1918-ban jelentette meg. 1916-ban ugyanis visszatért a cattaroi öbölbe, majd Erdélybe, Svédországba és Olaszországba utazott. Vészi Margit beszámolóit igazodtak a cenzúra elvárásaihoz. Helyszíneit gyakran csak azok névbetűivel helyettesítette, ügyelt arra, hogy a birtokába került adatokból tiltottakat ne írjon le. Írásai vérbeli újságírói vénáját mutatják, bátor, érdekes és plasztikus tudósításain keresztül.

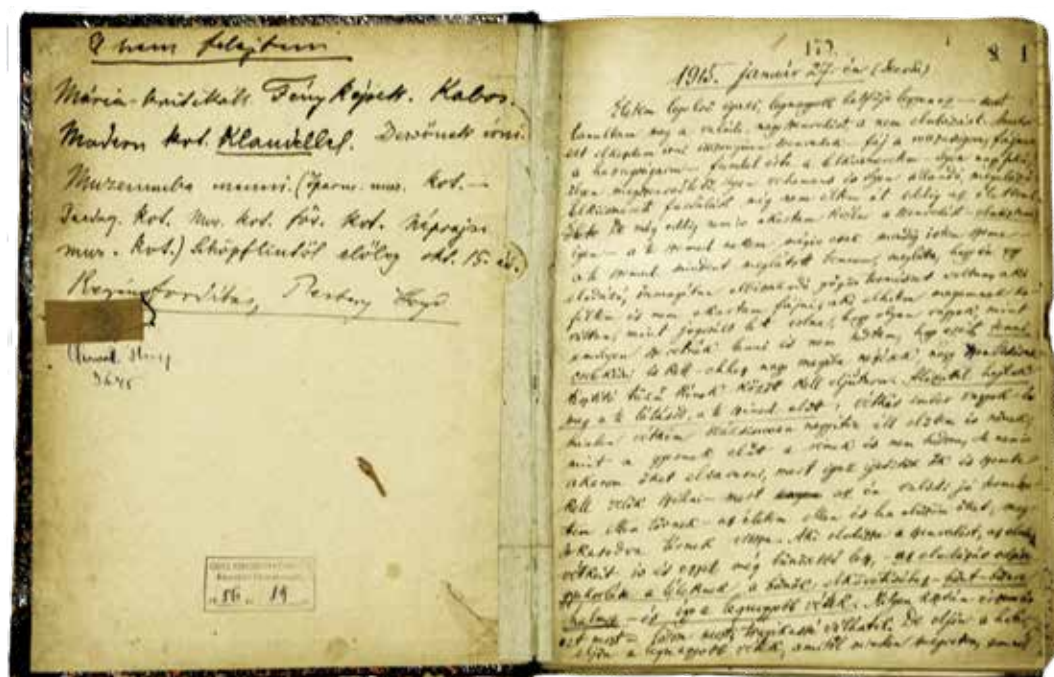

Balázs Béla: *Lélek a háborúban. Napló* /

Soul in the war. Diary [Bp., Kner, 1916. OSZK TGY]

1914-ben Balázs Béla önkéntesnek jelentkezett, majd rövid idő múlva a szerbiai hadszíntéren megsebesült, s 1915-ben Szabadkára helyezték hátországi szolgálatra. Az önkéntesi jelentkezésének inspirációit és körülményeit 1915-ben a *Nyugat Tábortábori posta* rovatában *Csendes, esti dialógus a hercegnővel*, majd *Menj és szenvedj te is* címmel tette közzé folytatásokban. E szövegek beépültek a katonaként megélt, háborús tapasztalatait szintetizáló és morális, etikai aggályait egyaránt megfogalmazó *Lélek a háborúban* című könyvébe, mely Divéki József illusztrációival jelent meg 1916-ban a Knernél.

Bauer Ervin naplója és levelei Kaffka Margithoz / Ervin Bauer's diary and letters to Margit Kaffka
[OSZK KT]

Bauer Ervin 1914 ősztől 1915 tavaszáig teljesített katonarovosi szolgálatot a békéscsabai 101-es ezrednél. 1915 áprilisában tifusszal megfertőződött, egy időre hazaengedték, majd 1915 novemberétől a háború végéig a temesvári kórház patológusaként dolgozott. A 101-es ezrednél teljesített szolgálati idő alatt rendszeresen írt magánjelleű feljegyzéseket, egyrészt leveleket feleségének, Kaffka Margitnak, illetve naplófeljegyzéseket is. Ezek közül kettő, a *Háborús kóborlások (Kijegyzések egy katonai zsebkönyvből)* és az *Emlékeim a Nyugatban* is megjelent Kaffka Margit segítségével és stilsztikai beavatkozásaival. Bauer Ervin 1915. január 27-e és március 25-e között született, egybekötött, Galíciából küldött naplólevelei az OSZK Kézirattárában maradtak fenn, nyomtatásban elsőként 2015-ben láttak napvilágot a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában. Bauer Ervin és Kaffka Margit emlékezéseit együtt olvasva kettejük élettörténetén túl kirajzolódnak a frontvonalban és a hátszországban élők háborús mindennapjai is.

Bauer Ervin katonaruhában – fotó / Ervin Bauer wearing khakis – photograph
[OSZK KT]

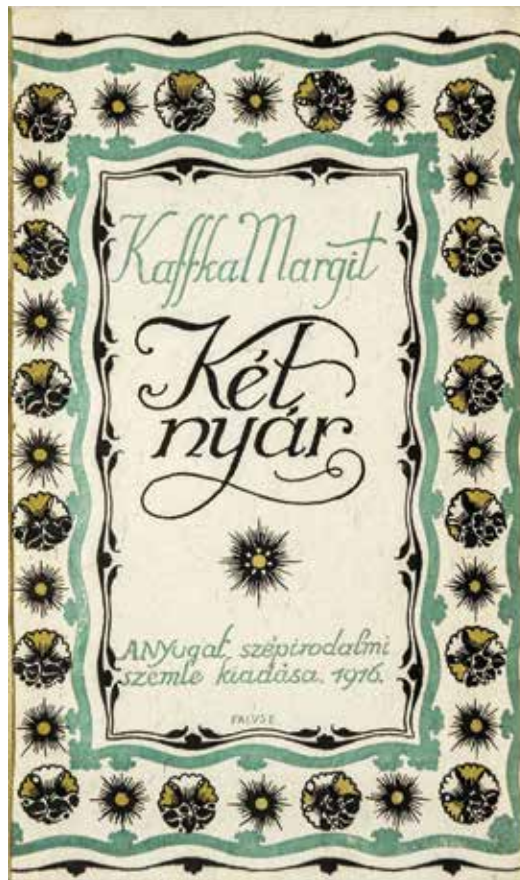

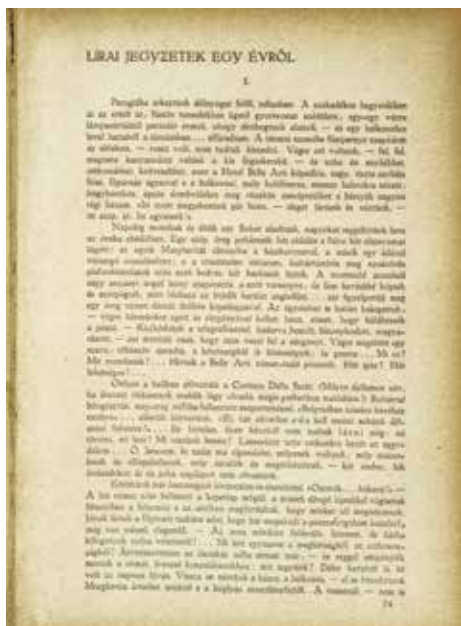
**Kaffka Margit és Bauer Ervin arcképe /
Portraits of Margit Kaffka and Ervin Bauer**

[A fénykép minden valószínűség szerint 1914 ősze és 1915 tavasza között készülhetett, amikor Bauer Ervin katonaeorvosi szolgálatát töltötte a békéscsabai 101-es ezrednél. OSZK KT]

Kaffka Margit: Két nyár. Novellák / Two summers. Short stories [Bp., Nyugat, 1916. OSZK TGY]

Kaffka Margit a *Két nyár* című kisregényében a háború előtti és közbeni budapesti hétköznapi egymásutánjáról, az átlagemberek háborúhoz való viszonyáról szól egy nagyon is hétköznapi témán, egy szerelmi háromszög bemutatásán keresztül. A gyermektelen házaspár, Vitoriszek életébe belép egy barátnő, Erzsike, aki rövid időn belül feldúlja a pár csendes, megszokott életét. A házaspár békülését paradox módon a háború híre hozza meg: az egymás iránt érzett féltés, a férfi besorozásának végül is bekövetkező veszélye rendezi újra kapcsolatukat. Kaffka regényében szól a megváltozott háborús helyzet különös jelenségeiről: a sajtó propagandavezérelt működéséről, a cenzúra hatásairól, a hadiápolónak jelentkező nőkről, a sebesült katonákról, a táborigazgatás működéséről, a háborús állapotokat megelégedő emberek szórakozni vágyásáról, tehát a hátszázagnak a háborúra adott különféle válaszadási módzatairól, reflexióiról. Kaffka műve eredetileg a *Nyugat* 1916-os évfolyamának ötödik és hatodik számában jelent meg két részletben, de még ugyanazon évben, Falus Elek szecessziós borítójával kötetben is napvilágot látott a lap kiadójánál.

Kaffka Margit: Lírai jegyzetek egy évről / *Lyrical notes about a year*
[Bp., Nyugat, 1915. OSZK TGY]

Kaffka Margit több feljegyzést, emlékezést készített a háború kitörésétől, 1914 nyaratól kezdődően. Az 1914 *augusztus*, a *Feljegyzések egy háztartáskönyvben* és a *Lírai jegyzetek egy évről* ugyanannak a témának a variációi.

1914 nyarán Perugiában érte Kaffkákékat a háború kitörésének a híre, ahonnan hazatértek, ugyanis Bauer Ervinnek be kell vonulnia Békéscsabára katonai szolgálatra. Kaffka naplóformájú emlékezéseiben, feljegyzéseiben az itthon maradt asszonysorsokról, a férjeiket féltő feleségekről ír, miközben kettejük élettörténete, hétköznapjaik és Bauer katonarvosi tevékenysége is kirajzolódik. Kaffka *Lírai jegyzetek egy évről* című írását a *Nyugat* 1915-ös évfolyamaiban jelentette meg elsőként, 13 részes folytatásban. Az első feljegyzés Olaszországot, Perugiát és a háború kitörését idézi fel, a Budapesten lábadozó, ám hamarosan újra frontszolgálatra induló férj utolsó otthoni napjait mutatja be. Kaffka szövege a háború mindennapjainak (s főként első évének) máig hiteles magánkrónikája, melyen keresztül a *Nyugat* korabeli olvasói annak nem a propaganda által sugallt patetikus és dicsőséges, hanem a hétköznapok nagyon is reális valóságába pillanthattak be.

Kaffka Margit rajza – részlet, a bal alsó sarokban Bauer Ervin katonaruhás ülő alakjával / **Drawing by Margit Kaffka** – in the bottom left corner the sitting figure of Ervin Bauer wearing khakis [Kaffka Margit kevésbé ismert rajzai az OSZK Kézirattárában, az író nő személyi anyagai között maradtak fenn. OSZK KT]

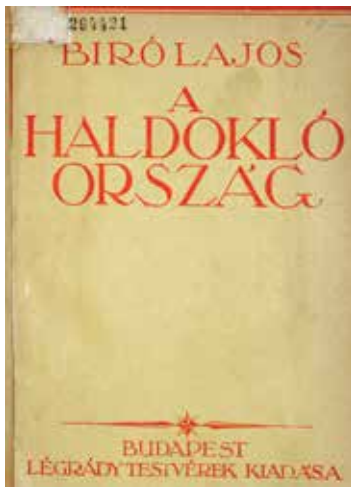
Kaffka Margit otthonában – fotó / **Margit Kaffka at home** – photograph

[A kép szélein és hátoldalán férjének szóló feljegyzéssel. OSZK KT]

Kaffka Margit *Feljegyzések egy háztartáskönyvben* című naplójában írta le, hogy 1915. március 26-án postázta a fronton lévő férjének Márvány utcai otthonuk képét. Feltehetően e fotográfiáról van szó, melynek hátoldalára az író nő levelet is írt férjének. A felvételt minden bizonnyal Bölöni Györgyné, becenevén Itóka készítette.

Kaffka Margit és Bauer Ervin – fotó / **Margit Kaffka and Ervin Bauer** – photograph [OSZK KT]

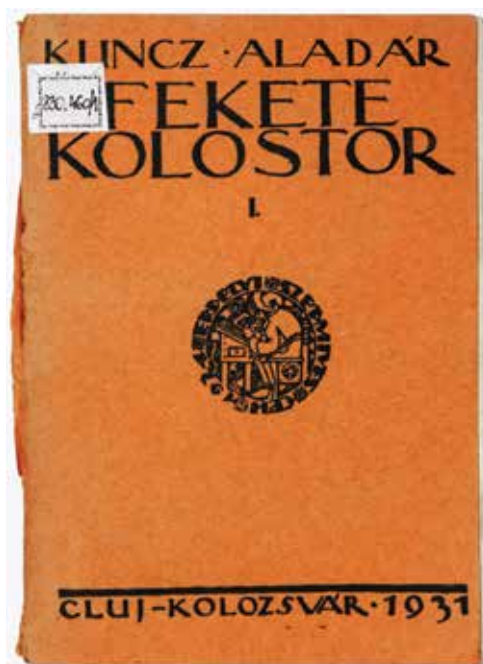

Biró Lajos: *A haldokló ország* / *The dying country*

[Bp., Légrády Testvérek, 1918. OSZK TGY]

Biró Lajos elsődlegesen a *Pester Lloyd*-ot tudósította a háború alatt, később bátor, pacifista írásai is jelentek meg a korabeli lapokban, így pl. a *Világban*. 1915–1916-ban a szerbiai hadszíntéren szerzett benyomásait öntötte irodalmi formába a Légrády Testvéreknél megjelent *A haldokló ország* című könyvében, melyben a háborút elszenvető szerb lakosság és a katonák mindennapjaiba pillanthat be az olvasó egy-egy jellemző életképen keresztül. 1917-es *Hotel Imperiál* című, már nyíltan háborúellenes darabját a Magyar Színház játszotta nagy sikerrel, Törzs Jenővel és Fedák Sárival a főbb szerepekben.

Kuncz Aladár: *Fekete kolostor* / *Black monastery*
[Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931. OSZK TGY]

1914 nyarán Kuncz Aladár fiatal középiskolai tanárként a francia kultúra megismerése céljából Franciaországban tartózkodott. A háborús helyzet miatt, mint az ellenséges ország polgárát, internálták, s közel öt éven keresztül Perigueux-ben, majd a Noirmoutier-i szigeterődben, végül Île d'Yeu kazamatáiban tartották fogva. Kuncz 1919. áprilisban, közel öt éves fogságot követően szabadult ki. Az internálótáborban született jegyzeteiből néhány a húszas években a *Nyugatban* is megjelent, ám a teljes mű csak 1931-ben, nem sokkal Kuncz halálát megelőzően készült el. A *Fekete kolostort* Áprily Lajos segítségével, Bánffy Miklós előszavával az Erdélyi Szépmíves Céh jelentette meg.

Markovits Rodion: *Szibériai garnizon* / *Garrison of Siberia*
[Kolozsvár, 1927. OSZK TGY]

Az 1928-ban megjelent *Szibéria garnizon* a *Kollektív riportregény* alcímet viseli, s a szerző galíciai fronton való szolgálatát, a Bruszilov-offenzívában való fogságba esését, illetve a fogolytáborbeli tapasztalatait beszéli el. A regényre, melyre kezdetben alig figyel fel a hazai közönség, Hatvany Lajos német fordítása hívta fel a figyelmet. Ezt követően itthon is és persze Európa-szerte óriási sikere lesz, tízennégy nyelvre fordítják le rövid időn belül.

21. Cenzúra és újságírás

Magyarországon már 1914. április 11-én új sajtótörvény lépett életbe, melynek értelmében ún. *helyreigazítási kényszer* vezettek be azon orgánumok esetén, ahol felmerült a valós kontra nem ténszerű információk közlésének bármilyen lehetősége. Mindez kihatott a formai követelményekre is. A korabeli kritika s főként az ellenzéki lapok mindezek alapján a sajtó államosításának a felemlegetéséig jutott, azonban – a történelem alakulásának köszönhetően – a cenzúra csak egyre fokozottabb teret nyert, s a várt enyhítés helyett újabb szigorítások következtek, melyeket a háború legitimálni látszott. 1914 júliusában „*Tájékoztató a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. A magyar Szent Korona országainak területére J-25, b*” címmel egy új rendeletgyűttest fogadott el a Minisztertanács. A háborúra való tekintettel lehetővé vált az időszaki kiadványok ellenőrzése és esetleges szankcionálása, a hadviselés érdekeit veszélyeztető belföldi lapok betiltása, illetve a külföldi lapok hasonló célú ellenőrzése és forgalmazásuk hazai eltiltása. Az új sajtórendészeti törvénycikk szerint „A miniszter a kivételes rendelettel Magyarország egész területén és az Osztrák Magyar Monarchia két állama

fegyveres erejének állásáról, mozdulatiról, erejéről és működéséről, az erődök és erődítmények állapotáról, úgyszintén a fegyveres erő számára szolgáló fegyverek, hadiszerek és szerelvények mennyiségéről vagy az élelmiszerek hollétéről, mennyiségéről és minőségéről vagy szállításáról sajtó útján történő közléseket eltiltotta.” Az időszaki kiadványok sajtórendészeti kötelespéldányát terjesztés előtt be kellett szolgáltatni a királyi törvényszékek mellett működő királyi ügyészségekre. Lényegében ezzel a háborús propaganda működésének feltételei is megteremtődtek.

A rendelet szellemiségével szembeszegülő lapokat – mint ahogyan 1917-ben a *Nap* címűt – betiltották, enyhébb esetben egy-egy írást töröltek a lapból. A gyakorlatban jól példázza e szisztéma működését az itt kiállított, a Hadfelügyeleti Bizottság Sajtóalbizottságának a *Budapesti Hírlap* számára intézett bizalmas értesítéseinek kéziratos szövegkorpusza. A kézirat-együttesből jól látható, hogy pl. stratégiai, hadállási és élelmezési információk nem, vagy csak erősen cenzúrázva jelenhettek meg. E cenzoriális szövegegyüttes konkrétan mutatja azt is, hogy számos esetben konkrét eljárást is

indítottak egy-egy renitens szerkesztőség ellen: „A 8 órai Ujságban megjelent azt a hírt hogy Őfelsége Erdélybe utazott volna szíveskedjék mellőzni. A 8 órai Ujság ezt a hírt a cenzurának nem mutatta be és ezért az eljárás ellene meg fog indulni!” Az idő múlásával e cenzoriális szigor egyre keményedett. Szintén a *Budapesti Hírlap*, tehát Rákosi Jenő felügyelete alatt álló orgánum bizalmas értesítései közt szerepel az alábbi:

„Bizalmas értesítés (Telefonon)

A sajtóbizottság felkéri a t. szerkesztőségeket, hogy a Ganz villamossági gyárban élelmezési nehézségek miatt kiűtött sztrájkjkról semmit se közöljenek.

Bp. 1917. X. 12. D.u. 1/2 6”

A korban persze még legtöbb esetben „csak” egyszerűen üresen maradtak a lappárok, fehér foltokként jelölve a betiltott írások helyeit, ahogyan a kiállításon is szereplő *Nyugat* oldalpárjain több ízben is előfordult. Maga a központosított cenzúra nyilvánvaló módon az évek múlásával azonban egyre merevebb módon szolgálta azt a célt, hogy a médiában csupán olyan információk jelenhessenek meg, melyek a hatalmat gyakorló és azt felügyelő csoportok manipulatív törekvéseinek is megfelelnek. E manipulációk kezdetben csupán más színben igyekeztek feltüntetni híreket, nem utolsó sorban a háborús veszteségek, tragédiák elhallgatásával, vagy nyomdai szedés előtt kihagyatták a betiltott írásokat, máskor komolyabb büntetésekre is számíthattak azok, akik nem szolgálták megfelelő módon a szavakkal is vívott háborút!

A tudósítóként és riporterként működő újságírók szövegei a sajtóbizottság ellenőrzésén mentek keresztül, miként ezt a Tábori Kornél hagyatékban található cenzúrázott cikkek, képek is bizonyítják. Tábori (1879–1944) háború alatti újságírói működése jól példázza a cenzúra állandó befolyása és ellenőrzése alatt működő értelmiségi-alkotói lehetőséget. Személyiségének sokrétűsége magyarázza, hogy mindemellett sikerült megvalósítania ezen időszakban a tényfeltárás és ismeretterjesztés több formáját. Tábori Kornél, a magyar riport műfajának egyik úttörője 1901-től a *Pesti Napló* rendőrségi rovatvezetője, szerkesztője volt. A tízes évekig hírlaptudósítóként Párizsban, Berlinben és Oroszországban is járt. Székely Vladimírrel közösen számos kriminálpszociológiai könyvet (pl. *A bűnös Budapest*) publikált, és vetítettképes előadásokat tartott az Uránia Tudományos Társaság számára. Az első világháború idején a *Pesti Napló* kiűtött riportere volt.

Tábori a háborúban tapasztaltakat több műfajon keresztül közvetítette a hátszágban maradottaknak. 1915-től, filmszínházakban – főként az Urániában – tartott ismeretterjesztő előadásokat *Mi barbárok* címmel, melyben olyan témákat érintett, mint *A háború bűnei* vagy *A háború kulisszái mögött*. Előadásaihoz részben saját, de főként tudósítótársai fényképeit használta illusztrációként. Hagyatékában több olyan írás is fennmaradt, melyet a cenzúra törölt „Ezidőtájt még nem közölhető” rájegyzéssel. A *Pesti Napló* két világháborús albumának, a

Magyar hősöknek és a *Háborús albumnak* is szerkesztője volt. Mint ez a korabeli ismeretterjesztő folyóiratok által kiadott díszalbumok műfajára jellemző, az informatív és gazdagon illusztrált kötetek Magyarország katonai, hadászati sikereit hangsúlyozták, és hőseinket, katonáinkat méltatták. Aktualitásuk és a piaci érdeklődés okán Tábori még enyhén szenzációvadász nyelvezetet alkalmazott, a közölt felvételek is mutatják az elvárásrendszerhez igazodás kényszerét. Tábori 1916 őszén már Székelyföldről tudósított, közel hat hónapot töltött a fronton. *A meggyötört Erdélyből* című képriportja a háború által sújtott területek, hétköznapi emberek, főként gyermekek életét mutatta be. Írásait, melyek a *Pesti Naplóban* és az *Érdekes Újságban* jelentek meg, *Szegény Erdély* címmel 1917-ben kötetbe komponálta. Tábori a fent említett keretműfajokon keresztül – a cenzúra keretein belül – mindent megtett a hiteles tájékoztatás, ismeretterjesztés megvalósítására. A háborúban és az azt követően tapasztaltak a segítő, karitatív tevékenység felé terelték: nélkülözők tízezeinek segélyszállítmányokat kért és kapott főként külföldről; majd előadásokat tartott Nyugat-Európában a rászoruló gyerekek segélyezésére.

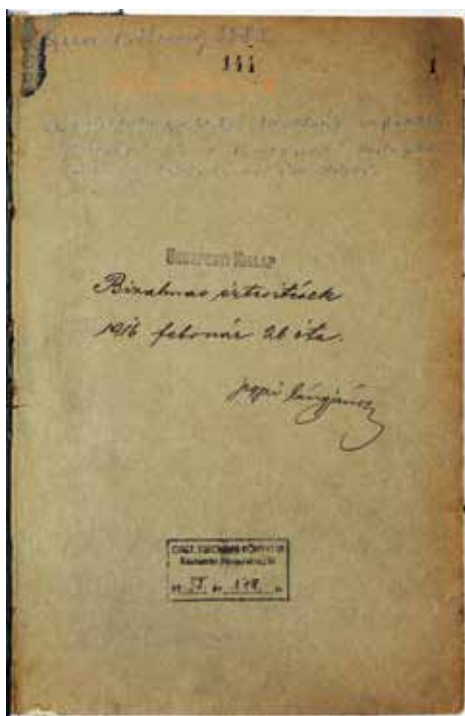
A cenzúra nemcsak a közéleti és politikai tartalmakat érintette, hanem leszivárgott a szépirodalom területére is. Az irodalmi lapok esetében gyakran istenkáromlás, illetve vallásgyalázás köntösébe bújtatták a propagandával szembemenő politikai tartalmak elítélését. Babits *Fortissimoja* ennek iskolap-

éldája volt. Gellért Oszkár *Csatadal, Szabadságos katona* című versei – hasonlóképpen Babits művéhez, egy ideig nem jelenhettek meg. Fenyő Miksának a *Nyugat A politika mögül* rovata számára megírt, *A Monarchia háborús céljai* című cikkét 1917-ben törölték, melynek helyét üres oldal jelezte, noha a lap 1916-ban letette a szükséges kauciót ahhoz, hogy politikai tartalmú szövegeket közölhessen. Hasonlóképpen vakoldal jelezte Babits *Fortissimojának* a helyét is a *Nyugat* 1917. március 1-i számában. Móricz visszaemlékezései tanúsítják, hogy írásával a korban egy külön megbízott cenzor foglalatосkodott, Kosztolányi Dezső *Pesti naplóban* közölte, *Kedves cenzor* című 1918. október végi cikkében pedig ironikusan így ír: „négy és fél év óta naponta találkoztunk a szellemiekben. [...] Te voltál leghívebb olvasóm. Az írásaim – úgy gondolom – nagyon tetszettek neked, mert mindig magadnál tartottad, nem is engedted, hogy mások is gyönyörködjenek bennük. Törölted vagy háromszáz vezércikkemet, száz egyéb cikket, nem egy versemet és elbeszélésemet is. Később, sovány hetekben, ezeket orosz, francia, angol írók nevére adtam ki, úgy, hogy a helyszínt orosz, francia és angol földre tettem. Akkor minden szabad volt, hiszen csak a romlott orosz, francia és angol állapotokat jellemeztem...” Kétségkívül a szépírók a korban később fokozatosan rátaláltak a békevágy kifejezésére a közönséggel való összekacsintásban az allegorizáló virágnyelvre is, mind az újságírás, mind az irodalom területén.

Különösen sújtotta a cenzúra Kassák Lajos körét. Kassák, akinek már a háborút megelőzően is töröltek verseit, az *Egy ember élete* című önéletrajzi regényében szemléletesen mutatta be, hogyan várokoznak az írók a cenzori hivatal irodájában, és hogyan sikerül kijárnia az *Éposz Wagner maszkiában* című kötete megjelentetését, kijátszva a cenzor éberségét. Ami a kötet esetében sikerült, azt folyóirata, *A Tett* esetében már nem tudta megismételni. 1915. november 1-én jelent meg a politikai és művészeti kérdésekkel egyaránt foglalkozó *A Tett* első száma, melyből rögtön töröltek egy cikket, ám a másodikat már be is tiltották. „Tizennégy nap múlva megjelent a második számunk – írja önéletrajzi művében

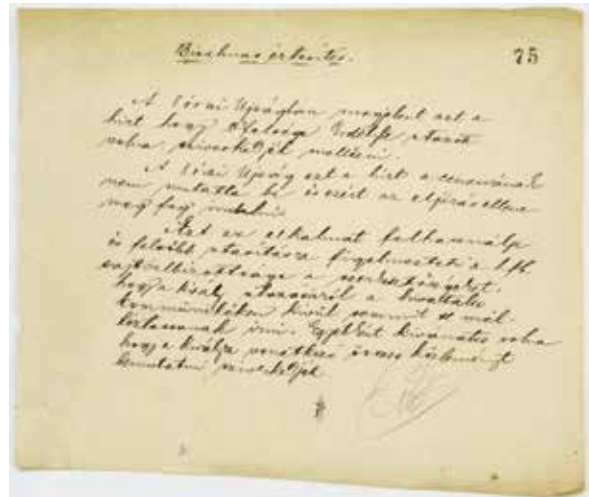
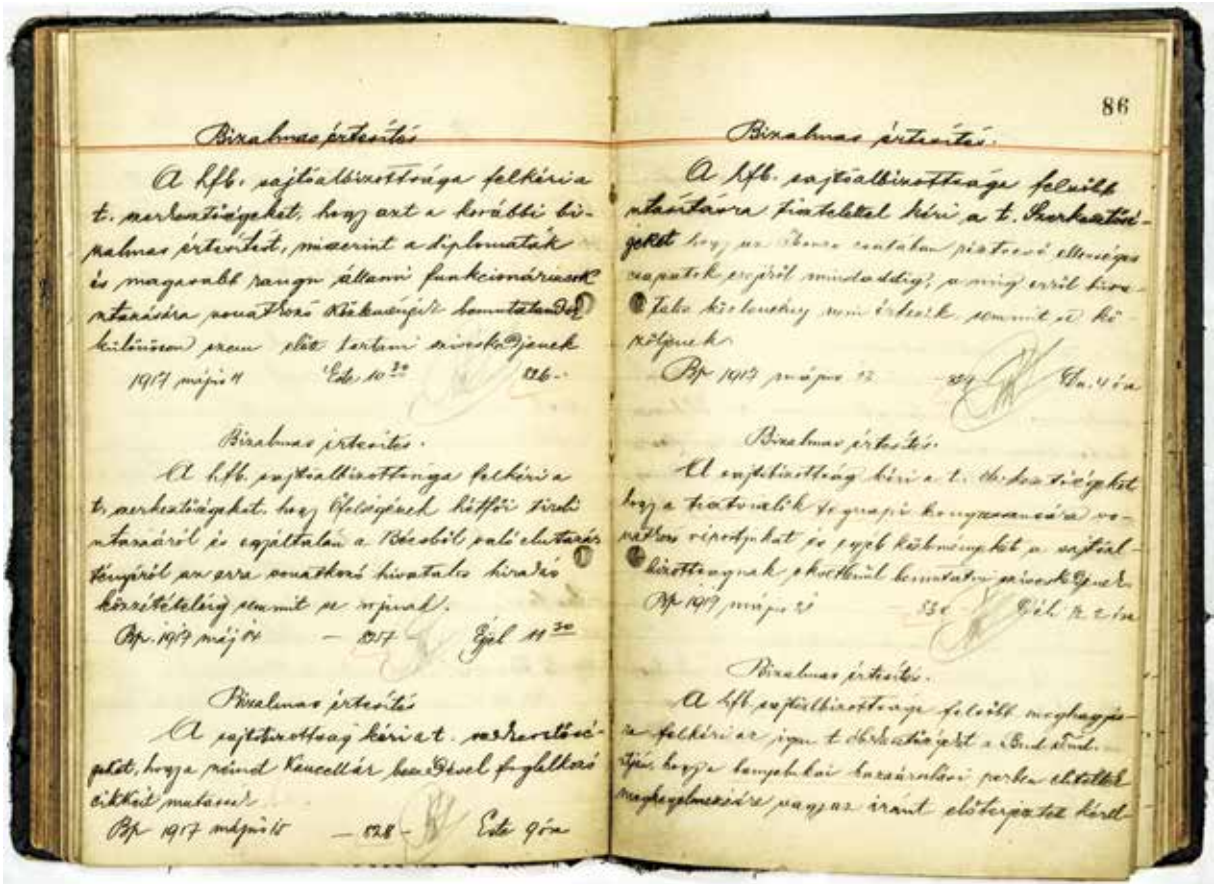
Kassák – és mit tesz Isten vagy a Höfer-imádat, ezt a számunkat már a nyomdában elkoboztatta a cenzúra. Képből és két cikkben elkövetett vallásgyalázás és osztályizgatásért emeltek ellenünk vádat.” Kassákékat sem kerülte el a háborús propaganda egyik fő kiszolgálójának, Rákosi Jenőnek a bírálata: a szerkesztő-író Dunántúli álnéven a *Budapesti Hírlap* hasábjain *Egy anya levelei* címmel indított támadást a lap kozmopolita és pacifista szellemisége ellen. *A Tett* utolsó, 17. betiltott (ún. nemzetközi) száma után Kassák *Ma* címmel új lapot indított 1916 őszén, s ott folytatta korábbi elképzeléseit, ahol előző lapjában abbahagyta.

Boka László – Rózsafalvi Zsuzsanna

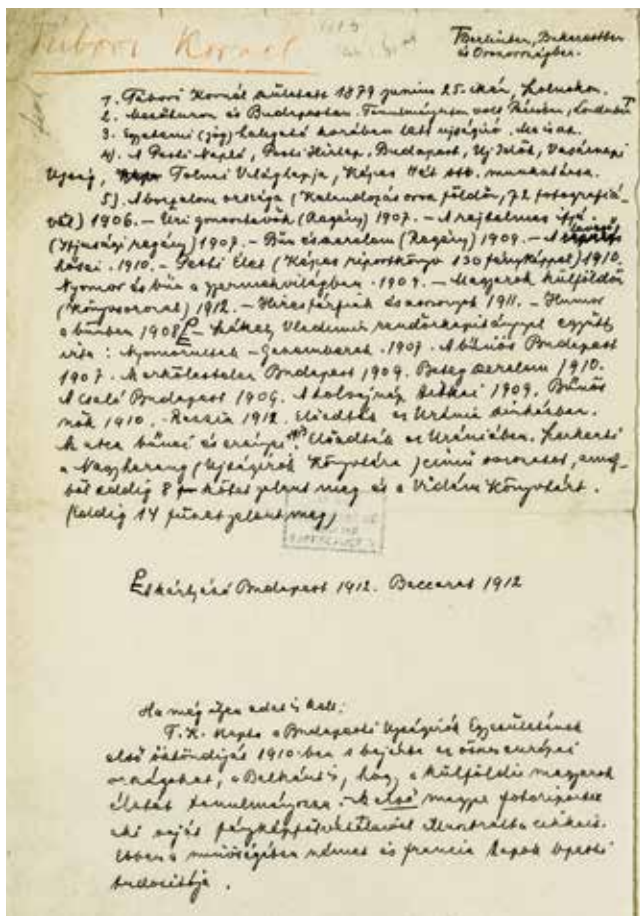

A Hadfelügyeleti Bizottság Sajtóalbizottságának a Budapesti Hírlaphoz intézett bizalmas értesítései – kézirat-együttes / Sensitive messages sent by the Press Sub-Committee of the Military Monitoring Committee to the journal Budapest Hírlap [Bp., é.n., OSZKKT]

A cenzúrát gyakorló Sajtóalbizottság az időszak kiadványok felügyeletét látta el, s bizalmas utasításokban közölte a lapokkal, hogy a háborúra vonatkozó mely információ közölhető, sőt közlendő és mely nem. A Rákosi Jenő tulajdonában lévő *Budapesti Hírlap* számára készített, 1916–17-es *Bizalmas értesítések* ilyen utasítások gyűjteménye. Lapjairól jól kirajzolódik a hadszíntéri események kommunikálására vonatkozó manipuláció, s a korabeli lapok sajtókihágásaira vonatkozó fenyegető utalás, illetve a tiltott témák típusai.

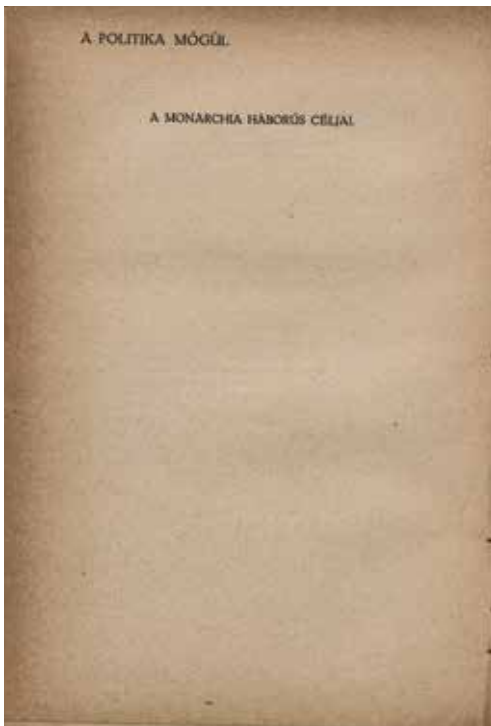

**Tábori Kornél autográf önéletrajza /
Autobiography of Kornél Tábori**
[OSZK KT]

Tábori Kornél (1879–1944) a magyar riport műfajának egyik úttörője volt. 1901-től a *Pesti Napló* rendőrségi rovatvezetője, szerkesztője, mindemellett számos hazai és külföldi lap – *Új Idők*, *Pesti Hírlap*, *Vasárnapi Újság*, *Érdekes Újság* – publicistája is volt. A tízes évekig Párizsból, Berlinből és Oroszországból is tudósított. Az első világháborúban különböző hadszínterekről – főként Szerbiából és Erdélyből – folytatta tevékenységét. Ugyanakkor számos más műfajban, pl. ismeretterjesztő előadás, kötet szerkesztés – is informálta az átlagembereket a háború mindennapjairól. Életéről keveset tudnánk, ha a hagyatéka, melyet a Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz, nem maradt volna fenn. Ennek az irategyüttesnek a része itt kiállított *Önéletrajza*, mely fontos adatokkal szolgál életútjáról.

Fényő Miksa: A monarchia háborús céljai – üres lap-pár / **War goals of the Monarchy** – Text of the article is missing, it has been censored
[Bp., Nyugat, 1917. A cikk szövegét teljes egészében kicenzúrázták. OSZK TGY]

**Major Henrik Tábori Kornélt ábrázoló karikatúrája /
Caricature of Kornél Tábori made by Henrik Major**

[OSZK KT]

A művészportréiról híres Major Henrik a tízes években számos karikatúrát készített kortársairól, közöttük Tábori Kornélról is. Alkotásait több kötetben is közzétette, és 1915-ben az Ernst Múzeumban kiállítást is rendezett belőlük. A Táboriról készített karikatúra az 1913-ban a Tevan által kiadott *Major Henrik panoptikuma* című, Kosztolányi Dezső előszavával ellátott kötetben jelent meg. A karikatúra eredetije az OSZK Tábori Kornél hagyatékában maradt fenn.

Tábori Kornél (szerk.): Magyar hősök, 1914–1916 /

Hungarian Heroes, 1914–1916. ed. Kornél Tábori [Bp, 1917. OSZK TGY]

Tábori Kornél a *Pesti Napló* két világháborús albumának, a *Háborús albumnak*, és a *Magyar hősöknek* is szerkesztője volt. A *Háborús Album* 1915-ben, a *Magyar Hősök* 1917-ben jelent meg. Ez utóbbi az előző három év háborús eseményeit, tapasztalatait foglalta össze.

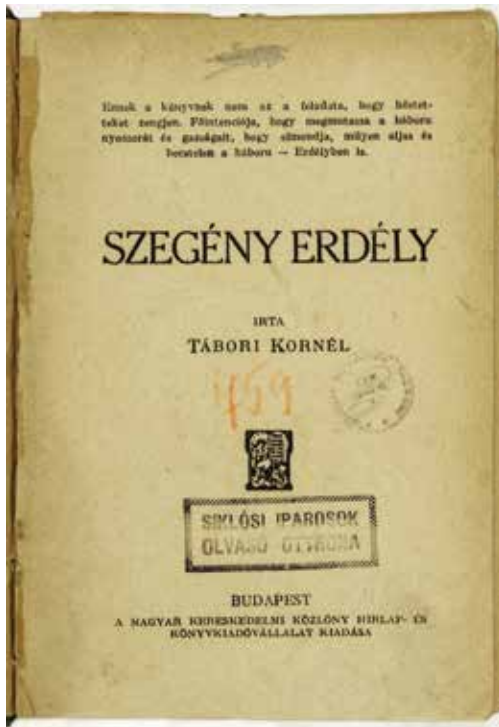
A *Háborús Album* hosszabb bevezetőjében a háború első éve eseményeinek kronológiáját adta közre, melyet követően a hátszágban maradtak, illetve a frontvonalban harcoló katonák mindennapjairól közölt életképeket. Így az album lapjain megjelenő fotók a magyarok által elpusztított szerb, orosz és francia településeket, elfogott katonákat, sebesülteket, a menekülő polgári lakosságot ábrázolták, illetve hős magyar katonák sírját örökítették meg.

A *Magyar Hősök*, miként alcíme is mutatja a „Magyar ezredek beszámolója kiváló hőseikről”. Tábori a csapattestek parancsnokaitól kapott információi alapján albumában összegyűjtötte az ezredek nevei alatt azok háborúban eltöltött idejét, helyét és kiemelkedő katonáit. Név szerint felsorolta az ezredek és hadtestek kiemelkedő hőseit, ismertetvén azok tevékenységét, hadi akcióikat, olykor még fotót is közölte róluk. A *Magyar Hősök*, mely ma is fontos dokumentuma a történeti kutatásnak, a tényközlés és emlékköltés céljából született, ugyanakkor fontos szerepe volt a háború egyre nehezebbé váló éveiben a hősök példája által a kitartásra buzdításban.

Tábori Kornél (szerk.): Háborús album. A világháború történelme képekben /

War Album. The history of World War I. in pictures. ed. Kornél Tábori
[Bp, 1915. OSZK TGY]

Tábori Kornél: Szegegy Erdely / Poor Transylvania

[Bp., Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat, 1916. OSZK TGY]

Tábori Kornél 1916 őszétől közel hat hónapig Székelyföldről tudósított. Írásai a *Pesti Napló*ban és az *Érdekes Újság*ban jelentek meg. Beszámolóinak szociális és pszichológiai érzékenységet jól mutatja *A meggyötört Erdélyből* című képriportja, mely a háború által sújtott területek, hétköznapi emberek, főként gyermekek életét mutatta be. E cikkét saját maga által készített felvételeivel illusztrálta. Tudósításait *Szegegy Erdely* címmel 1917-ben kötetben is publikálta.

Tábori Kornél: A meggyötört Erdélyből – újságcikk/

From the Tortured Transylvania – article

[Bp., Érdekes Újság, 1916. OSZK TGY]

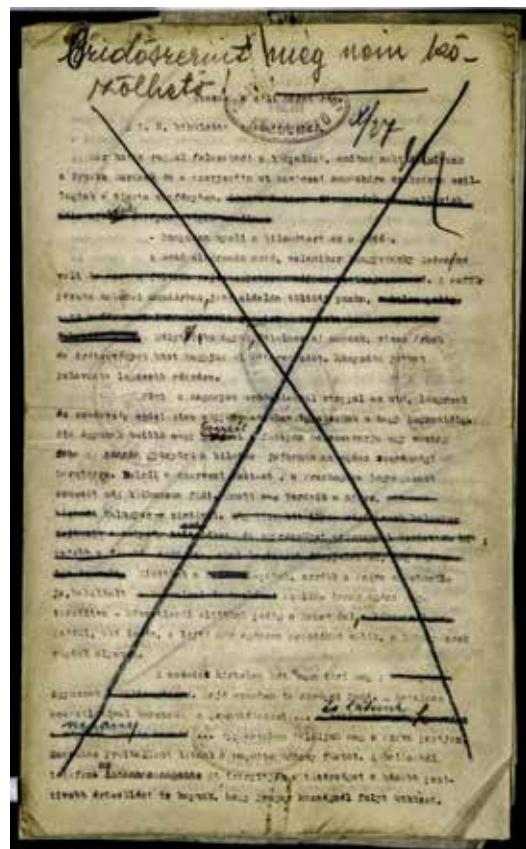

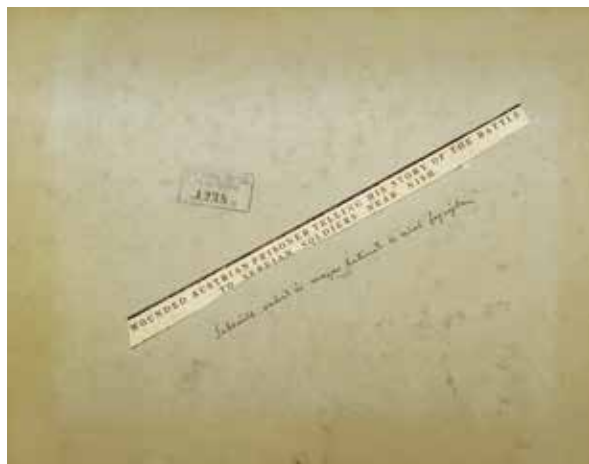
Bródy Miksa, Karinthy Frigyes, Tábori Kornél:
Csak semmi háború / No War, Please
[Bp., 1918. OSZK TGY]

A humor iránt fogékony Tábori a háború lezárását követően igyekezett visszatérni az azt megelőző műfajokhoz és a hétköznapokhoz. A hátszországban maradtak számára fontossá vált a szórakozás és művelődés, melyet 1917–18-ban már a könyvkiadás és színházi élet konjunktúrája is mutat. Tábori, aki a háború humoráról előadást is tartott, illetve díszalbumában is megemlékezett e témáról, ezúttal híres „humoristák”, Karinthy Frigyes és Bródy Miksa társaságában adja ki a jelszót közös humoros anekdotagyűjteményük címében: „*Csak semmi háború*”. A könyvben valóban nem esik szó erről a témáról.

Tábori Kornél: Utazás a déli harctéren – cikk.
„Ezidőtájt még nem közölhető” felirattal, a Sajtóalbizottság – *Nem közölhető* pecsétjével /
Travel on the southern battlefield – article. With a label “Not yet to be published”, and with the stamp of the Press Subcommittee – *Must not be published!* [OSZK KT]

Tábori Kornél *Utazás a déli harctéren* című cikke a szerbiai hadszíntérről, a szerémségi harcokról tudósított volna. A kéziraton jól látszik a cenzor törlése: a Fruska Gora és Pétervárad környéki hadállások, csapatmozgások, a konkrét földrajzi vonatkozások, a katonák felszerelésére vonatkozó szavak, mondatok kék ceruzával kihúzásra kerültek. Végül a cikk egészét közölhetetlennek ítélte a cenzor, s a kéziraatra rákerült a „Nem közölhető” pecsét.

Cenzúrázott felvételek Tábori Kornél hagyatékából / Censored shots from Kornél Tábori's bequest
 [OSZK PKT]

Tábori Kornél cikkeihez, előadásaihoz és az általa szerkesztett háborús albumokhoz jelentős mennyiségű képanyagot gyűjtött a háborús hadszínterekről, illetve a hátszorból egyaránt. E képek használatához vagy publikálásához a cenzúra engedélye kellett. E Tábori által gyűjtött képanyag – melyet az OSZK Plakát- és Kismomtatványtára őriz – hátoldalán jól látszik a Sajtóalbizottság „Közölhető” pecsétje.

A Tett. Kéthetente megjelenő lap. Szerk. Kassák Lajos / A Tett (The Deed). Biweekly periodical. Ed. Lajos Kassák [Bp., 1915. november 15., 2. szám. OSZK TGY]

A cenzúra minden sajtóterméket, politikai tartalmú, tudományos és művészeti lapot egyaránt ellenőrzött. Különösen figyelemmel kísérte Kassák Lajosnak és körének tevékenységét. 1915. november 1-én jelent meg *A Tett* első száma. A lap szerkesztőjének, Kassáknak, valamint a munkatársainak közös célja volt, hogy mind tartalomban, mind formailag korszerű művészeti és politikai kérdésekkel is foglalkozó folyóiratot tegyenek közzé, s mindez az aktivizmus szellemiségét követve. Az erős szociális és háborúellenes hangú lapnak a második számát vallásghalászás és osztályizgatás vádjával kobozták el, utcai árusítását is betiltották. Hasonlóképpen betiltották a lap 17. és egyben utolsó számát „a hadviselés érdekeit veszélyeztető tartalma miatt”.

22. Énekek a nagy időkől – népszerű háborús antológiák

A háború a hátszágban élők számára is az élet minden területét áthatotta, nyilvánvaló volt tehát, hogy ennek újra-felfedezett tematikája – főként prózai és lírai műfajokban – elsődlegessé és érdekessé válik a szépirodalomban is. Egyrészt egy addig még nem tapasztalt világot nyitott meg sokak számára, ugyanakkor a szépirodalom képi, allegorizáló nyelvén keresztül számos olyan dolog vált kimondhatóvá, amely a korabeli propagandát megkerülte és az egyre erősödő cenzúra szűrűjén is átment. Korán nyilvánvalóvá vált, hogy az olvasási és tájékozódási kedv egybeesik a kiadói igényekkel. Révay Mór János *Írók, könyvek, kiadók* címmel megjelent visszaemlékezésében a könyv egyre keresettebb árucikké válásáról tudósított már 1914 végétől, s főként 1915-től. A háború alatt a művészek részéről tapasztalt felfokozott alkotási, és a hátszágbeli olvasási kedv növekedésével a kiadványállalatok is igyekeztek lépést tartani, s ilyen tematikájú albumokat, irodalmi válogatásokat folyamatosan közzétenni, a háború mint ihletforrás és a háborús téma mint biztos piaci áru – képlete értelmében.

A kezdeti időszakban meglévő lelkesedésnek a különböző fokozatával és háttérindokálással az ún. háborús gyűjteményekben,

antológiákban bőséggel találkozunk. A harcoló katonákkal való szolidaritás vágya, az ő lelkesedésüknek fenntartása, a harctérre kerülőkkel szemben érzett lelkiismeret-furdalás, vagy éppen az alkalmatlanság miatti szégyenérzet mindennapos publicisztikai tematikái az irodalmi művekben is rendre megjelentek. Hangsúlyosabb volt azonban értelemszerűen a háború véres áldozatkövetelése, a veszteségek értelmének keresése, majd fokozatos számbavétele, a hősi helytállás és áldozatkészség, a fokozatosan megnyilvánuló humánus és – később – egy új jövődóbe vetett hit megjelenése az olyan szépirodalmi gyűjteményes munkákban, melyek igazi sikerkönyveknek számítottak a nagyközönség soraiban. E szépirodalmi gyűjtemények közül négy emelkedik ki a háború első éveiből: az *Érdekes Újság* húsvéti mellékletként kiadásra került 1915-ös **Háborús novellák** című kötet; Gyulai Ágost **Háborús antológia** című, 1916-os válogatása, és szintén az *Érdekes Újság* **Énekek a nagy időkől** című 1916-os kötete. Végül, itt említhetjük Kassák körének a **Ma**-nak lírai antológiáját is.

„A háború és béke nagy problémái körül minden időben nemcsak öldöklő ágyúkkal és véres rohamokkal folyik a küzdelem,

hanem a lélek lobogó tüzével, a szellem magasztos fegyvereivel is” – indítja igen heterogén antológiájának bevezető tanulmány-méretű írását Gyulai Ágost, az 1916-os *Háborús antológia* kötetében (*A magyar háborús költészetéről*). Az okfejtés mindjárt az első oldalon cáfolja a híressé lett mondatát, miszerint „fegyverek zaja közben hallgatnak a múzsák”. Az egyéni, szépírói verseskönyvek megjelenetésén túl az antológiákat és daloskönyveket olykor épp a harctérre induló vagy már ott lévő katonák kezébe kívánták adni. A lelkesítés e programja 1915-ig magyar földön még jószerevével ismeretlen volt – annak ellenére, hogy e költői kötetekből 1915 tavaszáig mintegy 40–50, a háborút tematizáló, láthatott napvilágot. Talán ezért is érthető, hogy a hiány pótlására berendezkedő kiadókat mintegy megelőzve „a mi katonáink avval pótolták e hiányt, hogy maguk készítettek maguknak dalokat, részben régi nóták dallamaira”, s persze meglehetősen alacsony szinten virágzott a „legfőlebb művelődéstörténeti értékű” versanyag. Antológiájának előszavában a korabeli lapok áttekintését követően tényként említi, hogy a háború első két évében mintegy tízezer vers született e tematikában. Gyulai gyűjteménye a lehető legteljesebb képét kívánta adni a témának, így nyolcvanhat költő háromszáz versét válogatta be az alapvetően konzervatív irodalomszemléletet visszatükröző, s még többségében propagandisztikusnak minősíthető kötetbe, melynek színvonala igencsak ingatag volt, ám köztük Babits

Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Emőd Tamás, Dutka Ákos, Heltai Jenő, Szép Ernő versei is megtalálhatóak, melyek valóban minőségében is gazdagították a korábbi időszakok „háborús magyar irodalmát”.

Szintén 1916-ban jelent meg az *Érdekes Újság Énekek a nagy időkből* című kötete. E szűkebb válogatás szigorúbb esztétikai szempontot érvényesített, ugyanakkor nem a háborús kultúra korban elfogadott kliséit – vagyis az ellenfél iránti gyűlöletet és a saját katonáink hősiességét, áldozatkészségét – hangoztatta csupán, hanem nyíltabban pacifistának, propaganda-ellenesnek minősíthető. Tizenhat költő műveiből válogatta ki a háborús tematikák és azon belül is a békeváró, pacifista költői termés akkori legjavát, köztük Ady Endre *A megnőtt élet*, Babits Mihály *Húsvét előtt*, Szép Ernő *Imádság*, Gyóni Géza *Csak egy éjszakára*, Emőd Tamás *Verje meg az Isten* című költeményeit.

Az *Érdekes Újság* 1915-ös évének húsvéti mellékleteként került kiadásra *Háborús novellák* című kötet, mely Bródy Sándor, Heltai Jenő, Keszler Vilmos, Kosztolányi Dezső, Molnár Ferenc és Móricz Zsigmond elbeszéléseit tartalmazta. E novellák különféle életképek a hadifogságból, harc dúlta otthonokból, a háborús mindennapokból. E válogatások mutatták meg az itthon maradtaknak a háború különböző arcait, az emberek különféle viselkedésformáit, melyre a hivatalos sajtóban megjelent tudósítások nem voltak alkalmasak. Mindemellett a szépirodalom a későbbi években alkalma-

sabbnak mutatkozott a szigorú cenzúra ki-
játszására is, allegorizáló, metaforikusabb
nyelvezetével.

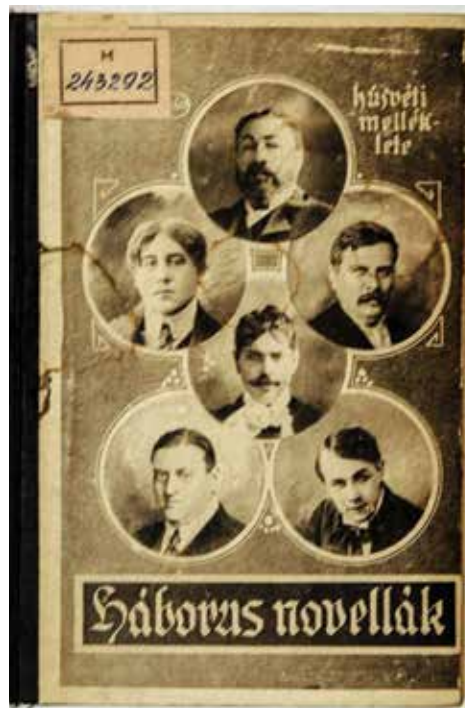
1917 februárjában adja ki Kassák La-
jos a *Ma* első lírai antológiáját, összeállít-
ást György Mátyás, Kassák Lajos, Komját
Aladár, Lengyel József „életes” verseiből.
Kassák az általa szerkesztett lapok mellett
az antológiák révén olyan műhelyek élére
állt, melyek a hivatalos propaganda szóla-

maival szemben a tudatos kritikai érzék ki-
munkálását is segíteni akarták. Ezek révén
Kassák tudatosan kereste a kortárs művé-
szeti ágakban is a rokonait. 1917 derekától
a Visegrádi utca 15-ben műtermet is bérelt,
ahol a *Ma*-kör demonstratív képműveit
tekinthették meg az érdeklődők.

Boka László

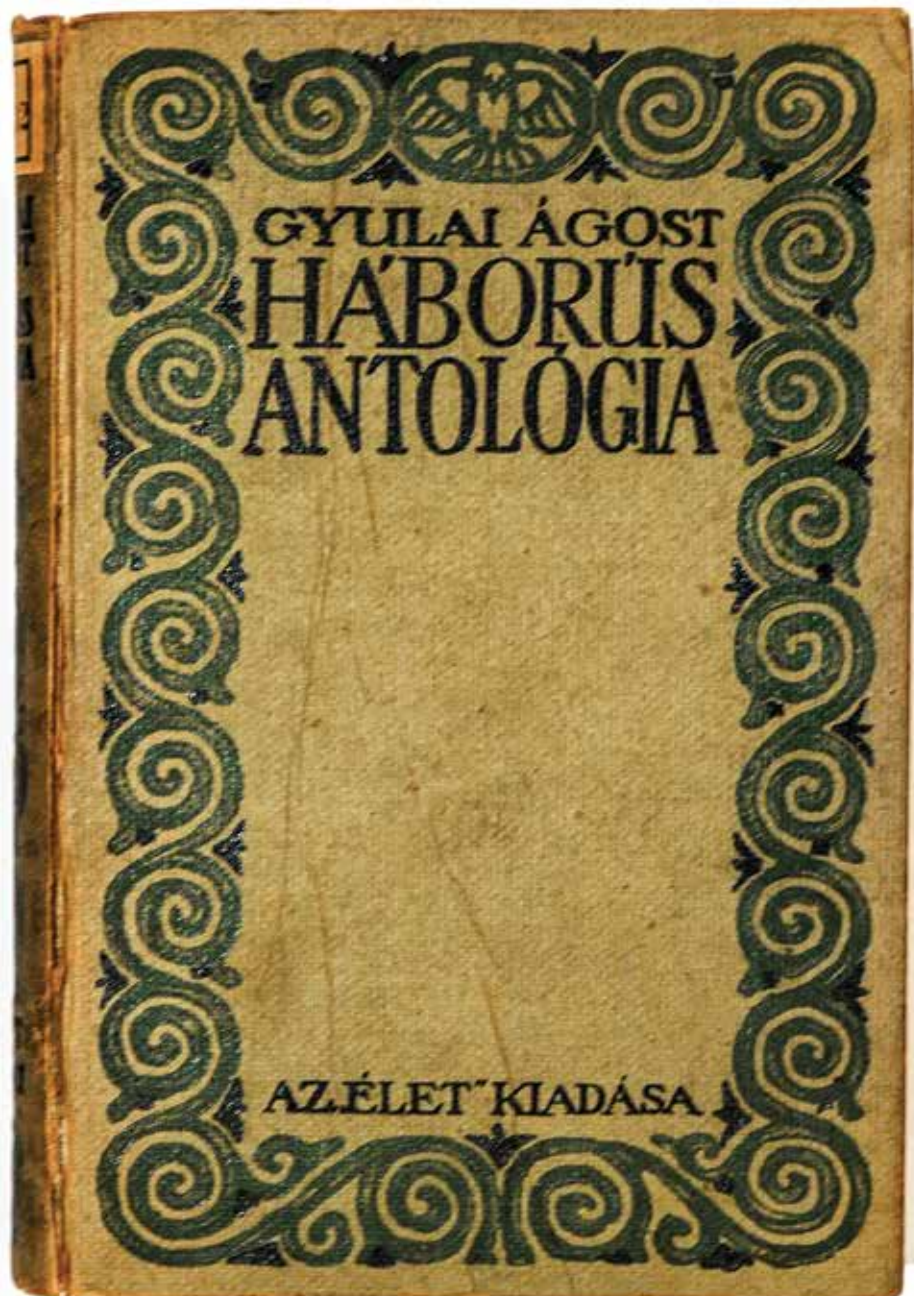

Az *Érdekes Újság Énekek a nagy időkől* című kö-
tete. *A világháború legszebb verseinek antológi-
ája / Songs of Great Times (Anthology of Érdekes
Újság [Interesting Journal] of the most beautiful
poems of World War I)* [Bp., Légrády Testvérek –
Érdekes Újság, 1916. OSZK TGY]

Háborús novellák / Short stories of the war
[Bp., 1915. Az *Érdekes Újság* húsvéti melléklete.
OSZK TGY]

Gyulai Ágost (szerk): Háborús Antológia / War Anthology ed. by Ágost Gyulai
[Bp., Élet, 1916. OSZK TGY]

A Ma lírai antológiája. (összeállítás György Mátyás, Kassák Lajos, Komját Aladár, Lengyel József „életes” verseiből) / **Lytic anthology of Ma** [Bp., 1917. OSZK TGY]

1917 októberében nyílt a *Ma első demonstratív kiállítása* Mattis Teutsch János műveiből; 1918 tavaszán a *második tárlat* Uitz Béla műveiből, majd 1918 szeptemberében a *harmadik tárlat* – Bortnyik Sándor, Bohacsek Ede, Diener Dénes Rezső, Gulácsy Lajos, Kmetty János, Mattis Teutsch, Nemes Lampért, Ruttkay György, Schadl János, Uitz Béla festők, Gergely Sándor, Pátzay Pál, Spangher Ferenc szobrászok részvételével. A negyedik tárlat pedig *Tihanyi Lajos kiállítása* volt 1918 októberében – ezt a Nyugat írói, költői, még maga Ady is Csinszkával együtt megtekintették.

Dankó Ödön: *Ma* folyóirat második kiállítása - Bohacsek Ede, Orbán Dezső, Pátzay Pál... – plakát / **Second exhibition of the periodical *Ma*** – placard [Budapest, 1917. OSZK PKT]

23. Írók, költők a propagandisztikus lelkesedés ellenében

Köztudottnak számít, hogy a Nagy Háború kitörésének hónapjaiban még igen kevesen voltak azok – (így Ady mellett főként Szabó Dezső és Kaffka Margit) – akik már a kezdet kezdetétől értelmetlen vérontásnak gondolták és határozottan elítélték a háborút! Még Babits is „érdekes kalandnak” gondolja egy rövid ideig a kialakuló háborút, s többen a *Nyugat* szerzőgárdájából is fennhangon éltetik ezekben az első hónapokban az európai csatazajt. (Laczkó Géza, Ignó, Tersánszky, Csáth Géza és maga Osvát Ernő is.) A *Nyugat* 1915-től körvonalazódó pacifista álláspontja aztán elhatárolódik mindenfajta militáns propagandától, s magát a lapot is egyre gyakrabban „tarkítják” a cenzúra fehér oldalai, az üresen hagyott oldalpárok. Meglehetősen kevesebbet tud a mai közvélemény ugyanakkor e szellemi műhely körén kívül rekedt, vagy e mellett alkotó olyan szerzőkről, akiknek álláspontja a háborút tekintve megegyezett Ady Endréével, talán nem is egészen véletlenül, s akik a kezdetektől a hivatalos szövegek és a propaganda ellenében szólaltak fel, s akik korabeli versesköteteikkel vagy (olykor tárművészeteket is bevonó) műhelyeikkel elsődlegesen a magyarság-

nak szellemi felszabadításához akartak hozzájárulni.

A Galíciában harcoló Gyóni Géza költészetének változása jól példázza a háborús lelkesedéstől a kiábrándulásig tartó folyamat minden stációját. Gyóni Przemyslnél harcolt s esett orosz fogságba, majd 1917-ben a krasznojarszki fogolytáborban vesztette életét. A *Lengyel mezőkön, tábornok mellett* című kötete a háború első évének egyik legnépszerűbb verseskötete, a *Csak egy éjszakára* című verse pedig a korszak kétségkívül legidézettebb költeménye volt. Művei egy lapos nyomtatványokon is terjedtek, ezek hatására került az ismert Rákosi-Ady polémia középpontjába, akaratán kívül is, amikor Ady ellenpéldájaként Rákosi őt nevezte meg az igazán magyar, hazafias költő példájának. Az 1915–1916-ban zajló vita főképp a *Budapesti Hírlap* és a *Világ* hasábjain zajlott, a huszadik század elejének egyik legradikálisabb polémiaja volt.

A háború éveiben meglehetősen radikális hangon megszólaló, a Gyónihoz hasonlóan szintén katona Szép Ernő 1914-ben még a szerb hadszíntérről tudósította *Az Est Lapokat*. Harminc esztendő ekkor. Háborús tapasztalatait követően írt verseinek

fő témája a háború áldozatainak világa. *Élet, halál – karcolatok* című, 1916-ban megjelent kötetében pacifista írásait gyűjtötte egybe, köztük az *Imádság* és a *Világtalan katonának* címűeket. Az írók morális dilemmáját (a harcok támogatása, avagy a támogatás megvonása és háborúellenes tevékenység folytatása) a bőrén is érző Szép az írók, költők társadalmi feladatelveit, s ezen években a helyes válasz és jó döntés lehetetlenségét is megtapasztalta. Bűnrészesség vagy hazafiatlanság vádja közt vacilláló egyén dilemmája az OSZK Kézirattárban őrzött noteszéből is kiolvasható: „Csodálatos! nem szabad szidnom a háborút írásban, nem szabad az emberéletért sikoltozni, mert akkor hazafiatlan vagyok. Hát lehet az, szeressem a hazát, és elnézzem, és elhiggyem, hogy magyarok a haza részeit, tagjait kínozzák, gyötörjék, tönkretegyék és meggyilkoltassák? Hát összefér ez a hazaszeretettel, ez a türelem, ez a bűnrészesség, bűnpalástolás?”

Analóg mindez az 1914 és 1918 között szintén *Az Est Lapok* tudósítójaként is dolgozó Lengyel Menyhért személyes megfigyeléseiből fakadó véleményével, aki írásait *Egyszerű gondolatok* címmel csak 1918-ban tette közzé. Ezen írásaiban nyíltan a háborús propaganda ellen emelt hangot, a háborút támogató értelmiségieket pedig egyszerűen „szellemi hadseregszállítóknak” nevezte, akik tollal és szájjal „hősködnék”, és akiket mindenképpen érdemes megkülönböztetni a katonákba lelket öntő, tisztességes íróktól. Lengyel ugyanakkor a társadalom morális torzulásaira is figyelmeztetett, éppen a pro-

paganda láthatatlan, mégis óriási értékdevalvációt hozó, agyamosó erejére felhívva a figyelmet: „Ha reggel azt olvasod az újságban, hogy egy ellenséges hajót elsüllyesztettek és ezeröttszáz ember a vízbe fulladt – ennek örülni kell. Ez a legjobb eset, ez az ünnep. Mikor a béke szent napjaiban a Titanic véletlen szerencsétlenség folytán elsüllyedt – az egész világ mély részvéte ölelte körül a hullámsírt. Most?... Hol tartunk és hol fogunk megállani?”

A *Nyugattal* tulajdonképpen párhuzamosan induló nagyváradi *A Holnap* körével nevet szerző Emőd Tamás a háború kitörésének évében, 1914-ben költözött Budapestre, és csatlakozott a fővárosi (inkább színházi mintsem irodalmi) élethez, s lett annak egyik legsikeresebb szerzője. Verseit, kupléit a korban népszerűvé váló, és szókimondó kabarék műsorában is énekeltek. 1914 augusztusától néhány hónapig a debreceni 3. gyalogezred önkéntes káplárja lett. Két fivéréit is a frontra szólították. Talán ez is indokolhatta, hogy 1915-től sorra születtek háborúellenes versei, melynek fő témája a harcokban megnyomorított emberek életének ábrázolása volt. E témában született verseit 1915-ben a szintén nagyváradi Balogh István rajzaival illusztrálva *Dicséret, dicsőség* címen tette közzé. Az 1917-es újabb gyűjteményes kötete, a *Ferenc Jóska ládájából* főként kabaréjeleneteit, de kisebb részben új verseit is tartalmazta.

Szintén *A Holnap* (és így Ady) váradi köréhez tartozott a költő, szerkesztő, publicista Dutka Ákos. Dutka a konzervatív kö-

rökben országos botrányt kiváltó 1908-as nagyváradi antológia és új Irodalmi Társaság megjelenése előtt is már komoly nevet szerzett, s 1915-ös *Az yperni Krisztus előtt* című kis kötetével a háború egyik legradikálisabb elutasítójává vált. Témái széles spektrumot fognak át: a háború borzalmi, sebesültjei, a nemzet pusztulása, az itthon maradottak terhei, a háborús gépezetek pusztítása és a békevárás motívumai jelennek meg itt, az ezt követő 1917-es *Ismerlek Caesar* című kötetekben. Dutka számos verse helyet kapott Gyulai Ágost említett *Háborús antológiájában* is. Emőd Tamás szerint: „a magyar lélek igazi háborús lírája az, amit *Az yperni Krisztus előtt* könyvecske 25 egynéhány verse elpanaszol [...] A mai magyar lélek és magyar fajta legemberibb hangja, legigazibb érzése, legkomolyabb és legreálisabb bánkódásai szólalnak fel belőle”. „Ő az igazi magyar pacifista költő” – írta a könyv kapcsán később Zsirkay János. „Ez a pacifizmus nem akkor kezdődött ám amikor a szénánk rosszul kezdett állni [...] Ez a pacifizmus sosem volt Janus arc [...] Dutka békeszerete és békevágya a háború kitörésének első pillanatában született meg, amikor még én is, más is több milliomod magammal majd tüdőgyulladást kaptam a 'Megállj, megállj kutya Szerbia' ordításától [...] Még egyetlen lövés sem hangzott el a Száva parton, már Dutka a vates ihletével mondta meg a véget: Magyarországnak halála ez a háború”. S valóban: Dutka kötetének előhang-szerű szonettjében meglehetősen sarkosan fo-

galmazott: „...A népem temetőjén /Vagyok virrasztó baljóslatú mécses”

A korszak hazai és külföldi háborúellenes verseket tartalmazó antológiáiban helyet kapott a mára méltatlanul elfeledett Keleti Arthur két legismertebb verse, *Sírató ének ezerkilencszáztizenötben* és *A szegény przemysli lelkész naplójából*. A költő, műfordító Keleti a *Nyugat* folyóirattal párhuzamosan alkotott, s noha írásait közölte a lap, mégsem tartozott annak szűkebb köréhez. Az 1916-os *Angyali üdvözlés* című második,¹ saját verseket tartalmazó gyűjteményében kapott helyet két, a korban elhíresült pacifista verse. A könyv első borítótervét és rajzait Gara (Gross) Arnold készítette.

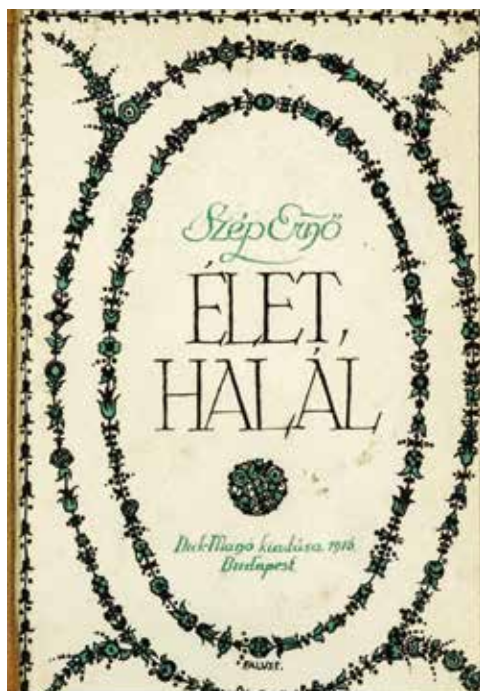
A *Holnap* költői és az antológia társadalmi programja Kassák Lajosra is megrendítően hatottak. Kiss Károly barátjának megrendülten vallja be: „Még sohasem olvastam ilyen nagyszerű verseket. Egészen mások, mint amit mi csinálunk, de azt hiszem, hogy ők az igazi költők, és nem mi. A mieink lehet, hogy igazabbak, mégis az övéik hatnak rám úgy, mintha élnének.” Az érsekújvári születésű fiatal vasmunkást, aki az új évszázad legelső éveiben érkezett Budapestre, az irodalomtörténet-írás ekkortól, 1909 után számítja költőnek. Kassák a háború kitörését követő hónapokban még hezitált, s maga is hajlott arra, (ha militáns hangnemet kerülte is), hogy a Monarchia oldalán állókat „jóknak”, az ellenfelet „rossznak” minősítse, 1914 legvégétől azonban határozottan elítélte magát a háborút. Bekap-

1 Első, *A kámzsás festő strófái* című kötetét Gulácsy Lajos biztatására jelentette meg 1912-ben.

csolódott a Galilei-körön belül szervezkedő antimilitarista csoportosulás munkájába is, a világháború Kassák számára tehát nem ugyanazt jelentette, amit az európai avantgárd alkotók többségének, így például az olasz futuristáknak – ellenkezőleg: a Marinetti-csoport háború-párti extázisával szemben ő Ady pacifista álláspontját teszi magáévá, s hirdeti – a szociáldemokrata párt akkori hivatalos véleménye ellenében is – a pacifista szociáldemokráciát! Az 1915 tavaszán megjelenő *Éposz Wagner maszkjában*

című kötete már ennek fényében jelenik meg, s a kötet irodalmi körökben is komoly visszhangot váltott ki, a *Nyugatban* is elismerően írtak róla. Az ebben helyet kapó tizenhárom avantgárd szabadvers véres vízió a háború pusztító erejéről, a meddő halálról. Kassák művészet-teoretikus értekező írásai (köztük a Babitscsal vívott 1916-os polémia eredményei is) már új lapjában, a *Ma*-ban jelentek meg.

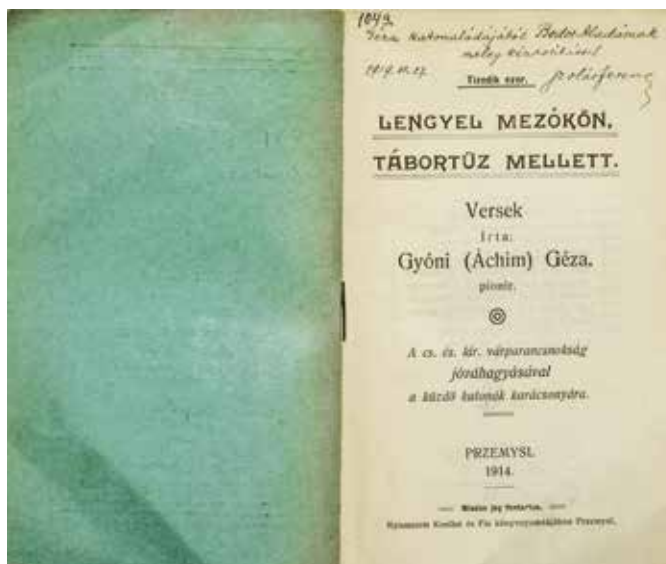
Boka László – Rózsafalvi Zsuzsanna

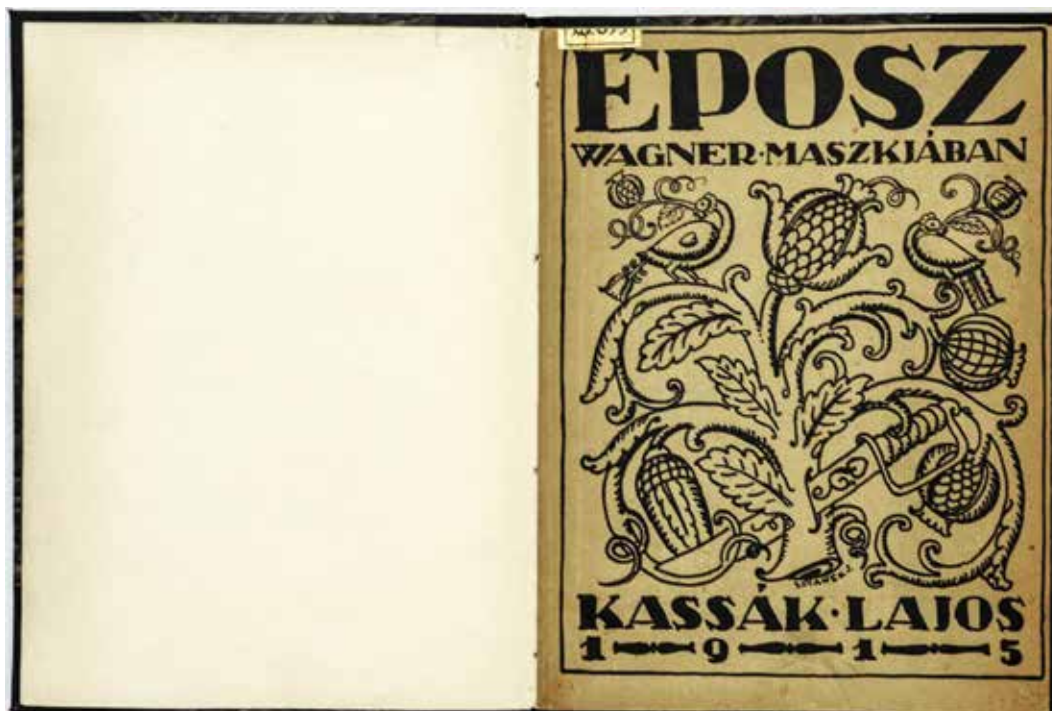
Szép Ernő: *Élet, halál* – karcolatok / *Life, death* – sketches
[Bp., Dick Manó, 1916. A kötet borítóját Falus Elek illusztrálta. OSZK TGY]

Szép Ernő haditudósítói igazolása és igazolványa *Az Est* szerkesztőségéből / Ernő Szép's ID card and certificate of war correspondent issued by the editorial office of *Az Est*. [OSZK KT]

Gyóni Géza: *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett / On Polish fields, by the Bonfire* [OSZK TGY]

Kassák Lajos: *Éposz Wagner maszkjában / Epic in Wagner's mask* [Bp., Hunnia, 1915. OSZK TGY]

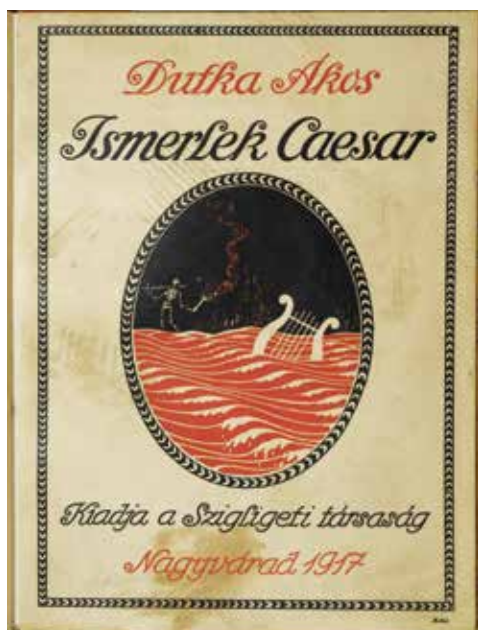

Balogh István illusztrációi Emőd Tamás *Dicséret, dicsőség* című kötetéhez / Illustrations by István Balogh for Tamás Emőd's volume *Praise, glory*. [OSZK TGY]

Emőd Tamás: *Dicséret, dicsőség. Emőd Tamás énekeskönyve az 1914-15. esztendőkből / Praise, glory. The song book of Tamás Emőd from the years 1914-1915* [Bp., Singer és Wolfner, 1915. OSZK TGY]

Dutka Ákos: Ismerlek Caesar / I know you, Caesar
[Nagyvárad, Szigligeti Társaság, 1917. OSZK TGY]

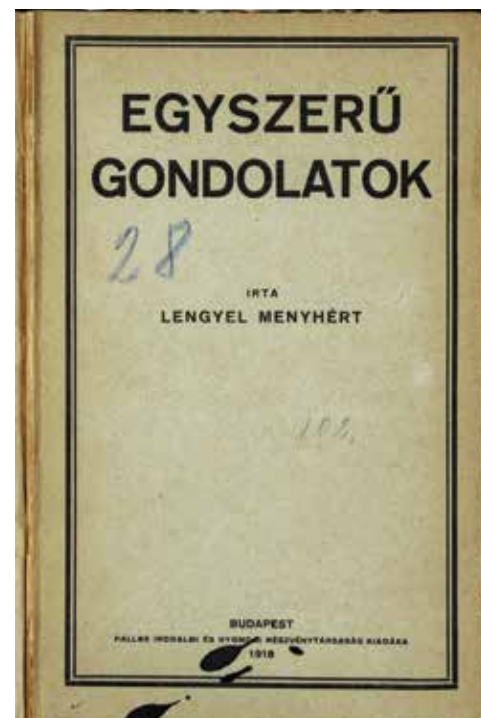
Dutka Ákos portréja – fotó / Portrait of Ákos Dutka – photograph [D.Á. kézjegyével a Rozsnyay családnak. Nagyvárad 1913-14. körül mgy.]

Dutka Ákos: Az yperni Krisztus előtt és más versek / Before the Christ of Ypern and Other Poems
[Nagyvárad, Sonnenfeld, 1915. OSZK TGY]

Lengyel Menyhért portréja – levelezőlap /
Portrait of Menyhért Lengyel – postcard
[L.M. kézjegyével, 1914. OSZK SZT]

Lengyel Menyhért: Egyszerű gondolatok /
Simple thoughts [Bp., 1918. OSZK TGY]

① 1¹

ANGYALI ÜDVÖZLET

CIMEN KELETI ARTHUR VERSEINEK UJABB GYŰJTEMÉNYES
KIADÁSA JELENIK MEG EZ ÉV MÁJUS HAVÁBAN
A LEGTÖKÉLETESEBB TIPOGRAPHIAI KIÁLLÍTÁSBAN
MERITETT PAPIROSON 500 SZÁMOZOTT PÉLDÁNYBAN
FÁY DEZSÓ FÁBA METSZETT RAJZAIVAL
AZ AMICUS KIADÁSÁBAN

Regio Olas Tamara'sti Birekkel
500 péld
Laszlo ur!
500 péld
ajánlati kártyák
megjelölt kártyák
1916. máj. 20. napján

A Károlyi úti
gyűjtés
melletti
helyén

500 péld
ajánlati kártyák
megjelölt kártyák
1916. máj. 20. napján

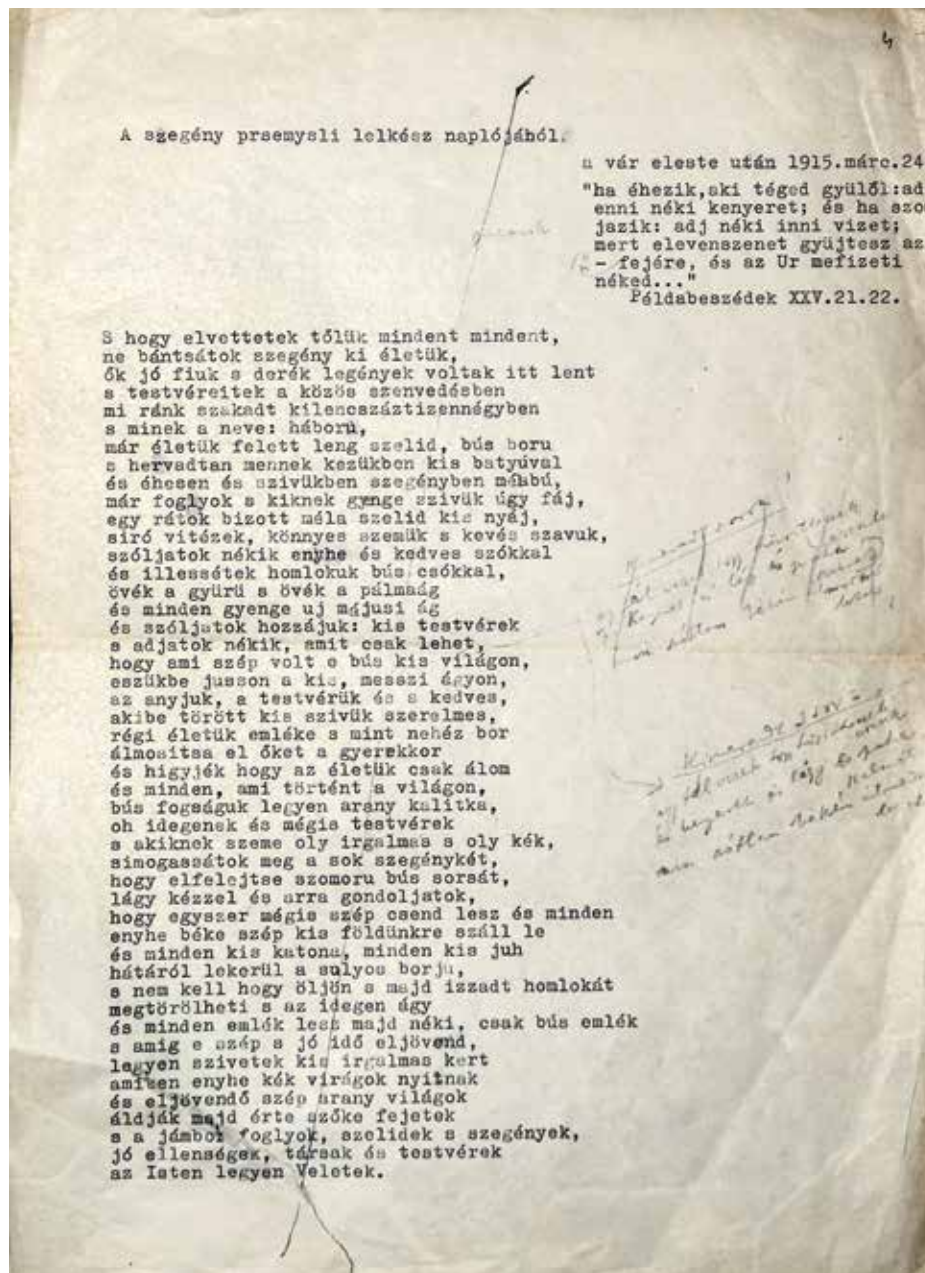
A KÖNYV ELŐFIZETÉSI ÁRA 6,50 PENGŐ, BOLTI ÁRA 8 PENGŐ LESZ
AZ 1-15-IG SZÁMOZOTT FÉLBŐRKÖTÉSES PÉLDÁNYOK ÁRA 50 PENGŐ
A 15-50-IG SZÁMOZOTT KÜLÖNLEGES KÖTÉSES PÉLDÁNYOK ÁRA 10 PENGŐ

500 péld
ajánlati kártyák
megjelölt kártyák
1916. máj. 20. napján

Keleti Arthur: Angyali üdvözet. Versek / Annunciation. Poems

[Bp., Grill, 1916. OSZK TGY]

Keleti Arthur: A szegény prsemysli lelkész naplójából – gépirat a szerző ceruzás rájegyzésével / Typewritten copy of *From the Diary of the Poor Clergyman in Prsemysl*, with the author's note in pencil [OSZK KT]

24. Mindnyájunknak el kell menni... – színház és kabaré

Az első világháború kitörését követően a színházi világ teljes bizonytalanságba került tekintettel a morális és etikai okokra: szabad-e színházi előadásokat tartani és lesz-e megfelelő számú közönség a megváltozott történelmi helyzetben. Az állami színházak bezártak, a szórakoztató színházak vezetői kockázatos megoldást választottak: a Beöthy László vezette Magyar és Király Színházat színészekből álló konzorciumok bérelték. A Vígszínházat vezető Faludi Gábor szembenézve a történelmi helyzettel a kockázatos folytatás mellett döntött. Előbb a Király és a Magyar Színház, majd a Vígszínház is alkalmazkodva a történelmi helyzethez, a háborús lelkesedésre alapozó, pár hét alatt született, alkalmi propagandadarabok bemutatásába kezdett. A sort az 1914. augusztus 25-én színre kerülő *Ferenc József azt izente...* című Pásztor Árpád darab nyitotta meg, mely a Király és a Magyar Színház közös produkciója volt. Az öt felvonásból álló zenés darab önálló képek sorozatából állt: egy idős negyvennyolcas honvéd indul a világháborúba, a második és harmadik képben hadba-vonulókat láthatott a közönség, a negyedik egy kémmő leleplezését jelenítette meg, a záróképben pedig egy hősi halált halt katona kéri Isten áldását

a magyar népre. A főbb szerepeket Tarnay Ernő, Rátkai Márton, Csontos Gyula, Törzs Jenő, Lábass Juci, Báthori Giza játszották. Hasonlóan romantikus és patetikus hangot ütött meg a Márkus László által írt, 1914. szeptember 15-én debütáló *Varsótól Adriáig*, melyben – az elmaradhatatlan szerelmi szál bonyolódásával a háttérben – magyar katonák szabadítják meg lengyel testvéreiket, és győzik le közös erővel az ellenséges kozák csapatot. A Király Színház 1914. szeptember 26-tól nagy sikerrel játszotta Vágó Géza *Nagy dolog a háborúját*, mely erősen alludált Jókai Mór *Sárga rózsájára*. E romantikus történet szerint Rozi annak lesz a felesége, aki rózsáját egy muszka zászlón hozza vissza számára. A darabban elhangzó dalok a kor neves művészeinek, Zerkovitz Bélának, Hetényi-Heidelberg Albertnek, Nádor Istvánnak és Kondor Ernőnek a munkái. E propagandadarabok sikere két pilléren nyugodott: a színészek tehetségén és a zenén, mely az eladhatóságukat biztosította.

A Vígszínházban 1914 szeptemberében került színre Hegedűs Gyula és Faragó Jenő alkalmi darabja, a szinte szállóigévé vált *Mindnyájunknak el kell menni*, mely hat képben háborús életképeket jelenített meg az önkéntessé válásról, a javaikat a hazának

felajánló honfiakról, és az elmaradhatatlan győzelem és béke dicsőítéséről. A darab főbb szerepeit Hegedűs Gyula, Tanay Frigyes, Gombaszögi Ella játszották. A Gábor Andor által írt *Előre!* azonban csupán mérsékelt figyelmet keltett. Az utolsó ilyen jellegű kísérletet, az 1915 decemberében bemutatott, Komor Gyula által gyermekek számára írott *Hindenburg bácsiját* követően azonban a lelkesítő tematika végképp kimerült. Az 1915-ös év elejére már általános lett a háborús lelkesedés megcsappanása, a nagyközönség, köztük a hazatérő katonák szórakozásra vágytak. Ezt az igényt felismerően a színháztulajdonosok visszatértek régi repertoár-elképzeléseikhez, rég nem látott konjunktúra vette kezdetét. A Király Színház nagy sikerrel kezdte játszani 1916 novemberétől Kálmán Imre *Csárdáskirályné* című operettjét, a Vígszínházban a *Zsuzsi kisasszony* és a *Három a kislány* voltak e korszakban a legnézettebb darabok.

A háború a színészek életére is komoly hatással volt. A színházak ez idő tájt számos vezető színészüket nélkülözni kényszerültek, hisz a férfiak hadkötelesek voltak, be kellett vonulniuk. A kor színházi lapja, a *Színházi Élet* rendszeresen számolt be a frontokon lévő művészekről... Érdekes példa Tanay Frigyes, a Vígszínház színészenek sorsa, aki önkéntes huszárként jelentkezett a budapesti honvédezredbe. Hagyatékában számos fénykép mutatja be katonai pályájának stációit. A színésznők közül többen – Fedák Sári, Paulay Erzsébet, Váradi Aranka, Verő Márta, Somló Emma,

Hettyey Aranka – is végeztek hadiápolónői önkéntes munkát.

A színházakkal szemben a fővárosi kabarékban hamarabb jelenhetett meg a háború- és propagandaellenes gondolat. E tendenciában élen járt a Bárdos Artúr vezette, az Andrásy úton működő Modern Színpad Kabaré. Bárdos kabaréjának komoly előzményei voltak: 1908–1913 között Modern Színház néven, Nagy Endre vezetésével nagy sikert tudhatott maga mögött. Ám miután Nagy 1913-ban átadta társulatát a kupléival hódító, tehetséges színésznek, Medgyaszay Vilmának, az érdeklődés csökkent. Bárdos Artúr 1915-ben vette át Medgyaszaytól a kabarét, s Magyar Színpad Kabaré néven részben folytatta a színész által elkezdett műsorpolitikát, teret engedve a korábbi társulatánál, színházi kísérleténél, az Új Színpadnál nagy sikerrel megvalósított művészi törekvéseinek. Így a kabaréban fajsúlyosabb műfajok és tartalmak jelentek meg, melynek egyik fő tematikai sodra a pacifista gondolat volt. A háború kiábrándító hétköznapjait bemutató egyfelvonásosoknak (Emőd Tamás: „*Vajjon mit csinálnak?*”) illetve kupléknak (Békeffy László: *Hála Istennek jól megy nekünk*) is helyet adva. A Bárdos rendezte első bemutatón hangzott el először Medgyaszay tolmácsolásában a háború legnépszerűbb költeménye, Gyóni Géza *Csak egy éjszakára* című verse is, melynek zenéjét Szirmai Albert komponálta. Bárdos komoly művészgárdát tudhatott maga mellett: A *Vajjon mit csinálnak?* színpadképét Rippl-Rónai József tervezte, a főbb szerepeket Medgyaszay

Vilma, Rózsahegyi Kálmán és Sajó Géza játszották, a jelenetet Bárdos állította színpadra. Hogy mennyire fontos volt Bárdos számára a művészi színvonal, mutatja az is, hogy a „Tatárországban” játszódó, hadifogyók életét felvillantó darabban orosz népdalok is elhangzottak, valamint egy olyan dal is, melynek szövegét Gorkij írta.

A Modern Színpad Kabaré egyik legfoglalkoztatottabb szerzője a nagyváradi poéta, a fiatal Emőd Tamás volt, akinek verseit már Medgyaszay is színesen adta elő színpadán. A *Verje meg az Isten* valamint a *Két faláb* – melyek egyenként a hazai háborús antológiák visszatérő költeményei voltak – a művésznő kuplénak legnépszerűbbike lett. Bárdos továbbvitte e hagyományt, de inkább Emőd egyfelvonásosaira épített szívesebben: ez a műfaj alkalmas volt a komolyabb és összetettebb művészi mondanivaló tolmácsolására. Emőd itt bemutatott darabjainak zöme azt tematizálta, hogy az egyszerű emberek hogyan reagálnak a kiszolgáltatottságra, illetve hogy a történelmi eseményeket nem értik, és nem is érzik magukénak. Ezzel Bárdos színpada olyan tartalmakat és kritikát

fogalmazott meg, melyek tulajdonképpen, melyek a nagyobb színházaknál szóba sem jöhettek. Emőd darabjaiban, így a már említett, Tatárországban játszódó életképében, a *Vajjon mit csinálnak?* címűben vagy a német–francia vetélkedést porcelán órafigurák dialógusaként bemutató *Lotharingiában*, illetve a *Julcsa és Juliette*-ben Medgyaszay játszotta a főszerepet. Ez utóbbiból *A föld rabjai* címmel film is készült később Békeffy László rendezésében. Emőd számos művéhez Szirmai Albert komponált zenét. Ezek – más korabeli szerzők, pl. Gábor Andor, Szép Ernő, Gyóni Géza legszebb háborús költeményeihez készített kottáival együtt –, 1918-ban *Szegény magyar vér* címmel kerültek kötetben is kiadásra a Rózsavölgyi és Társánál. Emőd háborút bíráló műveit, annak a mindennapokra gyakorolt tragikus hatását bemutató verseit és egyfelvonásosait 1915-ben *Dicséret, dicsőség*, 1917-ben ennek kibővített változatát *Ferenc Jóska ládájából* címmel tette közzé.

Rózsaferdi Zsuzsanna

A színházi világ a háborúban – cikk / *The world of theater in the war* – article
[Színházi Élet, 1915. szeptember 5–12. OSZK SZT]

A *Színházi Élet* című hetilap a háború kitörését követően közel egy évig szüneteltette megjelenését. A folyóirat utolsó, békebeli száma 1914 júniusában hagyta el a nyomdát, s legközelebb 1915 szeptemberében jelentkezett újra. Ez a pauza jól mutatja azt a bizonytalanságot is, mely a színházi életet jellemezte az új helyzetben. Az 1915-ös év első számának nyitócikke, *A színházi világ a háborúban* a színészek és a színház körül tevékenykedő szakemberek harctereken való tevékenységéről, esetleges sebesüléséről vagy haláláról is beszámolt. Az első ilyen tematikájú írásban jól tetten érhető a - gyakran önkénteskén - harcba induló színészek és a karitatív, illetve ápolói munkát végző színésznők példája kapcsán kirajzolódó lelkesítő, propagandisztikus attitűd.

Ferencz József azt izente... – színlap / *Message of Franz Joseph...* – playbill [OSZK SZT]

A háború kitörését követően az első propagandadarab a Király és a Magyar Színház közös produkciója, a *Ferenc József azt izente...* volt, melyet *Az Est Lapok* újságírójaként, de műfordítóként és könnyed szindarabok szerzőjeként is ismert Pásztor Árpád írt. A 1914. augusztus 25-én színre kerülő mű nem folyamatos narratívájú, inkább lazán kapcsolódó képek sorozatából állt: egy idős negyvennyolcas honvéd indul a háborúba, a második és harmadik képből különböző társadalmi rétegekből érkező hadba vonulókat láthatott a közönség, a negyedik egy kémmő leleplezését jelenítette meg, a záróképben pedig egy hősi halált halt katona kéri Isten áldását a magyar népre. A romantikus-patetikus, lelkesítő hangulatú propagandadarabban az író az 1848–49-es közhangulatot próbálta megidézni és összekapcsolni az 1914-ben kitört háborúval. A mű anakronizmusát azonban nemcsak ez adja, hanem az is, hogy az új háború eseményeit, hatásait és következményeit nem lehetett megjósolni. A darab főbb szerepeit Tarnay Ernő, Rátkai Márton, Csontos Gyula játszották.

Király Színház – képeslap / **Király Theater** – postcard [OSZK SZT]

Az 1903 novemberében megnyílt, Beöthy László vezette Király Színház a háború kitörése előtt Budapest egyik legnépszerűbb zenés-szórakoztató színháza volt. Népszerű bemutatásokat és darabokat tudhatott maga mögött, többek között az 1904. november 18-án debütáló, Petőfi elbeszélő költeménye alapján, Kacsogh Pongrác–Bakonyi Károly–Heltai Jenő által írt *János vitéz*t Medgyaszay Vilmával és Fedák Sárival a főszerepekben. A háború kitörésekor etikai és anyagi problémáktól tartva Beöthy bérbe adta színházát színészeinek, és az év végéig háborús, alkalmi propagandadarabok – így pl. a *Ferenc József azt izente, Varsótól Adriáig* – kerültek színre nagy feltűnést keltve. 1914 végére a háborús lelkesedés csökkent, így Beöthy visszatért régi műsorpolitikájához és elképzeléseire. A következő évek nagy sikere az 1916. február 12-én színre kerülő *Mágna Miska* volt, Fedák Sárival és Rátkai Mártonnal a főbb szerepekben. Még ez év végén újabb darab debütált: 1916. november 3-án került sor a Bécsben már nagy népszerűségnek örvendő *Csárdáskirályné* bemutatójára Király Ernő és Kosáry Emmi főszereplésével.

Fedák Sári horgol a katonáknak – képkivágat és eredeti fotó / **Sári Fedák is crocheting for soldiers** [OSZK SZT]

A köztudottan monarchiaellenes Fedák Sári a Király Színház primadonnája volt az első világháború idején. Fedák minden alkalmat megragadott, hogy a háborúban megsebesült katonákat akár anyagilag, akár munkával segítse. Karitatív tevékenységét főként a Radetzky-kórház közegében végezte, több színésznőtársa is segítette ebben, így Paulay Erzsébet, Váradi Aranka, Hettyey Aranka, Verő Márta, Somló Emma.

PROPAGANDA AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

Fedák Sári a Márványmenyasszonyban – képes-lap / **Sári Fedák in Marble Bride** – postcard [OSZK SZT]

Kosáry Emma a Király Színház 1916-as nagy sikerében, a Csárdáskirálynében – fotó / **Emma Kosáry in the Gypsy Princess, the great success of Király Theatre in the year 1916** – photograph [OSZK SZT]

Ha mindnyájunknak el kell menni... Karikatúra-sorozat a háborús alkalmi darabok szereplőiről és két igazgatójáról 1914-ből / *If we all have to leave... Series of caricatures about the actors of topical war plays and about the two directors from 1914* [Major Henrik tollrajzai, 8 körülvágott rajz, 4 füzetlapra ragasztva. OSZK SZT]

Major Henrik az irodalmi és színházi világ tízes évekbeli kiemelkedő karikatúristája volt. Rajzai a *Színházi Élet* szerkesztőségében és főként a Japán és a New York kávéházakban születtek. A *Nyugat* nemzedékének számos írójáról, illetve színházi szakemberekről készített grafikákat. 1913-ban a Tevan kiadásában sokat közülük *Major Henrik panoptikumja* címmel tett közzé, Kosztolányi Dezső előszavával. 1915-ben az Ernst Múzeum rendezett kiállítást műveiből. E karikatúra-együttese a Vígszínházban 1914 szeptemberétől színre kerülő *Mindnyájunknak el kell menni* című, a háború mellett lelkesítő darabtól kölcsönözte címét. Konkrétan nyolc alak jelenik meg a grafikákon: A háború kitérőesekor Beöthy László a Magyar Színház igazgatója volt, Lázár Ödön helyettese ugyanott. Z. Molnár László, Rátkai Mátyás, Horváth Jenő a Magyar és Király Színház színészei, Csorós Gyula, Vendrey Ferenc a Vígszínház művészei. Újházi Ede a Nemzeti Színház örökös tagja, a Színművészeti Akadémia tanára volt. Fedák Sári a háború kitérőesekor a Király Színház vezető primadonnája. Major grafikáit feltehetően 1914 őszén rajzolhatta, hisz ő is megkapta behívóját, és 1915-ben – sebesüléséig – katonai szolgálatot teljesített.

Mindnyájunknak el kell menni... – színlap / We all have to leave... – playbill [OSZK SZT]

Tanay Frigyes az első világháborúban – fotó /
Frigyes Tanay in the first world war – photograph [OSZK SZT]

Tanay Frigyes a Vígszínház háborús propagandadarabjainak állandó színésze volt. Önként jelentkezett katonának, noha a Vígszínház, mint egyik vezető színészét, felmentethette volna a katonai szolgálat alól. Tanay önkéntes közhuszárként lépett be a budapesti honvédhuszár ezredbe, s hamarosan káplár lett. 1916-ban Vigova, 1917-ben Kimpolunk elfoglalásában vett részt, mint az első honvédhuszárezred ütközetvonalának parancsnoka. Tanay katonai életéről fényképes beszámoló kíséretében a *Színházi Élet* 1918. augusztus 25-i lapszámában emlékezett meg, kötelező szerénységgel kisebbítve érdemeit: „Nem voltam hős – írja – ha kellett: támadtam, ha lőttek: állottam; nem követtem el semmi olyan vakmerő hőstettet, amiért nagy medáliákat szokás osztogatni; de boldog voltam, ha bajtársaimnak egy-egy kellemes estét tudtam szerezni, ha egy gondot tudtam elkergetni a homlokukról egy nótámmal, ha meg tudtam őket vigasztalni a hegedűmmel, ha egy mosolyt tudtam varázsolni az ajkukra a nótáimmal. Ez a felvillanó mosoly az arcukon, vagy egy könnycsepp a szemükben: ez volt az én kitüntetésem, amit büszkén vettem tudomásul s amelynek meghatott szívvel viselem az emlékét ma is.” Az OSZK Színház-történeti Tára több tucatnyi fotográfiát őriz Tanay háborús hétköznapjait megörökítő életképekből.

Vígszínház – képeslap / **Vígszínház** – postcard
[OSZK SZT]

A háború kitörését követően a Vígszínház lelkesítő propagandadaraboknak adott helyet, ezek közül elsőként a Hegedűs Gyula és Faragó Jenő által írt *Mindnyájunknak el kell menni* került színre 1914. szeptember elsejétől, a főbb szerepeket Hegedűs Gyula, Tanay Frigyes, Gombaszögi Ella játszották. A Vígszínházban – a Király Színházhoz hasonlóan – néhány hónap alatt kifutottak a propagandadarabok, s 1915-től a vezetés már visszatért korábbi műsorrendjéhez, igazodván a színházi konjunktúrához. 1915 februárjában került sor a *Zsuzsi kisasszony*, 1916 áprilisában a *Három a kislány* bemutatójára, melyek újabb óriási népszerűséget, „táblás ház”-ak sorozatát hozták meg a színháznak.

Zsuzsi kisasszony és Három a kislány. A Vígszínház sikerdarabjai a háború idejéből – műsorfüzetek /
Zsuzsi kisasszony and Három a kislány. Wartime success theatrical plays of the Vígszínház
[OSZK SZT]

Bárdos Artúr – fotó / **Artúr Bárdos** – photograph
[1917. OSZK SZT]

A kabaré műfajában fontos időszakot nyitó Bárdos Artúr a századelőn Berlinben Max Reinhardt asszisztense volt, majd a hamburgi Neues Theater rendezője. 1910-es hazatérését követően megalapította és szerkesztette a mindössze másfél évet megért *Színháti Élet* című folyóiratot, majd rendezői elképzeléseit a Thália nyomdokán járó, Új Színpad címmel alapított társulatával és színházával valósította meg. Vállalkozása alig néhány hónapig működhetett. 1915-től Bárdos Artúr Medgyaszay Vilmától átvette az Andrassy úti Modern Színpad vezetését, s jelentős módosításokat eszközölt, komolyabb műfajokat is beengedve a kabarészínpadra. Átalakította a repertoárt is: a mulatságos jelenetek mellett helyet kaptak a – főként Emőd Tamás, Szép Ernő és Harsányi Zsolt által írt – kisebb, a háború hétköznapjait és áldozatait bemutató drámai jelenetek. Medgyaszay Vilma és Rózsahegyi Kálmán volt a színpad két legnépszerűbb színésze. A Modern Színpad 1916 novemberétől a Petőfi Sándor utcába költözött, ahol 1917-től már egész estés darabokat is bemutathattak.

Emőd Tamás: Lotharingia / Lotharingia

[Színházi Élet, 1917. február 25 – március 4. OSZK SZT]

A Bárdos Artúr vezette Modern Színpad egyik legnagyobb sikere a meisseneni katona és a sévresi balerina metaforikus figurái által megjelenített, a Lotaringiáért folyó német–francia vetélkedést tematizáló *Lotharingia*. A szerző által rokokó játékként definiált jelenet zenéjét Reinitz Béla szerezte, első bemutatójára 1917. február 15-én került sor. A *Színházi Élet* című folyóirat is megjelentette a mű szövegét színpadfotók kíséretében, Emőd Tamás *Ferenc Jóska ládájából* című kötetébe is beemelte.

Major Henrik: Emőd Tamás – karikatúra /
 Caricature of **Tamás Emőd** [OSZK SZT]
 Major Henrik ceruzarajza eredetijét az OSZK Kézirattá-
 rának Tábori Kornél hagyatéka őrizte meg.

Modern Színpad műsorfüzetei /
Program booklets of Modern Színpad [OSZK SZT]

Modern Színpad Kabaré színlapjai / Playbills of Modern Színpad Cabaret [OSZK SZT]

Emőd Tamás: *Ferenc Jóska ládájából. Kis darabok, jelenetek, katonadolgok, dalok* / *From the chest of Franz Joseph. Small plays, scenes, soldier stuff, songs* [Bp., Dick, 1917. OSZK TGY]

Emőd Tamás az 1915-ös verseskötetét követően 1917-ben *Ferenc Jóska ládájából* címmel gyűjtötte kötetbe műveit, köztük hét háborús témájú jelenetét, képét. Így kapott helyet a könyvben a Bárdos Artúr vezette Modern Színpadon nagy sikerrel játszott *Vajjon mit csinálnak*, a *Julcsa Juliette*, illetve az 1916. augusztus 18-án megnyílt Appoló-kabaréban bemutatott *Atyuska madarai* című jelenet. A kötet második felében *Bakaláda* főcím alatt tizenkilenc költeményét gyűjtötte egybe Emőd, köztük a Medgyaszay Vilma által a Modern Színpadon nagy sikerrel énekelt háborúellenes *Verje meg az Istent* is. Emőd jeleneteiben és verseiben a háború hétköznapi emberekre gyakorolt hatása jelenik meg olykor tragikus erővel, olykor komikus formában. A megszokott élettérből kimozdított, katonává lenni kényszerült parasztfiúk, a férjeiket hazaváró asszonyok különféle túlélési módozatai, a honvágy, a harcterek és a fogságok színhelyinek az idegensége, a saját rokkantságán nevetni tudó katona öniróniája a háborúhoz való viszonyulás különféle módozatait villantja fel a kötet.

A katalógusban szereplő lelőhelyek rövidítésjegyzéke

- Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria /
Museum of Fine Arts – Hungarian National Gallery – **SZMM-MNG / MFA-HNG**
- Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum /
Ministry of Defence Military History Institute and Museum – **HM HIM / MD MHIM**
- Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Elektrotechnikai Múzeum /
Hungarian Museum of Science Museum of Electrical Engineering – **MMKM EM / HMS MEE**
- Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Műszaki Tanulmánytár /
Hungarian Museum of Science Technical Study Stores – **MMKM MT / HMS TSS**
- Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum /
Hungarian Museum of Trade and Tourism – **MKVM / HMTT**
- Medgyaszay Családi Emlékhely /
Family Memoriam of the Architect Medgyaszay – **MCSE / FMAM**
- Török Róbert magángyűjtemény /
Róbert Török private collection – **TR mgy / RT pc**
- Simon László magángyűjtemény
László Simon private collection – **SL mgy / LS pc**
- OSZK Kézirattár /
NSZL, Manuscript Collection – **OSZK KT / NSZL MC**
- OSZK Színháztörténeti Tár /
NSZL, Theater History Collection – **OSZK SZT / NSZL THC**
- OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár /
NSZL, Collection of Posters and Small Prints – **OSZK PKT / NSZL CPSP**
- OSZK Törzsgyűjtemény /
NSZL General Collection – **OSZK TGY / NSZL GC**
- OSZK Fénykép- és Fotóművészeti Tár /
NSZL Photo Collection – **OSZK FFT / NSZL PC**